

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXV

Sa. 274

Aralık 2011

ANKARA - 2011

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

ARSLANTAŞ, NUH: İslâmî Dönemde (638-1099) Filistin'e Yahudi Göçü ('Aliya: עלייה).....	641
USTA, AYDIN: Haçlı Seferleri Döneminde Din Değiştirme Vakaları	691
ÖZCAN, ALTAY TAYFUN: XV. ve XVI. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyinde Doğu Mallarına Dair	719
KILIÇ, AYŞEGÜL: Evrenos Bey'in Kökeni Hakkında Tartışmalar ve Yeni Bir Değerlendirme	745
NARİN, RESÜL: Osmanlı Devleti Zamanında Kocaeli Ormanları (2 resim ile birlikte).....	769
YÜKSEL, AHMET: Mucit ve Devlet: Son Dönem Osmanlı Dünyasında Mucitler (2 resim ile birlikte).....	783
AYDIN, MİTHAT: Denizli'de Rüşdiyelerin Kuruluşu ve Gelişimi (4 belge ile birlikte)	815
BİNGÖL, SEDAT: Osmanlı Devleti'nde Tanzimattan Sonra Kriminal Kimlik Tespit Yöntemlerine Dair Notlar ve Belgeler (9 belge ile birlikte)	815
KIRIMLI, HAKAN: Kırım'da ve İdil-Ural Bölgesinde Açlık ve Türkiye'den Giden Yardım (1921-1922) (4 resim ile birlikte)	881

Kitap Tanıtımlar:

ENGİNÜN, İNCİ: Ali Akyıldız, Sürgün Sefir Sadullah Paşa Hayatı, İntiharı, Yazıları	953
ORUÇ, HATİCE: Živko M. Andrijašević – Šerbo Rastoder, Crna Gora i velike sile	959
AKA, İSMAİL: Mehdi Ferahanî Münferîd, Peyvand-i Siyaset ve Ferheng der Asr-ı Zevâl-i Timurîyân ve Zuhur-i Safevîyân (873-911/1468-1505)	971

Nekroloji:

ÖZGÜDENLİ, OSMAN G.: İslâmî Yazmalara Adanan Bir Ömür: Prof. İrec Afşar (1925-2001).....	975
Özetler	979
İngilizce Özetler	985
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	991
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	994

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
PROF. DR. BAHAEDDİN YEDİYILDIZ

Yayın Komisyonu / Commission of Publications
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Özer ERGENÇ (Bilkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Nezihi TURAN (Kırıkkale Üniversitesi)

Hakemler / Referees
Prof. Dr. Mehmet Akman (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Bahri Ata (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Birinci (Polis Akademisi)
Doç. Dr. Altan Çetin (Gazi Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Saime Durmaz (Çankırı Karatekin Üniversitesi)
Prof. Dr. Feridun Emecen (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail Erünsal (Marmara Üniversitesi-Emekli)
Prof. Dr. Fethi Gedikli (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Güneş (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Esin Kahya (Ankara Üniversitesi-Emekli)
Prof. Dr. Cüneyt Kanat (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Yücel Öztürk (Sakarya Üniversitesi)
Doç. Dr. Ayten Sezer Arı (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Nezihi Turan (Kırıkkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Yavuz Unat (Kastamonu Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Zübeyde Güneş Yağcı (Balıkesir Üniversitesi)

Adres / Address:
Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1
06100-Sıhhiye / ANKARA
Tel: 310 23 68 / 210-217
310 25 00
Fax: 310 16 98
<http://www.ttk.org.tr>
basinyayin@ttk.org.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli, Hakemli dergidir.
1 Aralık 2011 – ANKARA

Belleten'i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:

America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts. Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985-; Archæologische Bibliographie 0341-8308 1982-; Arts and Humanities Citation Index (AHCI).

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler
İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.org.tr> - e-posta: e-magaza@ttk.org.tr

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ tarafından basılmıştır.

Adres: Akhun Caddesi No: 1 Sincan Organize Sanayi Bölgesi / ANKARA
Tel: (0312) 267 16 11

BELLETEN

Cilt: LXXV

ARALIK 2011

Sayı: 274

İSLÂMÎ DÖNEMDE (638-1099)
FİLİSTİN'E YAHUDİ GÖÇÜ ('ALİYA: עלייה^(*))NUH ARSLANTAŞ ^(**)

'*Aliya*, Yahudilerin kalıcı olarak yerleşmek amacıyla bir bölge ya da ülkeden Filistin'e yaptıkları göç anlamına gelmektedir. Modern dönemlerde Siyonizm idealini gerçekleştirmek amacıyla yapılan göçler için kullanılmaya başlayan terim, ortaçağlarda bir Yahudinin tekrar bir araya gelmeye çalışan milletin bir üyesi olarak manevî derecesini yükseltmek amacıyla "Filistin'e yaptığı mukaddes yolculuk" anlamında kullanılmıştır¹. Misyonu İslâmiyet'teki "*hicret*"e çok benzeyen bu göç, nitelik ve sonucu açısından, normal göçlerden farklılık arz etmektedir. 1948 yılında kurulan İsrail Devleti, XIX. yüzyıldan itibaren siyasî Siyonizm hareketiyle teşvik edilen bu göçlerin bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır.

Filistin'e ilk toplu Yahudi '*aliyası*, I. Siyonist Kongre'den çok önceleri, 1882 yılında gerçekleşmiştir. Filistin'e göçü organize için *Bilu* (ביל"ו) adlı bir örgüt kuran bu siyonistler Filistin'e geldiklerinde, günümüzde her biri büyük şehirler halini alan Petah Tikva (*Umuda Açılış*) ve Rişon Le-Tsiyon'da

^(*) Bu çalışma, yazarın Kudüs İbrani Üniversitesi'nde (Ben Zvi Enstitüsü-İsrail) alanıyla ilgili konularda araştırmalar yapmak üzere bulunduğu dönemde (03.03.2010-21.11.2010) hazırlanmıştır. Yazar, bu dönemde araştırmaları için destek sağlayan Türk Petrol Vakfı'na teşekkür eder.

^(**) Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi Anabilim Dalı. E-posta: noaharslan@hotmail.com

¹ Misha Louvish-Fred Skolnik, "Aliyah", *EJd^{2nd} (Encyclopedia Judaica, Jerusalem 2007)*, I, 660; "Aliyyah", *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, eds. R.J.Zwi Werblowsky-Geoffrey Wigoder, New York 1997, s. 36.

ğunluğunu Aşkenazlar oluşturmuştur. Genel Yahudi nüfus içerisinde Sıfırad Yahudilerinin nüfusu ise % 15 civarında kalmıştır⁹.

İsrail Devleti'nin kurulmasından önce başlayan göç dalgası, kuruluşu ile birlikte hızlanmış, özellikle Mısır, Suriye, Irak, Yemen ve Kuzey Afrika'daki İslâm ülkelerinden toplu 'aliyalar vuku bulmuştur. Bu toplu göçlerin ilki Yemen'den gerçekleşmiştir. 1900'lerden itibaren 40.000 civarında Yahudinin geldiği Yemen'den 1949-1950 yıllarında *Kartal'ın Kanatlarında* (*On Eagle's Wings*) ve *Uçan Halı* (*Magic Carpet*) operasyonları ile 48.818 Yahudi daha Filistin'e getirilmiştir¹⁰. İslâm ülkelerinden toplu göçlerin yaşandığı bir diğer ülke de, II. Dünya Savaşı sırasında 90.000'i Bağdat'tan (şehir nüfusunun % 25'i) olmak üzere 140.000 kadar Yahudinin yaşadığı Irak'tır¹¹. 1950 yılında Irak'tan *Ezra ve Nehemya* adı verilen bir operasyonla, 120.400 Yahudi İsrail'e göç ettirilmiştir¹². 1940-1950 yılları arasında Fas, Cezayir ve Mısır'dan da İsrail'e kitlesel Yahudi göçleri yaşanmıştır. Bu göçler neticesinde Cezayir'den gelen 135.000 Yahudi Filistin'e yerleşmiştir. Yine bu göçlerden sonra Fas'ta 300.000 Yahudiden geriye 18.000, Mısır'da ise 75.000 Yahudiden sadece üç-beş yüzü kalmıştır¹³. 1960-1990 yılları arasında ise daha çok Sovyet Bloğu ülkelerinden (Polonya, Romanya, Rusya) göç alan İsrail, son yılların en büyük göçünü, 1990-1993 yılları arasında almıştır. Bu yıllarda Sovyetler Birliği ve Etyopya'dan 500.000 Yahudi göç etmiştir. İsrail'in 1948'den 2000'li yıllara kadar çoğunluğu Avrupa ülkelerinden olmak üzere, 130 değişik ülkeden iki milyon üç yüz elli bin Yahudiyi ülkesine kabul ettiği belirtilir¹⁴.

O tarihten itibaren ülkede doğan Yahudiler de göz önüne alındığında bu sayı bölgeden sürülerek gayri menkullerine el konan Filistinli mültecilerin sayısı ile de örtüşmektedir. İsrail Devleti'nin kurulmasından bu yana, kanunsuz bir şekilde sistematik olarak vatanlarından uzaklaştırılan üç buçuk milyon civarında Filistinli Lübnan, Mısır, Suriye ve Ürdün gibi ülkelerde çok zor şartlar altında mülteci olarak hayatlarını devam ettirmeye

⁹ Heskell M. Haddad, *Jews of Arab and Islamic Countries*, New York 1984, s. 36.

¹⁰ Konuyla ilgili detaylı bilgi bkz. Joseph B. Schechtman, "The Repatriation of Yemenite Jewry", *JSS* 14 (1952), s. 209-224.

¹¹ *World Jewry Today*, ed. S. Federbush, Jerusalem 1959, s. 252.

¹² Mordehay Ben-Porat adlı *Mosad* görevlisinin yönetiminde gerçekleştirilen bu göçle gelen Yahudiler Tel Aviv yakınlarında Or Yahuda'da iskân edilmişlerdi. Konuyla ilgili detaylar için bkz. Joseph B. Schechtman, "The Repatriation of Iraqi Jewry", *JSS* 15 (1953), s. 151-172; Bloch, *One Day*, s. 141; *World Jewry Today*, s. 352.

¹³ Bernard Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, çev. Bahadır Sina Şener, Ankara 1996, s. 216. 1919-1951 yılları arasında dünyanın değişik bölgelerinden İsrail'e yapılan göçlerle ilgili resmi bir istatistik için bkz. Haddad, s. 36.

¹⁴ Don Peretz-Gideon Doron, *The Government and Politics in Israel*, USA 1997, s. 4-5.

çalışmaktadır. Öte yandan geride bıraktıkları topraklar İsrail hükümetleri tarafından açılan yeni yerleşimlerle küçültülmektedir.

Günümüzde idarecilerinin her fırsatta dile getirdiği “İsrail Yahudi Devleti”nin (*Medinat Yisrael, Medinat Yahudit*) bekası hâlâ, Filistinlilerden gasp edilip yeni yerleşim birimleri açılarak yurtdışından getirilen Yahudi göçmenlerde (*‘olim hadaşım*) görülmekte; Filistinli mültecilerin memleketlerine dönmeleri konusunda Birleşmiş Milletler’in 14 Haziran 1967 tarih 237 sayılı kararı uygulanmadığı gibi, mülteciler meselesi müzakereler sırasında İsrail tarafından gündeme dahi alınmamaktadır¹⁵. Bu yönüyle modern dönem “*‘aliya*”sı Yahudiler için siyasal önemini hâlâ muhafaza etmektedir.

Yukarıda anlatılan göç hareketleri ve sebepleri modern dönemlerin konusudur. Elinizdeki araştırmada ise modern dönemlerden önce, fethinden Haçlı Seferlerine kadar İslâmî dönemde (638-1099) Yahudilerin Filistin’e göçleri ile bu göçlerdeki etkenler üzerinde durulacaktır.

1. İslâmî Döneme Kadar Yahudiler ve Filistin

1.1. Yerleşmelerinden Sürgünlerine Kadar Yahudiler ve Filistin

Adını milattan önce XII. asırda Kavimler Göçü sırasında deniz yoluyla buraya gelen Filistler’den (*Pelustiyu*) alan Filistin’de¹⁶ yaşayan kavimler ile işgal ya da istilâlarla bölgede hakimiyet kuran siyasî güçlerin tarihi, çok eski zamanlara dayanmaktadır.

Filistin’in adı bilinen ilk sakinleri, Tevrat’a göre dünyanın en eski milleti olan ve İslâm tarihçilerinin Arapların atası olarak kabul ettiği Amâlîka kavmi idi. Milattan önce üçüncü bin yıldan itibaren Filistin’de yine Sami kavimlerden Ken’anlılar, sahil kesimlerinde Fenikeliler, arkalarından da Aramiler görülmeye başlamıştır¹⁷.

Tarih içerisinde Filistin ile İbranîlerin kaderi ilk kez Ken’anlıların bölgeye hakim olduğu dönemde kesişir. Batı Samileri ya da Amori olarak isim-

¹⁵ İsrail işgalinden sonra ortaya çıkan Filistinli mültecilerin durumu hakkında detaylı bilgi için bkz. Sevinç Alkan Özcan, “Filistinli Mülteciler”, *Filistin-Çıkmaздan Çözümüne*, haz. M. İbrahim Turan, İstanbul 2003, s. 309-347.

¹⁶ Şemseddin Günaltay, *Suriye ve Filistin- Yakın Şark III*, Ankara 1947, s. 311; Lütfullah Karaman, “Filistin”, *DİA*, XIII, 89.

¹⁷ Şemseddin Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, haz. M. Mahfuz Söylemez, Ankara 2006, s. 40-41; Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Tarihi’l-Arab kable’l-İslâm*, Beyrut 1976-1978, I, 345-347; Sargon Erdem, “Amâlîka”, *DİA*, II, 557-558.

lendirilen aşiret gruplarının Mezopotamya'dan Akdeniz'e doğru göç etmeye başladığı M.Ö. ikinci binin ilk yarısında (yaklaşık M.Ö. 1900'ler), İsrail'in atası İbrahim (*Avraham*) Peygamber de Harran'dan Ken'an ülkesine doğru yola çıkması için Tanrı'dan emir almıştı. Ken'an diyarına geldiğinde bu bölge (Filistin) Tanrı tarafından İbrahim'in nesline vaat edilmiştir¹⁸.

Arkeolojik bulgulardan anlaşıldığı kadarıyla İbrahim Peygamber'in geldiği dönemlerde Ken'an diyarında bölgenin iklimi ve düzensiz topoğrafik yapısı nedeniyle siyasal ve ekonomik birlikten yoksun aşiretler yaşamakta idi. İsrail'in üç büyük atası İbrahim, İshak (*Yitshak*) ve Ya'kub (*Ya'kov*) Filistin'de göçebe bir hayat sürmüştü; bu dönemlerde İsrail aşiretleri kurak mevsimlerde güneyde Nil Deltası'na kadar inmek, Ken'an toprakları nemlendiğinde de tekrar Filistin'e dönmek şeklinde bir hayat tarzı benimsemişlerdi¹⁹.

İslâm ve Yahudi kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla, İsrailoğulları'nın Mısır'a yerleşmeleri de Filistin'de yaşanan böyle bir kıtlık neticesinde gerçekleşmiştir (M.Ö. 1700'ler). Kardeşler arası bir kıskançlık sonucu Mısır'a köle olarak satılan Yusuf'un (*Yosef*), Sami kökenli Hiksos hanedanlığında ekonomiden sorumlu bakanlığa getirildiği dönemlerde Mısır'a yerleşen İsrailoğulları, burada 430 yıl kalmış²⁰; Mısır'da yönetimin Hiksoslardan Firavunlar hanedanlığına geçmesinden sonra, Samilere düşman olan bu hanedanın baskı ve şiddetinin artması üzerine Musa (*Moşe*) Peygamber'in önderliğinde Mısır'dan çıkmışlardı²¹.

Tevrat dışı kaynaklara göre Filistin bölgesinde İsrail adında bir kavmin görülmesi ancak M.Ö. 1300'lü yılların sonuna rastlamaktadır²². II. Ramses'in oğlu Mernepta Yazıtı'nın yazıldığı yıllarda (M.Ö. 1220'ler)²³ İsrailoğulları da Filistin çevresinde ölüm-kalım savaşı vermekte idiler²⁴.

¹⁸ Tekvin 12/1-7.

¹⁹ Sharon, s. 3.

²⁰ Bilginin kaynağı Tevrat'tır. Bkz. Çıkış 12/40-41.

²¹ İsrailoğulları'nın Mısır'dan çıkışı, Tevrat'ın ikinci kitabı *Şemot*'ta (Çıkış) detaylıca anlatılmıştır.

²² Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 290; Karaman, "Filistin", *DLA*, XIII, 90.

²³ Mernepta, Filistin'de elde ettiği bir zafer sebebiyle yönetiminin beşinci yılında diktirdiği anıtta Aşkelon (Askalan) ve Gezer gibi tahrip ettiği Filistin şehirlerinden bahsederken İsrail halkını da zikretmiştir. Anıttaki bilgiler, o bölgede yapılan arkeolojik kazılardaki bulgularla da uygunluk arz etmektedir. Mernepta yazıtında yer alan ifadeler için bkz. Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1990, I, 548-549; Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 292 dipnot 3.

²⁴ Sharon, s. 10.

Musa Peygamber tarafından Mısır'dan çıkarılarak Sina'ya getirilen İsrailoğulları, disiplinsiz davranışları ve emre itaatsizlikleri sebebiyle kırk yıl çölde dolaştırılmış; Ken'an diyarına yeni bir nesille ancak Yeşu'nun (Arapça kaynaklarda *Yuşa*) liderliğinde girebilmişlerdir²⁵. Musa Peygamber Ken'an diyarına girilmesinden önce her kabileye bir reis tayin etmiş; bölgeye girildikten sonra da her kabilenin nereye sahip olacağını önceden tespit edip İsrail boyları arasında taksim etmişti²⁶.

İsrailoğulları'nın Filistin'e kalıcı olarak yerleşmeleri, Yeşu'dan sonra başlamıştır. Yeşu, Musa'nın emri gereği Ken'an topraklarını İsrail boyları arasında dağıtmıştır²⁷. Ken'an'a giriş süreci tamamlandıktan sonra İsrailoğulları göçebe yaşam şekline, küçük ve çevresinde sur bulunmayan merkezlerde, geçim kaynakları tarıma dayanan yerleşik düzene geçmişlerdir. Ancak Hakimler ve Samuel kitaplarında da bahsedildiği üzere, İsrailoğulları'nın Filistin'e yerleşip İsrail krallığının kurulduğu tarihler arasında kalan düzensiz dönemlerde Yahudiler, bölgede varlığını devam ettiren kabileler ve yerel kültürler karşısında var olma ve ayakta kalma mücadelesi vermişlerdir²⁸.

Filistin, Yahudi tarihindeki önemini Davud (*David*) ve Süleyman (*Şlomo*) peygamberler zamanında kazanmıştır. M.Ö. XI. asırda ilk İsrail devletini kuran Davud'dan sonra başa geçen oğlu Süleyman, başarılı fetihlerinin yanında siyasi, ekonomik ve diplomasi alanında büyük aşama kaydetmiş; Davud zamanında yapımına başlanan Büyük Mabet'i (*Bet ha-Mikdaş*) tamamlayarak Ahid Sandığı'nı yerleştirmiş ve Kudüs merkezli güçlü bir krallık kurmuştur²⁹.

Kudüs'ün başkent olması ile İsrail geleneğinde Musa'nın vahiy aldığı Sina Dağı'nın yerini Kudüs'teki Siyon Dağı almıştır³⁰.

²⁵ Çıkış 7. ve 40. Baplar; Tesniye 34/4-5; Yeşu 1/2.

²⁶ Konuyla ilgili bkz. Sayılar, 34 ve 35. bap.

²⁷ Yeşu'nun taksimi için bkz. Yeşu 13. bap.

²⁸ Sharon, s. 10-12.

²⁹ Natan ha-Bavli, "Seder 'Olam Zuta: סדר עולם זוטא", *Seder ha-Hahamim ve Korot ha-Yamim*, nşr. Adolf Neubauer, Oxford 1887, II, 69; Samuel S. Cohon, "Palestine in Jewish Theology", *Hebrew Union College Jubilee Volume (1875-1925)*, ed. D. Philipson et al. Cincinnati, 1925, s. 176.

³⁰ Joshua Blau, "Pilgrims to Zion-Activists for Zion", *JSS* 36 (1974), s. 97.

1.2. Hasreti Çekilen Topraklar Olarak ve Filistin ve Yahudiler

Süleyman'ın ölümünden kısa bir süre sonra krallık Yahuda ve İsrail olmak üzere ikiye ayrılmış (M.Ö. 931)³¹; Kudüs, Süleyman'ın torunu Ebiya'nın krallığında Yahuda ve Bünyaminoğulları'nın elinde kalarak Yahuda Krallığı'nın başkenti olmuş; kalan on İsrail boyu ise krallığın kuzey topraklarında Süleyman'ın azadlısı Yeroboam'ın (İslâm kaynaklarında Yurbeam b. Nâbıt) idaresine girmişti³².

İki krallığın birbiriyle ilişkisi genelde mücadele ve düşmanlık şeklinde gelişmiştir. Birçok hükümdar ve sülale değiştiren İsrail Krallığı uzun müddet yaşayamamış; sürekli olarak yabancı devletlerin akınlarına maruz kalmıştır. Özellikle Omri Hanedanlığı sırasında Asurlular'ın^(*) İsrail üzerindeki baskıları iyice artmıştı. Asur imparatorlarından V. Salmanasar (M.Ö. 727-722) zamanında İsrail Krallığı'na karşı başlatılan taarruzlar II. Sargon (M.Ö. 722-705) tarafından tamamlanmış ve nihayet krallık yıkılmıştır (M.Ö. 722)³³. Krallığın yıkılmasından sonra İsrailoğulları Asur topraklarının çeşitli yerlerine sürgün edilmiştir³⁴.

Kuzey İsrail Krallığı'nın yıkılmasından sonra, Yahuda Krallığı da Asur İmparatorluğu'na bağlı yarı bağımsız bir krallık haline gelmiştir. Yahuda, Bâbilliler tarafından yıkılincaya kadar Mısır ve Bâbil devletleri arasında bir rekabet unsuru olmuş, her iki devlet de bu krallığı nüfuzu altına almaya; Yahuda da birine karşı diğeriyle ittifak kurmak suretiyle varlığını devam ettirmeye çalışmıştır³⁵. Ancak Yahuda, İsrail Krallığı'ndan iki asır kadar sonra (M.Ö. 586) Bâbil imparatoru Buhtunnasr (Nabukodonosor)^(*) tara-

³¹ ha-Bavli, s. 69; Taberi, *Tarihü'l-Taberi*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut 1967, I, 517; Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 329.

³² ha-Bavli, s. 70; Taberi, I, 517; Biruni, *el-Âsârü'l-Bâkiye 'ani'l-Kurûni'l-Hâliye* [*Chronologie Orientalischer Völker von Alberuni*], nşr. C. Eduard Sachau, Leipzig 1923, s. 282; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, ed. Fuat Sezgin, nşr. Farid Benfeghoul ve dğr., Frankfurt, 1992, s. 241.

^(*) O dönemde Asurlular, III. Asur-nazirpal (M.Ö. 884-858) zamanında bütün Mezopotamya'ya hakim oldu. Oğlu III. Salmanasar (M.Ö. 858-824) Dimaşk, Sâmiriye (Nablus), Kudüs ve Sur (Tyre) krallıklarını kendisine vergi vermeye mecbur etmişti. III. Tiglat-pasalar (M.Ö. 745-727) zamanında imparatorluğun nüfuzu Arabistan içlerine kadar uzanmıştı. Ölümünden sonra yerine oğlu V. Salmanasar (M.Ö. 727-722) geçti. Detaylar için bkz. Günaltay, *Elam ve Mezopotamya*, Ankara 1987, s. 552-557.

³³ II. Krallar 15/29; Günaltay, *Elam ve Mezopotamya*, s. 558; Sharon, s. 28.

³⁴ Bkz. II. Krallar 17/4-6.

³⁵ Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 252, 345, 560.

^(*) Tevrat'ta Nebukadnezar (Yeremya 52/4), Tevrat dışı kaynaklarda Nabu-kudurri-ussur veya Nabu-kudur-ussur olarak geçen Buhtunnasr, II. Bâbil İmparatorluğu'nun kurucusu Nabupolassar'ın oğludur. Babasının imparatorluğu sırasında ordu komutanlığı yapan Buhtunnasr, M.Ö. 608 yılında Suriye'nin istilâsıyla görevlendirildi. Komutanlığı sırasında Yahuda Krallığı'nı itaat altına aldı. Babasının ölümünden sonra imparator oldu. M.Ö. 601 yılında Mısır'la ittifak kuran Yahuda Krallığı'nı cezalandırmak için bir sefer düzenledi. Ancak

findan yıkılmış, Mabel yerle bir edilmiş, pek çok Yahudi öldürülmüş, geriye kalan Yahudilerin çoğu da sürgüne gönderilmiştir³⁶.

Yahudilerin Kudüs ve Filistin'e özelemleri, işte tarihlerinde yaşadıkları bu sürgünlerle başlamıştır. Sürgün dönemlerinde kaleme alınan kutsal metinlerde Filistin toprakları çeşitli kereler İsrailoğulları'na ebedi mülk ve miras olarak vaat edilmiş; ancak bu vaat onların belli hususları yerine getirmeleri şartına bağlanmıştır. Tanrı olarak sadece O'nu tanımaları, O'nun emir, kanun ve şeriatının (*Tora*/Tevrat) gereklerini yerine getirmeleri, Tanrı ile İsrailoğulları arasında yapılan çeşitli ahitlerde hatırlatılmış ve yenilenmiştir³⁷. Ahitler yerine getirilmediği takdirde, Tanrı'nın İsrailoğulları'na verdiği himaye kalkacak, İsrailoğulları korkunç belalara maruz kalacak, sayıları azalacak ve mülk edinmek için girdikleri ülkeden (Filistin) uzaklaştırılarak lânetleneceklerdir³⁸. Ahit gereği Yahudiler hal, tavır ve davranışlarını ıslah etmeli, adaletli olmalı, garip, öksüz, dul ve yetimi mağdur etmemeli, suçsuz yere kan dökmemeli, tevhitte sapmamalıdır. Bunları yaptıkları müddetçe vaat edilen bu topraklarda kalacaklardır³⁹. Zira bu topraklar dürüst ve iyi insanlara ait olup kötüler ve hainler burada barınamayacaktır⁴⁰.

Ahd-i Atik'te Hezekiel Peygamber'in dilinden sürgünün geçici olduğu, Tanrı'nın irade ettiği güne kadar onların sürgünde kalacağı ve İsrail yurdunda bir gün mutlaka dönecekleri belirtilmiştir⁴¹. Hataları sebebiyle Filis-

hazırlıksız bir sefer olduğu için başarısız oldu. Üç yıl sonra, M.Ö. 597'de tekrar bir sefer daha düzenledi ve Kudüs'ü aldı. Asî Kral Yehoyakim'in (M.Ö. 609-598) yerine Kudüs tahtına Tsedekiya'yı geçirdi (M.Ö. 597-587). Önde gelen Yahudileri sürgün etti. Ancak Tsedekiya'nın da Mısır'la ittifak ederek taahhüt ettiği vergiyi vermemesi üzerine Kudüs'ü tekrar istilâ etti, kralı öldürdü ve bazı Yahudi boylarını sürgüne gönderdi (M.Ö. 586). Buhtunnasr hakkında daha fazla bilgi için bkz. Günaltay, *Elam ve Mezopotamya*, s. 586-590; Ali Osman Kurt, "Yahudi Kaynaklarında Kral Tipolojileri: Nebukadnezar ve Koreş Örneği", *CÜİFD* X/2 (2006), s. 425-432.

³⁶ Tevrat'ın Yeremya Kitabı'ndaki bilgilere göre tedrici olarak I. sürgünde 3.023, II. sürgünde 832, III. sürgünde 745 olmak üzere, üç defada toplam 4.600 Yahudi sürgüne gönderilmişti (Yeremya 52/27-30). Tevrat'ın bir başka yerinde ise sürülen Yahudilerin sayısı 10.000 olarak verilmektedir (II. Krallar 24/14). Yahuda'da sadece fakir halk ile ziraatle uğraşan Yahudiler yerlerinde bırakılmıştı (Yeremya 52/16). İslâm kaynaklarında ise Buhtunnasr'ın İsrailoğulları'nı üçe taksim ettiği; bunlardan bir kısmını öldürdüğü, bir kısmını esir aldığı, bir kısmını Şam'a yerleştirdiği ve 70.000 kişiyi de Babil'e götürdüğünden bahsedilmektedir. Konu ile ilgili olarak bkz. Taberî, I, 553.

³⁷ Hz. İbrahim'le yapılan ahit için bkz. Tekvin 15/18 vd.; İshak ve Ya'kub'la yapılan ahit için bkz. Tekvin 26/2-5, Çıkış 6/2-8; Musa ile yapılan ahit için bkz. Çıkış 6/2 vd., 19/24.

³⁸ Tesniye 28/58-63; Yeremya 11/3.

³⁹ Bkz. Yeremya 7/1-7. Filistin'le bağlantılı olmaksızın İsrailoğulları'nın bunlara benzer bazı yükümlülüklerine Kur'an'da da işaret edilmiştir. Bkz. Bakara 2/83-84. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Omer Faruk Harman, "On Emir", *DİA*, XXXIII, 349-350.

⁴⁰ Bkz. Süleyman'ın Meselleri 2/21-22.

⁴¹ Bkz. Hezekiel 36 ve 37. baplar.

tin'den sürülen, değişik halklar tarafından aşağılanan ve eziyet gören Yahudiler tarihlerinde hep anavatana kavuşma özlemi ile yaşamışlardır.

Sürgüne giden Yahudiler memleket özlemiyle Ken'an diyarını mukaddesleştirmiş, Bâbil sürgününden dönüşten sonra Mabel'in tekrar inşa edilmesi, buraya yapılan ziyaretlere dinî bir şekil kazandırmış, Filistin'de yerleşik olmak din adamları tarafından bir vecibe olarak Yahudi inancına dahil edilmiştir. Daha çok Talmud'da ifadesini bulan bu inanış ve kabullere göre din adamları Filistin'de yaşayan bir Yahudinin ölüm sonrası hayatını garanti ettiği⁴², Filistin'de oturmanın Tevrat'ın bütün vecibelerini yerine getirmekle eş değer olduğu⁴³, Filistin'de bir gayri menkulün *Şabat*'ta (Sebt/Cumartesi) satın alınması durumunda dahi *Şabat*'ın ihlâl edilmiş olmayacağı⁴⁴, evlilik hayatında erkek Filistin'de (özellikle de Kudüs'te) yaşamak ister karısı da bunu kabul etmezse, bu durumda kocanın *ketubada* yazılı hiçbir taahhüdü ödemedi karısını boşayabileceği; tersi durumda ise kadının kocasından tefrik edilerek *ketubada* yazılı olan tazminatını tastamam alacağı⁴⁵, Filistin'e (*Erets Yisrael*) kaçan bir kölenin doğrudan hür olacağı⁴⁶ gibi, bölgeye özgü hükümler ihdas edilmiştir. Benzer şekilde malî bir vecibe olan *teruma*, Mabel'in yıkılmasından sonra sürgünde bulunduğu müddetçe sadece Filistin'de (*Erets Yisrael*) oturan Yahudilerin bir yükümlülüğü kabul edilmiş⁴⁷, Filistin'de yaşayan kimselerin öte dünyada tekrar dirilmelerinin kesin olduğu ifade edilmiştir⁴⁸. Din adamları sürgün ve Mabel'in yıkılmasına üzüntünün bir tezahürü olarak haz kaynağı kabul edilen şarap ve etin yenmesini⁴⁹, düğünlerde bir enstruman eşliğinde neşeli şarkılar okunmasını yasaklamışlardır⁵⁰. O tarihten itibaren Mabel'in yıkılma zamanı olan 17 Tamuz'dan Av ayının 9'una (*Tiş'a be-Av*) kadar ki süre içeri-

⁴² Kudüs Talmudu, Şekalim 3, 3.

⁴³ Bâbil Talmudu, Ketubot 110b.

⁴⁴ Bâbil Talmudu, Bava Kama 80b.

⁴⁵ Bâbil Talmudu, Ketubot 110b.

⁴⁶ Bâbil Talmudu, Gitin 45a.

⁴⁷ Oppenheimer, "Terumot and Ma'aserot", *Ejd*, XV, 1025-1026. Yahudiliğe sonradan girmiş kimselerin Filistin'de toprak sahibi olsa dahi bu payı vermekle yükümlü olmadığı kabul edilmiştir. "*Teruma*"nın, "toprakların kendilerine vaat edildiği İsrailoğulları'na farz kılınan bir vecibe" olduğu kabul edilmiştir. Bkz. Daniel Lasker, "Proselyte Judaism, Christianity, and Islam", *JQR* n.s. LXXXI, nos. 1-2 (1990), s. 81; "Proselytes", *Ejd*, XIII, 1183-1184.

⁴⁸ M. II. asır Yahudi din adamlarından (*tanna*) Rav Meir'in bu görüşü için bkz. Gil, *Erets-Yisrael bi'Thafat ha-Müslimit ha-Rişona* *ארץ-ישראל בתקופת המוסלמים הראשונה*, Yeruşalayim 1983, I, 516.

⁴⁹ Israel Friedlander, "Jewish-Arabic Studies", *JQR* n.s. 3 (1912-13), s. 293. Bu yasak İslâmî dönemde ortaya çıkan Karailerin sıkı şekilde riayet ettiği hususlar arasındaydı. Bkz. Friedlander, a.g.m., s. 294.

⁵⁰ Bâbil Talmudu, Sota 49a.

sinde düğünler yapılmaz olmuştur⁵¹. Hac⁵² ve *teruma*⁵³ gibi bazı ibadetler mabede bağlı olarak düşünüldüğü için ilgâ edilmiş, kurban gibi ibadetlerin yerine ise günlük ibadetler⁵⁴ ya da daha önce mevcut olmayan bazı oruçlar ihdâs edilmiştir⁵⁵.

Tanrı'nın vaat ettiği dönüş günlerinin bitmesinin beklendiği sürgün psikolojisinin Yahudi tarihindeki bir yansıması da, bu topraklara sahip oldukları fikrinin, Yahudi düşüncesinde hep taze tutulmaya çalışılması; dinî ve edebî metinlerde işlene gelmesidir. Sürgünlerle yerlerinden ayrıl-salar dahi Yahudiler kendilerini hâlâ Yeşu tarafından dağıtılan toprakların asıl sahipleri olarak düşünüyorlardı. O dönemlerde çoğu alışverişler sadece "toprağa bağlı" yapılabildiği için, her Yahudinin Kutsal topraklardan az da olsa bir miktar toprağa sahip olması gerektiği şeklinde hukukî bir kurgu geliştirilmişti. Abbâsiler dönemi *gaon*larından Hayy (ö. 1038), arazi sahibi Yahudilerin topraklarını satarken satış sözleşmesine Filistin'de (*Erets Yisrael*) sahip olduğu toprağın 4 zira' karelik (*erba' emot*)^(*) miktarını da devrettiği şeklinde sembolik bir cümle ilave edildiğini belirtir⁵⁶. Geniza dokümanla-rında "arazi devri" listelerinde sıkça rastlanan, bir tarafın diğer tarafa şu veya bu hakıyla beraber kutsal topraklardaki hissesini de devrettiği şek-linde yüzlerce belgede yer alan bu ifadeler, tamamen kurgusal olup gerçek-

⁵¹ Bu konuya İslâmî dönemde dahi titizlikle riayet edilirdi. Bkz. Nuh Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahudiler, Abbâsî ve Fâtımî Dönemi Yahudilerinde Hukukî, Dinî ve Sosyal Hayat*, İstanbul 2008, s. 378.

⁵² Makdisî, *el-Bed ve't-Tarih, el-Bed' ve't-Târîh*, Kahire [ty.], IV, 38.

⁵³ Jacob Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, Cincinnati 1931, II, 54.

⁵⁴ Tevrat ve Talmud'da günlük ibadetlerin Mâbed'in ayakta olduğu zamanlarda yapılan günlük kurban-ların yerine ikâme edildiği belirtilir: "*Kurbanlıkları dudaklarımızı ikmâl edecektir* (Mâbed ayakta olmadığı için kurban kesemiyoruz; ancak kurban yerine dua ediyoruz): "וּנְשַׁלְמָה פְּרִים שְׁפִתֵינוּ" (*u-neşelma parim şefataynu*) (Hoşea 14/2). Abbâsiler dönemi *gaon*larından Natronay'a ait bir responsada geçen bu bilgi için bkz. *Şe'lot u'Tšivot ha-Geonim min ha-Gniza aşar be-Mustrayim*, במצרים, שאלות ותשובות של גאונים מן הגניזה אשר במצרים, nşr. Louis Ginzberg, New York 1968, II, 114. Konunun Talmud'taki yeri için bkz. Bâbil Talmudu, Berahot 26b. Bu düşünce Ka-railer tarafından da kabul edilmektedir. Mezhebin kurucusu 'Anân ben David'in konuyla ilgili görüşü için bkz. Mann, "Anan's Liturgy and his half-yearly Cycle of the Reading of the Law", *JJLP* 1 (1919), s. 330, 348.

⁵⁵ Av ayının 9. günü (*Tiş'a be-Av*), Yahudi tarihinin en acılı günüdür. Bu günde tutulan oruç, Yahudi oruçlarının en mukaddeslerinden biri olup Mâbed'in yıkılması anısının ebedileştirilmesi için ihdâs edilmiştir. Bkz. Ya'kubi, *Tarih*, Beyrut 1960, I, 66; Biruni, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 282; Makriẓî, *el-Hutatu'l-Makriẓiyye (Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İtibâr bi Żikri'l-Hutatu ve'l-Âsâr)*, Kahire [ty.], II, 474. Orucun Mişna ve Talmud'taki kökeni için bkz. Mişna, Ta'anit: 4: 6; Bâbil Talmudu, Ta'anit 29a. Filistin'e özgü olarak ihdas edilen diğer hususlar için bkz. Cohon, "Palestine in Jewish Theology", s. 196 vd.

^(*) Dirsekten orta parmağın ucuna kadar olan mesafeye eşit eski bir uzunluk ölçüsü. 45 ila 56 cm.ye eşit bir uzunluk ölçüsü.

⁵⁶ Mann, "The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History", *JQR* n.s.10 (1920-1921), s. 316. Moshe Gil, bunun, sonraki dönemlerde geliştirilen bir kurgu olduğunu kabul etmektedir. Bkz. *be-Malhut Yişmael bi'Tkufat ha-Geonim* במלחות ישמעאל בתקופת הגאונים, Yeruşalayim 1997, I, 596.

likle herhangi bir alakası yoktu⁵⁷. Ancak, Filistin'e özlem gibi bir dürtüden kaynaklanan bu uygulama oldukça yaygındı ve Yahudiler arasında vuku bulan satışlarda bütün belgelere mutlaka yazılırdı. Müellifi meçhul bir *responsa*da yer alan bilgiye göre Mısır'da yaşayan bir Yahudinin Mağrib'teki arazisini satmak üzere vasî tayin ettiği bir arkadaşına verdiği *vesâyetnamesine* bu ifadeyi (*erba' emot*) yazmaması tepkiyle karşılanmıştı⁵⁸.

Sürgünden sonra Filistin, Bâbil ve diğer Yahudi cemaatleri arasındaki irtibatlar kesilmeksizin devam etmiştir. Bundan sonra Siyon Dağı Yahudiliğin fizikî ve ruhanî gayesi haline gelmiş; Kudüs, Mabed alanı ve Filistin'e ziyaretler de artmaya başlamıştır⁵⁹.

II. Mabed döneminde pek çok Yahudinin bu maksatla Filistin'i ziyaret ettiği bilinmekle beraber, Mabed'in ikinci kez yıkılmasından sonra, Roma idaresinin baskı ve şiddet politikası nedeniyle diasporadan Filistin'e yapılan ziyaretlerde önemli azalmalar olmuştu⁶⁰.

Talmudik dönemde Bâbil'den Filistin'e yapılan göçlerdeki esas etkenin, dinî ve ekonomik olduğu belirtilmelidir. Bu göçlerden sıradan halkın yaptığı göçler genelde ekonomik; din adamlarınıninki ise dinî ve ilmî amaçlı idi. Bâbil *yeşivalarında* görev yapan din adamlarının ekonomik güvenceleri cemaat tarafından sağlanan menkul ve gayri menkullerle garanti altına alındığı için, bunların göçlerinde ekonomik sebepler etken olmamıştır. Talmud'ta Rav Abba'nın Filistin bölgesi ile ipek⁶¹, Hanina bar Hama'nın bal⁶² ticareti yaptıkları şeklindeki bilgilerin, kuralı bozmayan istisnalar olduğu belirtilmelidir.

⁵⁷ Şlomo Dov Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, çev. Nuh Arslantaş-Emine Buket Sağlam, İstanbul 2004, s. 133-134; a.mlf., *A Mediterranean Society*, Berkeley: University of California 1967-1988, II, 329. Geniza dokümanlarının bu ve benzeri siyasi, sosyo-ekonomik ve kültür tarihi araştırmaları ile ilgili kaynaklığının önemi hakkında bkz. a.mlf., "Akdeniz Sosyal Tarihinin Bir Kaynağı Olarak Kahire Genize Vesikaları", trc. Altan Çetin-Murat Keçiş, *Belleten* 269 (Nisan 2010), s. 227-242.

⁵⁸ Ancak *gaon*, arazinin Yahudi olmayan birine satılmasından dolayı bu ifadenin yer almamasının daha uygun olduğunu ifade etmiştir. Zira Filistin'de küçük de olsa bir toprağa sahibi olmak Yahudilere özgü bir düşüncedir. Bkz. *Tışvot ha-Geonim תשובות הגאונים*, nşr. Simha Assaf, Yeruslayim 1942, s. 7 (5. responsa).

⁵⁹ Joshua Blau, "Pilgrims to Zion-Activists for Zion", *JSS* 36 (1974), s. 97; Cohon, "Palestine in Jewish Theology", s. 201.

⁶⁰ Cohon, "Palestine in Jewish Theology", s. 177; Ze'ev Safrai-Aren M. Maeir, "(An Epistle Came from the West, *אתא אגרת ממערבא*): Historical and Archaeological Evidence for ties between the Jewish Communities in the Land of Israel and Babylonia during the Talmudic Period", *JQR* n.s. XCIII, nos. 3-4 (2003), s. 504.

⁶¹ Bkz. Bâbil Talmudu, Bava Kama 117b.

⁶² Kudüs Talmudu, Pe'a 7: 4, 20b.

Yukarıda belirtildiği üzere, bu dönemde din adamları tarafından Filistin'e yapılan göçlerdeki en önemli etken, Filistin'de dinî tahsil görme amaçlı idi. Talmudik dönemde meşhur pek çok Bâbilli din adamı, Filistin'de yaşayan din büyüklerinden ders almak amacıyla ilim yolculukları yapmışlardır. II. Mabed döneminde Medli Nahum ile Hilel, bu amaçla Filistin'e göç eden meşhur kimselerdendir⁶³.

Din adamlarının göçlerindeki bir diğer etken de, Filistin'deki meslektaşlarının yetkilerine sahip olma, *Sanedrin* adı verilen dinî-idarî kurumda görev alma, senelik takvimin tespitine iştirak veya Filistin'deki eğitim kurumlarından birine atanma amaçlı idi⁶⁴.

Talmudik dönemde Filistin'e yapılan göçlerdeki bir diğer etken de Sâsânîler tarafından Yahudilere yapılan zulüm ve baskılardı. Bâbil Talmudu'nda yer alan bir pasajda Rav Kahana'nın, Sâsânî idaresinin tutuklama kararı üzerine kaçtığı belirtilir⁶⁵. Bu göçler Bâbil'de ortaya çıkan dinî geleceğin (*Minhag Bavli*) Filistin bölgesine taşınmasında da etkili olmuştur.

Bâbil'den sıradan Yahudilerin ise daha çok ekonomik gayelerle göç ettikleri anlaşılmaktadır. Bu göçmenler genelde tekstil ve kumaş boyama endüstrisinde faaliyet göstermekte ve iki bölge arasındaki ticarî ilişkilerde aracılık yapmakta idiler⁶⁶.

Kökene sürgünlere dayanan Arabistan Yahudileri de⁶⁷ Filistin'le irtibatlarını hep sürdürmüşlerdir. Medine Yahudilerinin dinî uygulamalar bakımından Filistin geleneğine (*Minhag Yerusalmi*) bağlı olmaları⁶⁸, Kaynuka', Nadîr ve Hayber⁶⁹ Yahudilerinin sürülmelerinden sonra Irak'a değil

⁶³ Safrai-Macir, "An Epistle Came from the West", s. 506.

⁶⁴ Joshua Schwartz, "Aliya from Babylonia during the Amoraic Period (200-500)", *The Jerusalem Talmud*, ed. Lee I. Levine, Jerusalem 1983, III, 60-61. Bâbilli din adamı Rav El'azer b. Pedat'ın, Hezekiel 13:9'u şehirden anlaşıldığı kadıyla bu göçlerin *Sanedrin*'de ya da cemaat idaresinde görev almak amaçlı yapıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Kudüs Talmudu, Roş ha-Şana 2, 58b.

⁶⁵ Bâbil Talmudu, Bava Kama 117a.

⁶⁶ Konuyla ilgili olarak bkz. Jacob Neusner, *A History of the Jews in Babylonia*, Leiden 1965-1970, I, 88-93.

⁶⁷ İslâm kaynaklarında Yahudilerin kökeni Bâbil sürgününe dayandırılmaktadır. Buhtunnasr'ın Yahuda Krallığı üzerine yürüyüp Mabed'i tahribinden sonra İsrâilîğulları'ndan bir kısmının Arap Yarımadası'na kaçarak Yemen'le Şam arasında, Vâdilkurâ, Teymâ, Yesrib ve Eyle'ye yerleştikleri belirtilir. Konuyla ilgili detaylar için bkz. Nuh Arslantaş, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, İstanbul 2005, s. 34 vd.

⁶⁸ Konuyla ilgili olarak detaylı bilgi için bkz. Nuh Arslantaş, "Hz. Muhammed'in Çağdaş Yahudilerin İnanç-İbadet ve Dinî Hayatları ile İlgili Bazı Tespitler", *MÜFD* 34 (2008/1), s. 86-90.

⁶⁹ Hz. Muhammed zamanında Medine'den sürülen Kaynuka' Yahudileri Filistin'in Ezri'at, Nadiroğulları ise Eriha'ya; Hz. Ömer zamanında Hayber'den sürülen Yahudiler de yine Filistin'in Eriha şehrine gitmişlerdi. Bkz. Abdürrezzak, *el-Musannef*, nşr. Habibürrahman el-'A'zamî, Beyrut 1403/1983, VI, 55 (Hadis no: 9989).

de Filistin'e göç etmeleri, Filistin'le olan dinî, tarihî ve ticarî ilişkilerini devam ettirdiklerini göstermektedir.

2. İslâmî Dönemde Yahudiler ve Filistin

İlk İslâmî dönemde Yahudilerin Filistin'e göçleri ile ilgili çok fazla bilgi yoktur. Zira İslâm öncesi dönemden Yahudilerin İslâm idaresine girişlerinden sonraki ilk iki veya iki buçuk asırlık dönem, bir diğer tabirle, hicretin ilk iki buçuk asrı, Yahudi tarihinin bilgi açısından en karanlık dönemini teşkil etmektedir. Bu dönemlerle ilgili olarak hem İslâm hem de kendi kaynaklarında Yahudilerle ilgili çok fazla bilgi yer almamaktadır⁷⁰. Buna karşılık İslâmî dönem Yahudilerinin klasik çağı olarak kabul edilen Sa'diya Gaon (ö. 942) ile Maimonides'in oğlu Avraham (ö. 1237) arasındaki dönem hakkında ise çok fazla bilgi vardır. Bu bilgi bolluğu ise XIX. asırda keşfedilen Geniza dokümanlarından kaynaklanmaktadır. Yahudi tarihi araştırmacılarının "Geniza Dönemi" (950-1250) olarak tanımladığı bu devrede⁷¹, bir diğer deyişle, Fâtımîler döneminden itibaren (969 ve sonrası) Yahudilerin Filistin'e göçü ve sebepleri konusunda Geniza dokümanlarına kıymetli bilgiler yansımıştır.

Kaynaklara yansımaya da ilk İslâmî dönemde de çeşitli nedenlerle Filistin'e Yahudi göçü devam etmiş olmalıdır. Zira, İslâm idaresinin Atlas Okyanusu'ndan Orta Asya içlerine kadar uzanan geniş coğrafyaya hakim olması ve İslâm hukukunda gayri müslimlerin seyahat, taşınma ve ikâmetleri konusunda herhangi bir engel bulunmaması, Yahudilerin sadece Filistin'e değil, İslâm dünyasının değişik yerlerine göçlerini kolaylaştırmıştır. Oysa, yukarıda da belirtildiği üzere, önceki dönemlerde siyasî amaçlarla Sâsânî ve Roma idareleri tarafından Yahudilerin göçleri zaman zaman engellenmişti⁷².

Pirkoy ben Baboy'un Kuzey Afrika cemaatlerine gönderdiği bir mektuptan (800'ler), Bâbil'den Talmudik dönemde başlayan göçlerin İslâmî dönemde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Ben Baboy, Filistin'de, ibadet-

⁷⁰ Bu durum, Yahudi tarihi araştırmacılarının paylaştığı genel bir kanaattir. Meselâ bkz. Walter J. Fischel, "Reş Galuta (Re'sû'l-calut) be-Sifrut ha-'Aravit בספרות הערבית (راس الجالوت)", *Magnes Anniversary Volume*, Jerusalem 1938, s. 181; Avraham Grossmann, "ha-'Aliya le-Erets-Yisrael bi'Tkufat ha-Kivuş ha-Muslimi ha-Rişona הראשונה המוסלמית", *Cathedra* 8 (1978), s. 136; Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 123-124; Norman Stillman, *The Jews of Arab Lands*, Philadelphia 1979, s. 27-28.

⁷¹ Meselâ bkz. S.D. Goitein, "Meeting in Jerusalem": Messianic Expectations in the Letters of the Cairo Geniza", *AJS Review* 4 (1979), s. 44.

⁷² Meselâ bkz. Safrai-Maeri, "An Epistle Came from the West", s. 505.

lerde okunan *Kiduş berahasının* Filistin ve Bâbil geleneğine bağlı cemaatler tarafından farklı zamanlarda okunduğunu belirtir⁷³.

Müslüman hakimiyetinden önce Kudüs'te hiç Yahudi yaşamamaktaydı. Şehri temsilen Hz. Ömer'le anlaşma yapan Hristiyan patrik, halifenin emriyle şehre yetmiş veya yüz Yahudi ailesinin yerleşmesini kabul etmişti⁷⁴. Sonraki dönemlerde şehre yerleşen Yahudilerden Bâbil geleneğine bağlı olanların da bulunması⁷⁵, ilk İslâmî dönemde Filistin'e göçün devam ettiğini gösteren bir diğer delildir.

Haçlı seferlerine kadar şehirdeki Yahudi nüfusun artarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Müslüman müellif Mukaddesî (ö. 380/990) X. asırda Kudüs'teki gayri müslim nüfusun şehre galebe çalmasından yakınır⁷⁶.

İslâmî dönemde Yahudilerin Filistin'e göç sebeplerini siyasî, dinî, meşihî beklentiler ve ekonomik olmak üzere dört başlık altında değerlendirmek mümkündür:

2.1. Siyasî Sebepler

Başlıktaki "siyasî sebepler" ifadesinin, Yahudilerin bir devlet kurmak için yaptıkları göçler için değil, Müslüman idarecilerin bölgedeki hakimiyetlerini güçlendirmek amacıyla iskân faaliyetleri çerçevesinde Yahudilerden de istifade etmeleri bağlamında kullanıldığını belirtilmelidir.

İslâm öncesi dönemde Filistin ve Suriye'deki toplam Yahudi nüfusunun 1.5 milyondan fazla olduğu, bunun 1 milyonunun Suriye, kalanının ise Filistin'de yaşadığı belirtilirse de⁷⁷ bu tahminin mübalağalı olduğu aşîkârdır. Ancak kesin olan husus, bu bölgelerde yoğun bir Yahudi nüfusun yaşadığıdır.

⁷³ S.D. Goitein, "Congregation Versus Community, an Unknown Chapter in the Communal History of Jewish Palestine", *JQR* n.s. 44 (1956), s. 294. Abbâsîler dönemi Sura gaonlarından Yahuday (757-761) da *Kiduş*'un Irak geleneğine bağlı cemaatlerde her gün, Filistin geleneğine bağlı cemaatlerde ise sadece *Sebt* ve bayram günlerindeki sabah ibadetlerinde okunduğunu belirtir. Bkz. *Seelot u'Tşvot*, nşr. Ginzberg, II, 51-52.

⁷⁴ Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 146; Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, New York 1957, III, 101. Kudüs'ün anlaşma şartları için bkz. Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, nşr. Abdullâh Enis et-Tabbâ-Ömer Enis et-Tabbâ, Beyrut 1987, s. 189; Ya'kubî, *Tarih*, II, 146-147; Taberî, *Tarih*, III, 609; Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, İstanbul 1989, s. 146.

⁷⁵ Bkz. Grosmann, "ha-'Aliya le-Erets-Yisrael...", *Cathedra* 8 (1978), s. 138.

⁷⁶ Müslüman müellif bu durumu şehrin olumsuzlukları arasında sayar. Bkz. *Ahsenü't-Tekâşm ft Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, nşr. M.J.de Goeje, E.J.Brill: Leiden 1906, s. 167.

⁷⁷ Eliyahu Ashtor, "Prolegomena to the Medieval History of Oriental Jewry", *JQR* n.s. 50 (1959-1960), s. 56.

Hulefâ-yi Raşidîn ve Emevîler döneminde Suriye ve Filistin'in sahil kentlerine Bizans'ın deniz baskınlarına karşı savunma amacıyla doğu bölgelerinden, özellikle de İran'dan pek çok insan getirilip iskân edilmişti. Kıyı şeridine iskân edilen askerî güçler, Arap kökenlilerden ibaret değildi. İskân konusunda İranlılar, Kiptîler, Esâvire olarak adlandırılan Hint kökenli Zutt ve Seyâbice (Seylanlılar) gibi, Yahudilerden de istifade edilmişti⁷⁸.

Hz. Osman döneminde fethedilen Trablusşâm'a Muaviye tarafından askerî amaçla pek çok Yahudinin yerleştirildiği bilinmektedir⁷⁹. Bu Yahudilerin kökeni hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Ancak, bunların İran bölgesinden getirildiğini söylemek mümkündür. Zira IX. asır Müslüman coğrafacılarından Ya'kubî, Muaviye tarafından Trablusşâm'a yerleştirilen kimşelerin İran'dan getirildiklerini (*Fürs*) nakletmektedir ki⁸⁰, bu bilgidен muhacir Yahudilerin kökeninin de İran olduğu ve Filistin'e iskân faaliyetleri neticesinde getirildikleri anlaşılmaktadır.

2.2. Dinî Sebepler

İslâmî dönemde Filistin'e Yahudi göçündeki bir diğer sebep de dinîdir. Filistin, Yahudilere ait dinî, tarihî ve kültürel mekânlara sahip olması sebebiyle mukaddes kabul edilip göç almıştır. Yahudiler nezdindeki bu konumundan dolayı Filistin'de Yahudilere ait kurumlar, başta Irak'takiler olmak üzere, diğer bölgelerdeki kurumlara nazaran daha prestijli kabul edilmiş ve bazı yetkileri de tekelinde tutmuştur. Meselâ Yahudiler arasında senelik takvimin tespit ve duyurulması Filistin'deki Yahudi otoritelerin yetkisinde kabul edilmişti. Mabed'in ayakta olduğu dönemlerde yeni ayın doğumu ve takvim tespiti yetkisi Büyük Kohen'e (*Kohen Gadol*) ait iken, Mabed'in yıkılmasından sonra bu yetki *Sanedrin* kurumuna geçmişti. Yıla ay eklenip eklenmeyeceğini düzenli olarak kurumun "*nasi*" adı verilen "*başkan*"ı ya da onun tayin ettiği görevliler tarafından ilân edilirdi⁸¹. İslâmî dönemde bu yetkiler Filistin Yeşivası'nın sorumluluğunda bulun-

⁷⁸ İskân faaliyetleri ile ilgili olarak daha fazla bilgi için bkz. Halil Esamine, "Emevîler Döneminde Arapların İskânı", çev. Nuh Arslantaş, *MÜSBE (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) Dergisi ÖNERİ* 12 (1999), s. 275.

⁷⁹ Bkz. Belazurî, *Fütûhu'l-Bıldân*, s. 174; Ashtor, "Tripoli", *Ejd*, XV, 1396. İranlılar ise Antakya, Ba'lebek, Humus, Sûr, Akka, Sayda, Beyrut ve Cübeyl'e; gemicilik ve marangozlukta mahir Kiptîler Akka'ya; Zutt'lar Antakya ve Suriye sahil şeridine; Suriyeli Hristiyan Araplar ise Bâlis'e yerleştirilmişlerdi. Bkz. Esamine, s. 275; İrfan Aycan, *Saltanat Giden Yolda Muaviye b. Ebû Süfyan*, Ankara 1990, s. 83-84.

⁸⁰ Ya'kubî, *el-Bıldân*, nşr. M.J. de Goeje, Brill 1896, s. 327.

⁸¹ Bkz. Bâbil Talmudu, *Sanedrin*, 10b-11a. *Nasinin* görev ve yetkileri için bkz. Jacobs-Kohler, "Nasi", *JE*, VII, 171-172.

yordu. Bu dönemde takvim düzenlemeleri Zeytin Dağı'nda (*Har ha-Zeytim*) *yeşiva* üyelerinin de katıldığı bir toplantı ile ilân edilir; bu ilânlar yerel cemaatlara şehirlerdeki *bet din*ler vasıtasıyla duyurulurdu⁸². Fâtımiler döneminde yaşanan bir iktidar kavgasında Filistin Yeşivası, 1082-1094 yılları arasında Mısır'da (Fustat) cemaat liderliğine soyunan David b. Daniel'in gerçek manada lider olamayacağını; zira takvim tespiti bir liderlik meselesi olduğunu belirterek konuyla ilgili yegâne otoritenin kendileri olduğunu duyurmuştu⁸³.

Bu kutsiyetinden dolayıdır ki Irak bölgesinde, cemaatleri ile sıkıntı yaşayan din adamları da yerleşmek amacıyla genelde Filistin'i tercih etmişlerdir. Meselâ, Emevilerin sonu ile Abbâsî idaresinin başlarında yaşamış Yahudi din adamı Ahay, bunlardan biridir. 680 yılında Basra yakınlarındaki Sebha beldesinde doğan Ahay, 730'lu yıllarda *re'sü'l-câlûtluk* meselesi yüzünden *yeşivalar* arasındaki tartışmalara^(*) iştirak etmemiş, 748'de Pumbedita Yeşivası'nda boşalan *gaonluk* koltuğuna oturmayı beklerken, kurum başkanlığına kendisinin değil de yetiştirdiği öğrencisi Natronay'ın (Kahana ben Emuna) atanmasını kabullenmediği için Irak'ı terk ederek Filistin'e yerleşmişti⁸⁴.

Filistin Yeşivası Yahudiliğin doğduğu merkez olmasından hareketle Irak (Bâbil) *yeşivalarından* daha üstün ve mukaddes olduğunu iddia etmekteydi. Bu sebeple ekonomik açıdan sıkıntı yaşadığı dönemlerde diaspora cemaatlerinden yardım talebinde bulunurken bu tarihî geçmiş ve prestijine vurgu yapmayı ihmal etmezdi⁸⁵.

Bölgenin mukaddes olması dolayısıyla, buraya yerleşmek amacıyla bazı adaklar da yapılmıştır. İslâmî dönemin meşhur müstensihi (*sofer*) Yisrael

⁸² Jacob Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, Oxford 1969, I, 50.

⁸³ Moshe Gil, "Megilat Eviyatar- Makor le-Toldot Maavakiya şel Yeşivat Yerusalayim be-mi-Hatsit ha-Şiniya şel ha-Mea he-yod-alef, *מגילת אביתר – מקור לתולדות מאבקיה של ישיבת ירושלים במחצית השנייה של המילת אביתר – מקור לתולדות מאבקיה של ישיבת ירושלים במחצית השנייה של המילת אביתר*", *Perekim be-Toldot Yerusalayim be-Yemey ha-Beynayim*, ed. Benjamin Z. Kedar-Zvi Baras, Yerusalayim 1979, s. 91.

^(*) *Yeşivalar* arasındaki tartışmalar için bkz. Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, s. 45 vd.

⁸⁴ Şerira Gaon, *Igeret Rav Şerira Gaon-Meturgam le-Layon ha-Kodeş* גאון רב שרירה גאון, nşr. ve İbraniceye çev. R. Nosson Dovid Rabinowich, Yerusalayim 1991; İng. çev. *The Iggeres of Rav Sherira Gaon*, çev. R. Nosson Dovid Rabinowich, Yerusalayim 1988, s. 142, İng. çev. 127; Avraham İbn Daud, *Sefer ha-Kabala* ספר הקבלה לר' אברהם אבן דוד, nşr. Gerson D. Cohen, Philadelphia 1967, s. 37, İng. çev. 47; Samuel Poznanski, "İnyanim Şonim ha-Noga'im li-Tkufat ha-Geonim *תקופת הגאונים* לתקופת הגאונים ושיעורם", *ha-Kedem* no. 1-4 (1907), s. 144; Simha Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutuha, Hartza'ot ve Şi'urim* תקופת הגאונים וספרותה הרצאות ושיעורים, nşr. Mordehay Margoliot, Yerusalayim 1955, s. 154.

⁸⁵ Bir *gaonun* fetvasına yansıyan bu bilgi için bkz. Bkz. *Şe'elot u'Tşvot*, nşr. Ginzberg, II, 118.

ben Sahlun aslen Fustatlı olmasına rağmen, Bizanslı bir hanımla evlenmiş; Bizans'ta yaşadığı sırada başından geçen bir meseleden dolayı hapse girmişti. Müstensih, hapiste iken sağ-salim kurtulursa Kudüs'e gidip yerleşmeyi adanmıştı. Hapisten kurtulan müstensih 1051 yılında Kudüs'e gelip yerleşmiş ve ölümüne kadar da burada kalmıştı⁸⁶. 1061 yılına ait bir Geniza dokümanında da Bizans'tan gelip Anadolu ve Filistin üzerinden Mısır'a gitmek üzere yola çıkan bir Yahudinin Kudüs'te ikamet etmeye karar vererek şehre yerleştiği belirtilir⁸⁷.

Genelde Filistin, özelde ise Kudüs'ün dinî gayelerle ziyareti daha çok hac yolculukları vasıtasıyla gerçekleşiyordu⁸⁸. Roma ve Bizans döneminde Yahudilere Kudüs'e giriş yasağı konmuştu. Bu sebeple Yahudiler şehre senede sadece bir gün (*Tiş'a be-Av'*da) girebiliyorlardı⁸⁹. Filistin'in Müslümanlar tarafından fethiyle beraber Yahudilerin dinî maksatlarla bölgeyi ve Kudüs'ü ziyaretlerinin önündeki bütün engeller de kalkmıştır. İslâmî dönemde Bizans ve diğer yerlerden pek çok Yahudi hac yapmak üzere Kudüs'e gelirdi⁹⁰. 1026 tarihli bir dokümanda İslâm dünyasının dışından Kudüs'e gelen Yahudi ziyaretçilerin giriş kapısında (*şa'ar*) iki buçuk dinar (*siney zahovim ve hatsi*) ödedikleri belirtilir⁹¹. Ancak devletin tebaası Yahudiler ise cizyelerini ödemeleri sebebiyle böyle bir vergiden muaf idiler⁹². Nahoray b. Nissim gibi zengin ve dindar Yahudi tüccarlar genelde her yıl

⁸⁶ Gil, "Aliya ve 'Aliya le-Regel bi-Tkufat ha-Kivuş ha-Müslimi ha-Rişona *עלייה ועלייה לרגל בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה*", *Cathedra* 8 (1978), s. 128; a.mlf, *Erets-Yisrael bi-Tkufat ha-Müslimit ha-Rişona* *ארץ-ישראל בתקופת המוסלמית הראשונה*, Yeruslayim 1983, I, 128.

⁸⁷ Gil, "Aliya ve 'Aliya le-Regel...", *Cathedra* 8 (1978), s. 128.

⁸⁸ Kudüs'ün bir hac mekânı olarak önem kazanması Davud Peygamber'le başlamış; millî birlik ve beraberliği pekiştirmek için Kudüs'ü başkent ilân eden Davud (M.Ö. 1000 yılları civarı), şehrin prestijini Ahid Sandığı'nı (*Tâbütü'l-Ahid*) getirmek suretiyle pekiştirmişti (Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 318). Davud'tan sonra Süleyman (*Şlomo ha-Meleh*) ise babası zamanında yapımına başlanan Büyük Mabed'i tamamlayarak Ahid Sandığı'nı da bu Mabed'e yerleştirmişti. Böylelikle Mabed bütün Yahudilerin hayatında önemli bir merkez haline gelmişti. Bkz. Ya'kubî, *Tarih*, I, 58; ha-Bavli, s. 69; Taberî, I, 484-485; Mes'ûdî, *Mürîcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, nşr. M. Muhiddin Abdülhamid, Mısır 1964, I, 57.

⁸⁹ Gil, "ha-Yişuv ha-Yahudi, *היישוב היהודי*", *Sefer Yeruslayim, ha-Tekufa ha-Müslimit ha-Kaduma* *ספר ירושלים התקופה המוסלמית הקדומה*, ed. Joshua Prawer, Yeruslayim 1987, s. 135, 2. dipnot.

⁹⁰ Nasır-ı Hüsrav, *Sefername*, nşr. Yahya el-Haşşâb, Beyrut 1983, s. 159; Yakût, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut [ty.], III, 447.

⁹¹ Mann, *Texts and Studies*, II, 369; Gil, "ha-Masim be-Erets Yisrael bi-Tkufat ha-Kivuş ha-Müslimi ha-Rişona (638-1099) *המסים בארץ ישראל בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה*", *Tsiyon* 45 (1980), s. 274. Filistin Yeşivası *gaon* Şlomo ben Yahuda (1025-1051), Sahlun ben Avraham'a yazdığı bir mektupta, bu vergi ile Yahudilerin Kudüs'e rahatça girerek Mabed'in bulunduğu kasımda (*har ha-bayt*) dua yaptıkları ve Zeytin Dağı'nda dualarını sesli olarak okuyabildiklerini kaydeder: "... le-sovev şa'arey ha-mikdaş, ve le-hitpalet alehem be-kol ram...ve be'olatam 'al har ha-Zeytim be-şir ve be-'amadam 'alav be-yemey ha-hagim...: *לסובבשערי המקדש ולהתפלל עליהם בקול רם*". Bkz. Gil, *Erets Yisrael*, II, 195.

⁹² Goitein, *Mediterranean Society*, I, 62.

Kudüs'e hac ziyareti yapardı⁹³. O dönemde şehirlerarası yolculuğa çıkan kimselerin yanlarında vergilerini ödediklerine dair “*beral*” adı verilen bir “belge”yi taşıma zorunluluğu vardı. Normal şartlarda çok sıkı takip ve kontrol edilen bu *berat*lar, Müslüman idareciler tarafından Kudüs'e ibadet maksadıyla gelen hacılardan sorulmuyordu⁹⁴.

Kudüs sadece hac aylarında değil, bu aylar dışında da ziyaret edilirdi. 1059 tarihinde kış mevsiminde şehre yolculuk yapan Yahudi Şlomo ben Moşe Safaksî, patronu Nahoray ben Nissim'e yazdığı mektupta başından geçenleri şöyle anlatır: “*Şükürler olsun! Tanrı bu günleri de gösterdi... Muhterem Efendim, dün sağ-selamet Kudüs'e ulaştım. Ancak yolda şiddetli bir kar ve dolu fırtınasına yakalandım. Gıda ihtiyaçlarımı karşılamak için Remle'ye gideceğim. Orada ne kadar kalırım bilemem; ama şehirdeki (Kudüs) fırtına henüz dinmiş değil. Şimdi de biteviye yağmur yağmakta.*”⁹⁵

Kudüs'ü ziyaret için adaklar da yapılırdı. Akdeniz'de batan bir gemiden sağ olarak kurtulan bir Yahudi, izinsiz girmesi dolayısıyla Müslüman idareciler tarafından cezalandırılmak istenmiş, ancak İskenderiye cemaatinin tavassutuyla ceza almaktan kurtulmuştu. Yahudi, olayların yaşandığı sırada bu zorlu şartlardan kurtulması halinde Kudüs'ü ziyaret edeceğine dair adakta bulunmuştu⁹⁶.

Kudüs'te yapılan duaların makbul olduğuna inanılması, şehre yapılan ziyaretlerin bir diğer önemli sebebidir⁹⁷. Yahudiler Mabel'in bulunduğu sahada, Kudüs'ün doğu kapılarından Bâbürrahme (*Şa'ar ha-Rahamim*)⁹⁸ ile

⁹³ Goitein, *Mediterranean Society*, I, 240.

⁹⁴ Gaon Şlomo ben Yahuda, şehre hac maksadıyla gelenlerin vergileri ile ilgili herhangi bir sorgudan geçemediklerini belirtir: “*lo yitefsu ha-'olim el ha-'ir ha-Kodeş be-imut pitkay ha-mas...: לא ייתפשו העוֹלִים אֶל הָעִיר הַקֹּדֶשׁ*” Bkz. Mann, *The Jews in Egypt*, II, 186. Dokümanın yeniden neşri için bkz. Gil, *Erets Yisrael*, II, 194-196. Metinde geçen “*pitka*” kelimesi Talmud'a Grekçe'den girmiştir. Bu kelimenin Arapça karşılığı “*beral*”dır. Bkz. Gil, “*ha-Masim be-Erets Yisrael...*”, *Tsijon* 45 (1980), s. 280, 27. dipnot; a.mlf., *Erets Yisrael*, I, 130, 261. dipnot.

⁹⁵ Gil, “*Aliya ve 'Aliya le-Regel...*”, *Cathedra* 8 (1978), s. 130.

⁹⁶ “*bikşu ha-goyim le-'oneş oto...nadarti le-yeleh le-Yeruşalayim...: בקשו הגוים לעונש אותו נדרתי לילך*” Bkz. Assaf, *Makorot u Mahkarim be-Toldot Yisrael* ישראל מקורות ומחקרים בתולדות, Yeruşalayim 1946, s. 59.

⁹⁷ Goitein, “*Religion in Everyday Life as Reflected in the Documents of the Cairo Geniza*”, *Religion in a Religious Age*, ed. S.D. Goitein, Massachusetts 1974, s. 14.

⁹⁸ Kudüs Yahudi cemaati görevlilerinden biri, Fustat'taki arkadaşı el-Kohen Eli ben Yehezkiel'e yazdığı mektupta, Allah'ın kendisine sağlık ve sıhhat vermesi için Bâbürrahme'de dua ettiğini belirtir: “*... el Şa'ar ha-Rahamim ve bikeşi mi-Elohim, yitgadel ve yiştabeah şe-ya'ase lo hesed ve yiten lehu birut...: אל שַׁעַר הַרַחֲמִים וּבִיקֶשְׁתִּי מֵאֱלֹהִים*” Bkz. Gil, *Erets Yisrael*, II, 358. 1059 tarihli bir mektupta ise Ben Natan isimli bir müstensih (*sofer*), Nahoray ben Nissim'e her Pazartesi ve Perşembe günü Bâbürrahme'ye giderek dua ettiğini yazar: “*Harini mitpalel be-kol 'et le-ma'anha ve le-ma'ano 'al yad Şa'arey ha-Rahamim ki holeh be-yemey*”

Zeytin Dağı ve Kohen Kapısı'nda (*Şa'ar ha-Kohen*) yapılan duaların makbul olduğuna inanırdı⁹⁹.

Filistin ve Kudüs'ün kutsiyetinin bir tezahürü de, diyasporadan aldığı yardımlardı. Sürgündeki Yahudiler gerek İslâm öncesinde¹⁰⁰ gerekse İslâmî dönemde¹⁰¹ Kudüs'e yardımlarını hiçbir zaman kesmemişlerdir. Kudüs Yahudilerinin ticaret ve hac maksatlı ziyaretlerden başka gelir kaynakları yoktu. Ancak şehrin Yahudiler nezdindeki kutsiyeti dolayısıyla Kudüs'teki *yeşiva* ve cemaate yardım etmek, Mabel'in ayakta olduğu zamanlarda yapılan yardımlar kadar makbul görülüyor; karşılığının öte dünyada bolca alınacağına¹⁰², yardım edenlerin de ilahî affa mazhar olarak cennete gireceğine inanılıyordu¹⁰³. Kaynaklarda Kudüs'e yapılan yardımlar hakkında IX. asra ait bir bilgi dışında daha eski örnekler yer almamaktadır. Bu örnek dışındaki diğer bilgiler ise çoğunlukla Geniza dokümanlarına dayanmaktadır. Geniza'da konuyla ilgili oldukça fazla bilgi bulunmaktadır.

O dönem Yahudi dünyasında Kudüs'e yardım için özel kampanyalar düzenlenirdi. Bazı dokümanlarda bu kampanyalardan "*tefrikatü'l-makâdise*" (mukaddes şehrin payı) şeklinde bahsedilmektedir. Bu yardımlar genellikle hac bayramlarından kısa bir süre önce toplanır ve dağıtılmak üzere Kudüs'e gönderilirdi¹⁰⁴.

Filistin ve Kudüs'ün bir diğer gelir kaynağı da buralar için yapılan adaklardı. Oria cemaatine mensup Güney İtalyalı Ahima'ets isimli bir Ya-

bet ve he:וה' הרני מתפלל בכל עת למען ולמען על-יד שער הרחמים כי הולך אני אליהם בימי ב'... Mektup ve metni için bkz. Gil, *a.g.e.*, III, 136-137. Seyyah Benjamin (XII. asır), pek çok Yahudinin dua etmek için Bâbürrahme'ye geldiğini haber verir. Bkz. *Tudela Benjamin & Ratisbonu Petachia Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001, s. 50.

⁹⁹ Bir Geniza dokümanında Filistin *Gaonu*, muhatabına kendileri için Zeytin Dağı'nda ve Kohen Kapısı'nda (*Şa'ar ha-kohen*) dua ettiklerini şu sözlerle anlatır: "... *ve tefilatelynu alehem be-Har ha-Zeytim... ve 'al Şa'ar ha-Kohen ve 'al Şa'are ha-Mikdaş* "....שער המקדש ועל השער הכוהן ועל שער המקדש". Bkz. Gil, "Şihunot ha-Yahudim bi-Yeruşalayim bi'Tkufat ha-Kivuş ha-Müslimi ha-Rişona בתקופת שכות היהודים בירושלים בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה", *Şalem* 2 (1976), s. 23-24. Bâbürrahme ile Kohen Kapısının aynı olduğu belirtilir. Bkz. Gil, *a.g.mak.*, s. 24; Hirschberg, "Inyaney Har ha-Zeytim bi'Tkufat ha-Geonim עניני הר הזיתים בתקופת הגאונים", *Yediot ha-Hevra ha-Yivrit le-Hakirat Erets-Yisrael ve 'Atikoteha (B'JPES)*, 13 (1946-47), s. 158.

¹⁰⁰ Konuyla ilgili detaylar için bkz. Samuel S. Cohon, "Palestine in Jewish Theology", s. 200-201.

¹⁰¹ Bkz. Hirschberg, "ha-Yahudim be-Aratsot ha-Islâm היהודים בארצות האסלאם", *Perekim be-Toldot ha-Aravim ve ha-Islâm*, ed. Hava Lazarus Yafe, Tel Aviv 1967, s. 283.

¹⁰² Goitein, *Mediterranean Society*, II, 94.

¹⁰³ Bu görüş, *Gaon Şlomo b. Yahuda'nın Fustat lideri Efrayim b. Şemarya'ya yazdığı 1030 tarihli mektup-ta dile getirilmiştir. Bkz. Gil, Erets Yisrael*, II, 200-201.

¹⁰⁴ Goitein, "The Social Services of the Jewish Community as Reflected in the Cairo Geniza Records", *JSS* 26 (1964), s. 6; *a.mlf.*, *Mediterranean Society*, II, 96.

hudi, Kudüs'e farklı zamanlarda üç kez ziyarette bulunmuş (IX. asır), her seferinde de Tevrat talimi yapan öğrencilere, Mabel'in yıkılmasına gece gündüz ağıt yakan sofulara (*Aveley Zevul/Aveley Tsion*) yüzer dinar bağışta bulunmuştu¹⁰⁵. Yine İtalya cemaatinden Rav Paltiel, *Yom Kipur*'da (Kefâret Günü) beş bin dinar vermeyi adanmış, bunun bin dinarını (Filistin) *yeşiva*(sı) ve başkanına, bin dinarını Mabel'in yıkılmasına gece gündüz ağlayanlara, bin dinarını Irak'taki *yeşivalara*, bin dinarını değişik cemaatlerdeki fakirlerle, kalanını ise Tevrat talimi yapılan yerlerin yağ ihtiyaçlarına ayırmıştı¹⁰⁶. Aynı aileden bir asır sonra (X. asır) Samuel isminde bir başka Yahudi, Kudüs'e gelirken yirmi bin dinar (*darkomonim*) para getirmiş, bu parayı Tevrat talimi yapan öğrenci ve ilim adamlarına, Batı Duvarı'ndaki (*Kotel ha-Ma'aravi*) mabede yağ alımına, bölgedeki sinagog ve cemaatler ile Mabel'in yıkılmasına gece gündüz ağıt yakanlara bağışlamıştı¹⁰⁷. Bir başka dokümanda ise Palermo'da meskûn Bûndâr isimli bir Yahudi, mal varlığının dörtte birlik kısmı olan 35 dinarı Kudüs için vasiyet etmişti. Ölümünden sonra söz konusu vasiyet, Filistin Yeşivası görevlilerinden Samuel b. Hoşa'na'nın girişimiyle Yeşua el-Halebî isimli bir Yahudi tarafından şehre ulaştırılmıştı¹⁰⁸.

Kudüs'ün önemli gelir kaynaklarından biri de şehre yardım için kurulan vakıflardı. Bu vakıflar hakkında Geniza'ya kıymetli bilgiler yansımıştır. Fustat, Remle ve zengin Yahudi cemaatlerinin yaşadığı diğer şehirlerde Kudüs'ün fakirlerine yardım için kurulmuş hayır kurumları bulunuyordu¹⁰⁹. Fustat'ta Kudüs için vakfedilen evlerden Geniza dokümanlarında *dâru'l-makâdise* (mukaddes diyara ait evler) şeklinde bahsedilmektedir¹¹⁰. Yardımlar şehre genelde Akdeniz'de ticaret yapan tüccarlar veya ziyaret gyesiyle gelen Yahudiler vasıtasıyla ulaştırılıyordu¹¹¹. Zenginlerin ölüm

¹⁰⁵ Ahima'ets, *Sefer Yuhasin* יוחסין ספר, nşr. ve notlarla İngilizceye çeviri Marcus Salzman, New York 1966, s. 4; İng. çev. 65.

¹⁰⁶ Ahima'ets, *Sefer Yuhasin*, s. 19, İng. çev. 94.

¹⁰⁷ Ahima'ets, *Sefer Yuhasin*, s. 21, İng. çev. 97.

¹⁰⁸ Gil, *Erets Yisrael*, I, 541.

¹⁰⁹ Örnekler için bkz. Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden: E.J. Brill 1976, doküman no. 6, 31, 32, 36.

¹¹⁰ Fustat'taki bu evlerden bahseden Geniza dokümanları için bkz. Goitein, "The Social Services of the Jewish Community...", s. 19-20 (11, 13, 19, 20, 40 ve 48. doküman); Gil, *Erets Yisrael*, I, 495-496'da kaynağı verilen dokümanlar.

¹¹¹ 1025 tarihinde Filistin Yeşivası *gaonu* tarafından Fustat'taki cemaat lideri Efrayim ben Şemarya'ya gönderilen bir mektupta, Kudüs'teki fakirlere gönderilecek yardımın durumu sorulmakta, paranın güvenilir biriyle (belki de tüccar) bir an önce gönderilmesi rica edilmektedir. Bkz. Gil, "ha-Keduşat Nehasim u Mamon al-yedey Nostrim ve Yahudim le-Tovot Yerusalayim bi-Tkufat ha-Kivuş ha-Muslimi ha-Rişona על ידי וממון על ידי", *Cathedra* 18 (1981), s. 67.

döşeginde iken mallarının bir kısmını Kudüs fakirleri için vasiyet ettiklerine dair dokümanlar da ulaşmıştır. Meselâ, Tuleytulalı (Endülüs) Avraham ben Nahum, mirasından 10 dinarlık bir kısmı *suftece* şeklinde Kudüs'ün fakirlerine ulaştırılmak üzere Fustat cemaat lideri Sahlan'a göndermiş, o da bu *sufteceyi* Gaon Şlomo ben Yahuda'ya iletmışti¹¹². 1059 tarihli, Eli ha-Kohen b. Yehezkiel'e ait bir mektupta ise İbn Kureyş isimli bir Yahudinin mirasından 80 dinarlık büyük bir meblağı Kudüs'teki iki Yahudi cemaatine (Karaîler ve Rabbânîler) vasiyet ettiği belirtilmektedir. Aynı mektupta Fustat'ta Kudüs için vakfedilen evlerin gelirlerinin henüz ulaşmadığı da kaydedilmiştir¹¹³. Aynı asra ait bir başka dokümanda ise azatlı bir köle olan Bündâr'ın malını hayır olarak dağıtmak istediğinde, dörtte birlik kısmını fakirlere dağıtılmak üzere Fustat'tan Kudüs'e gönderdiği belirtilir¹¹⁴.

Filistin'in mukaddes kabul edilmesi, Yahudilerde buraya defnedilmenin sevap olduğu şeklinde bir inancın doğmasına da yol açmıştır. Kutsal topraklarda gömülmenin bağışlayıcı bir erdem kabul edilmesinin kökeni çok eskilere dayanmaktadır¹¹⁵. Geniza dokümanlarına İslâm dünyasının değişik yerlerinde yaşayan Yahudilerin ölümlelerinden sonra Filistin'e gömülmek için vasiyette bulunduklarına dair önemli bilgiler yansımıştır. İran'ın Kazerûn şehrinde doğmuş ve Fustat'ta yaşamış Harun isimli Yahudi bir tabibin, ölümünden sonra cesedinin Filistin'e götürülüp defnedilme-

Yardımlardan bazıları *suftece* olarak gönderiliyordu. 1029 tarihli bir Geniza dokümanında Filistin *gaonu* Şlomo ben Yahuda Fustat Yahudi cemaati liderine yazdığı bir mektupta kaybolmuş bir *sufteceden* bahsetmektedir. Muhatabına 19.5 dinar değerindeki bu *suftece* kadar bir daha göndermesini rica etmekte ve paranın iki kez tahsil edilmeyeceğini belirtmektedir (Mann, *The Jews in Egypt*, II, 125). Mağripli tüccar Moşe ben Yitshak ben Nissim el-'Âbid tarafından İsmail b. Barhun et-Tahertî'ye gönderilen bir mektupta 22.5 *ntılık* ipek satışından 64 dinar gelir elde edildiği, bunun da 58 dinarının Filistin Yeşivasına (*Mesivatu'ş-Şâm*) bağışlandığı belirtilmektedir. Bkz. S.D. Goitein, "New Sources on the Palestinian Gaonate", *Salomon Wittmayer Baron Jubilee Volume*, New York-London 1974, English Section, I, 512.

¹¹² Mann, *Texts and Studies*, II, 312, 321.

¹¹³ Gil, "ha-Keduşat Nehasim u Mamon ...", *Cathedra* 18 (1981), s. 69.

¹¹⁴ Goitein, "Slaves and Slavegirls in the Cairo Geniza Records", *Arabica* 9 (1962), s. 19.

¹¹⁵ Ya'kub peygamberin Mısır'da iken "*Beni atalarımın yanına gömün*" şeklindeki vasiyeti (Tekvin 49/29-30), Yahudilerin Filistin'e defnedilme isteklerinin temelini oluşturmıştır. Bu bilgi İslâm kaynaklarında da zikredilmekte olup Ya'kub ve İshak'ın cesetlerinin Filistin'e getirilerek defnedildiği kaydedilir. Bkz. İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Bıldân*, nşr. Yusuf el-Hâdî, Beyrut 1996, s. 146. Yine İslâm kaynaklarında Harun Peygamberin de Beytü'l-Makdis'in (Kudüs) doğu tarafındaki tepede (*Tûr-i Harun*) medfûn olduğu şeklinde bir bilgi yer almaktadır. Bkz. Yakût, *Mu'cemü'l-Bıldân*, IV, 48. Yusuf Peygamber de Mısır'da öldüğü zaman cesedinin orada bırakılmamasını istemişti. Vefâtından sonra Yusuf'un cesedini mumyalayan İsrailoğulları, Mısır'dan çıkışta cesedi getirip Şekem'e (Nablus) defnetmişlerdi. Bkz. Tekvin 50/25-26; Yeşu 24/32. Talmudik dönemin büyük alimlerinden Sura *gaonu* Rav Huna'nın, ölümünden sonra (297 yılı) Filistin'e götürülerek defnedildiği kaydedilir. Bkz. Şerira Gaon, *Igeret*, s. 113, İng. çev. 100.

sini vasiyet ettiği belirtilir¹¹⁶. 7 Kasım 1006 (14 Kislev 1318) tarihli bir Geniza dokümanında Fustat'ta bir kadının, ölümünden sonra yirmi dört hisseye taksim edilecek malının iki hissesini, cesedinin Kudüs'e defnedilmesi için ayırdığı belirtilir¹¹⁷. 1020 tarihli bir başka dokümanda ise Kayravan Yahudi cemaati lideri (*Nagid*) İbrahim b. Ata, Yahudi tüccar Yusuf b. Avkal'a, kardeşinin naaşının Kayravan'dan Kudüs'e taşınmasındaki gayretlerine müteşekkik olduğunu ifade eder¹¹⁸. Tarihi belli olmayan bir dokümanda Fustat'ta yaşayan bir kadın, terekesinden kocası Hibe (Natan) ha-Levi'nin kemiklerinin mezarından alınarak Filistin'e defnedilmesi için 17 dinar ayırdığı kaydedilir¹¹⁹. Tarihsiz bir diğer dokümanda ise Gazze'de (*Aze*) meskun Mevorah b. Natan isimli bir Yahudinin Feyyûm'da (Mısır/*Erets Pitom*) ölen kardeşinin vasiyeti gereği naaşını Filistin'e defnetmek üzere almaya gittiği belirtilir¹²⁰. Bir başka dokümanda ise İran'ın Âmul şehrinde ölümünün yaklaştığını anlayan seksen yaşındaki bir Yahudinin, öldüğünde daha önce Kudüs'e defnedilen babasının yanına gömülmek üzere Kudüs'e yerleştiği rivayet edilir¹²¹.

Abbâsiler dönemine ait bir responsada bir Gaon, ölen bir kimse naaşının Filistin'e götürülerek defnedilmesini vasiyet etmiş ise, varislerinin bu vasiyeti yerine getirmesinin Tevrat'ın emri olduğu şeklinde bir fetva vermiştir¹²².

Haçlılar döneminde Filistin'deki Haçlı-Hristiyan şiddet ve baskısı sebebiyle Yahudiler Kudüs dışında *Atalar*'ın kabirlerinin bulunduğu el-Halîl (*Hevron*) veya Filistin'de Müslüman hakimiyetindeki diğer şehirlerde defnedilmeyi vasiyet etmeye başlamışlardı¹²³. Eyyûbî sultanı Melik Azîz'in [sultanlığı: 589-595/1193-1198] hekimi, aynı zamanda Mısır Yahudi cemaati başkanı Ebû Zikri'nin kardeşi olan bir Yahudinin, öldükten sonra Mı-

¹¹⁶ Mann, *Texts and Studies*, II, 281.

¹¹⁷ "Ve gam şiney helekim mi-hatsar zo yimkoru ve yets'u be-tsarhi keday le-he'alot etsmoti le-Yeruşalayim 'Ir ha-Kodeş tişne be-mahera ...: במהרה...: יגום שני חלקים מחצר זו ימכרו ויצאו בצרכי כדי להעלות עצמותי לירושלים עיר הקודש תיבנו במהרה" Bkz. Assaf, "Şeterot 'Atikim min ha-Gniza, mi-Erets Yisrael, Mitsrayim ve Afrika ha-Tsafonit: שטרות עתיקים מן הגניזה מארץ ישראל, מצרים ואפריקה צפונית", *Tarbits* 9 (1937-38), s. 206 vd. Dokümanın Gil tarafından yeniden neşri için bkz. *Jewish Pious Foundations*, s. 120 (1 no.lu doküman).

¹¹⁸ Gil, *Erets Yisrael*, I, 517.

¹¹⁹ Goitein, "Tisavoot mi-Mitsrayim mi-Tkufat ha-Geniza הגניזה מתקופת ממצרים", *Sefunot* 8 (1964), s. 107, 5. dipnot.

¹²⁰ Assaf, *Makorot u Mahkarim*, s. 34.

¹²¹ Bkz. Goitein, *Mediterranean Society*, V, 166.

¹²² Fetva için bkz. Gil, *Erets Yisrael*, I, 517.

¹²³ Bkz. Gil, *a.g.e.*, I, 517.

sır'dan, Filistin sınırları içerisinde bulunan Hayfa'ya defnedilmeyi vasiyet ettiği; vasiyetinin de oğlu tarafından yerine getirildiği rivayet edilir¹²⁴.

XII. asırda İslâm dünyasını gezen Yahudi seyyah Tudelalı Benjamin, el-Halil şehrini ziyareti sırasında *Atalar*'ın kabrinin bulunduğu mağarada Yahudilerin kemiklerinin saklandığı küplerden bahseder¹²⁵. Benjamin'in ifadesinden İslâmî dönemde Yahudilerin ölen yakınlarının kemiklerini getirip buraya defnettikleri anlaşılmaktadır.

2.3. Mesihî Beklentiler

İslâmî dönemde Filistin'e göçlerdeki bir diğer etken de mesihî beklentilerdir. Mabel'in Roma tarafından yıkılmasından sonra (MS. 70) Filistin'e özlem ve dönüş hayalleri zirveye ulaşan Yahudiler, ülkeler fethedecek muzafer bir önderin çıkıp kendilerini Filistin topraklarına götürerek eski iktisamlarına kavuşturacak bir kurtarıcı beklemeye başlamışlardır. Ancak zaman zaman onlardaki bu ideali istismar ederek hareketlendirmeye çalışan bazı sözde mesihler de ortaya çıkmıştır¹²⁶.

Gerek Hz. Muhammed'in yeni bir toplum inşâsındaki fevkalade başarısı, gerek ilk İslâm fetihlerinde kazanılan olağanüstü başarılar¹²⁷, gerekse Emevîler döneminde başta İstanbul seferleri ile İslâm-Bizans arasındaki (İsmail-Esau/Edom) savaşlar¹²⁸, İslâm dünyasındaki Yahudilerde de mesih beklentisini artırmış ve mesihin çıkışının yaklaştığı umudunu doğurmuştur¹²⁹.

Ancak cemaatin tarih boyunca maruz kaldığı ceza ve sıkıntılar, zamanla Rabbânî Yahudi din adamlarını mesihle ilgili konularda dikkatli davranmaya sevk etmiştir. Bu sebeple mesihlik iddiasıyla ortaya çıkanlar hep

¹²⁴ Dokümanın İngilizce tercümesi için bkz. Goitein, *Mediterranean Society*, V, 175-177, 176.

¹²⁵ Benjamin, s. 53.

¹²⁶ Abbâsî ve Fâtımî dönemlerinde ortaya çıkan mesihî hareketler için bkz. Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahudiler*, s. 263 vd.

¹²⁷ Eliyahu Kapsali (1483-1555) gibi sonraki dönem Yahudi tarihçiler Hz. Muhammed'in arkadaşlarını, "mücahit"liğe dönüştürme başarısına dikkat çekmiştir. Bkz. *Seder Eliyahu Zuta: Hiburo Rabi Eliyahu Bar Elkana Kapsali, Toldot ha-'Osmanim u-Venetsiya ve Korot 'Am Yisrael be-Mamlahot Turkiya u-Venetsiya* דר אליהו זוטא חיברו רבי אלקנה קפשאלי תולדות העות'מאנים וויציאה וקורות עם ישראל בממלכות תורכיה ספרד וויציאה נשפ. Aryeh Shmuelevitz-Şlomo Simonson-Meir Benayahu, Yeruşalayim-Tel Aviv 1975-1983, I, 37.

¹²⁸ Bkz. Michael G. Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, Princeton-New Jersey 1984, s. 331; Baron, V, 193.

¹²⁹ İlk İslâmî dönemde telif edilen bir Yahudi *midraş*ında (*Pesikta Rabati*, 34-37. bölüm) şöyle bir kehanette bulunulmuştur: "...Mesih ortaya çıktığında dünyanın kralları birbiriyle savaş içerisinde olacaklar. Fars kralı Arap kralı ile savaşacak ve Arap kralı Fars kralını mağlup edecek ve bütün dünyaya hükmedecek." Bkz. Bernard J. Bamberger, "A Messianic Document of the Seventh Century", *HUCA* 15 (1940), s. 427.

temkinle karşılanmış, çoğu zaman da istismar edildiği için, mesihten ziyade mesihi bir toplumun oluşturulmasına gayret edilmiştir. Bu ideal toplumun inşası için dinî emirlere sıkıca bağlanmak, günahların kefareti için ibadet, oruç ve duaya ağırlık vermek gerektiği vurgulanmıştır¹³⁰.

Mesihî devirde bütün milletlerin Tanrı'nın krallığını tanımak için Siyon'a çıkacağına; Tanrı'nın, dünyanın dört bir yanına dağılmış çocuklarını Kudüs'te bir araya getirip onlar için bir devlet kuracağına¹³¹ gönülden inanan Rabbânî din adamları, henüz vakti gelmediği için mesihi gayelerle Yahudileri Filistin'e göç etmeye teşvik eden veya götürmeye kalkışan sözde Mesihlere karşı cemaatlerini her defasında uyarılmışlardır. Pirkoy ben Baboy meşhur mektubunda Irak Yahudilerinin Tsiyon'u (Siyon) bu anlamda değerlendirdiklerini şu sözlerle anlatır: "...Mesih günlerine gelince...(Iraklılar/Bâbilliler) mesih öncesi felâketleri kabul etmezler. Kıtaptı yazıldığı gibi, "Ey Tsiyon! Bâbil kızlarıyla otur. Kendini kötü Edom'dan uzak tut..." (sözleriyle Irak'ta oturmaya devam ederler)...Tsiyon, Tora (Tevrat) ve dinî emirlerin (mistvot) öğrenildiği Bâbil yeşivalarından başka bir şey değildir"¹³². Bu sebeple, İslâmî dönemde Rabbânî Yahudilerde Filistin'e göçte mesihi gayelerin herhangi bir etkisi yoktur. Zaten olmasına da gerek yoktur; zira Yahudilerde mesihi hareketler daha çok siyasî ve dinî baskıların arttığı dönemlerde ortaya çıkmakta idi. Yahudilerin dinlerini yaşama ve uygulamalarında herhangi bir sıkıntı yaşamadıkları o dönem İslâm dünyasında, mesihin gelişini hızlandırmak amacıyla yapılan kitlesel göçlerin olması için siyasî ve psikolojik ortam da söz konusu olmamıştır. Bu sebeple Rabbânî Yahudi liderlerin Kudüs'e göçü teşvik ettiklerine dair Geniza dokümanlarına neredeyse hiç bilgi yansımamıştır. 960 yılında Rhine (Almanya) Yahudi cemaati Filistin Yeşivası'na yazdıkları bir mektupta *Sefer Zerubavel* isimli (apokaliptik bir) eserde mesihin Mabel'in yıkılmasından 890 sene sonra (M. 958) çıkacağını okuduklarını söyleyerek konu ile ilgili bilgi istemişti. Ancak yeşiva başkanı henüz mesihin çıkmadığını, hatta alâmetlerinin dahi görülmediğini söyleyerek cemaati bu tür lüzumsuz dedikodulara kulak vermemeleri konusunda uyarmıştır¹³³. Rabbânîlerde siyasal maksatlarla Kudüs'e göçün

¹³⁰ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, s. 322.

¹³¹ Bkz. İşaya 11/4-9, 12; Samuel b. Yahya el-Mağribî, *İlhâmü'l-Yahûd*, nşr. Muhammed Abdullah eş-Şerkavî, Dârü'l-Hidâye 1986, s. 127.

¹³² Grossmann, "ha-'Aliya le-Erets-Yisarel...", *Cathedra* 8 (1978), s. 142.

¹³³ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifreha*, s. 173; Abraham A. Neuman, "Saadia and his Relation to Palestine", *JQR* n.s. 33 (1942-1943), s. 123. Hatta kıtapta yer alan bu bilgiden hareketle o dönemde bazı Yahudi kaynaklarda Abbâsî Devleti'nin bu tarihte yıkılacağı kehanetinde dahi bulunulmuştur. Bkz. Alexander Marx, "Studies in Gaonic History and Literature", *JQR* n.s. 1 (1910-11), s. 76, 46. dipnot. Yine aynı dönemde Mesih

yapılmadığının bir başka delili de, Filistin Yeşivası *gaonu* Şlomo ben Yahuda'ya Tisadeka ben Menahem tarafından yazılan bir mektuptur. Mektupta Ben Menahem Kudüs civarında yaşayan ailesinin Mısır'a gönderilmesi konusunda *gaonun* yardımını rica etmektedir¹³⁴.

Bu tutumun Yahudi nüfusun çoğunluğunu oluşturan Rabbânîlere özgü olduğu belirtilmelidir. Ancak onların bu tutumu, amaçları, mübarek/mukaddes kabul ettikleri Kudüs'e göçü teşvik ederek mesihin gelişini hızlandırmak olan Karaîleri çok kızdırmıştır. Rabbânîleri pasiflikle suçlayan Karaî Daniel el-Kûmisi, onların bu öğretisini provakatörlük olarak niteler: "... (Onlar/Rabbânîler) '*Rab, oradan dağıttığı gibi bizi orada tekrar toplayıncaya kadar kutsal topraklara (Kudüs) gitmek gerekmez*', derler. Bu sözlerle kızılmaz da ne yapılır!?"¹³⁵ İşıya kitabındaki "*Ey Yeruslayim! Duvarlarının üzerine bekçiler diktim; gece gündüz hiç susmayacaklar. Ey Rabbe sözünü anımsatanlar, Yeruslayim'i pekiştirene, onu yeryüzünün övüncü kılana dek durup dinlenmeden Rabbe yakarın; O'na rahat vermeyin*"¹³⁶ pasajları, Kudüs'e göçü teşvik eden Karaîlerin sloganı haline gelmişti. Bu sebeple Karaî din adamları pasajda bahsi geçen bekçilik görevini yapmak üzere müntesiplerini Kudüs'e göçe teşvik etmişlerdi.

Aynı ifadelerden Rabbânîlerin Filistin'e göçü dinî bir yükümlülük olarak kabul etmedikleri de anlaşılmaktadır. Söz konusu pasaj Abbâsiler dönemi din adamlarından Sa'diya Gaon (ö. 942) tarafından farklı yorumlanmıştır. *Gaon'a* göre bu pasajlarda Kudüs'e göçü teşvik ve mesihin gelişini hızlandırmaktan ziyade, kurtuluş gününden önceki zor günler ile Yahudilerin dinî emirlere karşı gevşek tavırlarına çeki-düzen vermeleri konusunda bir uyarı vardır. Bu sebeple kurtuluş, Tanrı'nın takdirine (*be-yad Şamayim*) bırakılmalıdır. Ona göre pasajda her Yahudinin yükümlülüklerini yerine getirmesi, tutum ve davranışlarına dikkat etmesi konusunda bir uyarı var-

beklentisi ile ilgili bir bilgi de Hazar yazışmalarında göze çarpar. Yahudiliği kabulü mesihi bir coşkuyla karşılanan Hazar'ın Yahudi kralı Yosef (Yusuf), Endülüslü Yahudi vezir Hasday b. Şaprut'a yazdığı mektupta Mesih beklentisini şu sözlerle dile getirmiştir: "*Gözlerimiz Rabbe, Kudüs ve Bâbil'deki (Irak) yeşiva alimlerimize çevrilmiş durumda. Bunlardan mesihin geliş zamanını ilân etmelerini bekliyoruz.*" (Mann, *The Jews in Egypt*, I, 64.) Hazarlar'ın Yahudiliğe girmesi ve diğer Yahudi cemaatlerinde uyandırdığı heyecan için bkz. Schechter, "An Unknown Khazar Document", *JQR* n.s. 3 (1912-13), s. 204, İng. çev. 214.

¹³⁴ Mektubun metni için bkz. Mann, *The Jews in Egypt*, II, 134-135.

¹³⁵ "[*Medabri*]m ze le-ze eyn 'aleynu lavu le-Yeruslayim 'ad še-yikavetsnu kaaşer haşlihnu, ve ze davar ha-mah'isim: מדרברין זה זה אין עלינו לבוא לירושלים עד שיקבצנו כאשר השלינו זה דבר המה'יסים" Bkz. Mann, "A Tract by an Early Karaite Settler in Jerusalem", *JQR* n.s. 12 (1921-22), s. 283.

¹³⁶ İşıya 62/6-7.

dır¹³⁷. Bu anlayıştan hareketle Sa'diya, o dönemlerde doğu Yahudilerinde günlük ibadetlerde 'Amida'daki ilk *Şem'a*'nın sonunda okunan¹³⁸ Siyon ve mesihin gelerek üçüncü ve ebedî *Bet ha-Mikdaş*'ı (Süleyman Mabedi) bir an önce inşâsının konu edildiği "*or hadaş 'al-Tsiyon*" (אור חדש על תציון) [Siyon'a yeni ışık] *berahasının* okunmasına da şiddetle karşı çıkmıştır. Yahudilerde sebepsiz yere *beraha* okunmamaktadır (*beraha le-vatala*). Bu sebeple *Gaon*, mesih çağı gelmediğine göre, söz konusu *berahanın* gelecekte Mesih çağındaki gün için değil, her sabah doğan gün için okunması görüşündedir¹³⁹. İslâmî dönemin bir diğer dinî otoritesi Maimonides'in (Moşe ben Meymûn) (1138-1224) sistematize ettiği 613 Emir (*TaRYaG mitsvot*) içerisinde de "Filiştin'e göç ya da ikamet" hakkında herhangi bir vecibe yer almamaktadır.

Karaîler arasında kutsal topraklara göçü teşvik, XI. asırda Benyamin en-Nihavendî ile başlamış¹⁴⁰, öğrencisi Daniel el-Kûmisî tarafından devam ettirilmiştir. Bizzat kendisi Horasan'dan (Kûmis'in Dâmegân kasabası) gelip Kudüs'e yerleşen el-Kûmisî, her şehirden Kudüs'e en az beş kişinin gönderilmesini ve bunların nafakasının da cemaatler tarafından karşılanmasını emretmiştir¹⁴¹.

Karaî din adamlarının bu teşviklerinin sonuç verdiği anlaşılmaktadır. Zira, zamanla Kudüs'te şehrin doğusunda bir Karaî mahallesi (*Hâretü'l-Meşârike/Şihunat ha-Mizrahim*) kurulmuştur¹⁴². Karaîlerin Kudüs'e göçleri IX. asrın ilk çeyreğinden itibaren başlamıştır. Ancak bu göçlerde dinî gayeler kadar Rabbânîlerin zulmünden kaçarak Tevrat merkezli yeni bir cemaat kurmak şeklinde cemaat içi rekabetin de etkili olduğu belirtilir¹⁴³. Zira, el-

¹³⁷ Gil, *Erets Yisrael*, I, 501.

¹³⁸ Bkz. Ginzberg, *Geonica*, New York 1968, I, 127-128.

¹³⁹ "... *lefi še-eyn enu mevarehin 'al ha-or ha-'atid lihyot le-yomot ha-Mašiah ele 'al ha-or še-enu ro'in be-kol boker: לפי שאין אנו מברכין על האור העתידי להיות לימות המשיח, אלא על האור שאנו רואין בכל בוקר*" Bkz. Sa'diya Gaon, *Sidur, Câmiu's-Salavât ve'l-Tesâbih*, nşr. Yisrael Davidson, Simha Assaf ve Yissakar Yoel, Yeruslayim 1941, s. 25 (*Ma-vu/Giriş*); Salo W. Baron, "Saadia's Communal Activities", *Saadia Anniversary Volume*, New York 1943, s. 47, 84. dipnot.

¹⁴⁰ Haggai Ben-Shammai, "Jewish Thought in Iraq in the 10th Century", *Judaean-Arabic Studies, Proceedings of the Foundation Conference of the Society for Judaeo-Arabic Studies*, ed. Norman Golb, Oxford 1996, s. 16-17; Nathan Schur, *Toldot ha-Karaim תולדות הקראים [Karaî Tarihi]*, Yeruslayim 2003, s. 36.

¹⁴¹ Nemoy, *Karaite Anthology*, nşr. ve İng. çev. Leon Nemoy, Yale University Press: 1952, s. 30, 38; Simha-Levi, *Sefer Roş Pina ספר ראש פינה*, İbraniceye çev. ve nşr. Yusuf el-Cemil, Aşdod 2002, s. 109, Ar. çev. 149; Mann, "A Tract by an Early Karaite Settler...", s. 257; Daniel Lasker, "Rabbanism and Karaism: The Contest for Supremacy", *Great Schism in Jewish History*, ed. Raphael Jospe-Stanley M. Wagner, New York 1981, s. 55.

¹⁴² Mann, "A Tract by an Early Karaite Settler...", s. 24-85; Gil, "Aliya ve 'Aliya-le-Regel...", *Cathedra* 8 (1978), s. 124. Karaîler kendi mahallelerini Yeşu'daki bir ifadeye binaen "*Tisala' ha-Elef ve Yebusi*" (Yeruslayim) (עלע האלף היבוסי) / Yeşu 18: 28) olarak isimlendirmişlerdi. Bkz. Mann, *Texts and Studies*, II, 4.

¹⁴³ Simha-Levi, *Sefer Roş Pina*, s. 111, Ar. çev. 152.

Kûmisî, Müslüman idarecilerin Kudüs'te dinî gruplara her konuda büyük özgürlükler verdiğini belirterek İslâm dünyasının değişik coğrafyasında Rabbânîlerin zulmünden kurtulmak isteyen Karaîleri Kudüs'e göçe şu sözlerle teşvik eder: “*Rabbânîlerin korkusundan ağzını açmaya korkanlar!...Müslümanlar (Yişmaelim) Musa'nın emirlerini tam manasıyla uygulayan Karaîlere her konuda yardımcı olmaktadır. Bu yardımlarından dolayı kendilerine medyûn-u şükrânız. Şu anda onların hakimiyetindesiniz. O halde silkinin ve Tanrı'nın buyruklarını bütün İsrail'e öğretin... Daniel kitabında buyrulan (11/33-34) kimseler gibi (Rabbânîler'e uyanlar) olmayın. Artık Müslüman krallığın sayesinde, Tanrı, Rabbânîlerin boyunduruğunu sizden kaldırmıştır.*”¹⁴⁴

Kudüs'te Karaî cemaatinin idare binasına “Meclis” adı verilmekteydi. Meclis, Yosef ben Bahtavî'ye ait bir alanda (*hatsar*) kurulmuştu¹⁴⁵. Karaî âlim Sehl ben Matslih'in verdiği bilgiye göre X. asırda Kudüs'te Karaî nüfus 250 civarındaydı¹⁴⁶. Ancak Karaî *yeşivaya* dışarıdan gelen öğrencilerden dolayı XI. asırda Kudüs'te Karaî nüfusun 1000 civarında olduğu tahmin edilmektedir¹⁴⁷. Karaîlerin Kudüs'teki varlıkları Haçlı dönemine kadar kısmî artışlarla devam etmiştir.

Karaîlere özgü bir tavır olarak öne çıkan, nüfusları göz önüne alındığında çok da dikkate alınmayacak, hatta Rabbânîlerin baskısından dolayı Filistin'i tercih eden Karaîlerin bu göçleri, Filistin'e Yahudi göçünde çok da etkili olmamıştır. Yahudilerin çoğunluğunu teşkil eden Rabbânîlerin ise mesihî beklentiler ya da mesihin gelişini hızlandırma amaçlı göçleri kesinlikle söz konusu değildir.

2.4. Ekonomik Sebepler

Miladî IX. asırdan itibaren Yahudilerin doğu İslâm dünyasından batıya, bu bağlamda Filistin'e göçlerinde fark edilir bir artış görülmeye başlamıştır. Bu göçlerdeki temel etkenin siyasî veya dinî değil, tamamen ekonomik amaçlı olduğu belirtilmelidir. Yahudilerin Talmudik dönemden beri ziraata dayalı toplumsal yapısı¹⁴⁸, ilk İslâmî dönemde de devam etmekle beraber, Yahudiler, hicretin ikinci asrından itibaren tarımsal faaliyetlerden

¹⁴⁴ Nemoy, *Karaite Anthology*, s. 38; Simha-Levi, *Sefer Roş Pîna*, s. 109, Ar. çev. 149; Mann, “A Tract by an Early Karaite Settler...”, s. 257, 283.

¹⁴⁵ Gil, *Erets Yisrael*, I, 652.

¹⁴⁶ Schur, *Toldot ha-Karaim*, s. 38.

¹⁴⁷ Schur, *a.g.e.*, s. 38.

¹⁴⁸ Bu durum Talmud'un muhtevasına da yansımıştır. Talmud'taki *Ẓeraim* kitabının değişik bölümlerinde ziraat ve zirai ürünlerle ilgili hükümler detaylıca anlatılmaktadır.

yavaş yavaş el çekerek İslâm şehirlerine yerleşmeye ve şehirleşmenin getirdiği yeni imkânlarla zanaat ve ticarete yönelmeye başlamışlardır¹⁴⁹. Bu yönelişte İslâm dünyasındaki sosyo-ekonomik hareketliliğin büyük etkisi olmuştur.

Yaygın bir şehirleşmenin, para ekonomisine dayalı canlı bir ticarî hayat ile yoğun nüfus hareketliliğinin yaşandığı devre olarak öne çıkan bu dönemde İslâm dünyasında bazı köklü değişimler de yaşanmıştı. Hicrî birinci asırda fethedilen bölgelere kabilelerin iskânı¹⁵⁰ yerleşik hayata geçişi hızlandırmış, fetihlerin bitme sürecine girmesi ganimet kurumunun sona ermesine sebep olmuştu. Yerleşik hayata geçiş ve ganimet kurumundaki bu köklü değişimler, İslâm dünyasında toprakların devlet mülkiyetinden özel mülkiyete dönüşümünü de hızlandırmıştı. Bu durum, İslâm dünyasında ziraat ve ticaret ekonomisine dayanan yeni bir düzenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur¹⁵¹.

III/IX. asırdan itibaren, devletin özellikle uç bölgelerde hakimiyetini yavaş yavaş kaybetmesi neticesinde ortaya çıkan yerel hanedanlıkların bu bölgelerden gelen gelirlere veya topraklara kısmen ya da tamamen el koyması;^(*) vergi sisteminin ticaret merkezlerinin müreffeh sakinleriyle sıkıntı içinde kıvranan tarım toplulukları arasında âdil biçimde yeniden tanzim edilememesinden kaynaklanan isyanlar ve bundan muzdarip olan köylülerin kaçıışı; siyasî ve askerî kadroların nüfuz ve iktidar mücadelesi sebebiyle kanal, bent ve barajların ihmalî; köylerin yağma ve talanı; ülkenin göçebe kültüre sahip ordularca istilâsı neticesinde sulama sistemlerinin tahribi ve ticaret yollarının kapanması; geniş mülklerin müsaderesini önlemek ama-

¹⁴⁹ Arcadius Kahan-Salo Wittmayer Baron ve dğr., *Economic History of the Jews*, New York 1975, s. 108; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 2003, s. 79. Talmud'ta, normalde bir Yahudinin geçimini sağlayacak bir toprağa sahip olması öngörülür. Ancak, Abbâsiler dönemine ait responsalar incelendiğinde bu durumun zamanla değiştiği görülecektir. Bu döneme kadar köylü bir karakter taşıyan hukuk, şehirli bir toplumun ihtiyaçlarına göre yeniden şekillenmeye başlayacaktır.

¹⁵⁰ İskan faaliyetleri ile ilgili olarak detaylı bilgi için bkz. Esamine, s. 271-280.

¹⁵¹ Muhammed Abid Cabirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdî Akyüz, İstanbul 1997, s. 680-682; Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 113.

^(*) Topraklara el konulması durumuna Yahudi din adamlarının bazı responsalarında da işaret edilmiştir. Müellifi meçhul bir responsada bir Müslümanın, bir Yahudinin arazisini gasp ettiği ve bunu da bir başka Yahudiye sattığı belirtilmektedir. Bkz. *Tişuvot ha-Geonim תשובות הגאונים*, nşr. Simha Assaf, Yeruslayim 1942, s. 82-83 (73. responsa). Yurtlarını terk etmeyen itaatkâr bazı küçük çiftçiler baskıdan kurtulmak için topraklarını, üründen belli bir miktar karşılığında nüfuzlu devlet adamlarının himayesine vermeye başlamışlardı (*ilecâ* ya da *telcîe* sistemi). Abbâsiler döneminde bu uygulama Cibâl, Taberistan ve Fâris gibi bölgelerde oldukça yaygındı. Örnekler için bkz. Cengiz Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi Harâc ve Emvâl Kitapları*, İstanbul 2004, s. 57, 180. dipnotta gösterilen yerler.

cıya kamu arazilerinin vakıflaştırılması, İslâm dünyasında zirâî faaliyetleri olumsuz etkilemişti¹⁵².

Yukarıda bahsedilen etkenler o döneme kadar nüfusunun çoğunluğu tarımla uğraşan Yahudi cemaatlerini yavaş yavaş ziraattan, başta ticaret olmak üzere daha kazançlı iş sahalarına sevk etmiştir¹⁵³.

Ancak bir yandan Abbâsî hakimiyetindeki doğu eyaletlerinde yaşanan siyasi, iktisadî ve sosyal karışıklıklar, diğer yandan da Tolunoğlu Ahmed'in iktisadî açıdan Bağdat halifeliğine bağımlılığı azaltmak amacıyla başlattığı hamlelerle Filistin ve Mısır'da başlayan ekonomik canlanma, Fâtûmîlerle beraber Akdeniz ve Kızıldeniz üzerinden Hindistan'la olan ticaretin ivme kazanması ile birlikte¹⁵⁴, doğudan başta Mısır olmak üzere Suriye ve Filistin'e yoğun göçlerin yaşanmasına yol açmıştı.

Bu göç dalgasına Yahudiler de iştirak etmişlerdir. Gil, Yahudilerin batıya göçlerinde yaşanan artışın İhşidîler döneminde başlayarak doğu İslâm dünyasındaki kötüleşmeye paralel olarak zamanla arttığını kaydeder¹⁵⁵. Irak bölgesinden batıya yapılan bu göçlere İslâm kaynaklarında da atıflar yapılmıştır. İbnü'l-Cevzî 331/942 yılı olaylarından (halife Muttakî dönemi) bahsederken Bağdat'ta ticaret yapan pek çok tüccarın Mısır ve Filistin'e göç ettiğini kaydeder¹⁵⁶. Mukaddesî X. asırda Filistin bölgesindeki *cehbez* ve *sayrafilerin* çoğunun Yahudi olduğunu belirtir¹⁵⁷. Yahudilerin bu mesleklerle yönelmelerini, göçlerle gelen profesyonel tüccarlar ile Kuzey Afrika ve Mısır'la artan ticarî ilişkilerden¹⁵⁸ kaynaklanan para değişim işlemlerinden kaynaklandığını anlamak zor değildir. Mukaddesî'nin bu bilgisini teyiden Geniza'da Yahudi cemaatlerinin mali işleriyle ilgilenen görevlilerin Kudüs-

¹⁵² Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Gil, *be-Malhut Yişmael*, I, 596; Mann, "Responsa...", *JQR* n.s. 10 (1920-1921), s. 312; Kahan-Baron ve dğr., *Economic History of the Jews*, s. 108; Lewis, *Tarihî Araştırmalar*, s. 79; Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 34-62.

¹⁵³ Ziraattan yavaş yavaş el çekme meselesi, bazı responsalarda da dile getirilmiştir. 953 tarihinde Pumbedita'da görevli (*roş ha-seder*) Hezekia b. Samuel, İspanya'ya yazdığı mektupta, günlük ekmeklerini dahi alabilecekleri nahiyelerinin kalmadığını, *yeşivaya* ait arazileri kaybettiklerini, artık ne tarlalarının ne de paralarının olmadığını şikâyet etmiştir. Benzer yakınma Samuel b. Hofni Gaon (ö. 1006) tarafından da dile getirilmiştir: "...Yiyecek ekmediğimiz veya giyecek elbisemizin olmadığına yemin etsek, hâlel gelmez. Sizin yardımlarınız ve yardım umudunuzdan başka bir sermayemiz yoktur. Kuraklıkta yağmur bekler gibi yardımlarınızı bekliyoruz... Çünkü Irak halkı yoksulluğa, eskisi gibi topraklara sahip değil. Mal varlıklarını kaybettiler..." Bkz. Mann, *Texts and Studies*, I, 157-159.

¹⁵⁴ Fâtûmîlerin ziraat, ticaret ve sanayi hamleleri hakkında bkz. Bernard Lewis, "Fatımîler ve Hindistan Yolu", *JIFM* 11 (1949-1950), s. 355-360.

¹⁵⁵ Gil, *Erets Yişrael*, I, 270.

¹⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihî'l-Ümm*, Beyrut 1358, VI, 331.

¹⁵⁷ Mukaddesî, s. 183.

¹⁵⁸ Goitein, *Mediterranean Society*, I, 235.

lû (*Yeruşalmî*), Halepli (*Halebî*) ya da Dimaşklı (*Dimaşkî*) nisbeleri ile anılmaları da dikkat çekicidir¹⁵⁹. Filistin'de Yahudilerin bu işe yönelmelerinin, İslâm dünyasında ekonomik olumsuzluklar nedeniyle doğudan batıya yapılan yoğun göçlerden kaynaklandığını tahmin etmek güç değildir. Yahudiler bu birikimlerini ticarî faaliyetlerini kaydardıkları batı İslâm dünyasına da taşımışlardı¹⁶⁰.

Geniza dokümanlarından anlaşıldığı kadarıyla X. asırdan itibaren Filistin'deki Yahudilerin önemli bir kısmı ya göçmen ya da göçmen çocuğu veya torunu idi.

Ekonomik gayelerle göç eden örneklerin en meşhuru Fâtümîler döneminin kudretli veziri İbn Killis'tir (318-380/930-991). Bağdat'ta doğan ve küçük yaşlarda babasıyla birlikte Filistin'e göç ederek Remle'ye yerleşen İbn Killis'in gençlik yıllarında Remle'de tüccar vekilliği¹⁶¹ ve simsarlık (komisyonculuk) yaptığı rivayet edilir¹⁶².

Filistin'e Irak, İran, Semerkant ve Nişâbur gibi doğu eyaletlerinden; Endülüs, Tunus, Sicilya, Fransa, İtalya ve Bizans'tan gelen kimseler vardı¹⁶³. Irak bölgesinden gelen Yahudi cemaatlara Filistin'in Remle ve Bâniyas (*Mivtsar Dan*) gibi değişik şehirlerdeki yerleşim birimlerinde de rastlamak mümkündür¹⁶⁴. Geniza'daki pek çok dokümanda (Mısır ya da) Filistin'de ikâmet etmesine rağmen bu Yahudiler ha-Bavlî (Iraklı/Bâbilli), ha-Bağdâdî (Bağdatlı/el-Bağdâdî), ha-Basrî (Basralı/el-Basrî), el-Ukberî (Ukberâlî), el-'Acemî (İranlı) veya el-Tüsterî (Tüsterli) gibi nisbelerini de kullanmaya devam etmişlerdir¹⁶⁵. Irak bölgesinden gelip bahsi geçen şehirlere yerleşen Yahudi cemaatleri buralarda kendi örf, âdet ve ibadet düzenlerini (*sidur*) de muhafaza etmişlerdi¹⁶⁶.

¹⁵⁹ Goitein, *a.g.e.*, II, 81. Nisbelerin geçtiği dokümanlar için bkz. *a.g.e.*, II, 539, 63. dipnot.

¹⁶⁰ Ancak Fâtûmî-Abbâsî rekabeti, Haçlı yağmaları ve İslâm dünyasındaki parçalanmışlık, ticarî hayatı olumsuz yönde etkilediği için, Yahudiler sonraki dönemlerde faaliyetlerini Hristiyan ülkelere kaydırmaya başlayacaklardır. Bkz. Louis Massignon, "L'Influence de L'Islam au Moyen Âge, sur la Fondation et L'essor des Banques Juives", *BEO I* (1931), s. 10.

¹⁶¹ İbnü'l-Kalânisi, *Tarihü Dimaşk*, nşr. Süheyl Zekkâr, Dimaşk 1983, s. 55; Makrizî, *Hıtat*, II, 5.

¹⁶² İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, Mısır [ty.], IV, 158.

¹⁶³ Goitein, "Jewish Society and Institutions under Islam", *Jewish Society through the Ages*, eds. H.H. Ben-Sasson-S. Ettinger, New York 1969, s. 174; a. mlf, "Religion in Everyday Life...", s. 6.

¹⁶⁴ Gil, "Aliya ve 'Aliya le-Regel...", *Cathedra* 8 (1978), s. 126.

¹⁶⁵ Elinoar Bareket, *Fustat on the Nile, The Jewish Elite in Medieval Egypt*, Brill 1999, s. 5-6.

¹⁶⁶ Gil, "Aliya ve 'Aliya le-Regel...", *Cathedra* 8 (1978), s. 126.

Bağdat'tan Filistin'e yapılan kitlesel Yahudi göçlerinin en önemlisi ise 331/942 yılında (halife Muttakî dönemi) gerçekleşmiştir. Bu yıl Irak bölgesindeki veba ve haşerat istilâsı nedeniyle meydana gelen kıtlık ve Bağdat'taki iç karışıklıklar ile bunun getirdiği düzensizliklerden kaynaklanan siyasî ve sosyo-ekonomik krizden dolayı Bağdat'ta ticaret yapan pek çok tüccarın Mısır ve Filistin'e göç ettiği belirtilir¹⁶⁷. Bu göç hareketine, özellikle geçimini ticaretle sağlayan Yahudiler de katılmıştır¹⁶⁸.

Irak bölgesinden gelen kimselerin yerleşmek amacıyla Kudüs'ü değil de, kara ya da deniz ticareti güzergâhındaki şehirleri seçmeleri; hatta Filistin'de imkân bulamadıkları takdirde Mısır'a geçmeleri ilginçtir. Bu durum aynı zamanda İslâmî dönemde Yahudi göçlerindeki temel etkenin ekonomik olduğunu da göstermektedir. Meselâ Remle o dönemde Filistin bölgesinin en önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Doğudan bölgeye göç eden Yahudiler hayat şartları çok ağır olduğu için Kudüs'e değil, Taberiye ve Remle gibi ekonomik açıdan daha ucuz diğer şehirlere yerleşmeyi tercih ederlerdi. Mısır'dan Taberiye'ye gelen Mübârek b. Vehb isimli bir Yahudi, kayınbiraderi Halef b. İbrahim'e gönderdiği, Geniza'ya giren bir mektupta şunları yazar: "...Eğer Filistin'e yerleşmeye karar verirken, Taberiye şehri en uygunu...Taberiye Remle'den de ucuz...Bir somunu 1 dirheme alabilirsin."¹⁶⁹ 1038 tarihli bir dokümanda ise Mısır'dan gelen tabip Avraham ha-Kohen b. Yitshak'ın Kudüs'e değil, Remle'ye yerleştiği; 1050 yılında Mısır'a tekrar dönünceye kadar da 20 yıl civarında kaldığı şehirden Kudüs'e taşınmayı hiç düşünmediği belirtilir¹⁷⁰.

Ekonomik sıkıntılar sebebiyle Filistin'den diğer bölgelere, özellikle de Mısır'a göç edildiğine dair pek çok örnek vardır:

1026'lara ait bir Geniza dokümanında, Filistin Yeşivası *gaonu* Şlomo ben Yahuda, Kudüs'te ekonomik sıkıntılar yaşayan Tsadeka ben Menahem isimli bir Yahudi için Mısır'ın zengin Yahudilerinden Hesed el-Tüsterî'ye bir tavsiye mektubu yazmış, Hesed'ten Tsadeka'ya yardımcı olması ve geçimini sağlayabileceği bir iş bulma ricasında bulunmuştur¹⁷¹.

¹⁶⁷ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 331; Zehebî, *Tarîhu'l-İslâm*, nşr. Abdüsselâm Tedmurî, Beyrut 1996, XXIV, 67. İslâm kaynaklarında Yahudilere doğrudan bir atf yoktur.

¹⁶⁸ Bkz. Gil, *Erets Yisrael*, I, 501.

¹⁶⁹ Gil, "Aliya ve 'Aliya-le-Regel...", *Cathedra* 8 (1978), s. 129.

¹⁷⁰ Assaf, *Makoret u Mahkarim*, s. 28-29.

¹⁷¹ Mann, *The Jews in Egypt*, II, 134-135. Dokümanın yeniden neşri için bkz. Gil, *Erets Yisrael*, II, 104-105.

Şlomo ben Yahuda'nın oğlu Avraham tarafından Fustat Yahudi cemaat lideri Efrayim ben Şemerya'ya yazılan 1035 tarihli bir başka mektupta ise, Kudüs'te geçimini sağlayamadığı için evine dönmek üzere Filistin'den ayrılan Mağribli Ben Moşe'ye Fustat'a ulaştığında yardım edilerek memleketine gitmesinin sağlanması rica edilir¹⁷².

Yine Avraham tarafından babası adına yazılan 1035 ya da 1036 tarihli bir başka mektupta ise Dimaşk'taki verginin ağırlığı sebebiyle Filistin'e gelip yerleşen bir Yahudiden bahsedilir. Ancak, yolda soyulan zavallı Yahudinin her şeyini kaybederek Kudüs'e geldiği; Kudüs'teki ekonomik şartların ağırlığı sebebiyle de Mısır'a geçmeye karar verdiği belirtilir¹⁷³.

Ravh ha-Kohen ben Finhas isimli Bağdatlı bir *hazan*^(*) ise Fustat cemaat lideri Efrayim ben Şemary'a yazdığı bir mektupta, şartlar düzelinceye kadar kışı Akka ya da Sûr'da geçireceğini, şartların düzelmesiyle beraber Mısır'a hareket edeceğini yazar¹⁷⁴.

1030 tarihli bir dokümanda ise payesinden (*ha-haver*) Filistin Yeşivası'nda görevli olduğu anlaşılan ve akrabaları hâlâ Filistin'de meskûn Yeşu'a (*ha-Haver*) ben Sabğa isimli bir din adamının, (geçici olarak) yerleştiği Fustat cemaatinden sürekli kalmak üzere kendisine izin vermelerini talep ettiği kaydedilmiştir¹⁷⁵.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Filistin Yeşivası, Yahudiliğin doğduğu merkez olmasından hareketle Irak (Bâbil) *yeşivalarından* daha üstün ve mukaddes olduğunu iddia ederek diaspora cemaatlerinden yardım talebinde bulunurken bu geçmiş ve ihtişamına vurgu yapmayı ihmal etmezdi. Bu mektuplardan birinde Filistin cemaati "...*ağır ekonomik şartlarla boğuşan ancak buna rağmen din için hizmet eden, geceleri ibadet ve ilme devam eden beş parasız meteliksiz insanlar...*" şeklinde tasvir edilmiştir¹⁷⁶. Ancak, her fırsatta tarihi ihtişamına vurgu yapan Kudüs merkezli *yeşivanın* gönderdiği mektuplarda Filistin ya da Kudüs'e göçü teşvik etmesi hiçbir zaman söz konusu olmamıştır. Gil, Genizada yer alan yüzlerce dokümanın neredeyse hiçbir-

¹⁷² Mann, *a.g.e.*, I, 102-103. Dokümanın metni için bkz. Mann, *The Jews in Egypt*, II, 110.

¹⁷³ Mann, *a.g.e.*, II, 111; Gil, "Aliya ve 'Aliya-le-Regel...", *Cathedra* 8 (1978), s. 126.

^(*) Bu *hazan*, o dönemlerde yaygın olan ve cemaat cemaat dolaşarak vaaz veren bir *darşan* ya da *parşan* olmalıdır. Abbâsiler ve Fâtımiler döneminde cemaatleri dolaşarak vaaz yapmak, Yahudiler arasında oldukça yaygındı. Gezici vâizler halkın dini duygularını ateşleme ve dine teşvik açısından oldukça etkili idiler. Dimaşk'ta konuşma yapan gezici bir vâizin halk üzerinde bıraktığı etki için bkz. Mann, *Texts and Studies*, I, 402-403.

¹⁷⁴ 1029 tarihli Yahudice-Arapça yazılmış bu doküman için bkz. Gil, *Erets Yisrael*, II, 389.

¹⁷⁵ İbranice kaleme alınmış bu doküman için bkz. Gil, *Erets Yisrael*, II, 621.

¹⁷⁶ ENA 223'ten naklen Gil, "ha-Yişuv ha-Yahudi", s. 149.

rinde Filistin'e göçün teşvik edildiğine dair bir bilgi ya da belgeye rastlanmadığını belirtir¹⁷⁷.

Geniza'dan anlaşıldığı kadarıyla XI. asrın ortalarında Kayravân'dan da Filistin'e kitlesel bir Yahudi göçü yaşanmıştır. Bu göçteki temel etken ise, bölgeye hakim olan Benî Hilâl bedevileri ile Berberilerin 1057 yılında Kayravân'ı ele geçirerek yağmalamalarıdır. Köken olarak Hicaz bölgesinden olan Benî Hilâl'in bir kısmı Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik tarafından kendileri gibi bedevî hayat süren Benî Süleym ile beraber Mısır'a sürülmüştü (109/727). Fâtûmî halifesi Müstansır-Billâh, geçimlerini yağma ile sağlayan bu kabileden kurtulmak için kendilerini 1052 yılında Kuzey Afrika'ya göndererek ellerine geçen her şeyin ganimet sayılacağını söylemiş; bunu bir cezalandırmadan ziyade ödül sayan kabile, 1052 yılında Nil nehrinin batısına geçerek Berka'dan (Bingazi) başlayarak Mağrib'i istilâ etmeye başlamış; 1057 yılında ulaştıkları Kayravân'ı da yağlamıştı¹⁷⁸. Kayravân ve çevresinin yağmalanması ile beraber ticarî hayat bitme noktasına gelmiş, ticaret sadece Mehdiye, Sûse ve Münastır gibi liman şehirleri ile sınırlı kalmıştı¹⁷⁹. Bölgeden kaçan Yahudilerin bir kısmı Mısır'a bir kısmı ise Filistin'e yerleşmişlerdi. Bu yerleşimde de ekonomik kaygıların ön planda olduğu anlaşılmaktadır. Zira göçmen Yahudilerin eski memleketleri ile ticarî faaliyetlerine dair kayıtlar vardır. 1065 tarihli bir dokümanda, Mağrib kökenli Yahudi tüccar Avon b. Tsadeka Fustat'taki meslektaşına yazdığı mektupta, Filistin'den çivit ve vesme (çivitin bir çeşiti) satın alarak Mısır'a (Saîd) döneceğini yazar¹⁸⁰. Bilindiği üzere İslâmî dönemde çivit en fazla Filistin'in Eriha ve Beysân şehirlerinde bulunur¹⁸¹; yetiştirilmek ya da boyada kullanılmak üzere Yahudiler tarafından buralardan temin edilirdi. Filistin'deki Yahudi tüccarların özellikle Mağrib'e gönderdikleri malların başında da çivit gelmekte idi¹⁸². Bir başka dokümanda ise, Askalânlı Natan ha-Kohen, Fustatlı Eli ha-Kohen'e yazdığı mektupta Şlomo ben Benyamin

¹⁷⁷ Gil, *Erets Yisrael*, I, 499.

¹⁷⁸ İbn Haldun, Mağrib'in bir daha eski haline gelemeyecek şekilde harap olmasının Benî Hilâl ve Süleym kabilelerinin yağmasından kaynaklandığını belirtir. Bkz. *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1988, I, 472. Benî Hilâl'in Kayravân'ı yağması ile ilgili detaylar için bkz. Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Milletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara 1992, s. 167-168; Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 196-197. Yağmanın Yahudi cemaatini ilgilendiren boyutu için bkz. Menahem Ben-Sassoon, *Tsamihat ha-Kehila ha-Yahudit be-Arotsot ha-İslâm, Kayravan 800-1057*, Yeruşalayim 1996, s. 186, 391; Grayzel, s. 729.

¹⁷⁹ H. Z. Hirschberg, *A History of the Jews in North Africa*, Leiden-Brill 1974, I, 253.

¹⁸⁰ Gil, *Erets Yisrael*, I, 167.

¹⁸¹ Bkz. *Mukaddesi*, s. 180.

¹⁸² Gil, *Erets Yisrael*, I, 197.

isimli Mağribli bir dindaşının Filistin'e ulaşması için gerekli yardımın temin edilmesini rica eder¹⁸³.

Sonuç

Araştırdığımız zaman dilimi olan fethinden Haçlı seferlerine kadar (638-1099) İslâmî dönemde Yahudilerin, modern dönemlerdeki Siyonist gayeler gibi Filistin'e göç etmeleri söz konusu olmamıştır. "Siyasî Siyonizm hareketi" olarak isimlendirilebilecek bu tür girişimlerin olması için gerek de yoktu. Çünkü Müslümanların iyi muamelesi, Yahudileri modern dönemlerdeki gibi herhangi bir yurt arayışına sevk etmemiştir. Bu dönemde Yahudilerin İslâm dünyasının herhangi bir yerinde yaşamaları ile Filistin'de yaşamaları arasında bir fark yoktu.

Abbâsî ve Fâtımîler döneminde Filistin'e Yahudi göçündeki temel etken ekonomiktir. Hicri üç, miladî onuncu asırdan itibaren Doğu İslâm dünyasında siyasî ve sosyo-ekonomik düzenin bozulmaya başlamasıyla beraber, tüccar ve zanaatkâr pek çok Yahudi Batı İslâm dünyasına (Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika), bu arada Filistin'e de yerleşmiştir. Ancak Filistin'de de aradığı geçim şartlarını bulamayan Yahudiler buradan Mısır'a geçmek suretiyle yeni imkân arayışına girmişlerdir. Yerleşimde Filistin'in tercih edilmesindeki bir diğer etken de, Talmudik dönemden beri burada Bâbil geleneğine bağlı cemaatlerin bulunmasıdır. Yeni yerleşimciler ekmek parasını kazanırken alışa geldikleri dinî uygulamalarını da buradaki mezhebdâşlarının yardımı ile rahat bir şekilde yerine getirmek istemişlerdir.

Abbâsîler ve Fâtımîler döneminde Filistin'e göçü teşvik eden yegâne mezhep Karaîliktir. Mesihin gelmesini hızlandırmak amacıyla özellikle Kudüs, doğu İslâm dünyasının değişik yerlerinden bazı Karaîlerin göçüne şahit olmuştur. Ancak Karaîlerin göçlerinde dinî gayeler kadar Rabbânîlerin zulmünden kaçarak Tevrat merkezli yeni bir cemaat kurmak şeklinde cemaat içi rekabetin de etkili olduğu belirtilmelidir. Aynı dönemlerde Rabbânîlerin mesihin çıkışını hızlandırmak amaçlı herhangi bir göç hareketi mevcut değildir. Hatta Sa'diya gibi bazı *gaon*lar Filistin'e göçe hiç sıcak bakmamışlardır. Rabbânîlerin dinî gayelerle, özellikle hac ya da mukaddes mekân kabul edilmesi dolayısıyla Filistin'e bazı göçleri olmuştur. "Dinî Siyonizm" olarak isimlendirebilecek bu dürtü ile göç eden Yahudilere Emevî, Abbâsî ve Fâtımî idareleri tarafından herhangi bir zorluk çıkarılmamıştır.

¹⁸³ Bkz. Gil, *Erets Yisrael*, III, 464-465.

Hatta o dönemde şehirlerarası yolculuğa çıkan kimselerin vergilerini ödediklerine dair yanlarında bulundurmak zorunda oldukları ve normal şartlarda çok sıkı takip ve kontrol edilen “berat” adı verilen belgeler, Kudüs’e ibadet maksadıyla gelen Yahudi hacılara sorulmamıştır. Bu durum, Müslümanların dinî gayelerle yolculuk yapan gayri müslimlere hoşgörülü davranarak herhangi bir engel çıkarmadıklarını göstermesi açısından da dikkat çekicidir. Öte yandan gerek Osmanlı¹⁸⁴ gerekse modern dönemlerde Filistin’e İslâm ülkelerinden göçte de siyasî değil, daha çok dinî dürtüler etkili olmuştur¹⁸⁵.

Sürgünlerden sonra kaleme alınan Yahudi kutsal metinlerinde Filistin topraklarının İsrailoğulları’na mülk ve miras verildiği ifade edilmiştir. Ancak bu mülkiyet ve miras belli şartlara bağlanmıştır: Tevhid inancına bağlı kalmak, adaletli davranmak, kan dökmek, garip, mazlum ve kimsesizleri himaye etmek ve Tanrı’nın emirlerine sıkı sıkıya itaat etmek şeklinde özetlenebilecek bu şartlar yerine getirilmediği takdirde Tanrı’nın bu vaadinin geçerli olmayacağı, Yahudilerin çeşitli belalara maruz kalacağı, sayıları azalacağı ve lanetlenip mülk edinmek için girdikleri bu topraklardan sökülüp atılacakları ifade edilmiştir¹⁸⁶. Çünkü dürüst ve iyi insanlara ait kabul edilen bu topraklarda, kötüler ve hainler barınamayacaktır¹⁸⁷. Ahd-i Atık’teki bu ifade Kur’ân tarafından da teyit edilmiş, “yeryüzüne iyi kulların mirasçı kılındığı” ifade edilmiştir¹⁸⁸. Kur’ân’la Ahd-i Atık’ın birbiri ile uyum gösterdiği sayılı pasajlardan olan bu ifadelerden uzun vadede Filistin’e iyilik, insanlık ve adalet sağlayan kimselerin hakim olacağı ifade edilmiştir. Tarih insanoğlunun her kuşağına bu konuda ayna tutmaya devam edecek; gelecek nesiller kutsal kitaplarda haber verilen bu gerçeğe şahit olacaktır.

Ek: Sözlük

‘Aliya: Kelime anlamı “yükselmek”. Arapça “hicret”. Yahudilerin dinî gayelerle kalıcı olarak yerleşmek amacıyla bir bölge ya da ülkeden Filistin’e (*Erets Yisrael*) yaptıkları göç.

¹⁸⁴ Yahudilerin Osmanlı sarayında çok etkin oldukları dönemde (II. Selim ve sonrası) Dona Grasia ve Yosef Nasi gibi zengin Yahudi tüccar ve bürokratların pek çok para harcayarak Taberiye’de bir Yahudi kolonisi kurma çabaları, onca cazibesine rağmen rahatlık içerisinde yaşayan o dönem Osmanlı Yahudileri tarafından hiç de iltifat görmemiştir. Bkz. Sharon, s. 167-168; Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, Ankara 2000, s. 144-146.

¹⁸⁵ Haddad’ın bu tespiti için bkz. *Jews of Arab and Islamic Countries*, s. 38.

¹⁸⁶ Bkz. Tesniye 28/58-63; Yeremya 7/1-7, 11/3.

¹⁸⁷ Bkz. Süleyman’ın Meselleri 2/21-22.

¹⁸⁸ Kur’ân, Enbiyâ 21/105.

'Amida: Kiyâm. Yahudi ibadetinde merkezi öneme sahip dua (*beraha*). *Tefila* ve *Şimone Esre* olarak da isimlendirilir.

Ahd-i Atik (veya Eski Ahit): Yahudi kutsal kitabı, Tevrat. Üç bölümden oluşmaktadır: *Tora* (Tevrat), *Neviim* (Peygamberler) ve *Ketuvim* (Kitaplar).

Atalar: İbranîce *Avot*. Yahudilerin, Tanrı'nın kendileri ile ahit yaptığı üç atasına verilen isim: İbrahim, İshak ve Ya'kub. Daha sonraki dönemlerde Tanrı, onlara hep bu ahdi hatırlatacak veya bu ahit sebebiyle lütuflarda bulunacaktır.

Aveley Tsiyon: Siyon ağıtçıları. Ortaçağlarda zahidane hayatı tercih eden, günlerini oruç ve ibadetle geçirerek Mabel'in yeniden inşası için dua eden Yahudi sofular.

Bar: Aramîce "oğul".

Beraha (çoğ. berahot): Bereket. Tanrı'ya şükür ya da O'nu yüceltme amaçlı okunan bilumum dualar.

Bet din: Yahudilerin örgütlendikleri merkezlerde bir başkan ve iki yardımcından oluşan idarî kurul, konsül. *Bet din*ler, yerel cemaatlerin her türlü meselelerinden sorumlu idi.

Bet ha-Mikdaş: M.Ö. 832 yılında Süleyman Peygamber tarafından inşa edilen büyük Mabel.

Cehbez: İslâm dünyasında ilk dönemlerde bir çeşit bankacılık ve bankerlik yapanlar yanında sarraf, muhasip, vergi memuru, haznedâr ve vergi dairesi müdürleri için kullanılan; ancak zamanla devlet maliyesinde başta para ayarı olmak üzere *iltizam* ve *kabâle* gibi çeşitli malî işleri yapan kimseler için kullanılan terim.

Dinar: İslâm dünyasında genel olarak "altın para" karşılığında kullanılan para birimi.

Erets Yisrael: Kelime anlamı "İsrail yurdu", "anavatan". Yahudilerin Filistin için kullandıkları terim.

Gaon: Talmud'un redaksiyonunu yapan (*Tannaim*) ve şerh eden (*Saboraim*) din adamlarından sonra yaşamış ilim adamları. İslâmî dönemde Sura ve Pumbedita *yeşivalarının* başkanları.

Geniza (veya Kahire Genizası): Sinagoglarda kullanılmayacak kadar eskimiş İbranîce dinî kitapların veya kutsal araçların saklandığı ahşap bir

oda veya bölüm. 1897 yılında Fustat'ta Karaî Yahudilere ait bir sinagogun *genizasında* İslâm dünyasındaki Yahudilerle ilgili pek çok bilgi ihtiva eden dokümanlar bulunmuştur. Bu dokümanlar ile yine Mısır'ın el-Besâtın bel-desinin bir kabristanının *genizası* "Kahire Genizası" olarak meşhur olmuştur. Dokümanların özellikle Fâtumîler ve Eyyübîler dönemi için ilk elden kaynak olduğu kabul edilmektedir. Dokümanlar başta Amerika, İsrail ve İngiltere olmak üzere dünyanın dört bir yanına dağılmış durumdadır.

Haver: Arapça'daki karşılığı "*hubr*" olan kelime, M.Ö. Ferisî mezhebine mensup kimselerden ilim tahsil edenler için kullanılan bir paye idi. Bu mezhebin ortadan kalkmasından sonra paye, Yahudilerde ilimle meşgul olan herkes için kullanılmaya başlanmıştır.

Hazan: "Cemaat temsilcisi" anlamına gelen ve "*şaliyah tsibur*" olarak da isimlendirilen bu kimse, Müslümanlardaki "cami imam"ı gibi, sinagogda ibadeti sevk ve idare eden din adamıdır.

Karaî/ler: İslâmî dönemde (VIII. asır) Irak'ta ortaya çıkan ve Tevrat'ı (*Tanah*) dinî hükümlerin yegâne kaynağı kabul eden Yahudi mezhebine mensup kimse/ler.

Ketuba: Kelime olarak "*yazılmış*" manasına gelen "*ketuba*", evliliğin yazılı belgesi olup dinî nikâhı gerçekleştiren din adamının, iki tanık huzurunda damada imzalatıp gelin tarafına teslim ettiği "*anlaşma belgesi*." Yahudilikte kocanın, boşanması ya da ölmesi durumunda hanıma vermek üzere taahhüt ettiği, kadının ekonomik güvencesini temin eden bu belge, tam anlamıyla kadın lehine hazırlanmış sosyal bir akittir.

Kiduş: Şabat ve bayram (*yom tov*) günlerinde bu günleri diğer normal günlerden ayırmak için yapılan takdis duası.

Kohen Gadol: "Büyük Kohen". *Bet ha-Mikdaş*'ta dinî rituellere sevk ve idare eden baş *kohen*.

Kohen: Harun Peygamber'in soyundan gelen, Mabet'te (*Bet ha-Mikdaş*) çeşitli rituellere yapmakla görevli kimse.

Minhag: Sözlükte "örf", "usûl", "âdet" ve "gelenek" anlamına gelmektedir. Yahudiliğin hayatın değişik alanlarında takip edilmesini emrettiği kurallar, tarihsel süreçte cemaatler tarafından farklı yorumlanmış, bu da Yahudilik içerisinde değişik anane ve geleneklerin (*minhag ha-makom*) ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Talmud'ta bu yerel uygulamalar hukukun bir kaynağı olarak bağlayıcı kabul edilmektedir.

Mitsva (çoğ. *mitsvot*): Sözlükte “vecibe”, “emir” anlamına gelmektedir. Yahudilerin uymaya mecbur olduğu 613 emirden her biri. Ancak dinen yapılması tasvip edilen herhangi güzel bir davranış da “*mitsva*” olarak isimlendirilebilmektedir.

Nagid: Fâtımî hakimiyetinde yaşayan Yahudilerin cemaat başkanı. Fâtımîler döneminde, Mısır’da David b. Daniel b. ‘Azarya tarafından Irak’taki *re’sü’l-câlût*luğa alternatif olarak kurulan ve kendisine bağlı Yahudi cemaatlerinin Abbâsîlerle irtibatını koparmak isteyen Fâtımîler tarafından da desteklenen Yahudi cemaat liderliğinin başında bulunan kimse.

Nasi: İbranice anlamı “ata”, “hükümdar”, “prens” ya da “cemaat başkanı”. Karâilerde ise Kudüs’te bulunan cemaat başkanı.

Rabbânî/ler: İslâmî dönemde Yahudi cemaatlerinin çoğunluğunu teşkil eden, hem o dönem hem de günümüzde geleneksel Yahudiliği temsil eden cemaat. Ortodoks Yahudiler.

Rav: *Yeşivalarda* görev yapan, ders veren din adamı.

Re’sü’l-câlût: Sürgün dönemlerinde Yahudileri yöneten, Davud Peygamber’in soyundan gelen kimseler. İslâmî dönemde “Re’sü’l-câlût” (İbranice *Roş ha-Gola*/הגולה ראש; Aramîce *Reş Galuta*/ריש גלותא) olarak isimlendirilen bu kimseler, Yahudileri Müslüman idareciler nezdinde temsil eden siyasi cemaat liderleri idi.

Responsa: İslâm hukukundaki *fetvalara* tekabül eden, Yahudi hukukunda *Şe’lot u’Tşivot* (kısaca *ŞuT*) olarak isimlendirilen “*responsa*”, Talmud’un derlenmesinden sonra başlayıp günümüze kadar gelişerek devam eden bir hukuk faaliyetidir.

Rıtıl: Arap dünyasında yaygın olarak kullanılan bir ağırlık birimi olup 400-500 gr.lık ağırlığa tekabül etmektedir.

Sanedrin: Yunanca “birlikte” anlamına gelen “*syn*” ile “sandalye” anlamına gelen “*hedra*” sözcüklerinden oluşan *Sanedrin*, Musa’dan, MS. 350’lere kadar Yahudiler arasında adli ve idarî işleri tanzim eden kurumdur. Ayrıca bkz. “*Yeşiva*”.

Sayrafi: Dirhem-dinar, külçe veya darb edilmiş (kesilmiş) altın ve gümüş alım satımı yapan kimseler. Ortaçağlarda piyasada standart bir para tedavülü olmadığı için İslâm coğrafyasının değişik yerlerinde farklı paralar

kullanılmakta ve bu paraların bozdurulması ya da takas edilmesi *sayrafil*er eliyle gerçekleştirilmektedir.

Sebt: *Şabat*, yani Cumartesi günü. Yahudilerin dinlenme günü. Her Yahudinin bu günde işlerine ara verip dinlenmesi dinî bir vecibedir. *Sebt* günü dinlenme yükümlülüğü Musa'ya indirilen Tevrat'la başlamıştır. Tevrat'taki 10 Emir'in dördüncüsü *Sebt*'i hatırlamak (*zahor*) ve gözetmektir (*şamor*) (Çıkış 20/8-10). Yahudi inancında Tanrı, Mesihin günü olarak kabul edilen *Sebt*'te yer ve göklerin yaratmasına ara vermiş ve arşına uzanmıştır. Rabbânî anlayışta 10 Emir Musa'ya senenin 3. ayında (*Kislev*) Sina Dağı'nda bir *Sebt* günü verilmiştir. *Sebt*, Tanrı ile İsrailoğulları arasında yapılmış en önemli ahittir.

Sidur (veya seder): İbadet sırasında teşkil edilen düzen; ibadetlerde okunan duaların derlendiği kitaplar.

Sinagog: Yahudilerin ibadet ettikleri mekân. Yahudi mabedi.

Sofer: Talmud'un emri gereği her cemaatte bulunması zorunlu din adamı. "Kâtip" veya "müstensih" olarak tercüme edilebilir. Yahudilerde önemli bir dinî hizmeti ifâ eden bu kimseler, *SeTeM* olarak ifade edilen *Sefer Tora* (Tevrat) *Tefilin* ve *Mezuzaların* istinsahını yapmaktadır.

Suftece: Ortaçağ İslâm dünyasında günümüz "çek"lerine benzer ödeme belgesi.

Şabat: Bkz. *Sebt*.

Şema': Yahudi inancının temelini oluşturan, Tanrı'nın birliğini ifade eden, Yahudi ibadetinde sabah (*şahrît*) ve akşam (*'arvit*) ibadetlerinde Tevrat'tan okunan dua pasajı.

Tsiyon: Kudüs'te Süleyman Peygamber'in yaptığı Mabet'in bulunduğu yere yakın tepenin adı. Bu ad zamanla önce Kudüs'ü sonra bütün İsrail'i ifade eden bir terim haline gelmiştir.

Siyon: Bkz. *Tsiyon*.

Talmud: Tevrat'ı tefsir eden, Yahudi geleneğinde Tevrat'la beraber, hatta Tevrat'tan daha fazla önem verilen sözlü gelenek derlemesi.

Teruma: "Bağış". Tevrat'ta *kohen*lere verilmesi emredilen "pay".

Yeşiva: Akademi. Yunanca "*Sanedrin*" kelimesinin İbranîce karşılığı olan "*yeşiva*", cemaat yöneticilerinin bir araya gelerek karar aldıkları "*mec-*

lis" anlamına gelmektedir. İslâmî dönemde Irak'ta Sura ve Pumbedita'da, Filistin'de ise, adını bölgeden alan (Filistin Yeşivası) *yeşivalar* vardı. Bu kurumlar cemaatleri dinî açıdan yönlendiren, problemlerine çözüm bulan ve cemaat işlerinde hizmet verecek din adamları yetiştiren, idarî fonksiyonu da olan en yüksek dinî eğitim kurumları idi.

Kaynakça

Sürelî Yayın Kısaltmaları

- AJSreview : Association for Jewish Studies Review.
 BEO : Bulletin d'Etudes Orientales.
 CÜİFD : Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
 DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
 Ejd : Encyclopedia Judaica, ed. Cecil Roth-Geoffrey Wigoder, Keter Publishing House: Jerusalem 1972; Ejd^{2nd} Jerusalem 2007.
 HUCA : Hebrew Union College Annual.
 İÜİFM : İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası.
 JE : The Jewish Encyclopedia, eds. Cyrus Adler [and others], I-XI, New York : Funk & Wagnalls, 1901-1906.
 JJLP : Journal of Jewish Lore and Philosophy.
 JQR n.s. : Jewish Quarterly Review, New Series.
 JQR o.s. : Jewish Quarterly Review, Old Series.
 JSS : Journal of Social Studies.
 MÜİFD : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.

"Aliyyah", *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, eds. R.J.Zwi Werblowsky-Geoffrey Wigoder, New York 1997, ss. 36-37.

Abdürrezzak, Ebû Bekir b. Hemmâm (ö. 211/826), *el-Musannef*, I-XI, nşr. Habibürrahman el-'A'zamî, Beyrut 1403/1983.

- Ahima'ets ben Paltiel (1017- ?), *Sefer Yuhasin ספר יוחסין* [Şecere Kitabı], nşr. ve notlarla İng. trc. Marcus Salzman, New York 1966.
- Arikha, Jacob A., *Restoration of Place Names in Israel*, Jerusalem 1937.
- Arslantaş, Nuh, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, İstanbul 2005.
- _____, *İslâm Toplumunda Yahudiler, Abbâsî ve Fâtımî Dönemi Yahudilerinde Hukukî, Dinî ve Sosyal Hayat*, İstanbul 2008.
- _____, "Hz. Muhammed'in Çağdaşı Yahudilerin İnanç-İbadet ve Dinî Hayatları ile İlgili Bazı Tespitler", *MÜİFD* 34 (2008/1), ss. 55-92.
- Ashtor, Eliyahu, [Strauss], "Prolegomena to the Medieval History of Oriental Jewry", *JQR* n.s. 50 (1959-1960), ss. 55-68; 147-166.
- _____, "Tripoli", *EJd*, XV, 1396.
- Assaf, Simha, *Tekufat ha-Geonim ve Sifruteha, Hartza'ot ve Şi'urim תקופת הגאונים וספרותה הרצאות ושיעורים* [Gaonluk Dönemi ve Edebiyatı], nşr. Mordehay Margoliot, Yeruslayim 1955.
- _____, *Makorot u Mahkarim be-Toldot Yisrael מקורות ומחקרים בתולדות ישראל* [Yahudi Tarihine Dair Kaynaklar ve Araştırmalar], Yeruslayim 1946.
- _____, "Şeterot 'Atikim min ha-Gniza, mi-Erets Yisrael, Mitsrayim ve Afrika ha-Tsafonit שטרות עתיקים מן הגניזה מארץ ישראל, מצרים ואפריקה" [Geniza'dan Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika'ya Dair Eski Notlar], *Tarbits* 9 (1937-38), ss. 11-34.
- Attias, Jean Christopher-Ester Benbassa, *Paylaşılmayan Kutsal Topraklar ve İsrail*, çev. Nihal Önal, İstanbul 2002.
- Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebû Süfyan*, Ankara 1990.
- Bamberger, Bernard J., "A Messianic Document of the Seventh Century", *HUCA* 15 (1940), ss. 425-431.
- Bareket, Elinoar, *Fustat on the Nile, The Jewish Elite in Medieval Egypt*, Brill 1999.
- Baron, Salo Wittmayer (1895-1989), *A Social and Religious History of the Jews*, I-XI, Columbia University Press: New York 1957.
- _____, "Saadia's Communal Activities", *Saadia Anniversary Volume*, New York 1943, ss. 9-74.

- Belazurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, nşr. Abdullah Enîs et-Tabbâ-Ömer Enîs et-Tabbâ, Beyrut 1987.
- Benjamin (*mi-Tudela*) (XII. asır), *Tudelalı Benjamin & Ratisbonlu Petachia Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001.
- Ben-Sassoon, Menahem, *Tsamihat ha-Kehila ha-Yahudit be-Arotsot ha-İslâm, Kayravan 800-1057*, Yeruşalayim 1996.
- Ben-Shammai, Haggai, "Jewish Thought in Iraq in the 10th Century", *Judaeo-Arabic Studies, Proceedings of the Foundation Conference of the Society for Judaeo-Arabic Studies*, ed. Norman Golb, Oxford 1996, ss. 15-33.
- Birunî, Ebü'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed (ö. 453/1061[?]), *el-Âsârü'l-Bâkiye 'anî'l-Kurûnî'l-Hâliye [Chronologie Orientalischer Völker von Alberunî]*, nşr. C. Eduard Sachau, Leipzig 1923.
- Blau, Joshua, "Pilgrims to Zion-Activists for Zion", *JSS* 36 (1974), ss. 95-105.
- Bloch, Abraham P., *One Day, An Anthology of Jewish Historical Anniversaries from Every Day of the Year*, Haboken 1987.
- Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Milletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara 1992.
- Cabirî, Muhammed Abid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1997.
- Cevad, Ali, *el-Mufasssal fî Tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*, I-X, Beyrut 1976-1978.
- Cohon, Samuel S., "Palestine in Jewish Theology", *Hebrew Union College Jubilee Volume (1875-1925)*, ed. D. Philipson et al. Cincinnati, 1925, ss. 171-209.
- Ebü'l-Fidâ, İmâdüddin el-Melikü'l-Müeyyed (ö. 732/1331), *Takvîmü'l-Büldân*, ed. Fuat Sezgin, nşr. Farid Benfeghoul ve dğr., Frankfurt, 1992 [Islamic Geography: 13. Baskı J. T. Reinaud ve William Mac Guckin de Slane'nin hazırladığı Paris 1840 neşrinin tipkibasımı].
- Erdem, Sargon, "Amâlika", *DİA*, II, 557-558.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet, *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, Ankara 2000.

- Esamine, Halil, "Emevîler Döneminde Arapların İskânı", çev. Nuh Arslan-taş, *MÜSBE (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) Dergisi ÖNERİ* 12 (1999), ss. 271-280.
- Fayda, Mustafa, *Hiz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 1989.
- Fischel, Walter J., "Reş Galuta (Re'sü'l-calut) be-Sifrut ha-'Aravit הערבית בספורת (راس الجالوت) " [Arapça Kaynaklarda Re'sü'l-câlût], *Magnes Anniversary Volume*, Jerusalem 1938, ss. 523-526.
- Friedlander, Israel, "Jewish-Arabic Studies", *JQR* n.s. 3 (1912-13), ss. 235-300.
- Gil, Moshe, *Erets-Yisrael bi'Tkufat ha-Müslimit ha-Rişona* ארץ-ישראל בתקופת המוסלימית הראשונה [İlk İslâmî Dönemde Filistin], I-III, Yeruslayim 1983.
- _____, *be-Malhut Yişmael bi'Tkufat ha-Geonim* במלחות ישמעאל בתקופת הגאונים [Gaonluk Döneminde Müslüman Hakimiyetinde (Yahudiler)], I-IV, Yeruslayim 1997.
- _____, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden: E.J. Brill 1976.
- _____, "Şihunot ha-Yahudim bi-Yeruslayim bi'Tkufat ha-Kivuş ha-Müslemi ha-Rişona שכונות היהודים בירושלים בתקופת הכיבוש המוסלמי " הראשונה [İslâmî Dönemde Yahudilerin Kudüs'teki Yerleşim Yerleri], *Şalem* 2 (1976), ss. 19-40.
- _____, "Aliya ve 'Aliya le-Regel bi-Tkufat ha-Kivuş ha-Müslemi ha-Rişona העלייה ועלייה-לרגל בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה [İslâmî Dönemde Yahudilerin Kudüs'e Hac ve Ziyaret Yolculukları], *Cathedra* 8 (1978), ss. 123-146.
- _____, "Megilat Eviyatar- Makor le-Toldot Maavakiya şel Yeşivat Yeruslayim be-mi-Hatsit ha-Şiniya şel ha-Mea he-yod-alef, – מגילת אביטר – מקור לתולדות מאבקייה של ישיבת ירושלים במחצית השנייה של המאה ה"א קריאה [XI. Asrın İkinci Yarısında Yaşanan Kudüs Yeşivası Gaonluğu Mücadelesi İçin Bir Kaynak Olarak Eviyatar Gaon Tomarı], *Perekim be-Toldot Yeruslayim be-Yemey ha-Beynayim*, ed. Benjamin Z. Kedar-Zvi Baras, Yeruslayim 1979, ss. s. 39-106.
- _____, "ha-Masim be-Erets Yisrael bi'Tkufat ha-Kivuş ha-Müslemi ha-Rişona (638-1099) ההמסים בארץ ישראל בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה", *Tsiyon* 45 (1980), ss. s. 268-285.

_____, "ha-Keduşat Nehasim u Mamon al-yedey Nostrim ve Yahudim le-Tovot Yeruşalayim bi-Tkufat ha-Kivuş ha-Muslimi ha-Rişona על וממון ידִי הנוצרים ויהודים לטובות ירושלים בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה הקדושת "נכסים" [İslâmî Dönemde Yahudi ve Hristiyanların Kudüs'e Yaptığı Yardım ve Vakıflar], *Cathedra* 18 (1981), ss. s. 57-72.

_____, "ha-Yişuv ha-Yahudi היישוב היהודי" [Kudüs'te Yahudi Yerleşimi], *Sefer Yeruşalayim, ha-Tekufa ha-Müslimit ha-Keduma ספר ירושלים התקופה המוסלמית הקדומה* [İlk İslâmî Dönemde Kudüs], ed. Joshua Prawer, Yeruşalayim 1987, ss. 133-150.

Ginzberg, Louis, *Geonica*, I, 2nd edition Hermon Press: New York 1968.

Goitein, Şlomo Dov, *Yahudiler ve Araplar Çağlar Boyu İlişkileri*, trc. Nuh Arslantaş-Emine Buket Sağlam, İstanbul 2004.

_____, *A Mediterranean Society*, I-V, Berkeley: University of California 1967-1988.

_____, "Congregation Versus Community, an Unknown Chapter in the Communal History of Jewish Palestine", *JQR* n.s. 44 (1956), ss. 291-304.

_____, "Slaves and Slavegirls in the Cairo Geniza Records", *Arabica* 9 (1962), ss. 1-20.

_____, "The Social Services of the Jewish Community as Reflected in the Cairo Geniza Records", *JSS* 26 (1964), ss. 3-22; 67-85.

_____, "Tisavoot mi-Mitsrayim mi'Tkufat ha-Geniza צוואות ממצרים מתקופת הגניזה" [Geniza Dönemine Ait Bazı Vasiyetnameler], *Sefunot* 8 (1964), ss. 107-124.

_____, "Jewish Society and Institutions under Islam", *Jewish Society through the Ages*, eds. H.H. Ben-Sasson-S. Ettinger, Schocken Books: New York 1969, ss. 170-184.

_____, "New Sources on the Palestinian Gaonate", *Saló Wittmayer Baron Jubilee Volume*, I, New York-London 1974, English Section, ss. 503-537.

_____, "Religion in Everyday Life as Reflected in the Documents of the Cairo Geniza", *Religion in a Religious Age*, ed. S.D. Goitein, Massachusetts 1974, ss. s. 3-17.

_____, "‘Meeting in Jerusalem’: Messianic Expectations in the Letters of the Cairo Geniza", *AJSreview* 4 (1979), ss. 43-57.

_____, "Akdeniz Sosyal Tarihinin Bir Kaynağı Olarak Kahire Genize Vesikaları", trc. Altan Çetin-Murat Keçiş, *Belleten* 269 (Nisan 2010), s. 227-242.

Grayzel, Solomon, *A History of the Jews*, Philadelphia 1952.

Grossman, Avraham, "ha-‘Aliya le-Erets-Yisrael bi'Tkufat ha-Kivuş ha-Muslimi ha-Rişona הראשונה המסלמי הכיבוש בתקופת ישראל לעלייה לארץ-ישראל", trc. Altan Çetin-Murat Keçiş, *Belleten* 269 (Nisan 2010), s. 227-242.

Günaltay, Şemseddin, *Suriye ve Filistin-Yakın Şark III*, Ankara 1947.

_____, *Elam ve Mezopotamya*, Ankara 1987.

_____, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, haz. M. Mahfuz Söylemez, Ankara 2006.

ha-Bavlî, Natan (X. asır), "Seder 'Olam Zuta: סדר עולם זוטא" [Dünyanın Kısa Tarihi], *Seder ha-Hahamim ve Korot ha-Yamim*, nşr. Adolf Neubauer, Oxford 1887, II, 68-88.

Haddad, Heskell M., *Jews of Arab and Islamic Countries*, New York 1984.

Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, I-II, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1990.

Harman, Ömer Faruk, "On Emir", *DİA*, XXXIII, 347-350.

Hirschberg, Hayyim Z'iv, "Inyaney Har ha-Zeytim bi'Tkufat ha-Geonim ענייני הר הזיתים בתקופת הגאונים" [Gaonluk Döneminde Zeytin Dağı'na İlişkin Bazı Tespitler], *Yediut ha-Hevra ha-İvrit le-Hakirat Erets-Yisrael ve 'Atikoteha (BJPES)*, 13 (1946-47), ss. 156-164.

_____, "ha-Yahudim be-Aratsot ha-İslâm היהודים בארצות האסלאם" [İslâm İdaresinde Yahudiler], *Perekim be-Toldot ha-Aravim ve ha-İslâm*, ed. Ha-va Lazarus Yafe, Tel Aviv 1967, ss. 263-315.

_____, *A History of the Jews in North Africa*, I, Leiden-Brill 1974.

İbn Daud, Avraham (1110-1180), *Sefer ha-Kabala ספר הקבלה לר' אברהם אבן דוד* [Rivayetler Kitabı], nşr. Gerson D. Cohen, Philadelphia 1967.

İbn Haldun, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1406), *Mu-kaddime*, I-II, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1988.

- İbn Tağrıberdî (ö. 812 veya 813/1409 veya 1410), *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, I-XVI, Mısır [ty.].
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemaleddîn Abdurrahman b. Ali (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî Tarîhi'l-Ümem*, I-X, Dâru Sâdir: Beyrut 1358.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed (ö. III-IV/IX-X. asır), *Kitâbü'l-Büldân*, nşr. Yusuf el-Hadi, Beyrut 1996.
- İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed ed-Dimaşkî (ö. 555/1160), *Tarîhu Dimaşk*, nşr. Süheyl Zekkâr, Dimaşk 1983.
- Jacobs, Louise-K. Kohler, "Nasi", *JE*, VII, 171-172.
- Kahan, Arcadius-Salo Wittmayer Baron ve dğr., *Economic History of the Jews*, New York 1975.
- Kallek, Cengiz, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi Harâc ve Emvâl Kitapları*, İstanbul 2004.
- Kapsali, Eliyahu (1483-1555), *Seder Eliyahu Zuta: Hiburo Rabi Eliyahu Bar Elkana Kapsali, Toldot ha-'Osmanim u-Venetsiya ve Korot 'Am Yisrael be-Mamlahot Turkiya u-Venetsiya* סדר אליהו זוטא חיברו רבי אליהו ב"ר אלקנה קפשאלי תולדות העות'מאנים ווניציאה וקורות עם ישראל בממלכות תורכיה ספרד קפשאלי תולדות העות'מאנים ווניציאה [Seder Eliyahu Zuta, Rabbi Eliyahu Elkana Kapsali'nin Rivayetleri, Osmanlı ve Venedik Tarihi, Türk ve Venedik İdaresinde Yahudiler], nşr. Aryeh Shmuelevitz-Şlomo Simonson-Meir Benayahu, I-III, Yerusalayim-Tel Aviv 1975-1983.
- Karaman, Lütfullah, "Filistin", *DİA*, XIII, 89-91.
- Kitab-ı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit*, İstanbul 1995.
- Kurt, Ali Osman, "Yahudi Kaynaklarında Kral Tipolojileri: Nebukadnezzar ve Koreş Örneği", *CÜİFD* X/2 (2006), ss. 423-443.
- Landau, Jacob-M. Kemal Öke, "Ottoman Perspectives on American Interests in the Holy Land", *With Eyes Toward Zion*, ed. Moshe Davis, Colorado 1986, ss. 303-307.
- Lasker, Daniel J., "Proselyte Judaism, Christianity, and Islam", *JQR* n.s. LXXXI, nos. 1-2 (1990), ss. 75-90.
- Lasker, Daniel J., "Rabbanism and Karaism: The Contest for Supremacy", *Great Schism in Jewish History*, ed. Raphael Jospe-Stanley M. Wagner, New York 1981, ss. 47-72.

Levy, Avigdor, *The Sephardim in the Ottoman Empire*, New Jersey 1992.

Lewis, Bernard, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, trc. Bahadır Sina Şener, Ankara 1996.

_____, *Tarihte Araplar*, trc. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 2003.

_____, "Fatimiler ve Hindistan Yolu", *İÜİFM* 11 (1949-1950), ss. 355-360.

Louvish, Misha-Fred Skolnik, "Aliyah", *EJd*^{2nd}, I, 660-662.

Makdisî, Mutahhar b. Tâhir (ö. 355/966'dan sonra), *el-Bed' ve't-Târih*, I-VI, Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, [ty.].

Makrîzî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali (ö. 845/1441), *el-Hutatu'l-Makrîziyye (Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hutatu ve'l-Âsâr)*, I-II, Kahire [ty.].

Mann, Jacob, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I-II, Hebrew Union College Press: Cincinnati, Ohio, USA, 1931.

_____, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, I-II, Oxford University Press: Oxford 1969.

_____, "Anan's Liturgy and his half-yearly Cycle of the Reading of the Law", *JJLP* 1 (1919), ss. 329-353.

_____, "The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History", *JQR* n.s.10 (1920-1921), ss. 121-151; 309-365.

_____, "A Tract by an Early Karaite Settler in Jerusalem", *JQR*, n.s. 12 (1921-22), ss. 257-298.

Marx, Alexander, "Studies in Gaonic History and Literature", *JQR*, n.s. 1 (1910-11), ss. 61-104.

Massignon, Louis, "L'Influence de L'Islam au Moyen Âge, sur la Fondation et L'essor des Banques Juives", *BEO* I (1931), ss. 3-12.

Mes'udî, Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin (ö. 345/956), *Mürücü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, nşr. M. Muhiddîn Abdülhamid, I-IV, es-Seâde: Mısır 1964.

Morony, Michael G., *Iraq after the Muslim Conquest*, Princeton-New Jersey 1984.

- Mukaddesî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 380/990), *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, nşr. M.J. de Goeje, E.J.Brill: Leiden 1906.
- Nâsır-ı Hüsrev (ö. 1061), *Sefernâme*, nşr. Yahya el-Hasşâb, Beyrut 1983.
- Nemoy, Leon, *Karaite Anthology*, Excerpts from the Early Literature, translated from Arabic, Aramaic, and Hebrew Sources with notes Leon Nemoy, Yale University Press: 1952.
- Neuman, Abraham A., "Saadia and his Relation to Palestine", *JQR* n.s. 33 (1942-1943), ss. 109-132.
- Neusner, Jacob, *A History of the Jews in Babylonia*, I-V, Leiden 1965-1970.
- Öke, M. Kemal, *Siyonizm'den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, İstanbul 2002.
- Özcan, Sevinç Alkan, "Filistinli Mülteciler", *Filistin-Çıkmazdan Çözümüne*, haz. M. İbrahim Turan, İstanbul 2003, ss. 309-347.
- Peretz, Don-Gideon Doron, *The Government and Politics in Israel*, USA 1997.
- Poznanski, Samuel, "İnyanim Şonim ha-Noga'im li'Tkufat ha-Geonim ענינים שונים הנוגעים לתקופת הגאונים [Gaonluk Dönemine Dair Değişik Konular], *ha-Kedem* no. 1-4 (1907), ss. 133-148.
- Sa'diya Gaon (ö. 942), *Sidur, Câmiu's-Salavât ve't-Tesâbih*, nşr. Yisrael Davidson, Simha Assaf ve Yissakar Yoel, Yerusalayim 1941.
- Safrai, Ze'ev-Aren M. Maeir, "(An Epistle Came from the West, אתא אגרת ממערבא): Historical and Archaeological Evidence for Ties between the Jewish Communities in the Land of Israel and Babylonia during the Talmudic Period", *JQR* n.s. XCIII, nos. 3-4 (2003), ss. 497-531.
- Samuel b. Yahya el-Mağribî (ö. 570/1174), *İfhâmü'l-Yahûd*, nşr. Muhammed Abdullah eş-Şerkâvî, Dârü'l-Hidâye 1986.
- Schechter, S., "An Unknown Khazar Document", *JQR* n.s. 3 (1912-13), ss. 181-219.
- Schechtman, Joseph B., "The Repatriation of Yemenite Jewry", *JSS* 14 (1952), ss. 209-224.
- _____, "The Repatriation of Iraq Jewry", *JSS* 15 (1953), ss. 151-172.

- Schur, Nathan, *Toldot ha-Karaim תלדות הקראים* [*Karaî Tarihi*], Yeruslayim 2003.
- Schwartz, Joshua, "Aliya from Babylonia during the Amoraic Period (200-500)", *The Jerusalem Cathedra*, ed. Lee I. Levine, III, Jerusalem 1983, ss. 58-69.
- Sharon, Moshe Sevilla, *İsrail Ulusunun Tarihi*, Yeruslayim 1981.
- Shaw, Standford, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, trc. Meriç Sobutay, İstanbul 2008.
- Simha-Levi, Toviya, *Sefer Roş Pina ספר ראש פינה* [*Karaîliğin Temel Kaynakları*], İbranîceye trc. ve nşr. Yusuf el-Cemil, Aşdod 2002.
- Stillman, Norman A., *The Jews of Arab Lands, A History and Source Book*, Philadelphia 1979.
- Şe'lot u'Tşuvot ha-Geonim min ha-Gniza aşar be-Mıstrayim, שאלות ותשובות של גאונים מן הגניזה אשר במצרים*, nşr. Louis Ginzberg, New York 1968.
- Şerira Gaon (1000'ler), *İgeret Rav Şerira Gaon-Meturgam le-Laşon ha-Kodeş אגרת רב שרירה גאון* [*Rav Şerira Gaon'un Mektubu*], nşr. ve İbranîceye trc. R. Nosson Dovid Rabinowich, Yeruslayim 1991; İng. trc. *The Iggeres of Rav Sherira Gaon*, trc. R. Nosson Dovid Rabinowich, Yeruslayim 1988.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Târîhu't-Taberî*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, I-XI, Beyrut 1967.
- Tışuvot ha-Geonim תשובות הגאונים*, nşr. Simha Assaf, Yeruslayim 1942.
- World Jewry Today*, ed. S. Federbush, Jerusalem 1959.
- Ya'kubî, Ahmed b. Ebû Ya'kub İbn Vâdih (ö. 292/904), *Târîhu'l-Ya'kubî*, I-II, Daru Sâdir: Beyrut 1960.
- _____, *el-Büldân*, nşr. M.J. de Goeje, Brill 1896.
- Yakût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddîn (575-626/1129-1179), *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Beyrut [ty.].
- Zehebî, Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1347), *Târîhu'l-İslâm*, nşr. Abdüsselâm Tedmurî, Beyrut 1996.

HAÇLI SEFERLERİ DÖNEMİNDE DİN DEĞİŞTİRME VAKALARI

AYDIN USTA*

Haçlı Seferleri Hıristiyan ve Müslüman dünyasını karşı karşıya getiren Ortaçağın en önemli olayları arasında ilk sıralardaki yerini her zaman korumuştur. *İnançsız Müslümanların elinde tutsak bulunan kutsal şehir Kudüs'ün kurtarılması ve Doğulu Hıristiyanlara yardım* sloganıyla harekete geçen Batu dünyasının XI. yy.'ın sonlarında başladığı bu yolculuk, Ortadoğu'da Haçlı devletlerinin kurulmasıyla neticelenmiştir. Müslümanların içinde bulunduğu karmaşa ortamı da bölgede Haçlı varlığının oluşumunda önemli rol oynamıştır. Bölgede kurulan siyasî teşekküller yaklaşık 200 sene sürecek bir mücadelenin de habercisidir. Haçlıların üstünlüğü ile geçen bu mücadelelerin ilk safhasının ardından Zengilerin ortaya çıkışı ile birlikte Müslümanlar üstünlüğü ele almaya başlamışlardır. Öte yandan uzun süreli münasebetler sırasında gerçekleştirilen seferlerin ana hareket teması olan din unsurunun siyasî, ekonomik ve sosyal gereksinimlerin gölgesinde kaldığı görülmektedir.

Aslında Haçlı hareketinin başlangıç safhasında kendisini hissettiren bu durum onların Ortadoğu'ya yerleşmesinden sonra daha da belirginleşmiştir. Böylesine farklı düşüncelerin şekillendirdiği bir ortamda vuku bulan din değiştirme vakaları ise olaya çok farklı bir boyut katmaktadır. Çünkü ihtida vakalarının gerçekleşme şartları bir yerde Haçlı Seferlerinin asıl amaçlarına da ışık tutmaktadır. Çalışmamızda seferler süresince kaynaklar tarafından aktarılan din değiştirme vakaları, bunların hangi şartlarda meydana geldiği ve iki tarafın bakış açısı aktarılmaya çalışılacaktır.

Bir dinden diğerine geçmek suretiyle yaptığı tercihler insanın dinî yaşamını değiştirdiği gibi olumlu ya da olumsuz tepkiler dolayısıyla sosyal ve ekonomik hayatı üzerinde de son derece etkilidir. Din değiştirmek ile alakalı İslam fıkında Müslüman olanlar ve dini terk edenleri ifade etmek üzere iki ayrı tabir bulunmaktadır. Buna göre; İslâm dininin tercih edilme-

* Doç. Dr., MSGSÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi.

sine *ihida* (hidayete erme), *ihida* edene *mühtedi* denilmekte iken, dinden çıkma *irtidad*, failine ise *mürted* denilmiştir. Din değiştirmek Hristiyanlıkta ise aynı anlamı içeren iki ayrı kelime ile ifade edilmiştir. Latince *renegatio* (din değiştirmek), *renegade* (din değiştiren) Grekçe *Aphistamai* (din değiştirmek), *Apostates* (din değiştiren) kelimelerinden hareketle İngilizcede *apostasy* / *apostate*, *renegade*, Almanca'da *Abtrünnig sein* / *Abtrünnigkeit* Fransızca'da *etre un apostat* / *apostasie* olarak karşılık bulmuştur.

Din değiştirmek modern dönemde dahi psikolojik, sosyal ve ekonomik anlamda birçok menfi durumu da beraberinde getirebilmekte, kişiyi kendi içinde girdiği psikolojik muhasebe kadar, toplum baskı ve dışlamasıyla karşı karşıya bırakmaktadır¹. Dolayısıyla bu türden davranışların iki büyük dinin taraftarlarını askerî, siyasî anlamda sıkça karşı karşıya getiren Haçlı Seferleri sırasında gerçekleşmesinin, din değiştirenler açısından çok daha zorlu bir durum ortaya koyacağı açıktır. Her şeye rağmen bu vakalar azımsanamayacak kadar fazladır. Haçlı Seferleri döneminde din değiştirmek isteginin gerçekleşme nedenlerinin seferlerin asıl gaye ve amacıyla paralellikler arz ettiği görülmektedir. Bu sebepleri ölüm korkusu, zorlu yaşam şartları, ekonomik, sosyal ve siyasî gereksinimler dolayısıyla oluşan gelecek kaygısı, dinî ve duygusal nedenler olarak sıralayabiliriz. Ayrıca din değiştirdikten sonra yeniden eski inancına dönenlere de rastlanmaktadır.

Ölüm Korkusu Sebebiyle Gerçekleşen Dinden Dönme Vakaları

Papa II. Urbanus'un (1088-1099) Kasım 1095'te Clermont Konsili'ndeki çağrısına ilk karşılık verenler gezgin keşiş Pierre L'Hermitte'nin idaresindeki halk kitleleri olmuştur. Steven Runciman² çoğunluğunu köylüler, şövalye ailelerinin küçük erkek çocukları, eşkiyalar ve canilerin oluşturduğu bu topluluğu birbirine bağlayan yegâne unsurun *dinî taassupları* olduğunu belirtmektedir. Ancak ileride yaşanacak olaylar yapılan tespitin pek de yerinde olmadığını göstermektedir. Nitekim Pierre'nin ordusunun Fransa'dan başlayarak Almanya, Macaristan ve Bizans'ın Balkanlar'daki topraklarından İstanbul'a uzanan yolculuğuna önce Yahudilere ardından kendi dindaşları Hristiyanlara karşı işledikleri cinayetler damgasını vurmuştur.

¹ Tfs. için bkz., Mehmet Ali Kirman, "Din Değiştirme: Dini Özgürlük Modelleri Açısından Sosyolojik Bir Analiz", *BİDDER, Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 1, sayı 1, Ankara, Ocak-Nisan 2010, s. 51-52.

² *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, trk. trc. Fikret İşıltan, Ankara 1986, s. 95.

Bu nedenle Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos (1081-1118), gelenleri Yalova yakınlarındaki Kibotos'da kurulmuş olan karargâha nakletmekte acele etti. Ancak yağma ve cinayet alışkanlıklarını sürdürmekte kararlı görünen Pierre'nin adamları civardaki bölgeleri yağmalamayı sürdürdüler. Yolculuklarının başından itibaren din farkı gözetmeksizin insanları öldüren *Halkın Seferi* Haçlıları ilginç bir şekilde ele aldığımız konuyla ilgili ilk örneği teşkil etmektedir.

Kibotos'da ikamete başlayan Haçlılar kendi aralarında düzen sağlayamamışlar ve Pierre'nin otoritesinin dışında Fransızlar ve Alman-İtalyanlar olmak üzere iki gruba bölünmüşlerdi. Her iki grup da birbirlerine karşı besledikleri kıskançlık hisleriyle civar bölgelere yağmalar yaparak günlerini geçiriyorlardı. Reginald adlı bir liderin kumandasındaki Alman-İtalyan kuvvetleri İznik'e düzenledikleri yağmanın dönüşte Kserigordon adlı kaleyi ele geçirerek burada üstlenmişlerdi. Ancak kalenin su ihtiyacı bakımından dışarıya bağımlı olması Haçlıların hiç de dikkate almadıkları bir ayrıntıydı. Nitekim onların gelişini haber aldıktan sonra Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ın (1093-1107) emriyle harekete geçen Türk birlikleri tarafından kuşatıldıklarında, başlangıçta doğru bir şekilde değerlendiremedikleri bu tehlike açık şekilde kendisini gösterdi. Haçlılar çok geçmeden su sıkıntısı çekmeye başladılar. Binek hayvanlarını kesip kanlarını içmek, toprağı kazıp buradaki nemden faydalanmak gibi çabaları da sonuç vermedince bir haftanın sonunda Reginald diğerlerine haber vermeden Türklerle müzakerelere başladı. Sonuçta emrindeki kuvvetlerle sözde bir saldırı yapmak üzere kaleden çıkması ve Türk kuvvetlerine katılması hususunda mutabakata varıldı. Reginald istenilen şekilde hareket ederek kaleden ayrıldı. Geride kalanlar Türk birliklerinin saldırısına direnemediler. İçlerinden bir kısmı öldürüldü, kalanlar esir edildi. Reginald ve yanındakiler ise Müslüman olmayı kabul ettiler (Eylül 1096)³.

Kserigordon'daki gelişmelerin değerlendirmesini yapmadan önce Müslümanlar için temel savaş kaidesi haline gelen şu uygulamanın altını çizmek gerekmektedir. Buna göre; savaş ya da kuşatma olsun mücadeleye başlamadan önce muhataplarını ilk olarak İslamiyet'e davet ederlerdi. Eğer

³ *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum, The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem*, ed. Rosalind Hill, Oxford 2002, s. 3-4; Robertus Monochus (Robert the Monk), *Historia Hierosolimitana*, ing. trc. Carol Sweetenham, *Robert the Monk's History of the First Crusade*, Burlington 2005, s. 85-87; Guibertus Novigenti (Guibert de Nogent), *Historia Hierosolymitana, Gesta dei per Francos*, ing. trc., Robert Levine, *The Deeds of God Through the Franks*, Rochester 1997, s. 49-51; Petrus Tudebodius (Petrus Tudebodius), *Historia de Hierosolymitano itinere*, ing. trc. J. H. Hill-L.L. Hill, Philadelphia 1974, s. 18-19.

karşı taraf din değiştirmek istemez ise vergisini vermek karşılığında zimmi statüsünde Müslüman topraklarında yaşayabilirdi⁴. Ayrıca kuşatmalarda her iki şartı da kabul etmeyen müdafiler savundukları yeri teslim şartıyla aldıkları aman sayesinde istedikleri yere gitmek hakkına sahiptiler. Bunun kabul edilmemesi ve kuşatılan yerin kılıç zoruyla alınması halinde ise galipler üç gün süreyle fethedilen yeri yağmalamayabilirdi. Ancak bu kuralın bile çoğu zaman mağluplar lehine esnetildiğini ve fatihlerin alınan yer hakkında her türlü tasarrufa sahip olmalarına karşın mağlupları din değiştirmeye zorlamaları gibi bir durum olmamıştır. Atabey İmadeddin Zengi'nin (1127-1146) çok sonraları 1144 senesinde gerçekleşecek olan Urfa'yı fethi sırasındaki hareket tarzı bunun en güzel örneğidir. Zengi aman teklifinin reddini müteakip Urfa'yı zorla ele geçirdikten sonra böylesine güzel bir şehrin yağmalarla tahribini engellemek üzere askerlerine yağmayı bırakmaları ve ele geçirilenlerin de sahiplerine iadesini emretmiştir⁵. İbn el-Esir'de⁶ onun emrinin nasıl bir bağlılık ve kesinlikle uygulandığına dair güzel bir hikâye yer almaktadır.

Yine İslam fıkına göre kişi esir olmadan önce Müslümanlığı kabul ederse malı ve canı korunurdu. Dolayısıyla da hürriyetini de garanti altına almış olurdu. Ancak kişi esaretten sonra Müslümanlığı kabul ederse köle edinme ya da fide ile serbest bırakma şıklarından biri tercih edilirdi. Öldürülmeleri ya da düşmana iade edilmeleri ise söz konusu değildi⁷. Sonuçta Reginald ve yanındakilerin kalenin düşmesinden önce Türk ordusunun saflarına geçmek ve Müslüman olmak konusunda mutabık kaldıklarına göre onların esir kabul edilmesi düşünülemez.

Kserigordon'daki olayı anlatan Latin kronikleri muhtemelen Reginald'ın ihaneti ve İslâmiyeti kabul etmesinin getirdiği hayal kırıklığını – ki burada Haçlıları harekete geçiren unsurun dinî propaganda olduğu unutulmamalıdır – gizlemek üzere kalan esirlerin dinlerinden dönmedikleri için öldürüldüklerine dair İncil'den de alıntılar yapılan⁸ böyle bir hikâyeyi ortaya atmış olmalıdır. Reginald ve maiyetinin Müslümanlığı tercihinde ise

⁴ Vehbe Zuhayli, *İslam Hukukunda Savaş*, trk. trc., İsmail Bayer, İstanbul 1996, s. 120-127; Majid Khoduri, *İslam'da Savaş ve Barış*, trk. trc. Necdet Özbek, İstanbul 1998, s. 116-120; Ahmet Yaman, *İslam Devletler Hukukunda Savaş*, İstanbul 1998, s. 112-116.

⁵ Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi, 521-541/1127-1146*, Erzurum 1978, s. 65; Aydın Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri, Müslüman Haçlı Siyasî İttifakları*, İstanbul 2008, s.151.

⁶ İbn el-Esir, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, XI, nşr. C.J. Tornberg, Beyrut 1979, s. 114-115; trk. trc., *İslam Tarihi, el-Kâmil fi'l-Tarih Tercümesi*, XI, trk. trc. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1986, s. 107.

⁷ Ahmet Özel, *İslam Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, Ankara 1996, s.63; Yaman, *a.g.e.*, s. 169.

⁸ Robertus Monochus, *a.g.e.*, s. 86.

hayatlarının bağışlanması ve özgürlükleri karşılığında ihtida ettikleri düşüncesinin yanında psikolojik ve sosyal sebepleri de göz ardı etmemek gereklidir. Çünkü özellikle *Halkın Seferi* ordusunu meydana getiren unsurların sosyal yaşam standartlarının çok düşük olduğu bilinmekteydi. Doğu'da ise ekonomik anlamda bunun tersine bir durum hâkimdi. Dolayısıyla daha iyi şartlarda yaşamak isteğinin de bu ihtida olayında rolü olduğu bir gerçektir.

Diğer taraftan bazı araştırmacılar yanlış olarak Müslümanlığı kabul edenlerin esir olarak Horasan, Haleb ve Antakya'ya gönderildiklerini yazmışlardır⁹. Fakat kaynaklarda iki gruba ayrılan esirlerin bir kısmının öldürüldüğünün kalanların ise adı geçen yerlere gönderildikleri dışında herhangi bir kayıt yer almaz. Reginald ve yanındakilere dair en küçük bir atf yoktur. Ayrıca yukarıda değindiğimiz uygulama bunların ihtida ettikten sonra esarete sürüklenmiş olabilecekleri düşüncesi temelsiz bir hale gelmektedir.

Kserigordon'daki ihtida olayı uzun sürecek olan Haçlı seferleri döneminde yaşanacak benzer vakalar için bir başlangıçtı. Buradaki ihtida olayında ölüm korkusu ve kişilerin içinde bulundukları hayat standartlarından daha yüksek bir pozisyonu hedeflemeleri yada hiç değilse mevcut olanı sürdürmek istemeleri en önemli motivasyon unsuru idi.

Albertus Aquensis'in eserinde, I. Haçlı ordusunun 1097'deki İznik kuşatması sırasında gerçekleşen benzer bir olay anlatılmaktadır. Buna göre; Sultan I. Kılıç Arslan, Haçlı ordusunun İznik'i kuşattığı haberini alınca onların durumunu öğrenmek gayesiyle iki casus görevlendirmişti. Ancak bunlar şehir civarında iken Haçlı devriyeleri tarafından fark edilmişler ve çıkan çatışma sırasında içlerinden biri öldürülmüş diğeri ise yakalanmıştı. Haçlı liderlerinin önüne getirilen casus işkence altında Sultan'ın ordusu ile ilgili her şeyi anlatmaya başlamıştı. Ardından büyük bir pişmanlık ve göz yaşları içinde Hristiyan olmak isteğini bildirmişti. Nihayetinde Haçlı liderleri, *içten ve acıklı* yakarışlarına dayanamayarak casusun isteğini kabul etmişlerdi. Diğer taraftan casus her şeye rağmen anlattıklarının doğru olduğunun ispatına kadar hapse atılmasını da istemişti. I. Kılıç Arslan'ın ordusunun casusun bahsettiği bölgeden gelerek 16 Mayıs'ta şehir önlerindeki Haçlı ordusuna saldırması ve başarısızlığa uğraması ile onun söylediklerinin doğruluğu ispatlanmıştı. Bunun üzerine hapisten çıkartılarak ödüllен-

⁹ Runciman, I, 101; Jonathan Riley-Smith, *The Crusades, A History*, Londra 2005, s. 27.

dirilmişti¹⁰. Albertus'un tarafından aktarılan bu olay da casusun hayatta kalmak dürtüsü ile böyle bir seçim yaptığı açık şekilde görülmektedir. Haçlılar ise biraz da ilk seferin heyecanının getirdiği dinî yoğunluk, kendilerinin ve Hristiyanlığın üstünlüğüne olan inançları dolayısıyla casusun isteğini kabul etmiş olmalıdır. Zira sonraki benzer olaylarda onların daha farklı davrandıklarına şahit olmaktadır.

Nitekim Haçlı seferlerinin ilerleyen safhalarında cereyan eden bir olay konuyla ilgili çok güzel bir örnek içermektedir. Fatimi vezirlerinden Abbas 1154 senesinde Halife el-Zafir'i (1149-1154) öldürmüş ve yerine küçük yaştaki oğlu el-Faiz'i geçirmişti. Ancak çok geçmeden saray kadınlarının yardım çağrısı üzerine harekete geçen Talai' b. Ruzzik tarafından makamını terk ederek kaçmaya zorlanmıştı. Oğlu Nasr ve ailesinin diğer fertleri ile Suriye'ye kaçmaya çalışırken Haçlıların eline esir düşmüştü. Kendisi öldürülürken oğlu Nasr, Templier şövalyeleri tarafından hapse atılmıştı. Uzun süren hapis hayatı sırasında Nasr, Latince öğrenmeye başladığı gibi Hristiyan olmaya karar vermişti. Fakat Hristiyanlığı kabul etmesine rağmen Templierler tarafından 60.000 altına öldürülen halifenin intikamını almak isteyen Mısırlılara iade edilmekten kurtulamadı. Bir devenin sırtında demir kafes içinde Mısır'a gönderilen Nasr, burada halk tarafından linç edilmek suretiyle öldürüldü¹¹. Görüldüğü üzere yeni bir din tercihi bu gibi durumlarda kişinin kurtuluşu için yeterli gelmeyebiliyordu.

Aslında yukarıda aktarılan iki olay arasında Haçlıların göstermiş olduğu davranış farkı mücadelenin taraflarının birbirlerini tanıması, Haçlıların zaman içinde tamamıyla siyasî, sosyal anlamda Ortadoğu'daki siyaset sahnesinin bir bireyi haline gelmesiyle açıklanabilir. Mücadelenin ilk safhasında çeşitli tezahürlerine şahit olunan dinî coşku, bağnazlık ve yekdiğerine karşı yabancılığın ardından taraflar giderek birbirlerini daha iyi tanımaya başlamışlardı. Bu sayede siyasî, sosyal ve ekonomik ihtiyaçların birbirinden çok da farklı olmadığı anlaşılmıştı. Ortaya çıkan yeni durum savaş ve mücadelenin dışında taraflar arasında yapılan siyasî ittifakları, ekonomik, siyasî çıkar ilişkilerini ve bilhassa Haçlılar safında sosyal anlamda keskin bir değişimi de beraberinde getirmişti.

¹⁰ Albertus Aquensis, *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione Emundatione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae*, ing. trc. Susan B. Edgington, *Historia Ierosolimitana, History of the Journey to Jerusalem*, Oxford 2007, s. 105-109.

¹¹ Willermus Tyrensis, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, ing. trc. A.C. Krey - E.A. Babcock, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, New York 1943, s. 252-253. Abbas'ın ve oğlunun faaliyetleri ve Haçlılara esir düşmesine kadar ki faaliyetleri ile ilgili bkz. İbn el-Esir, XI, 184-185, 191-192; trk. trc., XI, 160-161, 165-167.

Dinden Dönenlere Karşı Bakış Açısı

1119 yılı civarında kurulan Templierlerin¹² sonraki dönemlerde savaş meydanlarındaki mevcudiyetlerinin dışında özellikle para transferi ve bankacılık konularında ön plana çıktıkları bilinmektedir. Askerî hususiyetlerinin yanında doğrudan Roma'daki papaya bağlı idiler. Dolayısıyla dinî bir hüviyet de arz eden bu tarikatın Hristiyanlığı tercih eden birini Müslümanların eline teslim etmeleri onların parasal konulara olan tamahından kaynaklandığı açıktır. Ayrıca gerek Müslüman ve gerekse Hristiyan kanunlarında din değiştirenlere saflarına geçtiği tarafta dahi her zaman iyi gözle bakılmadığı da bilinmektedir. Haçlılar bunları zaten yabancı oldukları bir coğrafyada fırsatını elde ettikleri takdirde kendilerine ihanet edebilecek unsurlar olarak görmekteydiler¹³. Nitekim din değiştirenlerin, Haçlı Yüksek Mahkemesi tarafından şahitliği kabul görmediği gibi bunlar zina suçu işleyenler, yalancı şahitler, gayri meşru çocuklar ve hainler ile bir tutuluyordu¹⁴.

Bu tutumun en açık örneğini 1108'de Serûc'ta yaşanan olayda görebiliyoruz. 1104 senesinde Harran Savaşı'nda (Belih Çayı) Artukoğlu Sökmen'in¹⁵ (1091-1104) eline esir düşen Urfa Kontu II. Baudouin (1100-1118 "Urfa Kontu" – 1118-1131 "Kudüs Kralı") ve kuzeni Joscelin için uzun sürecek bir esaret hayatı başlamıştı. Daha sonra Joscelin (1118-1131 "Urfa Kon-

¹² Templier Tarikatı ile alakalı bkz., Alan Forey, "Emergence of the Military Orders in the Twelfth Century", *Military Orders and Crusades*, Norfolk 1994, s. 175-177; Helen Nicholson, *The Knight Templar, A New History*, Sparkford, 2002, s. 17-88; Ebru Altan, "Templier ve Hospitalier Şövalye Tarikatlarının Kuruluşu", *Belleten*, LXVI/245, Ankara 2002, s. 90-93.

¹³ Haçlıların zihnindeki böylesine düşünceler ve güvensizlikler bölgeye geldiklerinden beri en büyük destekçileri durumundaki yerli Hristiyanlara karşı da her zaman var olmuştur. Dolayısıyla da bunlara karşı da yeri geldiğinde sert müdahaleler ve kısıtlamalardan kaçınmamışlardır. Haçlıların tutumu muhataplarının da kendilerine karşı aynı duyguları beslemesine zemin hazırlamıştır. Taraflar arasındaki mevcut bakış açısını yansıtan en güzel örnek Urfalı Mateos'un (*Urfalı Mateos Vekaynamesi* (952-1136) ve *Papaz Grigor Zeyli* (1136-1162), trk. trc. H.D. Andresyan, Ankara 2000, s.202) *Haçlıların ortaya çıktıkları günden beri bütün alametlerin tahribat, ölüm, katliam, açlık ve türlü felaketlerin çıkacağını gösterdiği sözlerinde yer almaktadır*.

¹⁴ John de Ibelin, *Le Livre des Assies*, ed. Peter W. Edbury, Brill 2003, s. 167; Joshua Prawer, *The History of Jews in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Cambridge 1988, s. 100.

¹⁵ Sökmen, kardeşi İlğazi ve yeğeni Belek Haçlılarla mücadelenin ilk dönemine damgasını vurmuş olan şahsiyetlerdir. Sökmen'in Haçlılarla mücadeleleri hakkında bkz. Ali Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri", *Belleten*, XXXVI/103, Ankara 1962, s.501-520; Aydın Usta, "Artuklular ve Haçlılar, Haçlıların Bölgeye Gelişlerinden Belek'in Ölümüne Kadar (1098-1124)", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı, sayı: 37, İstanbul 2002, s.358-363; aynı mlf., "Latin (Haçlı) Kronikleri ve Yerli Hristiyan Kaynaklarında Artuklular", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, 1, 57-71, ed. İbrahim Özcoşar, 25-26-27 Ekim 2007, Mardin 2008, s. 60-63.

tu"), Sökmen'in ölümünün ardından kardeşi İlgazi (1108-1122)¹⁶ tarafından fidyeye ve dostluk anlaşması karşılığında serbest bırakılmıştı. Harran Savaşı'nın hemen akabinde o sıradaki Musul Emiri Çökürmüş tarafından Sökmen'in elinden alınan II. Baudouin de 1108 senesinde yeni Musul Valisi Çavlı Sakavu'dan aynı şartlarla özgürlüğünü elde etmeyi başarmıştı. Bir süre sonra Çavlı'nın adamları belirlenen fidyenin ilk taksitini almak üzere II. Baudouin'in yanına gelmişlerdi. Bunlar, kontun yanındaki ikametleri sırasında Urfa'ya bağlı Serûc şehrindeki fakir Müslümanların camilerini onarmalarına da yardımcı olmuşlardı. Serûc valisi, Müslümanlıktan Hristiyanlığa geçmiş olan biri idi. Çavlı'nın adamları İslâmiyet aleyhine sözler sarf ettiğini öğrenince onu dövmüşler ve bu iki taraf arasında bir gerginliğe sebebiyet vermişti. Ancak durumu haber alan II. Baudouin'in *böyle bir adamdan ne bize ne de Müslümanlara fayda gelir* diyerek Serûc valisini öldürtmesiyle gerginlik sona ermişti¹⁷.

Aynı şekilde Müslümanlar tarafında da Hristiyanlığı tercih edenlere iyi gözle bakılmazdı. İslâm fıkhiında *mürted* olarak isimlendirilen böyle kişilerin tövbe etmediği takdirde öldürülmesi gerektiğine dair bir hüküm bulunmaktadır¹⁸. Bu ise mürtedin dinini terk etmesinin dışında sosyal ve siyasî düzen içinde bir tehdit olarak algılanmasından kaynaklanmaktadır. Benzer durum Haçlılar için de geçerlidir. Sapkınlık olarak da nitelendirilen dinden dönme fiili aynı zamanda siyasî gücün Tanrıdan aldığı yetkiyi de inkâr manasına gelmekteydi. Bunlar sadece Tanrının değil sosyal düzenin de düşmanı idiler. Dolayısıyla da kamu düşmanı olarak mühtediler yasalar karşısında meşru hedef durumundaydılar ve yeniden Hristiyanlığa dönmedikleri takdirde öldürülmeleri gerekirdi¹⁹. Sicilya'da II. William'ın (1166-1189) sarayının ileri gelen memurlarından biri olan Arap asıllı Mehdiyeli Filip, Müslüman iken Hristiyan olmuş biri idi. Sonrasında yeniden eski dinine dönünce 1153 yılında idam edilmişti. Yine bu dönem içerisinde

¹⁶ İlgazi'nin Haçlılarla mücadelesi hakkında bkz., Ali Sevim, "Artukoğlu İlgazi", XXXVI/104, Ankara 1962, s. 665-691; Aydın Usta, "Artuklular ve Haçlılar", s. 363-371; aynı mlf., "Latin (Haçlı) Kronikleri ve Yerli Hristiyan Kaynaklarında Artuklular", s. 63-66.

¹⁷ İbn el-Esir, X, 462; trk. trc., X, 370.

¹⁸ Vehbe el-Zuhayli, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, VII, trk. trc. Hamdi Arslan-Besir Eryarsoy, İstanbul 1991, s. 465-567; Numan A. es-Samarrai, *Mürted'e Ait Hükümler*, trk. trc., Osman Z. Soyuyiğit-Ahmet Tekin, İstanbul 1970, s. 211-242; Khoduri, a.g.e., s. 176-177; Özel, a.g.e., s. 92-93.

¹⁹ John de İbelin, a.g.e., s. 745; David Abulafia, *Frederich II, A Medieval Emperor*, New York 1988, s. 212.

yaşanan yoğun Hristiyanlaştırma baskısına karşılık adadaki birçok Müslüman, İslam topraklarına göç etmişti²⁰.

Haçlı Seferleri döneminin büyük kahramanlarından biri olan Sela-haddin Eyyubi'nin (1174-1193) 1179 senesinde Beytül-Ahzan Kalesi'nin fethinden sonra ele geçirilen esirlerle ilgili tasarrufu konuyla ilgili güzel bir örnektir. Sultan, bunların içinden çarh ile ok atanların ve mürtedlerin derhal idamını emretmişti²¹. Beytül-Ahzan olayında öldürülmelerine hükmedilen mürtedler muhtemelen Haçlı ordusunda görev yapan Türkopollerdi. Haçlılar bölgede nüfus bakımından zafiyetleri dolayısıyla Ermeniler ağırlıkta olmak üzere yerli Hristiyanları ve ihtida etmiş Türkopolleri (çoğunlukla hafif süvari olarak) ordularında istihdam etmişlerdi. Türkopoller, Haçlıların öncesinde Bizans ordusunda da kullanılan bir unsurdur²². Aynı şekilde doğudaki küçük Ermeni prenslikleri de bunları askerî amaçlarla kullanmışlardır. Nitekim Urfa kontu II. Baudouin ile Antakya Naibi Tankred arasındaki mücadelelerde Urfa kontunu destekleyen Ermeni Hâkimi Kogh Vasil mürtedlerden (turkopollerden) oluşan 1000 süvari ve 2000 piyadeyi Baudouin'in emrine vermişti²³.

Din değiştirenler de zaman zaman bu olumsuz bakış açısını tetikleyecek şekilde yeni dindaşlarına karşı ihanet içinde olabilmıştır. Kudüs Kralı I. Baudouin'in (1110-1118), 1110 senesindeki Sayda kuşatması sırasında böyle bir olay yaşanmıştır. Haçlı kuvvetlerinin sıkıştırdığı Sayda şehrinin ileri gelenleri içinde bulundukları durumdan kurtulmak üzere Kralın oda hizmetçisi olan bir mürted ile temas kurmuşlardı. Ona, Kralı öldürdüğü takdirde çok büyük meblağlarda para, şehirde geniş arazi ve imkânlar sağlayacakları sözünü vermişlerdi. Mürted kendisine gelen teklifi kabul etmiş ve suikasti gerçekleştirmek için uygun zamanı kollamaya başlamıştı. Ancak durumu öğrenen Sayda Hristiyanları derhal Haçlıları haberdar etmişlerdi. Sonuçta Kral, yakalanıp suçunu itiraf eden mürtedin asılmasına hükmetmişti²⁴.

III. Haçlı Seferinin önde gelen simalarından Sur Hâkimi Konrad de Montferrat'ın Nisan 1192'de iki Haşîşi daisi tarafından öldürülmesi olayı

²⁰ G.A. Loud, "Norman Sicily in the Twelfth Century", *New Cambridge Medieval History c.1024-c.1198*, IV/2, ed. David Luscombe-Jonathan Riley-Smith, Cambridge 2008, s. 469.

²¹ el-Bundarî, *Sena'l-Bark el-Şami*, ed. Ramazan Şeşen, İstanbul 2004, s. 213; İbn Vasil, *Müferric el-Kurub fi ahbari benî Eyyub*, II, thk. Cemaleddin Şeyyal, Kahire 1972-1977, s. 82.

²² Tfs. için bkz., Yusuf Ayönü, "Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler", *SÜ. Tarihîyat Araştırmaları Dergisi*, Konya 2009, Bahar, s. 53-69.

²³ İbn el-Esir, X, 461-462; trk. trc., X, 369-370.

²⁴ Willermus Tyrensis, I, 487-488.

da bu konudaki bir diğer örneğimizi teşkil etmektedir. Dönemin tarihçileri tarafından Konrad'ın öldürülmesi olayının başlıca şüphelileri olarak Selahaddin Eyyubi ile İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richard (1189-1199) gösterilmiştir. Fakat burada asıl önemli nokta cinayetin faillerinin olayın yaklaşık altı ay öncesinde Hristiyanlığı kabul etmiş gibi görünerek Balian de İbelin ile Renauld de Sidon'un yanına yerleşmeleridir. Böylece Konrad'a yakın bu iki soylu sayesinde ona rahatça sokulup kendisini öldürmeyi başarmışlardır²⁵. Haşîşilerin mühtedi kimliği ile böyle bir fiili gerçekleştirmeleri Haçlılar arasında din değiştirenlere karşı olumsuz ön yargılar meydana getireceği aşîkârdır.

Ölüm korkusu dolayısıyla din değiştirme vakalarıyla ilgili tespit edebildiğimiz son olay ise Bizans İmparatoru İoannes Komnenos'un (1118-1138), 1138 yılındaki Kuzey Suriye Seferi sırasında gerçekleşmiştir. Bizans-Haçlı ordusu tarafından ele geçirilen Buzaa şehrinde içlerinde kadın ve çocukların da bulunduğu pek çok insan öldürülmüş ya da yaralanmıştı. Şehrin kadısıyla birlikte ileri gelenlerinden 400 kişi ise hayatlarını kurtarmanın yanında sahip olduklarını koruyabilmek gayesiyle Hristiyan olmuşlardı²⁶.

Sosyal ve Ekonomik Sebeplerle Gerçekleşen Dinden Dönme Vakaları

Taraflar arasında süregelen savaşlar dolayısıyla bazı din değiştirme vakalarının bilhassa kuşatmalar sırasında karşılaşılan güçlükler nedeniyle gerçekleştiği görülmektedir. Bununla ilgili kaynaklarda ilk aktarılan kayıt yine Antakya kuşatması münasebetiyle geçmektedir. Haçlıların, Haziran 1098'de Antakya'yı bir ihanet sayesinde ele geçirmesinin²⁷ hemen ardından

²⁵ İbn el-Esir, XII, 78-79; trk. trc., XII, 71-72; İmadeddin el-Katib el-İsfahani, *el-Feth el-Kussi fi'l-feth el-Kudsi*, thk., M. Mahmud Subh, Kahire t.y., s. 589. Bu olayla ilgili İbn el-Esir'de Selahaddin'in suikasti azmettirdiği belirtilirken, İmadeddin ise İngiltere Kralı'nı işaret etmektedir.

²⁶ İbn el-Esir, XI, 52; trk. trc., XI, 59.

²⁷ Müslüman kaynaklarında *Ruzbe* adlı bir zırh ustası (İbn el-Esir, X, ; trk. trc., X, 229; İbn el-Adim, *Zübdetü'l-Haleb fi tarihi Haleb*, II, nşr. Sami Dehhan, Dimaşk 1954, s. 133-134) Latin ve Bizans kaynaklarında Pirrus ya Pyrrus da olarak geçen ve Antakya'nın Haçlılar tarafından zaptını sağlayan bu kişinin Ermeni bir mühtedi olduğu belirtilmektedir. Bkz., Anna Komnena, *Alexiad*, *Malazgirt'in Sonrası*, trk. trc. Bilge Umar, İstanbul 1996, s. 334; Radulphus Cadomensis (Ralph of Caen), *Gesta Tankredi Siciliae Regis in Expeditione Hierosolymitana*, ing. trc. B.S. Bachrach-D.S. Bachrach, *Gesta Tankredi of Ralph of Caen*, Hampshire 2005, s. 88; Raymondus Aguliers, *Historia Francorum Qui Ceperunt Jerusalem*, ing. trc. J. H. Hill - L. L. Hill, Philadelphia 1968, s. 46-47. Aynı şekilde İbn Kalanisi (*Tarih-i Dimaşk*, thk. Süheyl Zekkar, Dimaşk 1983, s. 221) de bu zatın adını Biruz (Firuz) olarak vermektedir. Bütün bu kaynaklardan farklı olarak Ordericus Vitalis, (*Historiae ecclesiasticae*, III, ing. trc. ve notlar, Thomas M.A. Forester, Londra 1853, s.120) Bohemund'un, Firuz'u Hristiyan olmaya ikna ettiğini belirtmektedir.

Musul Emîri Kürboğa beraberindeki kuvvetlerle şehri kuşatmıştı. Bu dönemde Haçlılar erzak temini konusunda ciddi sıkıntılar yaşamaktaydılar. Zira şehir ellerine geçmeden önce de aynı problemle karşı karşıya kalmışlardı. Kuşatma devam ederken Haçlılar, Herluin adlı bir kişi ile Pierre L'Hermitte'î, Kürboğa'nın ordugâhına göndermişlerdi. Müslüman kaynaklarının da işaret ettiği üzere Kürboğa, niyetleri ve askerî güçleri konusunda yeterli bilgi sahibi olmadığı muhataplarını küçümsemekteydi. Latin kaynaklarından Robertus Monachus, Musul emîrinin rakiplerine karşı duyduğu küçümsemenin nedenini kuşatma sırasında şehirden kaçarak Kürboğa'ya sığınmış bir mühtedinin varlığına bağlamaktadır. Güney Fransa'nın Provence eyaletinden olan bu zat, Haçlıların açlık nedeniyle içinde bulundukları güç durum hakkında Kürboğa'yı bilgilendirmişti. Ancak müellife göre Kürboğa, Haçlılar silahlanmış şekilde karşısına çıktıklarında, mühtedin kendisini aldattığını düşünerek boynunu vurdurmuştu²⁸.

Müslüman ordusu tarafından Antakya'da kuşatılan Haçlıların çektikleri sıkıntılar tahammül sınırlarını aşmıştı. Öyle ki Bohemund'un eniştesi Grand-Mesnil Kontu Guillaume ve Etienne de Blois gibi ünlü Haçlı liderlerinin kuşatmasında sırasında açlık ve ölüm tehdidi dolayısıyla şehirden ayrılmışlardı. Daha Haçlılar şehri ele geçirmeden önce yine erzak açısından ortaya çıkan sıkıntılar dolayısıyla Halkın *Seferi*'nin lideri Pierre l'Hermitte'nin de aynı sebeplerden Haçlı Ordusundan kaçtığı unutulmamalıdır. Astlarına göre çok daha fazla imkânlarla sahip ordu ileri gelenlerinin bu türden davranışlarının alt seviyede, sosyal ve ekonomik zorluklar karşısında daha kırılğan askerler arasında çok daha fazla cereyan etmiş olması yanlış bir tespit olmayacaktır. Nitekim yine Antakya kuşatmasındaki olayları aktaran Willermus Tyrensis²⁹ *yakın tehlikenin neden olduğu panik, zorluk ve açlığa karşı zayıflıklarından ötürü* Haçlı ordusunun içinden bazı askerlerin Müslümanlara sığındığını, *ahlaksızca Hz. İsa'nın öğretilerini ve inancını inkâr ederek* müdafilerin durumu hakkında karşı tarafa bilgi verdiklerini yazmaktadır. Dolayısıyla da Güney Fransa'nın Provençal eyaletinden olduğu belirtilen mühtedi ile Kürboğa arasında geçen hikâye pek de olağandışı görünmemektedir. Ayrıca bu olayda Haçlı ordusunun içinde Kuzey Fransızları ile Raymond St. Gilles'in emrindeki Güney Fransızları arasında yaşanan çekişmelerin de izini görmek mümkündür. Kuzey Fransızlarına mensup olan müellifin İncil'den de alıntılar yaparak ihtida olayını aktar-

²⁸ *Historia Iherosolimitana*, s. 168.

²⁹ I, 267.

ması buna işaret etmektedir. Benzer vakalar sonraki dönemlerde de cereyan edecektir.

Açlık ve zorlu yaşam koşulları dolayısıyla gerçekleşen bir başka ihtida olayı ise Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın (1105-1118) emriyle Haçlılara karşı cihad yapmak amacıyla harekete geçen Emir Mevdud'un seferleri sırasında yaşanmıştır. 1110 senesinde emrindeki orduyla Urfa'yı kuşatan Mevdud üzerine gelen Haçlı ordusunu açık araziye çekmek için şehir önlerinden Harran'a doğru ricat etmeye başlamıştı. Fakat Haçlılar, onu bir süre takip ettikten sonra asıl maksadını anlayarak takipten vazgeçmişlerdi. Mevdud, Haçlıların dönüşünü, yanına kaçarak Müslümanlığı tercih eden iki Frank askeri sayesinde öğrendikten sonra derhal Haçlıları takibe başlamış ise de onları yakalayamamıştı³⁰. Ona, Haçlıların ricat haberini getiren mühtedilerin tercihlerini hangi şartlar altında yaptıklarına dair herhangi bir bilgi yoktur. Ancak daha iyi yaşam şartları ve istikbal kaygısıyla böyle bir şey yapmaları muhtemeldir. Urfa ve Antakya arasında uzun zamandan beri süre gelen rekabet ve Urfa arazisinin sürekli yapılan yağmalar bir tarafa meydana gelen doğal afetler sonucunda giderek kötüleşen yaşam şartları burada ön plana çıkan etkenler olarak görünmektedir.

Yine I. Haçlı Seferi sırasında Antakya'daki gibi uzun süreli bir mücadelenin yaşandığı, 1189'da başlayıp 1192'de sona eren Haçlıların Akka kuşatması sırasında da açlık dolayısıyla gerçekleşen ihtidalara şahit olmaktadır³¹.

Sosyal ve ekonomik anlamda sahip olduğu zenginliği muhafaza edebilmek arzusu, siyasî kariyer beklentisi de Haçlı Seferleri dönemindeki din değiştirme vakaları içinde failler adına önemli bir motivasyon kaynağı olmuştur. Bunlar arasında Haçlıların, Antakya'da kendilerini kuşatan Kürboğa'yı mağlup etmelerinin akabinde gerçekleşen olay oldukça ilginçtir.

Emir Kürboğa şehir önlerine gelip kuşatmayı başlattığı sırada Emir Yağısıyan'ın oğlunun idaresindeki iç kale, Haçlılara karşı mukavemeti sürdürmekteydi. Kürboğa öncelikle Yağısıyan'ın oğlunun elindeki iç kaleyi teslim almış ve Ahmed b. Mervan adlı bir komutanını buranın idaresiyle görevlendirmişti. Ancak Kürboğa'nın mağlup olup şehir önlerinden ayrılmasından sonra iç kalenin muhafızı Ahmed b. Mervan daha fazla direnme-

³⁰ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 240.

³¹ Ambroise, *The Crusade of Richard Lion-Heart*, ing. trc. Merton Jerome, notlandırma; John L. La Monte, New York 1941, s. 184-185; İbn Şeddad, *el-Nevadır el-Sultaniyye el-Mehasinü'l-Yusufiyye*, thk. Cemaleddin Şeyyal, Kahire 1994, 134-135, 140, 144.

nin bir fayda sağlamayacağını görerek Haçlılarla görüşmelere başlamıştı. Runciman³², onun çok önceden Kürboğa'nın olası bir mağlubiyetine karşı Bohemund ile gizli bir anlaşma yaptığını belirtmektedir. Sonuçta Ahmed iç kaleyi Haçlılara teslim etmesinin yanı sıra maiyetindeki adamlarından bir bölümüyle birlikte Hristiyan olmayı tercih etmiş ve geride kalan iç kale müdafileri ise Bohemund tarafından kendilerine verilen güvence ve refakat birliği ile birlikte Müslüman topraklarına dönmüşlerdi.

Müslüman müellifler bu ihtida olayı hakkında bilgi vermezken Latin kaynaklarında *Ahmed b. Mervan'ın savaş sırasında Haçlı ordusuna yardım etmek üzere savaş meydanına inen Hristiyan azizleri ve melekleri gördükten sonra beraberindekilerin bazılarıyla din değiştirmeyi tercih ettiği* şeklinde doğaüstü bir hikâye yer almaktadır³³. Latin kroniklerinin özellikle Haçlıların Antakya'yı ele geçirmelerinden Kürboğa'nın yenilgisine kadar ki zaman diliminde meydana gelen olaylara dinî bir görünüş kazandırma konusundaki gayretleri dikkate alındığında bu son derece doğal ve genele uygun bir durum olarak görülmektedir.

Öte yandan gökten inen aziz ve meleklerin Haçlı ordusuna yardım etmeleri teması sadece Latin kaynaklarına has bir durum değildir. Nitekim sonraki dönemlerde Artukoğlu İlgazi ile Antakya Haçlı Kontu Roger de Salerne arasında 1119 senesinde cereyan eden ve Müslüman ordusunun kesin zaferiyle sonuçlanan Tell-Afrin Savaşı ile ilgili olarak İbn el-Adim'de³⁴; gökten inen yeşilli meleklerin Müslüman ordusuna yardım ettiğine dair bir hikâye yer almaktadır.

Böylesine dinî ve doğaüstü objelerle yüklü anlatımlarda, bize kaynaklık eden müelliflerin aynı zamanda birer din adamı olmalarının etkisi açık şekilde hissedilmektedir. Dinî objeler bir kenara bırakıldığında Ahmed b. Mervan ile maiyetindeki adamlarından bazılarının Hristiyan dinine girmesinde sosyal ve psikolojik etkenlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Muh-

³² *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 191.

³³ Robertus Monachus, s. 174-175; *Gesta Francorum*, s. 69-71; Guibertus Novigenti, s. 111-112; Petrus Tudebodus, s. 88-89. Haçlı müellifleri arasında Antakya kuşatması sırasında gerçekleşen ve kendi üstünlükleri ile sona eren olaylara dinî bir görünüş katmak çabası açıkça görülmektedir. Bu nedenle olaylar sıkça doğaüstü olaylar, dinî mucize hikâyeleri ve karşı tarafın ağzından kendilerini öven kehanetlerle süslenmişlerdir. Bahsi geçen hikâyelerden birinde; şehri ele geçirdikten hemen sonra Haçlıları burada kuşatan Kürboğa ve 140 yaşında olduğu belirtilen annesi arasında onun Haçlılara karşı gelmesinin felaket getireceği zira muhataplarının, Müslümanların günahlarına karşılık gönderilmiş yenilmez ve tanrının yardımına sahip kişiler olduklarına dair diyalog geniş bir şekilde ele alınmıştır. Bkz. Bkz., *Gesta Francorum*, s. 53-57; Robertus Monachus, s. 154-157; Petrus Tudebodus, s. 69-72.

³⁴ İbn el-Adim, II, 190.

kem surlarla çevrili Antakya'nın zaptının ardından Kürboğa'nın güçlü ordusunu da mağlup etmeleri Müslümanlar arasında *demir zırhlara bürünmüş Haçlıların* yenilmezlik efsanesini ortaya çıkarmıştı. Bunun meydana getirdiği yılgınlık ise Haçlılara bir süre için bölgedeki hareket üstünlüğünü ellerinde bulundurma avantajını sağlayacaktı. Muhtemelen Ahmed b. Mervan da, Ortadoğu'daki siyaset ve hâkimiyet ibresinin tamamıyla Haçlıların tarafına döndüğü düşüncesinin getirdiği siyasî istikbal kaygısıyla böyle bir seçim yapmış olmalıdır.

Antakya'da din değiştirenlerden biri Bohemund adıyla 1099 senesinde Fatimîlerle Haçlılar arasında yapılan savaşta yeniden karşımıza çıkmaktadır. Bu zat Askalan şehrinin Haçlılar tarafından kuşatılması sırasında Raymond St. Gilles adına müdafilerle teslim görüşmelerini yürütmüştür. Ancak onun görüşmeler sırasındaki rolü ve faaliyetleri hakkında bize olayı aktaran Raimundus Aguilers'in eserini olayın hemen başında bitirmesi dolayısıyla fazla bir bilgi bulunmamaktadır.

Antakya'daki gelişmelerin ardından Kudüs'e doğru yollarına devam eden Haçlılar ile onların gücünden ve yaptıklarından ürkmüş olan Müslümanlar arasında herhangi ciddi bir mücadele yaşanmadı. Aksine bölgenin Müslüman hâkimleri, yolculukları sırasında Haçlıları iyi niyet gösterileri ile karşılayıp erzak yardımında bulundular. Onlara karşı duyulan dehşet ve yılgınlık giderek artmaktaydı. Haçlıların yol güzergâhı üzerinde bulunan Trablus şehrinin emîri Fahrülmülk b. Ammar'ın hareket tarzı konumuzla ilgili olmasının yanında ortaya çıkan korku ve yılgınlığın derecesini göstermesi açısından önemlidir. Fahrülmülk 1099 yılı başlarında Antakya'dan güneye doğru harekete geçen Haçlılara Arka'yı kuşattıkları sırada bir elçilik heyeti göndermişti. Onun muhataplarına sunduğu teklif erzak yardımı ve iyi niyet gösterisinden çok daha fazlasıydı. Taraflar arasında yapılan görüşmelerin sonrasında varılan mutabakata göre; Haçlılar kendilerine karşı hazırlıklarını haber aldıkları Fatimî ordusunu mağlup ettikleri ve Kudüs'ü aldıkları takdirde Fahrülmülk Hristiyanlığı kabul edip elindeki toprakları Haçlılara bağlı olarak yöneteceğini taahhüt etmişti³⁵.

Trablus emîrinin gerçekten Hristiyanlığı kabul etmek gibi bir niyetinin olduğu şüphelidir. Muhtemelen hakimiyetindeki şehri ve buraya bağlı yerleri Haçlıların yağma ve saldırılarından koruyabilmek amacıyla böyle bir yol izlemiş olmalıdır. Hatta bu psikoloji ile Haçlılar bölgeden geçtiği sırada

³⁵ *Gesta Francorum*, s. 86; Guibertus Novigenti, s. 119.

Trablus surlarına Haçlı liderlerinden Raymond St. Gilles'in sancağını astırmıştı³⁶. Nitekim I. Haçlı Seferi'nin diğer görgü şahitleri³⁷, Fahrülmülk'ün topraklarını Haçlılara karşı korumak konusunda endişeli olduğunu ve onlarla anlaşmak üzere elçiler gönderdiğini yazdıktan sonra Haçlıların buna mukabil gerçek manada bir barışın şartı olarak ona Hristiyan olmayı şart koştuklarını yazmışlardır. Ancak Fahrüddeve'nin hareketlerine yön veren böyle bir durum dahi Haçlıların, daha seferlerinin başında Müslümanlar karşısındaki askerî ve psikolojik üstünlüğünü açıkça gözler önüne sermektedir.

1168 senesinde Kilikya'nın Ermeni hâkimi Rupen hanedanından Thoros'un ölümü konumuz dâhilinde ilginç gelişmelere yol açacak olayların başlangıcı olmuştur. Zira Thoros'un yerine vasiyet ettiği küçük yaştaki oğluna ve onun vasisi Latin Thomas'a itiraz eden kardeşi Mileh, Atabek Nureddin Mahmud b. Zengi'nin yardımıyla Kilikya Ermenilerinin başına geçmek için harekete geçmişti. Thoros daha sağlığında Mileh'i idarî anlamdaki bütün görev ve yetkilerinden azlederek Kilikya'dan sürmüştü. Onun ölümü üzerine Mileh iktidar haklarını tekrar elde etmek için Atabek Nureddin'in yanına giderek Müslümanlığı kabul etmişti³⁸.

Ancak Nureddin'den aldığı askerî destekle harekete geçmesine ve 15.000 kişiyi esir etmesine karşın istediğini elde edememişti. Yeni kuvvetlerle ikinci kez hazırlandığı sırada Ermeni ileri gelenleri, onun şahsında Nureddin'in gücüne karşı koyamayacaklarını anlayarak Mileh'i yüksek hâkimleri olarak tanımak zorunda kaldırmışlardı. Böylece Kilikya Ermenilerinin başına geçen Mileh 1175'de öldürülmesine kadar gerek Bizans ve gerekse Haçlılar için bir tehdit unsuru olmuştu. Fakat Nureddin'in 1174'deki vefatının ardından onun müdahale tehdidinden kurtulan Ermeni ileri gelenleri, Mileh'i Sis şehrinde öldürmüşlerdir³⁹.

Mileh'in ihtidası Haçlı seferlerinin hemen öncesinde Antakya'nın Ermeni Hâkimi Philateros'un Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın huzurunda

³⁶ Raimundus Aguilers, *a.g.e.*, s. 87.

³⁷ Robertus Monachus, s. 189. Aynı şekilde Petrus Tudebodus (s. 106) da, Haçlı liderlerinden Raymond St. Gilles'in barış için emrin Hristiyan olmasını şart koştüğünü Fahrüddeve'nin de bu konuda söz verdiğini belirtmektedir.

³⁸ Willermus Tyrensis, II, 386-387. Krş., Nikita Elisséeff, *Nur ad-din, un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades*, Dimaşk 1967, s. 656.

³⁹ Süryani Mikhael, *Süryani Patrik Mikhael Vekaynamesi*, trk. trc. H.D. Andresyan, TTK. Kütüphanesi, s. 204-205, 236; Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l-Farac Tarihi*, II, trk. trc., Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, s. 405, 420-421. Krş. Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007, s. 144-145.

Müslüman olması⁴⁰ gibi siyasî ihtiraslar çerçevesinde gerçekleşmiştir. Zira Mileh daha öncesinde de Templier Şövalye Tarikatı'na girerek Latin inancını kabul etmişti. Ancak bu hareketinden istediği neticeyi elde edemediği için Nureddin'in huzurunda İslam dinine girmişti. Yaptığı son tercih ona siyasî istikbal kapılarını açtı ise de bunun Nureddin'in yaşamına bağlı olduğu açıktır. Nitekim Mileh de, atabeyin 1174'deki ölümünün sonrasında çok geçmeden öldürülmüştür.

Ermeni Mileh'in siyasî kaygılarla ihtida etmesi kadar ilginç bir diğer olay ise Suriye'deki Nizari İsmaililerin Reisi (Şeyhü'l-Cebel) Reşideddin Sinan ve Kudüs Kralı Amaury (1162-1174) arasında yaşanmıştır. İsmaili reisi, krala elçiler göndererek Templier Şövalyelerinin kendilerinden aldığı yıllık 2000 parça altın haracı affetmeleri halinde müritleri ile birlikte Hristiyanlığı kabul edebileceklerini bildirmişti. Kral bu duruma çok sevinmiş ve Templierlerin aldıkları harac miktarını kendi hazinesinden hazırlatmıştı. Uzun bir süre şartları görüşmek üzere yanında alıkoyduğu elçilik heyetini daha sonra geri göndermişti. Fakat elçilik heyeti Trablus topraklarında Templier Şövalyelerinin taarruzuna uğrayarak öldürülmüşlerdi. Duruma çok içerleyen Kral Amaury bütün ikazlarına karşın kendisine teslim edilmeyen suçluları zor kullanarak yakalayıp hapsedmişti⁴¹. Haşîşi elçilerinin öldürülmesi dolayısıyla Reşideddin Sinan'ın teklifinin sonuçlarının ilerideki seyrinin nasıl olacağı bir soru işareti olarak kalmıştır. Haşîşilerin düşmanlarına ve muhaliflerine karşı hareket tarzları dikkate alındığında elçilerinin öldürülmesi konusunda sessiz kalması da ilginç bir ayrıntıdır. Diğer taraftan Reşideddin'in teklifinin İsmaili inancını terk etmekten çok Templierlere karşı harac boyunduruğundan kurtulmak için atılmış bir adım olarak görmek daha doğru olacaktır. Bu nedenle de karşındakilerin kolaylıkla ikna olabilecekleri böylesine bir teklifte bulunmuştur. Sonraki faaliyetleri de onun teklifinde çok fazla samimi olmadığını göstermektedir⁴².

⁴⁰ Urfalı Mateos, s. 170-171. Krş., İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 85; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, s. 69.

⁴¹ Willermus Tyrensis, II, 391-393.

⁴² Nureddin'in 1174'deki ölümünün sonrasında Suriye'de hâkimiyetini tesise başlayan Selahaddin'in 1176'daki Masyaf kuşatmasının sonrasında Haşîşilerin Haçlılarla dostluk ve işbirliği politikasını terk ederek Sünni Müslümanlara yaklaşımları bilinmektedir. Hatta III. Haçlı Seferi'ni sonlandıran 1192'dek Selahaddin ile Arslan Yürekli Richard arasında yapılan anlaşmaya Haşîşiler, Müslümanlar tarafında dâhil edilmişlerdir. Bkz. Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devri*, İstanbul 2000, s. 67-70, 210; Bernard Lewis, *Haşîşiler, İslam'da Radikal bir Tarikat*, trk. trc.. Kemal Sarısözen, Nisan 2005, s. 164-167; Usta, "Müslüman-Haçlı Mücadelelerinde Haşîşiler", İÜ Edebiyat Fakültesi *Tarih Dergisi*, sayı: 44, İstanbul 2007s. 16-19.

Ekonomik nedenlere dayanan bir başka din değiştirme vakası da VII. Haçlı Seferi sırasında yaşanmıştır. Fransa Kralı IX. Louis (Saint) (1126-1270) tarafından 1248-1250 yılları arasında gerçekleştirilen sefere katılan Jean de Joinville hatıratında Mısır sultanından, krala gönderilen bir elçiden bahsetmektedir. Elçinin akıcı bir şekilde Fransızca konuşması üzerine bunu nerede öğrendiği sorulmuştu, O da daha önce Hristiyan olduğunu söyleyince Kral tarafından kovulmuştu. Sonrasında Joinville bu adamı bir kenara çekerek hikâyesini anlatmasını istemişti. Elçi, Provence eyaletinde doğduğunu ve sonradan geldiği Mısır'da bir Müslüman kadınla evlenip bu dini kabul ettiğini söyledi. Joinville'nin *Müslüman olarak öldüğü takdirde cehenneme gideceğini* söylemesi üzerine adam *Hristiyanlıktan daha iyi bir din olmadığını bildiğini ama Müslümanlar arasında elde ettiği zenginliği kaybetmekten korktuğu* cevabını verdi. Yeniden Hristiyan olabileceğini ancak bunu yaptığı takdirde *insanların dininden dönen adam* şeklindeki aşağılamalardan kaçındığını, böyle bir durumla karşılaşmaktansa şimdiki haliyle kalmayı tercih ettiğini söyledi. Joinville, ona *kıyamet gününde utancının bundan daha fazla olacağını* söylemesine karşın adam, Müslüman kalmayı tercih ederek oradan ayrıldı⁴³. Burada aktarılan olay aslında her iki dinin mensuplarının dinden dönenlere aynı gözle baktıklarını açıkça göstermektedir. Fransa Kralı'nın ve Joinville'nin, Mısır elçisine karşı takındıkları tutum ve sözleri bunun en güzel örneğidir. Diğer taraftan mühtedi'nin sözleri ise onun ihtida gerekçesi açık şekilde dile getirmesinin yanında, kendisine yöneltilebilecek aşağılamalardan kaçınması da içinde bulunduğu psikolojiyi gözler önüne sermektedir.

Değişen Sosyal Çevre İçerisinde Gerçekleşen Dinden Dönme Vakaları

Haçlıların Ortadoğu'ya yerleşmesini takip eden dönemde iki taraf arasında gelişen sosyal ilişkiler çerçevesinde ihtida olaylarında da farklılıklar görülmeye başlamıştı. Daha önceki örnekler için saha genelde savaş alanlarıydı. Şimdi ise taraflar sosyal anlamda da yakın ilişkiye girmişler ve inanç, gelenek-görenek bakımından birbirinden tamamıyla farklı iki toplum arasında evlilikler gerçekleşmeye başlamıştı. Yapılan evlilikler de doğal olarak din değiştirme vakalarını beraberinde getirmekteydi. I. Haçlı seferinin görgü tanıklarından Fulcherius Carnotensis eserinin sonlarında yerleştikleri bölgenin yaşayış, gelenek-göreneklerine intibak sağlayan Haçlıların artık gerçek manada *Doğulular* olmaya başladıklarından bahsetmektedir. Yine

⁴³ Jean de Joinville, *Bir Haçlı'nın Hatıratı*, trk. trc., Cüneyt Kanat, Ankara 2002, s. 156.

yerel halkla başlayan sosyal yakınlaşmanın sonucunda bunlarla yapılan evliliklerin sayısı da artmıştır⁴⁴. Müellif gerçekleşen evliliklerin sadece yerli Hristiyanlarla değil vaftiz edilen Müslümanlarla olduğunu da eklemektedir⁴⁵.

Her iki topluma mensup bireylerin aynı coğrafya ve sosyal sahayı paylaşmalarına paralel olarak yekdiğerinin yaşam şekil ve düzenine karşı bir kanıksama, alışkanlık meydana gelmişti. İnsanların kimi zaman bu birlikteliğin getirdiği alışkanlık dolayısıyla din değiştirdiklerine şahit olmaktayız. Nitekim Ortaçağ İslâm dünyasının ünlü seyyahlarından İbn Cübeyr anılarında, daha önce Haçlıların eline esir düşmüş bir Mağriblinin kurtarıldıktan sonra Hristiyan olduğundan bahsetmektedir. Bu adam özgürlüğünü kazandıktan sonra ticaret yapmaya başlamış ve Akka'ya gelmişti. Uzun süreden beri Hristiyanların içinde yaşamış olmasından ötürü onların adetlerine iyice aşina olduğu için nihayetinde Hristiyanlığı tercih etmişti. Sur şehrinde vaftiz edildiğini söylediği bu şahısla ilgili olarak İbn Cübeyr, Joinville'in yaptığı gibi ahirette cehennem azabına maruz kalacağını söyleyerek tepkisini belirtmiştir⁴⁶.

II. Haçlı Seferi ordularının Bizans'ın Anadolu toprakları üzerinden Suriye uzanan yolculukları sırasında yaşanan toplu ihtidalar bütün Haçlı seferleri boyunca gerçekleşen bu türden vakalar içinde duygusal-psikolojik nedenlerin en ağır bastığı olaydır. Alman ve Fransız kuvvetleri Anadolu'dan geçişleri sırasında Türk birliklerinin yoğun saldırılarına maruz kaldıkları gibi daha önceleri yaşanan kötü tecrübeler dolayısıyla Bizans ahalisi de kendilerini düşmanca bir tavır içinde karşılamıştı⁴⁷. Bütün bu olumsuzluklar karşısında bunalan Haçlı liderleri de Antalya'ya ulaşmalarının ardından Suriye'ye yolculuklarının geri kalan kısmını denizden sürdürmeyi tercih etmişlerdi. Onların geride bıraktığı yaya ve fakir askerler ise karadan yollarına devam etmek zorunda kalmışlardı. Türklerin saldırılarıyla telef olanlar dışında yiyecek temininde yaşanan güçlükler dolayısıyla açlıktan ölüm vakalarına rastlanmaya başlanmıştı. İşte bu noktada Türkler, düşmanları da olsa muhataplarının çektikleri sıkıntılar karşısında saldırılarını durdurarak Haçlılara yemek ve para yardımı yaptıkları gibi hasta olanlarını

⁴⁴ *Historia Hierosolymitana*, ing. trc. F. Rita Ryan, *A History of the Expedition to Jerusalem*, Knoxville 1969, s. 271.

⁴⁵ a.g.e., aynı yer.

⁴⁶ İbn Cübeyr, *Endelüs'ten Kutsal Topraklara, Seyahatname*, trk. trc., İsmail Güler İstanbul 2003, s. 230.

⁴⁷ Haçlılar -Bizans ilişkileri ve taraflar arasında başlayan düşmanlıkla alakalı bkz., Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, s. 132-153.

da tedavi ettirmişlerdi. Kendilerine karşı gösterilen bu davranıştan etkilenen Haçlılardan 3000 den fazla insan Müslüman olmayı seçmişti⁴⁸. Olayı aktaran Haçlı kaynağı gelişmelerden duyduğu şaşkınlık ve üzüntüyü *Ey ihanetten daha zalim olan merhamet, Türkler Hristiyanlara ekmek vererek onların dinlerini değiştiriyorlardı* sözleriyle dile getirmişti⁴⁹. Yolculukları boyunca kendi dindaşlarından gördükleri kötü muameleye karşın Türklerin davranışının Haçlılar üzerinde çok büyük bir etkisi olduğu açıktır. Bu nedenle de hiçbir baskı ve zorlama altında kalmadan⁵⁰ gönüllü olarak İslamiyeti kabul etmişlerdi.

Ancak bu ihtidalar her zaman gönüllü olarak gerçekleşmezdi. Din değiştirenler kimi zaman şartların gerektirdiği şekilde hareket ederek ihtida ettikten sonra uygun fırsatını bulduklarında yeniden eski dinlerine dönmekte tereddüt etmezlerdi. Eldeki örneklerde yer alan bu türden vakaların kahramanlarının harp esirlerinden olması durumun nedenlerini gözler önüne sermektedir.

Tarafların birbirlerine karşı yaptıkları akınlardan birinde ele geçirilen esirlerin arasında yer alan bir grup kadın Şeyzer Hâkimi Munkizî ailesinin mensuplarından Üsâme'nin babasına verilmişti. O da esirelerin içinden seçtiği birini yakın arkadaşı Caber Hâkimi Şihabeddin Malik b. Salim'e hediye etmişti. Salim'in beğenip haremine aldığı bu kızdaki Bedran adı verilen bir oğlu dünyaya gelmiş ve veliaht tayin ettiği bu çocuk ölümünden sonra da onun yerini almıştı. Ancak kadın oğlunun idareyi üstlenmesinin sonrasında eski kimliğine dönmek arzusuyla Caber'den kaçmak üzere hazırlıklara başlamıştı. Neticede bir grup adamla anlaşarak onların yardımıyla Haçlıların elindeki Serûc'a kaçmayı başarmış ve hayatının geri kalan kısmını burada evlendiği bir ayakkabı tamircisiyle geçirmişti⁵¹.

Yine Üsâme'nin *Kitab el-İtbar*'ın da aktarılan bir başka olayda da benzer bir gidişat söz konusudur. Biri erkek diğeri kız iki kardeş ile annelerinden oluşan esir bir Hristiyan ailesi Şeyzer'e Munkizîlerin sarayına getirilmiş ve bunlardan erkek çocuk İslamiyeti kabul etmişti. İslâm dinini kurallarını öğrenen ve uygulamaya başlayan bu genç Munkizîlerin dikkatini çekmişti. Sonrasında bir taş ustasının yanına verilerek meslek edinmesi

⁴⁸ Odo of Deuil, *De Profectione Ludovici VII in Orientem*, ing. trc. Virginia Gingerick Bery, New York 1948, s. 141.

⁴⁹ Odo of Deuil, *a.g.e.*, aynı yer.

⁵⁰ Odo of Deuil, aynı yer.

⁵¹ Üsâme b. Munkiz, *Kitab el-İtbar*, *İbretler Kitabı*, trk. trc., Yusuf Ziya Cömert, İstanbul 1992, s. 177-178.

sağlandığı gibi Müslüman bir kızla evlendirilmiş ve düğün masrafları da Munkiziler tarafından karşılanmıştı. Mühtedi gencin bu evlilikten iki oğlu dünyaya gelmişti. Çocuklar beş altı yaşlarına geldiklerinde muhtedi genç oğullarını ve eşini yanına alarak Efamiye'ye kaçmış ve yeniden Hristiyanlığa geçtiği gibi oğullarını da bu dine sokmuştu⁵².

Burada babalarıyla birlikte din değiştirdiklerini gördüğümüz çocukların çok da fazla seçme haklarının olmadığı görülmektedir. Nitekim V. Haçlı Seferi (1213-1221) sırasında da esir edilen çocukların da dinleri değiştirilmiştir. Macar Kralı, Avusturya Arşidükü ve Kudüs Kralı Jean de Brienne (1210-1223) idaresindeki Haçlı ordusunun Suriye'deki Müslüman topraklarına yaptığı yağma akınlarında alınan esirler arasında çocuklar da bulunuyordu. Bunlardan biri Akka Piskoposu tarafından bizzat vaftiz edilmişti⁵³. Yine aynı seferin ikinci safhasında Haçlılar, Kasım 1219'da uzun bir kuşatmanın ardından Dimyat'a girdiklerinde burada esir edilen küçük çocukların tamamı aynı zamanda tarihçi olan Jacques de Vitry tarafından vaftiz edildikten sonra kilise hizmetinde kullanılmak üzere ruhanilere verilmisti⁵⁴.

Genel değerlendirmenin öncesinde olayların gidişatının Haçlıların zihninde seferin dinî misyonu ile alakalı nasıl bir değişim meydana getirdiğinin altını çizmek gereklidir. Papa II. Urbanus'un Haçlı hareketini başlattığı Kasım 1095'te Clermont'ta yaptığı konuşmada çıkılacak yolculuğun amacı kesin bir dille ortaya konuşmuştu. Sefer; *inançsızların ayakları altında ezilen Kudüs'ün kurtarılması ve doğulu Hristiyan kardeşlere yardım edilmesine yönelik olacaktı*⁵⁵. Karşı tarafı kendi dinine çekmek gibi bir niyet asla bu düşüncelerin içerisinde yer almıyordu. I. Haçlı Seferi sırasında Antakya'da yapılan katliam *kutsal intikam* olarak isimlendirilmesi⁵⁶ bunun açık bir dışa vurumu idi. İlerleyen dönemlerde de düşüncelerde fazla bir değişiklik yaşanmadı. Yukarıda aktarılan vakalar Haçlıların çabası ile değil din değiştirenlerin kişisel istekleri doğrultusunda gerçekleşmişti. Ancak Haçlı çağının sonlarına doğru durumun biraz değiştiği gözlemlenmektedir. Bu değişim ise muhtemelen Eyyubiler ve halefleri Memlukların gücü karşısında tamamen köşeye sıkışan Haçlıların çaresizliğinden ileri gelmiş olmalıdır.

⁵² *a.g.e.*, s. 178.

⁵³ Edward Peters, *Christian Society and the Crusades 1198-1229, Sources in Translation including the Capture of Damietta by Oliver of Paderborn*, Philadelphia 1948, s. 55.

⁵⁴ Hans Eberhard Mayer, *The Crusades*, ing. trc., John Gillingham, Suffolk 1972, s. 214.

⁵⁵ Robertus Monachus, s. 79-82; Fulcherius Carnotensis, s. 62-67.

⁵⁶ Robertus Monachus, s. 147-148; *Gesta Francorum*, s. 47-48; Guibertus Novigenti, s. 92-94.

Ortadoğu'daki sıkışık durumlarına çözüm bulmak gayesiyle Papa ve Fransız Kralı IX. Louis başta olmak üzere batı dünyasının Moğollar ile temasa geçmişlerdi. Bu temaslar ortak düşmana karşı bir güç birliği amacı üzerine şekillenmişti. Ancak Moğollar muhataplarıyla aynı amaç ve duyguları paylaşmadıkları için bir sonuç elde edilemedi. Avrupa'nın beyhude yere üzerinde durduğu Müslümanlara karşı Moğollarla birleşme çabasının bir uzantısı olarak özellikle Fransisken rahipleri doğuya yolculuklar yaparak Moğolları Hristiyanlaştırma çabası içine girmişlerdi. Bunun teorik temelleri ise aynı zamanda bir hukukçu olan Papa IV. İnnocentus (1243-1254) tarafından atılmıştı⁵⁷. Gösterilen çabanın gerekçeleri arasında Papalığın Doğu Avrupa'da Slavlar üzerinde sürdürdüğü misyonerlik faaliyetlerinin daha doğuya doğru geliştirilmesi olduğu yadsınamaz. Ancak Ortadoğu'da siyasî ve askerî anlamda karşı karşıya kaldıkları çaresizliği Moğolların Hristiyanlığı tercihi ve bunların yeni bir dine girmenin motivasyonu ile Müslümanlara karşı yapacakları taarruzun yüksek başarı olasılığı sayesinde atlatmayı da umuyorlardı.

Diğer taraftan Fransisken tarikatının⁵⁸ kurucusu St. Francis de Assisi, V. Haçlı seferi sırasında Dimyat'ı kuşatan Haçlı ordusunda yer alıyordu. St. Francis alışılmadık bir hareketle Eyyubi Sultanı el-Melik el-Kamil'in (1218-1238) karargâhına giderek onu Hristiyanlığa davet etmişti⁵⁹. Yaptığı teklif Sultan tarafından kabul edilmemesi bir yana bu amaçla yapılmış ilk hareket, St. Francis'in din gayretinin dışında muhtemelen yukarıda belirttiğimiz üzere Haçlıların, Ortadoğu'da Müslümanlar karşısındaki çaresizliklerinin bir göstergesidir. Ancak buradaki bir başka önemli gösterge ise Avrupalılar için muhataplarının yok edilmesi ya da cezalandırılması gereken kâfirlerden Hristiyanlığa kazandırılacak kişilere dönüşmeye başlamalarıdır. Hatta bu iş için düşünülen ilk plânlar biraz ütöpik ve gerçeklerden uzak olmakla birlikte bir hayli ilginçtir. Yazar Pierre Dubois (1255-1321) Akka'nın Memluklar tarafından fethinden (1291) sonra eğitilmiş genç kadınların Kutsal toprakların yeniden kurtarılmasında iyi bir araç olacağını vurgulamaktadır. İlahiyat ve mantık konularında eğitimlerinin ardından Müslü-

⁵⁷ Mayer, *a.g.e.*, s. 257; Anthony Perron, "The Bishops of Rome 1100-1300", *The Cambridge History of Christianity, Christianity in Western Europe c.1100-c.1500*, ed. Miri Rubin-Walter Simons, Cambridge 2009, s. 37-38.

⁵⁸ Tarikatla ilgili bilgi için bkz., Brian Patrick McGuire, "Monastic and Religious Orders, c.1110-c.1350", *The Cambridge History of Christianity, Christianity in Western Europe, c.1110-c.1500*, ed. Mira Rubin-Walter Simons, Cambridge 2009, s. 68-72.

⁵⁹ Mayer, s. 214; James Powell, *Anatomy of A Crusades 1213-1221*, Philadelphia 1990, s. 158-159; Ramazan Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memluklar (1193-1260)*, İstanbul 2007, s. 84.

manlarla ve Doğulu Hristiyanlarla evlendirilecek bu kızların onları Hristiyanlığa kazandırabileceğini savunuyordu. Plânın etkili olacağı konusundaki desteğini ise İncil'deki bir kıssadan almaktaydı. Dubois'e göre eğitim buradaki anahtar faktör idi. Kızlar okullarda dil eğitiminin yanında Latin Hristiyanlığının tebliğ yöntemlerini öğreneceklerdi. Ayrıca sadece erkekler üzerinde yoğunlaşmayıp kadınların arasındaki müstakbel yeni dindaşlarının güvenini kazanmak üzere kadın hastalıkları tedavi metotlarını da bilmeleri gerekiyordu⁶⁰. Yukarıda da belirttiğimiz üzere bu düşünce uygulanabilir olmaktan çok öte olmasına karşın zihinlerdeki dönüşümün başlangıcını temsil ediyordu.

Sonuç olarak bakıldığında; Haçlı seferlerinin başında harekete geçen Avrupalıların zihninde Müslümanları, Hristiyanlığa kazandırmak gibi bir düşünce yoktu. Dolayısıyla da her iki tarafın başlangıçtaki münasebetleri çoğu yerde katliam boyutlarına varacak kadar kanlı ve ön yargılarla dolu olarak geçmişti. Müslümanlar ise bir anda ortaya çıkan ve haklarında çok da fazla bir şey bilmedikleri Haçlılarla ellerinden geldiği kadar mücadele etmeye çalıştılar. İşte buradaki en dikkat çekici husus yoğun bir taassup içinde geçen Haçlı seferlerinin ilk devresinde her şeye karşın önemli sayıda dinden dönme olayı karşımıza çıkmasıdır. Gerçekleşen vakaların neden ve niçinleri ise sosyal bir varlık olan insanın yaşam ile ilgili istek, hırs ve arzularında yatmaktadır. Savaş ortamında hayatta kalabilmek, açlık, ekonomik anlamda daha müreffeh bir yaşam isteği, siyasî gelecek beklentisi ağırlıklı olarak Haçlı Seferleri döneminin dinden dönme vakalarının temel sebeplerini meydana getirmiştir. İlk taassup devresinin sonrasında toplumların birbirlerini daha iyi tanımaları ve sosyal paylaşımların artması da bunu değiştirmemiştir. Ancak yeni dönemle birlikte ihtida vakalarındaki sebeplere duygusallık da eklenmiştir. Çalışmamız dâhilinde ulaşabildiğimiz örnekleriyle aktarmaya gayret ettiğimiz bu nedenler, Haçlı seferlerinin gerçek amaçlarıyla ciddi paralellikler taşımaktadır. Böyle bir benzeşme ise seferlerin birbiri içine geçmiş siyasî, ekonomik ve sosyal çıkarlar silsilesi olduğunu bir kere daha gözler önüne sermektedir.

⁶⁰ Natasha R. Hodgson, *Women Crusading and the Holy Land in Historical Narrative*, Suffolk 2007, s. 65-66, 240.

BİBLİYOGRAFYA**Kaynaklar**

- Abu'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus), *Abu'l-Farac Tarihi*, II, trk. trc., Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999.
- Albertus Aquensis, *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione Emundatione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanæ Ecclesiae*, ing. trc. Susan B. Edgington, *Historia Ierosolimitana, History of the Journey to Jerusalem*, Oxford 2007.
- Ambroise, *The Crusade of Richard Lion-Heart*, ing. trc. Merton Jerome, notlandırma; John L. La Monte, New York 1941.
- Anna Komnena, *Alexiad*, *Malazgirt'in Sonrası*, trk. trc. Bilge Umar, İstanbul 1996.
- el-Bundarî, *Sena'l-Bark el-Şami*, ed. Ramazan Şeşen, İstanbul 2004, s. 213.
- Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum, The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem*, ed. Rosalind Hill, Oxford 2002.
- Guibertus Novigenti (Guibert de Nogent), *Historia Hierosolymitana, Gesta dei per Francos*, ing. trc., Robert Levine, *The Deeds of God Through the Franks*, Rochester 1997.
- İbn el-Adim, *Zübdetü'l-Haleb fî tarihi Haleb*, II, nşr. Sami Dehhan, Dimaşk 1954.
- İbn Cübeyr, *Endelüs'ten Kutsal Topraklara, Seyahatname*, trk. trc., İsmail Güler, İstanbul 2003.
- İbn el-Esir, *el-Kamil fî'l-Tarih*, XI, nşr. C.J. Tornberg, Beyrut 1979; trk. trc., *İslam Tarihi, el-Kamil fî'l-Tarih Tercümesi*, XI, trk. trc. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1986.
- İbn Kalanîsî, *Tarih-i Dimaşk*, thk. Süheyl Zekkar, Dimaşk 1983.
- İbn Şeddad, *el-Nevadır el-Sultaniyye el-Mehasini'l-Yusufiyye*, thk. Cemaleddin Şeyyal, Kahire 1994.
- İbn Vasil, *Müferric el-Kurub fî ahbari beni Eyyub*, II, thk. Cemaleddin Şeyyal, Kahire 1972-1977.
- Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıratı*, trk. trc., Cüneyt Kanat, Ankara 2002.

- John de İbelin, *Le Livre des Assies*, ed. Peter W. Edbury, Brill 2003.
- İmadeddin el-Katib el-İsfahani, *el-Feth el-Kussi fi'l-feth el-Kudsi*, thk., M. Mahmud Subh, Kahire t.y.
- Odo of Deuil, *De Profectione Ludovici VII in Orientem*, ing. trc. Virginia Gingerick Bery, New York 1948.
- Ordericus Vitalis, *Historiae ecclesiasticae*, III, ing. trc. ve notlar, Thomas M.A. Forester, Londra 1853
- Petrus Tudebodus (Petrus Tudebodus), *Historia de Hierosolymitano itinere*, ing. trc. J. H. Hill-L.L. Hill, Philadelphia 1974.
- Radulphus Cadomensis (Ralph of Caen), *Gesta Tankredi Siciliae Regis in Expeditione Hierosolymitana*, ing. trc. B.S. Bachrach-D.S. Bachrach, *Gesta Tankredi of Ralph of Caen*, Hampshire 2005.
- Raymondus Aguliers, *Historia Francorum Qui Ceperunt Jerusalem*, ing. trc. J. H. Hill - L. L. Hill, Philadelphiya 1968.
- Robertus Monochus (Robert the Monk), *Historia İherosolimitana*, ing. trc. Carol Sweetenham, *Robert the Monk's History of the First Crusade*, Burlington 2005.
- Süryani Mikhael, *Süryani Patrik Mikhael Vekayinamesi*, trk. trc. H.D. Andresyan, TTK. Kütüphanesi.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor Zeyli (1136-1162)*, trk. trc. H.D. Andresyan, Ankara 2000.
- Üsâme b. Münkîz, *Kitab el-İtibar, İbretler Kitabı*, trk. trc., Yusuf Ziya Cömert, İstanbul 1992.
- Willermus Tyrensis, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, ing. trc. A.C. Krey - E.A. Babcock, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, New York 1943.

Araştırma Eserleri

- Abulafia, David, *Frederich II, A Medieval Emperor*, New York 1988.
- Alptekin, Çoşkun, *The Reign of Zangi, 521-541/1127-1146*, Erzurum 1978.

- Altan, Ebru, "Templier ve Hospitalier Şövalye Tarikatlarının Kuruluşu", *Belleten*, LXVI/245, Ankara 2002, s. 87-94.
- Ayönü, Yusuf, Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler", *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya 2009, Bahar, s. 53-69.
- Elisséeff, Nikita, *Nur ad-din, un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades*, Dimaşk 1967.
- Ersan, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007.
- Forey, Alan, "Emergence of the Military Orders in the Twelfth Century", *Military Orders and Crusades*, Norfolk 1994, s.175-195.
- Hodgson, Natasha R., *Women Crusading and the Holy Land in Historical Narrative*, Suffolk 2007.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- Khoduri, Majid, *İslam'da Savaş ve Barış*, trk. trc. Necdet Özbek, İstanbul 1998.
- Kirman, Mehmet Ali, "Din Değiştirme: Dini Özgürlük Modelleri Açısından Sosyolojik Bir Analiz", *BİDDER, Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt.1, sayı 1, Ankara, Ocak-Nisan 2010.
- Lewis, Bernard, *Haşîşiler, İslam'da Radikal bir Tarikat*, trk. trc.. Kemal Sarısözen, Nisan 2005.
- Loud, G.A., "Norman Sicily in the Twelfth Century", *New Cambridge Medieval History c.1024-c.1198*, IV/2 ed. David Luscombe-Jonathan Riley-Smith, Cambridge 2008, s.442-474.
- Mayer, Hans Eberhard, *The Crusades*, ing. trc., John Gillingham, Suffolk 1972.
- Mcguire, Brian Patrick, "Monastic and Religious Orders, c.1110-c.1350", *The Cambridge History of Christianity, Christianity in Western Europe, s. 1110-c.1500*, ed. Mira Rubin-Walter Simons, Cambridge 2009, s.54-72.
- Nicholson, Helen, *The Knight Templar, A New History*, Sparkford, 2002.
- Özel, Ahmet, *İslam Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, Ankara 1996.

- Perron, Anthony, "The Bishops of Rome 1100-1300", *The Cambridge History of Christianity, Christianity in Western Europe c.1100-c.1500*, ed. Miri Rubin-Walter Simons, Cambridge 2009, s.22-38.
- Peters, Edward, *Christian Society and the Crusades 1198-1229, Sources in Translation including the Capture of Damietta by Oliver of Paderborn*, Philadelphia 1948.
- Powell, James, *Anatomy of A Crusades 1213-1221*, Philadelphia 1990.
- Prawer, Joshua, *The History of Jews in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Cambridge 1988.
- Riley-Smith, Jonathan, *The Crusades, A History*, Londra 2005
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, trk. trc. Fikret Işıltan, Ankara 1986.
- es-Samarrai, Numan A., *Mürted'e Ait Hükümler*, trk. trc., Osman Z. Soyyiğit-Ahmet Tekin, İstanbul 1970.
- Sevim, Ali, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri", *Belleten*, XXXVI/103, Ankara 1962, s.501-520.
- _____, "Artukoğlu İlgazi", XXXVI/104, Ankara 1962, s. 649-691.
- Şeşen, Ramazan, *Selahaddin Eyyubi ve Devri*, İstanbul 2000.
- _____, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memluklar (1193-1260)*, İstanbul 2007.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993.
- Usta, Aydın, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri, Müslüman Haçlı Siyasî İttifakları*, İstanbul 2008.
- _____, "Artuklular ve Haçlılar, Haçlıların Bölgeye Gelişlerinden Belek'in Ölümüne Kadar (1098-1124)", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı, sayı: 37, İstanbul 2002, s. 358-374.
- _____, "Müslüman-Haçlı Mücadelelerinde Haşîşiler" *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı: 44, İstanbul 2007, s. 1-23.
- _____, "Latin (Haçlı) Kronikleri ve Yerli Hristiyan Kaynaklarında Artuklular", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, I, 57-71, ed. İbrahim Özcoşar, 25-26-27 Ekim 2007, Mardin 2008, s. 57-71.

Yaman, Ahmet, *İslam Devletler Hukukunda Savaş*, İstanbul 1998.

Zuhayli, Vehbe, *İslam Hukukunda Savaş*, trk. trc., İsmail Bayer, İstanbul 1996.

_____, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, VII, trk. trc. Hamdi Arslan-Beşir Er-yarsoy, İstanbul 1991, s. 465-567.

XV. VE XVI. YÜZYILLARDA KARADENİZ'İN KUZEYİN- DE DOĞU MALLARINA DAİR

ALTAY TAYFUN ÖZCAN*

XV. yüzyıl sonları ile XVI. yüzyıl başları Moskova Büyük Knezliği'nin dış dünyaya açıldığı dönemdir. Daha önce Altın Orda Hanlığı idaresinde içine kapanık bir idare sürdüren Rus devlet adamları, kendilerinden uzak-taki güçleri artık biliyorlar ve onlarla ilişkiler kurmaya çalışıyorlardı. Rus elçileri Papalıktan Avusturya'ya, Türkiye'den İran'a, Buhara ile diğer Türkistan kentlerine ve Nogay Ordası'na gidiyor, çeşitli anlaşmalar tertip etmeye çalışıyor, ismi zikredilen ülkelerden de Rusya'ya gelen elçiler burada faaliyet gösteriyorlardı. Temaslar siyasi ilişkileri düzenlemek maksatlı gibi görünse de ticaretle ilgili mevzular önemli tartışma konularını oluşturuyordu. M.V. Fehner'in de işaret ettiği gibi her iki tarafın elçilerinin yanına katılan tüccar heyetlerinin varlığı buna şahitlik etmektedir¹. Birden bire başlayan bu dışarıya açılım süreci, elbette doğu ile kuzey arasındaki ticari ilişkilerde ortaya çıkan yeni imkânlarla da yakından ilişkiliydi.

Doğu ülkeleriyle kuzeydeki bölgeler arasındaki ticari ilişkiler esaslı olarak Yunan kolonilerinin kurulmasıyla başladı ve inişli çıkışlı bir vaziyette Bizans idaresinin sonuna kadar devam etti. Bu dönemlerde daha çok tahıl, metal eşya ve köle ticareti ön plana çıkmaktadır². Bizans dönemine gelindiğinde, Hazar Hakanlığı'nın ticaret yollarını uygun hale getirmesi bölge ticareti açısından önemli bir süreci başlattı. Pax Hazarica olarak da anılan istikrarlı idareleri neticesinde Bizans ve Arap tüccarlar kendilerini Karadeniz'in Kuzeyinde de göstermeye başladılar. X. yüzyıla gelindiğinde İstan-

* Yrd. Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ ABD. E-posta: altayfun@gmail.com.

¹ M.V. Fehner, *Torgovlya Russkogo Gosudarstva so Stranami Vostoka v XVI veke*, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Moskva 1956, s.10, 11.

² D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, New York 1971, s.9, 10; G.R. Tsetschladze, "Trade on Black Sea in the Archaic and Classical Periods: Some Observations", *Trade, Traders and the Ancient City*, ed. H. Parkins, C. Smith, Routledge Publ., London-New York 1998, ss.51-73. Kırım taraflarındaki Grek kolonileri ve kuzey bölgelerle ticareti ile ilgili olarak ayrıca bk. *Oçerki İstori SSSR, Pervobitno-Obşçinny Stroy i Drevneyşye Gosudarstva na Territorii SSSR*, red. N.N. Tretyakov i A.L. Mongait, İzdatel'stvo Akademi Nauk, Moskva 1956, s.322-361.

bul'dan Kiev'e ve buradan da daha kuzeydeki bölgelere ve nihayetinde Baltık denizi kıyılarındaki diğer kentlere uzanan Grek yolunu işler hale getiren Kiev Rusya'sının kuruluşu bu ticareti daha da geliştirdi³. Ancak temel yine Hazar Hakanlığı tarafından atılmıştı. Bizans ile Hakanlık arasındaki ilişkiler bozulduktan sonra Constantin Porphyrogenitus, Sarkel'den Kerson'a inen yola Alanları saldırtarak Hazar ekonomisine zarar vermeyi düşünmüştü⁴. Bu strateji, Hakanlığın ticaret yollarından elde ettiği gelirlerin devletin gücü ile orantılı olduğunun Bizanslılarca çok iyi bilindiğini göstermesi açısından önemlidir. Gerçekten de Hazar Hakanlığı, ticaret yollarını etkin bir şekilde kullanmakla güçlü bir devlet haline gelmişti.

Kırım üzerinden İstanbul'a giden yolun yanında Hazarya'dan Orta-doğu'ya inen yollar da bulunuyordu. VIII. yüzyılda Arap savaşlarının bitmesiyle de Hazarlar pek çok Arap tüccarını bölgelerine çektiler. Arapça kaynaklarda Hazarya ve Slav ülkeleriyle ilgili verilen onca coğrafi ve antropolojik tanım, Hazarların kurduğu güvenli ticaret ortamıyla ilgiliydi⁵. Ali Ahmetbeyoğlu'nun dikkati çektiği gibi, İbn Fadlan'ın Hazar ülkesine giderken katıldığı kervanın 3000 hayvan 5000 insandan kurulduğunu ifade etmesi, Doğu ülkeleriyle Hazarya arasındaki ticaretin seviyesini gösterir⁶. Ancak Hazar Hakanlığı'nın yıkılmasıyla tablo değişmeye başladı. Her büyük devlet gibi Hazar Hakanlığı'nın da ardında bıraktığı bir miras vardı. Diğer konular bir yana ekonomik olarak Volga ticaret mirasını Bulgar Hanlığı, Don ve Dnyeper taraflarındaki ticaret mirasını ise Kiev Rusya'sı üstlendi. Ancak her iki varis, doğu ülkeleriyle aralarındaki ticaret yollarını korumak ve işletebilmek noktasında Hazar Hakanlığı kadar başarılı olamadılar⁷. Zira Hazar Hakanlığı dönemlerine tarihlenen ve Almanya, İsveç, Norveç, Danimarka, Hollanda ile İngiltere'deki kazılarda ele geçen Arap sikkelerinin niceliği⁸ bu dönemde ticaretin uzandığı yerler hakkında fikir

³ Grek yolu için bk. G.S. Lebedev, *Epoha Vikingov v Severnoy Evrope*, Izdatel'stvo Leningradskogo Universiteta, Leningrad 1985, s.227-237.

⁴ Constantin Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Grek text ed. Gy. Moravcsik, English Translation R.J.H. Jenkins, Dumbarton Oaks Publ. Washington 1967, s.65.

⁵ B.A. Ribakov, "Torgovlya i Torgovlya Puti", *Istoriya i Kul'turn Drevney Rusi*, red. N.N. Voronin vd, Izdatel'stvo Akademi Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1951, ss.335-338. Araplar tarafından bölgenin iyi bilinmesinin karşısında Avrupalılar için Doğu Avrupa'nın XVI. yüzyıla kadar muamma olarak kalması dikkate değer bir husustur.

⁶ A. Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hun ve Hazar Devletleri'nin İktisadi Gelir Kaynakları", *Belleten*, C. 59, S.254/Nisan 2005, s.9.

⁷ K. Heller, "Zolotaya Orda i Torgovlya s Zapadom", *Istoknikovedeniye Istoriü Ulusa Cuçi (Zolotoy Ordı) ot Kalki do Astrhani 1223-1556*, otv. red.M.A. Usmanov, Akademi Nauk Tatarstana Institut Istoriü, Kazan 2001, s.111, 112.

⁸ Buralarda bulunan sikkeler için bk. V. Tiesenhausen, *Moneti Vostochnago Halifata*, Sanktpeterburg 1873, ss.37-42; T.S. Noonan, "Why the Vikings First Came to Russia", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Vol.34,

verdiği gibi ticaret yoğunluğunu da gösterir. Bunlar arasında İsveç'te yapılan kazılarda aynı zamanda Anadolu, İran, Türkistan ve Sibirya menşeli kalıntılar da ortaya çıkarılmıştır⁹.

Ruslar daha X. yüzyıldayken tanıştıkları İstanbul, Azerbaycan, İran, Hindistan, Harezm ve Ormuz ipeklileri, baharatları, doğunun her çeşidinden kıymetli taşlarını Hazar Hakanlığı'nın yıkılmasından sonra da bir ölçüde elde etmeye devam ettiler¹⁰. Bununla birlikte ipekliler arasında Bizans'tan gelenler başı çekiyordu. Zira ele geçen malzemeler üzerinde yapılan tetkikler XIII. yüzyıla kadar Rusya'daki ipeklilerin %70'inin Bizans mamulü olduğuna işaret etmektedir¹¹. Bunlar arasında hiç kuşku yok ki Selçuklu Türk tüccarlarının sattığı ipekliler de bulunuyordu. Nitekim Moğol Hanı'na giden Fransız rahip Roubrouck, Sinop'tan Kırım'a yaptığı yolculuktan bahsederken Kırım'a gelen Türk tüccarlarının ipek satın kürek satın aldıklarından, Türklerin daha kuzeye çıkmak, Rusların ise Türkiye'ye gitmek istediklerinden bahseder¹².

X-XI. yüzyıllarda Kafkaslardaki kadim Hazar kenti Saksın mallarının da Volga yoluyla Bulgar kentine ve buradan da İç Rusya'ya ulaştığı bilinmektedir. Saksın malları arasında keten kumaşlar önemli yer işgal etmiştir. XIII. yüzyıla gelindiğinde ise Rusya'ya Hint malları da ulaşmaya başladı¹³. Ruslar bu ticaret karşılığında ise doğunun ilgisini çeken pahalı ürünleri olan her çeşit kıymetli kürk ve deri, ayı balığı dişi gibi gösterişli eşyalar satıyorlardı¹⁴. Bunlar arasından fildişi ile aynı işlevi gören ayı balığı dişi pek çok kez yabancı ülke hükümdarlarına hediye olarak da gönderilmiştir. Mesela daha sonraki dönemlerde Şah Abbas'a gönderilen Knez Mihail Pet-

Stuttgart 1986, s.340 vd. Bu konuda daha geniş bilgi için Thomas Noonan'ın makalelerinin toplandığı şu esere bk. T.S. Noonan, *The Islamic World, Russia and Vikings 750-900*, Ashgate Publ. 1998. Hazarların yaşadıkları bölgelerin çağdaş ticaret yollarıyla ilişkisi için bk. Ahmetbeyoğlu, *a.g.m.*, s.5.

⁹ M.S. Dimand, "Mediaeval Textiles of Sweden", *The Art Bulletin*, Vol.6, No.1/1923, s.16.

¹⁰ Yu.A. Limonov, "İz İstorii Vostočnoy Torgovli Vladimiro-Suzdal'skogo Knyazestva", *Mejdunarodnyye Svyazi Rossii do 17 veka*, red. A.A. Zimin, V.T. Paşuto, İzdatel'stvo Akademii Nauk, Moskva 1961, s.55, 56.

¹¹ M.V. Fehner, "Şelkovkiye Tkani v Srednevekovoy Vostočnoy Evrope", *Sovetskaya Arheologiya*, No.2/1982, s.69. Bizans'ın Rusya'ya X. yüzyıla kadarki ipek ihracatı hakkında bk. R.S. Lopez, "Silk Industry in the Byzantine Empire", *Speculum*, Vol.20, No.1, Jan. 1945, s.35. Bu ipeklilerin Rusya'da nerelere kadar gittiğini kesin surette tespit edemiyoruz. Bununla birlikte söz konusu yüzyıllara ait Sibirya'da bulunan ipekliler arasında Bizans'tan gelenlerin de varolduğu düşünülebilir. Buradaki buluntularla ilgili olarak bk. T.N. Gluşkova, *Arheologičeskij Tkani Zapadnoy Sibiri*, Surgut 2002. Fakat yazar burada ipeklilerin nerelerde imal edildiğine dair bir analiz yapmamış, yada bunun sonuçlarını ifade etmemiştir.

¹² *The Mongol Mission*, ed. C. Dowson, New York 1955, s.90.

¹³ Limonov, *a.g.m.*, s.58, 59.

¹⁴ Limonov, *a.g.m.*, s.56.

roviç Boryatinskiy, beraberinde bunlardan önemli miktarda götürmüştü¹⁵. Rusya ve civarından gelen kürk ise genel kullanımın dışında devlet hiyerarşisi içinde bir sınıf belirleme nişanesi olarak pek çok devlet tarafından kullanılmıştı. Osmanlı sarayında padişahın giydirdiği hil'at yanında, takdim ettiği hediyeler arasında da kürk devlet ricali arasında çok rağbet görüyordu. Bunun yanında siyah tilki kürkü giymek ise sadece Osmanlı hükümdarına has bir özellikti¹⁶.

XIII. yüzyıla kadar olan dönemde, Rusların çeşitli yollardan satın aldıkları doğu mallarının büyük kısmı daha kuzeydeki bölgelere ulaşmadan yerel tüketimde kullanılıyor, kuzey bölgelerdeki ticaret ise daha çok kereste, balmumu, kürk, tuz ve kurutulmuş balıkla sınırlı kalıyordu. Ulaşabilen mallardan doğunun pamukluları, yünlülere ve şapı ise diğer ürünlerle rekabet edecek sayıda değildi¹⁷. Bunda en önemli etken kuşkusuz ki Rusya'ya ulaşan malların miktarıyla ilişkiliydi. Rıbakov ve Fehner bu durumu Deşt-i Kıpçak'ta Kıpçakların ve Ortadoğu'da da Türkmenlerin faaliyetleriyle ilişkilendirmişlerdir¹⁸.

XIII. yüzyıla gelindiğinde Karadeniz'in kuzeyindeki bölgede en önemli ticaret kenti olan Kiev'in ticaret hacminde büyük gerileme oldu. Bunda en etkili hadise 1203 senesinde Kiev'in Kıpçaklar tarafından ele geçirilmesi ve hemen sonrasında Kiev ticaretinin en önemli durağı olan İstanbul'un 1204'te Latin işgaline uğramasıydı¹⁹. 1240'da Kiev'in Moğollar tarafından işgaliyle zaten ticaret hacmi daralan kent ticari mirasını kuzeyde bulunan kentlere, özellikle de Moskova ve Tver'e bıraktı²⁰. Bunun ortaya çıkmasında Kiev merkezli ticari hayatın yıkılması kadar Moğolların bölge-

¹⁵ Drevnyaya Rossiyskaya Vivliofika 1788, s.1,2.

¹⁶ E.Dingeç, "Osmanlı Sarayında Eski bir Türk Geleneği: Yeni Yıl Hediyeleşme", *Turkish Studies*, Vol.4/8, 2009, s.1059, 1065.

¹⁷ İ. Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2007, s.88. XIV ve XV. yüzyıllarda Baltık'taki ticaretteki mallarla ilgili şu çalışma genel hatlarıyla incelendiğinde doğu mallarının bu dönemdeki durumu anlaşılabilir. A.V. Horoskeviç, *Torgovlya Velikogo Novgoroda Pribaltıy, Zapadnoy Evropy v XIV-XV vekah*, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1963.

¹⁸ Rıbakov, a.g.m, s.318; M.V. Fehner, "Nekotorıye Svedeniya Arheologii po İstorii Russko-Vostochnıh Ekonomičeskih Svyazey", *Mejdunarodnyye Svyazi Rossii do 17 veka*, red. A.A. Zimin, V.T. Paşuto, İzdatel'stvo Akademii Nauk, Moskva 1961, s.54

¹⁹ Rıbakov, a.g.m, s.318. İstanbul'daki Latin işgalinin ekonomik sonuçları açısından bk. H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.I, çev.Halil Berktaş, Eren yay., İstanbul 2000, s.327. Kiev'in Kıpçaklar tarafından ele geçirilmesiyle ilgili eski Rusça kayıtlar Mualla Uydu-Yücel tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. M. Uydu-Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına göre Türkler*, TTK yay, Ankara 2007, s.465. Ayrıca bk. B.D. Grekov, B.D. *The Culture of Kievan Rus*, İzdatel'stvo Literaturı na İnostrannıh Yazıkah, Moskva 1947, s.139, 140.

²⁰ A.N. Kurat, *Rusya Tarihi*, TTK yay., Ankara 1999, s.70; A.S. Morris, "The Medieval Emergence of the Volga-Oka Region", *Annals of the Association of American Geographers*, Vol.61, No.4, Dec.1971, s. 697, 698, 709

nin ticari yollarını zaman içinde değiştirmelerinin de önemli bir etken olduğu anlaşılmaktadır.

Altın Orda'nın kurulmasının ardından Deşt-i Kıpçak ile Çin arasında yeni bir ticaret yolu kuruldu. Venedik ve Ceneviz tüccarları bölgenin, Altın Orda'nın kurulmasının ardından yeniden yükselişe geçtiğini kısa sürede fark ederek Kırım taraflarındaki etkinliklerini daha artırdılar. Altın Orda'nın yıkılmasından çok sonra, XVII. yüzyılda yaşamış bir seyyah olan Purchas'ın bir zamanlar tüccarların Moskova'ya ve Çin'e rahatlıkla ulaşabildiklerinden bahsederken heyecanlanması²¹, söz konusu dönemdeki ticaret hayatının daha sonraki zamanlara göre çok daha iyi koşullara sahip olduğunu göstermesi açısından önemli telakki edilmelidir. İtalya'da Deşt-i Kıpçak'ın bir kısmındaki ticaret meseleleriyle ilgilenen Gazaria ofisinin kuruluşu²² eski Hazar mirasının Altın Orda ile birlikte yeniden canlandığını gösteriyordu. Gerçekten de 1261 senesinde Cenovalılar buraya ayak bastıklarında Kuzey ticaretinde yeni bir dönem başlıyordu²³. Bu yeni dönem Altın Orda Hanlarının çeşitli izinlerle bu ticareti desteklemesiyle yakından ilişkiliydi²⁴. Kırım'dan Türkiye, İran ve Suriye, özellikle Halep, ipeklileri ve çeşitli kumaşları, Saray kenti yoluyla da Türkistan ve Çin malları İç Rusya'ya rahatlıkla giriyordu²⁵. Bunlar arasında Saray'da kurulan pazarlar ziyadesiyle önemliydi ki İbn-i Batuta da bunlardan bahseder. Rus kroniklerinde muhafaza edilen bilgilerde 1319, 1356, 1378, 1380 ve 1382'de Rus tüccarlarının Saray'a geldiklerine ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Bu yol XIII. yüzyılın sonları ile XIV. yüzyılın ilk yarısındaki dönemde işlerliğini korudu. Yine de zaman zaman bazı sorunların yaşandığı da kroniklere yansımıştır. Mesela 1378'deki Altın Orda Hanı Rus tacirlerini öldürtmüş ve mallarına el koymuş, 1382'de ise Toktamış Rus tüccarlarını, Rusların sefe-

²¹ Samuel Purchas his Pilgrime or Relations of the World and the Religions observed in all Ages and Places discovered from the Creation into this Present, London 1614, s.407.

²² M. Balard, "The Greeks of Crimea under Genoese Rule in the XIVth and XVth Centuries", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.49/1995, s.25; G.M. O'Riordan- M. Berindei, "Venise et la Horde d'Or fin XIIIe- debut XIV siecle", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, Vol.29, Nu.2/1988, s.244.

²³ Heller, *a.g.m.*, 116.

²⁴ Altın Orda Hanlarının İtalyan kent devletlerine verdikleri yarlıklarla ilgili olarak bk. İ. Vasary, "Jalovannıye Gramoti Cuçiyeva Ulusa, Danniye Ital'yanskim Gorodam Kafa i Tana", *Istočnikovedeniye İstorii Ulusa Cuçi (Zolotoy Ordı) ot Kalki do Astrhani 1223-1556*, otv. red.M.A. Usmanov, Akademi Nauk Tatarstana İnstitut İstorii, Kazan 2001, s.193-206.

²⁵ Heller, *a.g.m.*, s.124, 125; H. Gökenyan, "Zapadniye Soobşçeniya po İstorii Zolotoy Ordı i Povolj'ya 1223-1556", *Istočnikovedeniye İstorii Ulusa Cuçi (Zolotoy Ordı) ot Kalki do Astrhani 1223-1556*, otv. red.M.A. Usmanov, Akademi Nauk Tatarstana İnstitut İstorii, Kazan 2001, s.2001, 97;

rine iştirak etmemeleri üzerine hapse attırmıştır²⁶. Ancak hem Altın Orda ve Türkistan'daki huzursuzluklar ve nihayetinde Timur'un Altın Orda üzerine girdiği 1391-1395 seferleriyle ticaret trafiği kesildi. Bundan Altın Orda Hanları ve beyleri kadar tüccarlar da etkilendi²⁷. Ancak aynı ifadeyi Altın Orda'nın başkenti Saray ile Novgorod hattında ilerleyen bir diğer ticaret yolunu kullanan tüccarlar için kullanamıyoruz. Zira doğunun malları yukarıda da işaret ettiğimiz gibi zaten bu kadar kuzey bölgelere çıkamıyordu. E.A. Ribina'nın Beresti yazışmaları üzerine yaptığı bir çalışmasından anladığımız kadarıyla, Novgorod'un XIII ve XIV. yüzyıldaki emtiası kürk, tuz, kereste gibi klasik mallarla sınırlı kalmıştır²⁸. Bununla birlikte Norveç ve taraflarındaki Kanin Nos/Kanlı Burun, Kalguyev, Karskoye More/Karlı deniz, Bizek, Ermek ve daha başka Türk-Moğol kökenli yer isimleri, Türk-Moğol tüccarların buralarda da faaliyet gösterdikleri hususunda ipucu vermektedir²⁹.

İstanbul'un ve Kefe'nin Osmanlıların eline geçmesi, ardından da Kırım Hanlığı'nı hâkimiyet altına almalarıyla Kırım'daki ticaret hacmi tekrar yükselişe geçti. Bunda Osmanlıların bölgedeki dirayetli idaresi kadar Rusya ile kurulan ilişkilerin de önemli bir yeri olduğu dikkati çekmektedir³⁰. Osmanlılar Karadeniz ticaretinde tekel güç olmaya büyük özen gösteriyorlardı ve dış bir gücün burada etkinliğine kesinlikle müsaade etmiyorlardı³¹. Dahası ticaret yollarının güvenliğine dikkat ediyor, kuzeye doğru genişlemesini de arzu ediyorlardı. Bunun bir sonucu olarak Grek yolu olarak anılan ve İstanbul'dan Novgorod'a ve buradan da Baltık ülkelerine kadar devam eden eski yol, zaman içinde yeniden işlerlik kazandı. Kiev, Moskova,

²⁶ *Očerki İstori SSSR, Period Feodalizma IX-XV vv*, Çast Vtoroy, red. B.D. Grekov, İzdatel'stvo Akademii Nauk, Moskva 1954, s.109.

²⁷ Heller, a.g.m., s.118. Timur'un seferinin sonuçları açısından bk. İ. Aka, *Timur ve Devleti*, TTK yay, Ankara 1999, s.21.

²⁸ E.A. Ridina, "Svedeniya o torgovle Brestyanih gramotah", *Istoriya i kultura Drevnerusskogo goroda*, red. G.A. Fedorov-Davidov, Moskva 1989, s.75.

²⁹ R.F. Nabiyeu, "Severnny Torgovyy Put iz Bulgara v Skandinaviyu", *Aktualnye Problemy Istorii Gosudarstvennosti Tatarskogo Naroda*, red. A.A. Arslanova, Kazan 2000, s.44.

³⁰ Bu durum özellikle Y. Öztürk tarafından ortaya konmuş, Halil İnalıcık'ın çizdiği perspektife bağlı kalmak suretiyle yabancı araştırmacıların ortaya attıkları iddiaları zayıflatmıştır. Y. Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe*, Kültür Bakanlığı yay, Ankara 2000, ss.468-472, 511, 512. H. İnalıcık, "Osmanlı Rus İlişkileri, 1492-1700", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, TTK yay, Ankara 1999, s.27; H. İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s.335, 336; M. Nekrasov, "XVI. yüzyılda Osmanlı Rus Ekonomik İlişkileri, 1492-1700", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, TTK yay, Ankara 1999, s.91, 92.

³¹ XVII. Yüzyılda bazı devletlere Karadeniz'de ticaret yapma hakkı tanınmış da bu hak ilk defa 1768-1774 savaşıdan sonra Ruslar tarafından kullanılmıştır. Bunu bir süre sonra Avusturya ticaret şirketlerinin Karadeniz'e açılmaları takip etmiştir. Bk. N. Bozkurt, "Avusturya'nın Karadeniz Ticaretine Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.150/2004, s.2-5.

Novgorod ve Pskov bu ticaretten önemli kazançlar elde ettiler. Zira Osmanlı Devleti'nin bölgeye adım atmasıyla daha önce az görünen lüks tüketim malları ipek, baharat, altın iplik, kaliteli tütsüler gibi mallar bol bir şekilde Rusya'nın içlerini dolaşarak, aşağıda da işaret edileceği üzere, Norveç'e kadar ulaşmaya başladı. Rus tarihçisi Fehner, Rusya ile Doğu arasındaki ticaretle ilgili kıymetli bir çalışmasında Rusya'da pazarlandığını tespit ettiği doğu mallarını teferruatlı bir şekilde çalışmış ve hatta hangi ülkeden neyin ithal edilip ihraç edildiğini fiyatlarıyla birlikte listelemiştir. Bu çalışmasından öğrendiğimiz kadarıyla Rusya'ya doğudan Halep beyazı adı verilen pamuklular, Mısır'dan çok renkli pamuklular, Kostomanka adı verilen Kastamonu yünüleri, Anburska adı verilen Ankara yünüleri, Türkiye'de üretilmiş yumuşak taftalar, Azerbaycan ve İran'dan Türk usulü desenli çeşitli türden kumaşlar ve ipekliler, Yezd, İsfahan ve Meşhed'ten sade ve altın işlemeli kadifeler, atlaslar, taftalar, Şirvan'dan ipekliler ve atlaslar, taftalar, Türkiye ve İran'ın çeşitli kentlerinden ham ipek, kaliteli ayakkabılar ve uzun çoraplar, çoğunluğu Türkiye'den gelen biber, safran, çivi, fındık, şeker, badem, kuru üzüm ve daha başkaları, Azerbaycan'dan petrol, Arabistan, Somali ve Fethiye taraflarından çok kaliteli tütsü³², Halep ve Türkiye sabunları, elmas, kırmızı ve mavi yakut, firuze ve zümrüt gibi kıymetli taşlar; kılıç, hançer gibi silahlar; Türkiye ve İran'dan çeşitli müzik aletleri ve daha pek çok emtia geliyordu³³. Bu listeye az da olsa gelen Rus asilleri arasında epeyce moda yaratmış olan Türkiye atları ve çok az da olsa, XVI. yüzyıl sonları XVII. yüzyıl başlarında, bütün zikredilebilir³⁴. Benzer bir çalışma da Halil İnalcık tarafından yapılmıştır. XV. yüzyıl Kefe gümrük defterlerinde yaptığı incelemeler neticesinde Türkiye'den gelen her çeşitten pamuklu giysi, kumaş ve iplik, keten ve bundan elde edilen ürünler, kaftanlar, batı modasına uygun kıyafetler, ipekliler, brokar ve atlas kumaşlar, türlü çeşitte işlemeli kadifeler, yatak örtüleri, döşeme kumaşları, türlü astarlar, yorgan kumaşları, sansar ve tilki kürkleri, at ve daha başka hayvan derileri, pirinç, bal, şeker, kuru üzüm, demir eşyalar, kılıçlar ve daha pek çok ürün Kefe'de satılmıştır. Söz konusu listede ürünlerin daha çok Kastamonu, Ankara, İstanbul ve Amasya'dan gönderildiği anlaşılmakta-

³² Fethiye'deki tütsü üretiminden Rus papaz Daniil de etraflıca bahseder. Bk. A.T. Özcan, "Papaz Daniil'in XII. Yüzyılda İstanbul ile Kudüs Arasında Yaptığı Yolculuk", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXIV, S.2, Aralık/2009, s.79.

³³ Fehner, *Torgozlyya Russkogo Gosudarstva so Stranami Vostoka v XVI veke*, ss.65-97

³⁴ J.T. Kotilaite, *Russia's Foreign Trade and Economic Expansion in the Seventeenth Century*, Brill Publishing, Leiden-Boston 2005, s.444.

dır³⁵. Azak'ta ise müslin, pamuk iplik, kaba pamuklu kumaş, yorganlar, yatak örtüleri, mendiller, astarlar, sarıklar, önlükler, çadırlar, brokarlı kaffanlar, brokarlı kumaş çeşitleri, çeşitli kadifeler, saten, çeşitli taftalar, ipek önlükler, çeşitli postlar, deriler, meşinler, balık, havyar, peynir, sadeyağ, bal, demir, bakır, bakır kazanlar, kalay, çeşitli bıçak ve kılıçlar, kırmızı boya, karabiber, çivit, tütün, şeker, afyon, darı, buğday, un, şarap, ceviz, kereste, kuru üzüm ve hasır satışa hazır olarak bulunuyordu. Kefe ve Azak'tan Moskova'ya giden kervanların Nogay ve Don Kazaklarınca sık sık yağmaya uğraması ve her seferinde 40 ila 70.000 akçe arasında zarara uğranılması, Halil İnalçık'ın dikkati çektiği üzere, bu hattın işlerliğini göstermesi açısından önemlidir³⁶. İlker Bulunur da Akkırman sancağındaki gümrük defterleri üzerine yaptığı bir incelemesinde çeşitli renklerde İran ve Bursa menşeli ipekliler, her çeşitten kalitede renkli yünlüler, pamuklu kumaşlar ve elbiseler, Havlular, yorganlar, çeşitli bezler, ketenden kumaşlar ve kıyafetler, sumak, safran, kimyon, günlük, karanfil, mazi, kına, karabiber, afyon, yapıştırıcılar, boyalar, zift, Irak menşeli sabunlar, pestil, sirke, gül suyu, bal, kuru üzüm, hurma, narenciye, incir, keçiyoynuzu ve sair ürünlerin Anadolu limanlarından Akkırman'a geldiğini tespit etmiştir³⁷. Emine Erdoğan Özünlü ise Mühimme defterlerine dayanarak yaptığı incelemede ipek, pamuk ve kenevirden yapılmış ürünlerin Kefe'ye ihraç edildiğini tespit etmiştir³⁸. Claude Peyssonel'in eserinden anlaşıldığı kadarıyla XV ve XVI. yüzyıllarda satılan ürünler XVIII. yüzyılda da rağbet görmüştür³⁹.

Karadeniz'in kuzeyine ulaşan ürünlerden bir kısmı iç pazarda tüketilirken bir kısmı ise ihraç ediliyordu. Mesela 1564 senesinde İngiltere'den gelen bir gemi Rusya'dan ipekliler, kadifeler, Şam kırmızısı kumaşlar ve tafta gibi ürünler almış ve İngiltere'ye ulaştırmıştır. Bundan iki sene sonra da bir başka gemi Rusya'ya iyi kalitede biber ve İran ipeği almak için gel-

³⁵ H. İnalçık, *Custom Register of Caffa*, Harvard University Press 1995, s.121-124

³⁶ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s.338.

³⁷ K.İ. Bulunur, "Osmanlı Dönemi Karadeniz Ticaretine Katkı: Akkırman Gümrüğü", *Omeliyan Pritsak Armağanı*, ed. Mehmet Alpargu, Y. Öztürk, Sakarya 2007, ss.553-579. Akkırman gümrüğü Krakow taraflarından birbirine bağlanan Karadeniz-Baltık ticareti açısından son derece önemliydi. Bu konuda yazılmış pek çok eser vardır. Ancak şu çalışma son derece dikkat çekicidir. M.P. Leşnikov, "Puti Baltiysko-Çernomorskoy Torgovli XIV-XV vekov", *Problemi Ekonomičeskogo i Političeskogo Razvitiya Evrope v Sredniye veka i Antičnyu Epohu*, Moskva 1969, ss.71-86.

³⁸ E. Erdoğan-Özünlü, "Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Kırım Hanlığı İlişkileri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.27/2010, s.500.

³⁹ H. İnalçık, *Custom Register*, ss.125-132; H. İnalçık, "The Ottoman Cotton Market and India: The Role of Labor Cost in Market Competition", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington 1993, ss.296-300.

miştir. Aynı tarihlerde yazılan bir Fransızın mektubunda da ipeğin İran taraflarından Moskova'ya ve buradan da İngiltere'ye geldiği yazılarak Rusya'nın kuzey Avrupa'daki ipek ticaretinde tek el olduğuna işaret ediyordu⁴⁰. Gerçekten de Rusya'nın, Kazan ve Astarhan'ı eline geçirmek suretiyle Hazar denizi sahillerine ulaşması ekonomik ve siyasi açıdan kendisine büyük bir avantaj sağlamıştı. Böylelikle onlar İran ile ticari ilişkilerini daha da artırmak fırsatını buldular. Öyle ki 1557'de Rusya'ya Safevilerin kontrolündeki Şemaha, Derbend ve daha başka kentlerden tüccarlar beraberlerinde mallarıyla rahatlıkla gelebiliyorlardı⁴¹. Rusya ile İran arasındaki ticari ilişkilerdeki yükselişi İngiltere-Rusya ticaretindeki gelişme takip etti ve 1555'te Muscovy veya Russia Company kuruldu. İngilizler özellikle ülkelindeki fiyatları düşürmek için tüccarlarını Rusya'nın Baltık denizindeki kıyılarına, oradan Moskova'ya ve nihayetinde de Volga ırmağı vasıtasıyla İran'a göndererek ipek ve baharat elde etmeye, karşılığında ise Safevilerin çokça talep ettikleri yünlüler, metal eşyalar ve ateşli silahlarını satmaya başladılar. Bu yeni ticaret ağı sayesinde Safeviler Şirvan ve Gence taraflarında ürettikleri ipek ticaretinin kontrolünde daha etkin hale geldiler⁴². İngiltere ile İran arasında Rusya yoluyla yapılan bu ticaret 1581 yılında Volga üzerine yönelen Tatar saldırıları ve daha başka karışıklıklardan ötürü ortaya çıkan tehlikelerin artması ile Osmanlıların Azerbaycan'ı ele geçirmeleri üzerine sonlandı⁴³. Bununla birlikte XVI. yüzyılın ikinci yarısının ilk 30 yılında yaşanan etkinlik heyecan vericiydi. Normal dönemlerde Osmanlı hazinesine yılda 70.000 altınlık bir katkı yapan ipek ticaretindeki⁴⁴ bu gelişmelerin Osmanlı ekonomisinde değişimlere neden olduğu düşünülebilir. Murat Cizakca'nın Bursa'daki ipek fiyatlarına dair yaptığı incelemede tespit ettiği XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren fiyatların sürekli bir

⁴⁰ T.S. Willan, "Trade between England and Russia in the Second Half of the Sixteenth Century", *The English Historical Review*, Vol.63, No.248, Jul.1948, s.309, 310, 311.

⁴¹ P.P. Buşev, "Russko-Iranskiye Kontakto do Kontsa XVI.v.", *Voprosu Istorii*, No.4/1973, s.132.

⁴² C.M. Kortepeter, "Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century", *Journal of the American Oriental Society*, Vol.86, No.2/1966, s.95. Safeviler ateşli silahlara o kadar büyük bir gereksinim duyuyordu 1521'de dahi Şah İsmail Rusya'ya bir elçi göndererek ateşli silah ve bunların yapımında kullanılacak ustalar talep etmiştir. Bu haber bir süre sonra Kırım Hanı tarafından haber alınarak Kanuni Sultan Süleyman'a haber verilmiştir. Safevilerin bu talepleri daha sonraki zamanlarda da tekrarlanmış ve bazen yerine getirilmiştir. Bk. P.P. Buşev, a.g.m, s.132.

⁴³ L. Lockhard, "European Contacts with Persia 1350-1736", *The Cambridge History of Iran*, Vol.VI, Cambridge University Press 1986, s.384; H. İnalcık, "Osmanlı'nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret", *Doğu-Batı*, İstanbul 2003, s.68.

⁴⁴ H. İnalcık, "Harir mad", *Encyclopedia of Islam*, Vol.III, Brill Publishing, Leiden -London 1986, s.213.

artış göstermesinde⁴⁵, Safevilerle mücadelelerden ötürü ticaretin kesilmesi yanında bu değişimin de payı olduğunu ifade etmek mümkündür. Hazar kıyılarındaki ipek üretim merkezlerinin tamamına hâkim olarak ipek ticaretinde iyice söz sahibi olan Şah Abbas zamanına gelindiğinde Osmanlıların ipekten elde ettikleri geliri baltalamak için Avrupalı tüccarları Hürmüz'e davet etmeleri⁴⁶ hesaba katılacak olunursa Safevilerin alternatif yolları Osmanlı devletinin gelirlerini daraltmak için bir politika olarak kabul ettiklerini söyleyebiliriz. Bu politika, Safevilerin bu konuda ilk olarak temas kurdukları İspanyollar tarafından benimsenmese de ipeği Türkiye'den alarak fazladan vergi ödemek istemeyen İngilizler Safevilerin tasarılarını gerçeğe dönüştürdüler⁴⁷. XVI. yüzyıldaki söz konusu değişimin Osmanlı siyasetine de tesir ettiği görülüyor. 1560'larda Kazvin'deki Osmanlı elçileri iki taraf arasındaki ilişkileri bir düşmanlık işareti olarak sayacaklarını ifade etmişlerdi⁴⁸. Yine Don-Volga kanal projesinde de ticaret yollarıyla ilgili meseleler de etkiliydi⁴⁹.

İlk İngiliz Rus ticaret ilişkilerinden sonra temaslar artarak devam etti. Öyle ki XVII. yüzyılın ikinci çeyreğinin başında İngiltere, ipeği Hindistan yoluyla direk İran'dan almaya başlayınca 3-4 milyon altın kâr etti⁵⁰. XVI. yüzyılda Rusların ipeği satın aldıkları ve pazarladıkları fiyat farkını ortaya koyabilecek delillerden mahrumuz. Ancak XVII. yüzyılda 3-3,5 rubleye aldıkları birim ipeği Baltık kıyılarında 35-45 rubleye sattıklarını görülüyor⁵¹. Söz konusu kâr payının XVI. yüzyılda da benzer olduğu tahmin edilebilir ki İngiltere'nin kârı da bu tahmini güçlendirmektedir. İthal malların ihracından kaynaklanan kâr neticesinde Moskova Çarlığı daha da büyük

⁴⁵ M. Cizakca, "Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline 1550-1650", *The Journal of Economic History*, Vol.40, No.3/1980, s.536.

⁴⁶ R.P. Mathee, *The Politics of Trade in Safavid Iran*, Cambridge University Press 1999, s.80. Şu makalede de konu etrafıca incelenmiştir. R. Mathee, "Anti Ottoman Politics and Transit Rights: The Seventeenth Century Trade in Silk Between Safavid Iran and Muscovy", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, Vol.35, N.4/1994, ss.739-761.

⁴⁷ H. İnalcık, Harir mad., s.214.

⁴⁸ H. İnalcık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", *Studies in the Economic History of the Middle East*, London 1970, s.212.

⁴⁹ R. Ferrier, "Trade from the Mid-14th Century to the End of Safavid Period", *The Cambridge History of Iran*, Vol. VI, Cambridge University Press 1986, s.435; H. İnalcık, Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü, Belleten, C.XII, S.XLVI/1948, s.369, 370, 91.dp.; Ö. Küpeli, "Osmanlılar ve Doğu Ticaret Yolları Üzerine, Prof. Dr. Necmi Ülker Armağanı, İzmir 2008, s.397.

⁵⁰ H. İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine bir Tetkik Münasebetiyle", *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları İncelemeler*, Eren yay., İstanbul 1996, s.170, 171.

⁵¹ E.D. Ruhmanova, "Russko-Şvedskaya Torgovlya na Baltuke v Seredine XVII veka", *Skandinavskij Sbornik*, Vip.2/1957, s.58.

yükseliş ivmesi kazandı. Öyle ki yapılan son çalışmalarda Rusya'nın yükselişine bu transit yoldan elde edilen kârlara daha büyük yer ayrıldığını görüyoruz. XVII. yüzyılda Rus kentlerindeki gelir tablolarına göre en yüksek gelirin ticaretle ilgili vergi kalemlerinden sağlanmış olması bu açıdan bakıldığında şaşırtıcı değildir⁵². Bu dönem, hem Rusya'nın ipek ticaretinde söz sahibi haline gelmesi hem de batıların, Osmanlı pazarına alternatif bir pazar bulmaları açısından bir devrim niteliğine sahiptir.

Karadeniz'in kuzeyindeki doğu malları sadece Osmanlı tebası olan kimseler tarafından getirilmiyordu. Osmanlı kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla Rus tüccarlar da Osmanlı ticaret merkezlerinde bulunuyor ve ülkelerinin mallarını satarak karşılığında doğu mallarından ediniyorlardı. Bu merkezler arasında Kefe, Akkerman, Kili ve daha başka Karadeniz limanları ile Bursa ve daha başka Anadolu kentleri de bulunuyordu. Ancak ticari ilişkilerin ilk yıllarında taraflar arasındaki diplomatik ilişkilerin yokluğunun da etkisiyle bir takım sorunların yaşandığı dikkati çekmektedir. 1492'de III. İvan'ın Bayezid'e yazdığı bir mektupta dile getirilen sorunlar, Rus tüccarlarının Osmanlı hâkimiyetindeki diyarlarda yaptıkları ticarete büyük bir güven sorunu taşıdıklarını ortaya koymaktadır. Bu mektupta özellikle her iki tarafın tüccarlarının yaptıkları ticarete devletleri için büyük kârlar sağladıklarına vurgu yapıldıktan sonra şikâyetler sıralanmaktadır. Özellikle tüccarların Kefe ve Azak'ta karşılaştıkları sıkıntılar, mallarına çeşitli sebeplerle el konulması ve daha başka meseleler gündeme getirilmiştir⁵³. Benzer şikâyetler Kadı sicillerine de yansımıştır. Halil İnalçık'ın tespit ettiği Aleksi, Gavril ve Stefan isimleriyle kaydedilmiş üç Rus tüccarın ticaretle ilgili her türlü vergiden muaf tutuldukları Anadolu Kadısına bizzat Sultan tarafından buyrulmuştur⁵⁴. Ancak Rus tüccarlarının sıkıntıları devam etti. Mesela 1501'de 700 rublelik mal varlığı olan Gavril isimli tüccarın Tokat'ta, 80 rublelik mal varlığı olan Stefan ile Yakov'un Azov'da bulunmadıkları haber veriliyordu⁵⁵.

XVI. yüzyılda doğu mallarının kuzey ülkelerine, hatta Norveç ve İsveç'e ulaşıp ulaşmadığı veya hangi yolu kullanarak ilerlediği hakkında kay-

⁵² Kotilaine, *a.g.e.*, 2, 8, 9.

⁵³ *Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoriceskogo Obşçestva*, Tom Sorok Perviy (41), Pamyatniki Diplomaticheskikh Svoşeniy Drevney Rossii s Derjavami Inostrannimi, Sanktpeterburg 1884, s.163. (Bundan sonra SIRIO)

⁵⁴ H. İnalçık, Bursa and the Commerce of the Levant, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol.3, No.2, Aug.1960, s.140.

⁵⁵ SIRIO, s.409. Bu konuda J. Martin'in çok kıymetli bir incelemesi vardır. bk. J. Martin, "Moscovite Travelling Merchants: The Trade with the Muslim East", *Central Asian Survey*, 4/3-1985, ss. 21-38.

naklar kısıtlıdır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Litvanyalı Mihail'in *De Moribus Tartarorum, Litvanorum et Moschorum* (Tatarların, Litvanyalıların ve Moskovalıların Adetleri Üzerine) isimli Latince eserde bir güzergâh tarifi ve emtia listesi verilmektedir. Basel'de 1615'te basılan eserde "Doğuluların Mallarının Yolculuğu" başlıklı bir kısım vardır:

Yabancı mallar Kiev yoluyla ilerler. Bunlar mücevher, ipek, altın iplik, ipek böceği, buhur, tütsü, safran, kağıt, Asya'dan, İran'dan, Hindistan'dan, Arabistan'dan, Suriye'den her çeşit aromatik madde kuzeye gelir. Moskova, Pskov (Plescov) Norveç, İsveç, Danimarka'ya (=Daçya) doğru (ilerler), diğerlerine uğramaz, devletliler (rectiore) ve kaptanlar (magistrata) Pontus'taki Karadeniz (Euxini) yoluyla Kefe (Caffa) kentinden Azak (Taurice/Tovvani) limanı yoluyla Dnyeper'e (Boryfthen) geçer. Eski ve çok bilinen Kiev'in merkezinde devam eder, sayısız malları daimi surette dışarı taşımak (=gelen malları ithal etmek) adetleri vardır. Kervanlarda kutsal efendi atanızdan kadim ödeme yapılan gümrük ofisi damgalı pek çok yüklü arabalar, eğri develer Dnyeper'den Tuna'ya geçer ki orada taştan yapılmı kemerli odalar, Kırım'lıların ve Greklerin Vitordinum olarak anılan hamamları vardır(...). Mallar geniş Dnyeper'i geçtiklerinde büyük efendilere hiçbir gümrük ödemesi yapmazlar, siz büyük efendilerin gücü süresinde eski anlayışlar sayesinde (bu vergiler) dâhil değildir. Moskova'dan Putivl'e (uzanan) yol kapalıysa veya orada dolaşan soyguncuların soygunundan ötürü geri dönmek mümkün değilse, Kırım (Taurika) limanı aşağı doğru iner. Kiev görevlileri, mal sahipleri, tüccarlar, bankerler, kaptanlar, taşıyıcılar, göçü takip eden kimseler, satıcılar, başkaldırmayanlar veya Moskovalılar veya Türkler veya Tatarlar (buradaki ticaretten) çok kazanırlar. Gerçekte bu kervandan kazanılır. Bazen kış mevsiminde geçilmesi mümkün olmayan yerlere yolculuk yapıldığında, (kar) tüm geçitleri kapladığında (kervandakilerin) nefesleri kesilir. Kiev'de ucuzluk olduğundan (oraya) ulaşırlar, ayrıca yeteri ve çok miktarda ekin, meyve, bal, bol ve taze balık, çok güçlü ve pahalı yabancı hayvan, kıymetli taşlar, kız veya erkek çocuklar, deriler, aromatik maddeler, ipekliler (burada bulunur). Biber çok ucuzdur. Bundan ötürü Kiev ahalisi zengindir. Mesela Dnyeper ile diğer ırmaklar buradan geçer ve (buranın üzerindeki) kentler kalabalıktır, pek çok köy vardır, burada yerleşimciler yüzer, seyahat eder, balık avlar, avcılık yapar.⁵⁶

Yazarın verdiği bilgilerden İran, Arabistan, Hindistan ve Türkiye malları Türkiye'den Kırım'a ve buradan da Kiev'e sonrasında da Moskova-Pskov yolunu takiple İsveç, Norveç ve Danimarka'ya ulaştığı anlaşılmakta-

⁵⁶ Michalonis Litvani, *De Moribus Tartarorum Litvanorum et Moschorum*, Basilaee 1615, s. 48, 49.

dır. Ancak yazar, Karadeniz'in kuzeyine varmasının ardından Norveç'e kadar uzanan malların Türkiye'deki hangi limandan yüklendiğini ifade etmemiştir. Bu herhalde, malların birden farklı limandan yüklenmesiyle ilgilidir. Bu da Sinop ve Trabzon limanları olmalıdır. Bunlar arasında Sinop limanının Trabzon'a göre etkinliğinin daha yüksek olduğu tahmin edilebilir. III. İvan zamanına ait bir yazışmada geçen İran ve Tokat mallarının Sinop'tan (Rusça metinde Sofon) gönderildiğine ilişkin bir ifadeyi bu konuda dikkate değer buluyoruz⁵⁷. Halil İnalcık da Amasya, Kastamonu, Ankara, Sivrihisar, Beyşehir ve Konyalı tüccarların Kefe'ye ulaşmak için Sinop ve İnebolu limanlarını kullandıklarını, hatta Trabzon'dan gelen gemilerin dahi Sinop'a uğradıklarını ifade eder⁵⁸. Bundan başka Samsun ve Sakarya ırmağı ağzındaki Kerpe limanları da Karadenizin Kuzeyindeki ticarete önemliydi⁵⁹.

Yazarın bahsettiği Kırım kentlerinden Kefe'de ilk ticari yerleşimler Greklerin koloni zamanına kadar uzansa da sonrasında önemini kaybetmiş, bir kısım Cenovalı'nın buraya gelerek koloni kurmalarına kadar unutulmuştu⁶⁰. Osmanlı devletinin Kırım'a ayak basmasından sonra burası Karadeniz'in Kuzeyindeki Osmanlı mülkünün merkezi oldu. Osmanlı hâkimiyyetinde Kefe, hem Kırım ve çevresindeki kontrolün sağlanması, hem de kuzeydeki bölgelerle ekonomik ve siyasi ilişkilerin kurulması açısından bir merkez olarak yükseldi⁶¹. Özellikle II. Bayezid zamanında Kefe sancak beyi olan oğlu Şehzade Mehmed Ruslarla münasebetlerde etkili oldu. Rus kaynaklarında Kefe'yi Sultanlık merkezi, buranın sancak beyi Şehzade Mehmed'ten ise Sultan olarak bahsedilmesi, Kefe'nin Osmanlı idaresi açısından önemini ve Rusların kentle ilgili değerlendirmelerini gözler önüne sermektedir⁶². Gerçekten de Kefe Osmanlı-Rus ilişkilerinde bir merkez konumundaydı ki Yücel Öztürk'ün işaret ettiği gibi Rusya ile ilişkiler İstanbul yerine Kefe sancak beyleri tarafından idare ediliyordu⁶³. Siyasi önemine paralel olarak burası aynı zamanda ticaret açısından da bölgenin en önemli kentiydi. Kefe'de sadece Kırım Tatarlarından değil, Türk, Fars, Rus, Buharalı, Ermeni hatta Possefino'nun seyahatnamesinden öğrendiğimiz kadarıyla

⁵⁷ SIRIO, s. 408.

⁵⁸ H. İnalcık, Custom Register, s. 114. Bu husus daha sonraki araştırmalarda da kabul edilmiştir. Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 473.

⁵⁹ H. İnalcık, *a.g.e.*, s. 114.

⁶⁰ Balard, *a.g.m.*, s. 23.

⁶¹ H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 338.

⁶² Bu ifadeler için bk. SIRIO, s. 292, 390, 398. Şehzade'nin Kefe valiliği için bk. Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 48, 49.

⁶³ Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 59.

İspanyol tüccarlar bulunuyor, doğu mallarını satın alıyor ve ellerindekini pazarlıyorlardı. Ticarete doğu malları o kadar önemli bir yere gelmişti ki Kefe XVI. yüzyılda Fehner'in ifadesiyle bir Kırım kentinden çok Doğu kenti gibiydi⁶⁴.

Litvanyalı Mihail'in bahsettiği bir diğer Kırım kenti olan Azak da Osmanlı döneminin önemli ticaret merkezlerinden birisiydi. Astarhan ve Harezm ticaret yolunun son noktasını oluşturması bakımından büyük öneme sahip olan kent⁶⁵, Kefe gibi XIII-XIV. yüzyıllardan itibaren yeniden dikkat çekmeye başlamıştı. Bu yüzyılda burada ticari bir mümessillik kurmaya niyetlenen Venedikliler, Altın Orda Hanı nezdinde girişimlerde bulunmuşlar ve 1335 tarihinde Altın Orda'ya en azametli devrini yaşatan Özbek Han'ın yarlığını elde ederek faaliyete geçmişlerdi⁶⁶. Kısa zaman içinde buradaki ticaret o kadar yüksek bir seviyeye çıktı ki yarlığın verildiği tarihlerde yazılan bir ticaret el kitabında kentin ismi Kefe'den sonra ikinci olarak zikredilmiş, Astarhan'a giden yolda ilk kent olarak anılmıştır⁶⁷. Venedik temsilcisi olarak Azak'ta bulunmuş olan Josaphat Barbaro buradaki ticari hayatı seyahat raporlarında kısa da olsa yansıtabilmiş olsaydı, kentin XV. yüzyıldaki iktisadi manzarası hakkında bir ölçüde bilgi sahibi olabilirdik. Ancak Barbaro buradaki yoğun ticari yaşamı sadece bazı hadiselerle ilgili bilgi verirken ifade ettiği şarap ve tuz satımından başka bilgi vermeden geçirmiştir⁶⁸. Oysaki Barbaro'dan yüzyıl önce bilgi veren Pegolotti, burada her türden kürk, ipek, pamuk, keten, yün, demir, kereste, safran, amber kökboyası, iç yağı, biber, zencefil, işlenmemiş baharat, peynir, yağ, bal ve daha pek çok ürünün pahalı veya ucuz bir şekilde satıldığından bahsediyordu⁶⁹. Osmanlı idaresi altında da bu emtianın satışına devam edilmisti. Ancak Azak özellikle her çeşit kürk, deri, metal eşyalar, kıymetli taşlar ve ipek ve baharat gibi doğu mallarıyla önem arz eden bir ticaret merkeziydi⁷⁰. XVI. yüzyılda Azak'taki tüccarlar arasında Rus tüccarlar epey kalabalıklardı. Osmanlı kaynaklarından bunu anlamak kolay olmasa da Osmanlı-

⁶⁴ Fehner, *Torgovlya Russkogo Gosudarstva so Stranami Vostoka v XVI veke*, s.13. Eski İtalyanca olarak kaleme alınmış Latince ismi Possevinu olarak kaydedilmiş olan Possevino'nun seyahatnamesinden çeşitli notları içeren Latince metne de bk. Antonio Possevini, *Missio Moscovitica*, ed. Paulo Pierling, Parisiis 1882, s. 51.

⁶⁵ Y. Yücel, Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe, s. 273.

⁶⁶ Özbek Han'ın Latince yarlığı için bk. *Diplomatarium Veneto-Levanticum sive Acta et Diplomata res Venetas Graecae Levantis Illustrantia 1300-1350*, Venetiis 1880, s. 244.

⁶⁷ H. Yule, *Cathay and the Way of Thither*, Vol.III, Hakluyt Society, London 1914, 143, s. 146.

⁶⁸ J. Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çeviri ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe yay., İstanbul 2005.

⁶⁹ Yule, *a.g.e.*, s. 157-159.

⁷⁰ Fehner, *a.g.e.*, s. 13.

Rus ilişkilerine ait ilk belgelerde geçen şikayetlerin önemli bir kısmının Azak'ta yoğunlaşması dikkat çekicidir.

Moskova da XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ticari açıdan Rusya'nın en önemli kentlerinden birisi haline gelmişti. Elde bulunan kaynaklarda isimleri geçen İstanbul, Buhara, Tebriz ve Nogay Ordası'ndan gelen tüccarların varlıkları buradaki ticaret trafiğine işaret etmektedir⁷¹. Moskova'da ticaretin artmasına paralel olarak tüccarlara ait hanların ve pazarların sayısında önemli bir artış olduğu dikkati çekmektedir. En önemli pazaryeri Moskova'nın Kitaygorod adlı semtinde bulunuyordu. Burası daha çok Osmanlı'daki atpazarı şeklinde kullanıldığı anlaşıyor ki burada 40 ila 50.000 arasında Tatar atı satılıyordu. Ancak Moskova'daki en renkli pazar Krasnaya Ploşad'ta bulunuyordu. Burada aynı zamanda tüccarların konaklayabilecekleri hanlar da inşa edilmişti. Bunların doğu usulüne göre yapılması Moskova ticaretinde doğu etkisinin ne kadar etkili olduğuna işaret eder. Bu hanlarda gelen tüccarlar bir arada kalıyorlardı ki bu durum bir süre sonra bunların memleketlerinin ismiyle anılmasını beraberinde getirdi⁷². Tüccarlar arasında Osmanlı tüccarları bizim için önemlidir. I. Selim zamanından itibaren Türk tüccarları burada boy göstermeye başladıkları anlaşıyor. Bilinen ilk tüccar Grek asıllı olduğu ifade edilen Kemal Bey idi. I. Süleyman zamanına gelindiğinde ise İskender adında bir tüccarın birkaç bin, Andrey isimli bir başkasının ise 10.000 altınlık alışveriş yaptıkları bilinmektedir. Elbette satın alınan malların neredeyse tamamı işlenmiş veya işlenmemiş kürktü. Ancak sonraki zamanlarda gelen Osmanlı tüccarları buradan batı kıyafetleri de almaya başladılar⁷³. Litvanyalı Mihail'in Moskova'daki ticaretle ilgili bilgi vermemesine karşılık yine bir başka Latince metinden, Alman elçisi Sigismund von Herberstein'in seyahat raporundan, buradaki ticari durumu öğrenebiliyoruz. Dahası bu metinde yazar Moskova'daki doğu mallarına da işaretlerle Litvanyalı Mihail'in verdiği bilgileri destekler:

⁷¹ Fehner, *a.g.e.*, s.46, 47.

⁷² P.P. Mel'gunov, *Oçerki po İstorii Russkoy Torgovli IX-XVIII vv.*, Moskva 1905, s.174, 175.

⁷³ Fehner, *a.g.e.*, s.58. XVI. yüzyılda Osmanlı devletinden Rusya'ya gelen tüccarlar Osmanlı kaynaklarına dayalı olarak Lemercier-Quelquejay ve Benningsen tarafından detaylı bir şekilde ortaya konmuştur. C. Lemercier-Quelquejay-A. Benningsen, "Les Marchands de la cour Ottomane et le Commerce des fourrures Moscovites dans la seconde moitié du XVIe siècle", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, Vol.11, N.3/1970, ss.363-390. Veinstein'in şu makalesine de bk. G. Veinstein, "Marchands Ottomans en Pologne-Lithuanie et en Moscovie sous le renge de Soliman le Magnifique", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, Vol.35. N.4/1994, ss.713-738.

Litvanyalı, Polonyalı veya bunların hâkimiyetleri altındakiler hariç tüccarlar, Moskova'ya özgür bir biçimde gelirler. Deniz kıyısındaki kentlerden Almanya'dan Litvanya'dan ve İsveç'ten (tüccarlar) Novgorod'a (Novuogardia) ulaşır. Çloppigrod kentinden, Türk ve Tatarlar pazarların kurulduğu vakit uzak yerlerden çeşitli insanları beraberlerinde getirir, ticaret iznini alır ve ticaret yaparlar.(...). Malların büyük kısmı, gümüşlüler, kıyafetler, ipek, ipekli ve altunlu kumaşlar, büyük inciler, kıymetli taşlar, altun ipliklerdir. Bazen çok ucuz şeyler de gelir. (...) Almanya'dan deri, balmumu, Litvanya ve Türkiye'den deri (corium), post (pelles), Türklerin adetleri üzerine ustalıklı işlenmiş el yapımı hançerler yaptıkları bizim balık dişi dediğimiz ve kuzey denizinde yaşayıp onların (=Rusların) Mors dedikleri hayvanın büyük beyaz dişi taşınır. Tatarya'dan tuz, dizgin, kıyafet, deri, gizli bir biçimde veya komutanın taşınmasına izin verdiği demirden silahlar ki bu yolla Doğu'dan Kuzey arasında gider gelir, taşınır. (Pamuklu) Kıyafetler, kentden kıyafetler, küçük bıçaklar, baltalar, saman, aynalar, para keseleri veya bunlara benzer şeyler taşınır (...).⁷⁴

XVI. yüzyılda Rusya'ya gelen İtalyan elçi Possevino da kısa ancak Volga üzerinden İran ile yapılan ticarete işaret ederek bazı bilgiler verir:

(Mallar) Doğudan ilerler, büyük bir alana yayılan Tatarların Kazan ve Astrahan Hanlığı (regna) (Volga'nın) Hazar denizine döküldüğü yerde 72 kapıya sahiptir ki buradan Moskovalıların kullandıkları altun (iplikli) kıyafetler, gümüş (iplikli) dokumalar ve (diğer) pahalı dokumalar İran'dan taşınır. Hayvan sürüleri, ekin, bal çok boldur. Moskova'nın sınırlarından çok kıymetli olan kürk, prenslerin çok pahalı kıyafetleri (=ipek?) bize gönderilir. Şarap Moskova'da yaygın değildir.⁷⁵

Possevino'nun üzerinde durduğu Astarhan kenti XVI. yüzyılda Rusya'nın doğu ülkelerinin ticaretine açıldığı en önemli kapısıydı. Buraya Türkiye, İran ve Hindistan'dan mallar geliyor, ardından Volga yoluyla Moskova'ya ulaşıyor ve buradan da daha başka bölgelere gönderiliyordu⁷⁶. Astarhan üzerinden yapılan ticaret, XIII. yüzyılın sonları ile XIV. yüzyılın başlarından itibaren son derece etkindi. Pegolotti'nin verdiği bilgilerden anladığımız kadarıyla burası daha çok Kefe ve Azak üzerinden gelen malların Altun Orda'ya başkentlik yapmış olan Saray kentine ulaşmasında önemli bir noktaydı. Buna göre Azak'tan çıkan kervanlar Astarhan'a 25 günde

⁷⁴ Latince metin: Sigismund von Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, München 2007, s.202, 203; Rusça metin: Sigismund Herberstein, *Žapiski o Moskovii*, Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta 1988, s.126.

⁷⁵ Possevini, *a.g.e.*, s.62.

⁷⁶ Kotilaine, *a.g.e.*, s.58.

varıyor, buradan Saray kentine ise Volga yoluyla bir günde gidiyordu⁷⁷. XIV. yüzyıl tüccarlarından Pegolotti buranın İran taraflarıyla teması hakkında bilgi vermiyor. Dahası İran mallarından da bahsetmiyor. Bu durum söz konusu dönemde, yani XIV. yüzyılın ilk yıllarında, İran mallarının buraya ancak sınırlı sayıda ulaştığını düşündürmektedir. Altın Orda ile İlhanlılar arasındaki anlaşmazlıklar akla getirildiğinde bu dönemde taraflar arasındaki ekonomik ilişkilerin en az düzeye indirildiği düşünülebilir. Ancak XV. yüzyılda burada bulunan Contarini Derbent taraflarından ipek, prinç ve çeşitli kumaşların geldiğinden bahseder ki bunların menşei muhtemelen İran'dır⁷⁸. Bunun yanında Contarini, Yezd isiminden bozma olduğu anlaşılan Gesti isimli bir yerden buraya ipekli ve pamuklu kumaşlar, baharat, kılıç, deri, kürk ve at koşumu geldiğini yazmaktadır⁷⁹. Yazar Astarhan üzerinden Moskova'ya uzanan bir kervan yolundan da bahseder. Nehir yolunu tercih etmeyen kalabalık tüccar kfilesi ve beraberlerindeki diğer kimselerle 300 kişiden oluşan bu kervana katılan Contarini, yaşadığı enteresan hadiselerden de bahseder. Verdiği bilgilere göre onlar Astarhan'dan Moskova'ya bir buçuk aydan fazla bir zamanda ulaştılar. Süre uzun olarak görünse de Contarini, kervanın çok yavaş ilerlediğinden bahsetmektedir⁸⁰.

XVI. yüzyıla gelindiğinde Astarhan'ın ticaret hacmi daha da gelişti. Türkiye'den gelen malların bir kısmı, Azerbaycan, İran ve Türkistan'dan gelen malların ise neredeyse tamamı Astarhan üzerinden Rusya'ya giriş yapıyordu. Dahası İran'dan gelen tüccarlar daha çok Astarhan'da bulunuyor, ancak bir kısmı Moskova'ya kadar çıkarak etkinliklerini burada da gösteriyorlardı. Bu durum Astarhan'ın Rusya'daki İran malları için en önemli pazaryeri olduğunu gösterir⁸¹. Astarhan pazarındaki emtia listesi Jenkinson'un seyahatnamesinde bulunmaktadır. Fakat onun gözlemine göre buraya gelen mallar azdı ve ticaretin gelişme ümidi yoktu⁸². Bu herhalde Osmanlılarla Ruslar arasında Don-Volga projesinin yarattığı ortam ile ilgili olsa gerektir. Nitekim bundan sonraki dönemlerde gelmiş diğer seyyahlarda tam tersi bir manzara ile karşılaşırız:

⁷⁷ Yule, *a.g.e.*, s.146, 147.

⁷⁸ Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri, çeviri ve notlar Tufan Gündüz, Yeditepe yay, İstanbul 2006, s.110.

⁷⁹ Söz konusu kayıtlar için bk. Gündüz 2006, 110, 115.

⁸⁰ Doğu'da Venedik Elçileri..., ss.115-122.

⁸¹ P.P. Melgunov, *a.g.e.*, s.229.

⁸² *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, ed. E. D. Morgan, C.H. Coote, Vol.II, New York 1886, s.459.

En önemli mallar Rusların getirdiklerinden kırmızımırsı deriler, kırmızımırsı koyun postları, kap kakak, yular ve eğer, bıçaklar ve diğer ıvır zıvırla buğday, domuz pastırması ve diğer yiyeceklerdir. Tatarlar çeşitli çeşitli pamuklular, çeşitli türden ipekliler (getirirler). Şemah olarak anılan İran taraflarından Rusya'da ve Krakow'da (Krasko) kullanılan ham ipek (gelir). Daha başka ipekli kemerler, erkek giysileri, yaylar, kılıçlar ve daha bir sürü şey, buğday ve ceviz (gelir). Fakat bunların sayısı epey azdır.⁸³

Son olarak malların ulaşım imkânlarından bahsetmek istiyoruz. XVI. yüzyıl yolların güvenliği açısından şanslı bir yüzyıl sayılabilir. Her ne kadar pek çok yerde eşkıyalık faaliyetlerinin önü alınamamışsa da XVI. yüzyıldaki devletler kendi bölgelerinde güçlü merkezîyetçi idarelere sahip olduklarından yollar diğer yüzyıllara göre daha güvenliydi. Bu durum özellikle de doğu ülkeleri için geçerlidir. Doğuda batıdan farklı olarak teşkilatlı bir kervansaray anlayışının olması da güvenliği epeyce etkilemiştir. Bilindiği üzere güvenlikten ihtiyaçların karşılanmasına kadar pek çok açıdan ticaretin devamına ve gelişimine hizmet eden bu kurumlar özellikle Türkler tarafından zirveye çıkarılmıştı. XVII. yüzyıl seyyahlarından tüccar Katov İran'a gittiği bir yolculuğunu anlattığı seyahatnamesinde Şirvan ve Şemah arasındaki kervanlardan bahsederken hayrete düşmüştü. Kendilerinde böylesi bir sistem olmadığı için kervansarayları Türkçe olarak anmış ve kendisine göre bir Rusça tanımlama vermiştir. Onun verdiği bu bilgi Ashtarhan'a ulaştığı anlaşılan malların nasıl güvenli bir şekilde geldiğini gözler önüne sermektedir:

Şirvan'dan Şemaha'ya yol yüksek dağlardan geçer, tehlikeli ve çoraktır, deve ve at üzerinde üç gün sürer. Şirvan'dan Şemaha arasındaki yolda üç kervan saray (караван сарая) bulunur ki bu Rusçada yolcu konağı manasına gelir. Taştandır, korunaklıdır ve ambarları ahırları ve kapıları güzeldir. Kervansaraylar hırsızlıklardan korunsunlar diye daha çok yolcular için yapılmıştır. Kervanların geçtiği bölgeler güvenli olsun diye bunlar bozkıra inşa edilmişlerdir. Şemaha yüksek dağlarla çevrilidir. Kent taştandır, ancak (yapılar) büyük ve yüksek değildir, sokaklar ise taştandır. Kentin çevresinde kanal vardır, kapısı demirle çevrelenmiştir. Kentin içinde caddeler, pazarlar ve kervansaraylar vardır. Şemaha'da yedi kervansaray vardır ve hepsi de taştandır. Bunların hepsinde su vardır ve toprağın altından getirilerek taştan bir borudan akar. Kervansaraylar Rus ve Ermenilerin ticaret yaptıkları Tacik pazarlarının arasında bulunur.⁸⁴

⁸³ *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, ed. E. D. Morgan, C.H. Coote, Vol.I, New York 1886, s.58, 59.

⁸⁴ *Hojdeniye kuptsa Fedota Katova Persiyu*, publikatsiya N.A. Kuznetsova, Moskva 1958, s.72.

XVI. yüzyıl İngiliz seyyahlarından Jenkinson da Buhara'daki ticari hayattan bahsettiği satırlarında yolların güvenliğine değinmiştir. Satırlarından anladığımız kadarıyla komşu ülkelerden Buhara'ya ticaret sağlıklı bir şekilde akıyordu. Fakat Çin ile Buhara arasındaki ticaret, yol güvenliğinin sağlanamamasından istikrarlı değildi. Jenkinson'un kayıtları bölge ticaretinde yolların güvenliğinin ticaret hacmine etkisinin belirleyici olduğunu ve ticaret yapılan bölgelerin komşu ülkelerin siyasi istikrarına muhtaç olduğunu göstermektedir.

Orada tüccarların büyük kısmı yıllık olarak Buhara kentine komşu yerlerden, Hindistan'dan, İran'dan, Balke'den (?), Rusya'dan ve daha başka yerlerden, eskiden Çin'den (Cathay) geçişler olduğunda gelirler. Fakat tüccarlar çok fakirdirler ve çok az şeyler getirirler. (...) Buranın yakınındaki yerlerden getirilen ana mallar şunlardır: Hintliler Tatarların başlarına sardıkları çok kaliteli tülbent getirirler ve diğer beyaz (örtülerden getirirler). (...) Hintliler Buhara'dan işlenmiş ipek, kızılımsı post, köleler ve atlar götürürler. (...) Farslar yünlü giysi olan Çraska, keten kıyafetler ve her çeşitten işlenmiş ipekler getirirler. (Persliler buradan) Türkmen atları, Rusya'dan gelen kızılımsı postlar, çeşitli ülkelerden gelen köleler (alırlar), fakat öğrendiğim kadarıyla Türkiye'nin bir kısmı olan Suriye'deki Halep'ten almış oldukları ve kendileriyle beraber getirdiklerinden hiçbir kıyafet almazlar. Ruslar Buhara'ya kızılımsı postlar, koyun postları, çeşitli yünlü kıyafetler, ağaçtan kapacak, yular, eğer ve daha başkalarını getirir, beraberlerinde çeşitli pamuklular, çeşitli türden ipek, Çraska ve daha başkalarını götürürler, fakat bunların sayısı azdır. Çin'den barış zamanlarında ve yollar açık olduğunda misk, rubarbe, saten, kırmızı pamuklular (damaske) ve daha başka şeyler getirirler. Ben Buhara'dayken Çin hariç, bu bahsettiğim ülkelerin hepsinden kervanlar geliyordu.⁸⁵

⁸⁵ *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, Vol.I, ss.87-90.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmetbeyoğlu, A., "Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadi Gelir Kaynakları", *Belleten*, C. 59, S.254/Nisan 2005, ss.1-11.
- Aka, İ., *Timur ve Devleti*, TTK yay, Ankara 1999.
- Antonio Possevin, *Missio Moscovitica*, ed. Paulo Pierling, Parisiis 1882.
- Balard, M., "The Greeks of Crimea under Genoese Rule in the XIVth and XVth Centuries", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.49/1995, ss.23-32.
- Barbaro, J., *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çeviri ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe yay., İstanbul 2005.
- Bozkurt, N., "Avusturya'nın Karadeniz Ticaretine Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.150/2004, ss.1-10.
- Bulunur, K.İ., "Osmanlı Dönemi Karadeniz Ticaretine Katkı: Akkırman Gümrüğü", *Omeljan Pritsak Armağanı*, ed. Mehmet Alpargu, Y. Öztürk, Sakarya 2007, ss.525-581.
- Buşev, P.P., "Russko-Iranskiye Kontakı do Kontsa XVI.v.", *Voprosu Istorii*, No.4/1973, ss.130-140.
- Cizakca, M., "Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline 1550-1650", *The Journal of Economic History*, Vol.40, No.3/1980, ss.533-550.
- Constantin Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Grek text ed. Gy. Moravcsik, English Translation R.J.H. Jenkins, Dumbarton Oaks Publ. Washington 1967.
- Dimand, M.S., "Mediaeval Textiles of Sweden", *The Art Bulletin*, Vol.6, No.1/1923, ss.11-16.
- Dingeç, E., "Osmanlı Sarayında Eski bir Türk Geleneği: Yeni Yılda Hediyeleşme", *Turkish Studies*, Vol.4/8, ss.1055-1073.
- Diplomatarium Veneto-Levantinum sive Acta et Diplomata res Venetes Graecas Levantis Illustrantia 1300-1350*, Venetiis 1880.
- Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnamele-ri*, çeviri ve notlar Tufan Gündüz, Yeditepe yay, İstanbul 2006.
- Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, ed. E. D. Morgan, C.H. Coote, Vol. I-II, New York 1886.

- Erdoğan-Özünü, E.; "Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Kırım Hanlığı İlişkileri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.27/2010, ss.489-503.
- Fehner, M.V., "Nekotoriye Svedeniya Arheologii po İstorii Russko-Vostochnih Ekonomicheskikh Svyazey", *Mejdunarodniye Svyazi Rossii do 17 veka*, red. A.A. Zimin, V.T. Paşuto, İzdatel'stvo Akademi Nauk, Moskva 1961, ss.46-54.
- Fehner, M.V., "Şelkoviye Tkani v Srednevekovoy Vostochnoy Evrope", *Sovetskaya Arheologiya*, No.2/1982, ss.57-70.
- Fehner, M.V., *Torgovlya Russkogo Gosudarstva so Stranami Vostoka v XVI veke*, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Moskva 1956.
- Ferrier, R., "Trade from the Mid-14th Century to the End of Safavid Period", *The Cambridge History of Iran*, Vol.VI, Cambridge University Press 1986, ss.412-491.
- Gluşkova, T.N., *Arheologicheskiy Tkani Zapadnoy Sibiri*, Surgut 2002.
- Gökenyan, H., "Zapadniye Soobşçeniya po İstorii Zolotoy Ordı i Povolj'ya 1223-1556", *İstočnikovedeniye İstorii Ulusa Cuçi (Zolotoy Ordı) ot Kalki do Astrhani 1223-1556*, otv. red.M.A. Usmanov, Akademi Nauk Tatarstana İnstitut İstorii, Kazan 2001, ss.82-110.
- Grekov, B.D., *The Culture of Kievan Rus*, İzdatel'stvo Literaturı na İnostran-nih Yazıkah, Moskva 1947.
- Heller, K., "Zolotaya Orda i Torgovlya s Zapadom", *İstočnikovedeniye İstorii Ulusa Cuçi (Zolotoy Ordı) ot Kalki do Astrhani 1223-1556*, otv. red.M.A. Usmanov, Akademi Nauk Tatarstana İnstitut İstorii, Kazan 2001, ss.111-128.
- Hojdeniye kuptsa Fedota Katova Persiyu, publikatsiya N.A. Kuznetsova, Moskva 1958.
- Horoşkeviç, A.V., *Torgovlya Velikogo Novgoroda Pribaltıkoy, Zapadnoy Evropı v XIV-XV vekah*, İzdatel'stvo Akademi Nauk SSSR, Moskva 1963.
- İnalçık, H., "Osmanlı'nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret", *Doğu-Batı*, İstanbul 2003, ss.55-81.
- İnalçık, H., "Harir mad", *Encyclopedia of Islam*, Vol.III, Brill Publishing, Leiden -London 1986, ss.211-218.

- İnalcık, H., "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine bir Tetkik Münasebetiyle", *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları İncelemeler*, Eren yay., İstanbul 1996, ss.139-186.
- İnalcık, H., "Osmanlı Rus İlişkileri, 1492-1700", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, TTK yay., Ankara 1999, ss.25-39.
- İnalcık, H., "The Ottoman Cotton Market and India: The Role of Labor Cost in Market Competition", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington 1993, ss.264-305.
- İnalcık, H., "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", *Studies in the Economic History of the Middle East*, London 1970, ss.207-218.
- İnalcık, H., Bursa and the Commerce of the Levant, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol.3, No.2, Aug.1960, ss.131-147.
- İnalcık, H., *Custom Register of Caffa*, Harvard University Press 1995.
- İnalcık, H., *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.I, çev.Halil Berktaş, Eren Yay., İstanbul 2000.
- İnalcık, H., "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü", *Belleten*, C.XII, S.XLVI/1948, ss.349-398.
- Kortepeter, C.M., "Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century", *Journal of the American Oriental Society*, Vol.86, No.2/1966, ss.86-113.
- Kotilaite, J.T., *Russia's Foreign Trade and Economic Expansion in the Seventeenth Century*, Brill Publishing, Leiden-Boston 2005.
- Kurat, A.N., *Rusya Tarihi*, TTK yay., Ankara 1999.
- Küpelî, Ö., "Osmanlılar ve Doğu Ticaret Yolları Üzerine", *Prof. Dr. Necmi Ülker Armağanı*, İzmir. 2008, ss. 391-405.
- Lebedev, G.S., *Epoha Vikingov v Severnoy Evrope*, Izdatel'stvo Leningradskogo Universiteta, Leningrad 1985, ss.227-237.
- Lemercier-Quelquejay, C. -Benningsen, A., "Les Marchands de la cour Ottomane et le Commerce des fourrures moscovites dans la seconde moitié du XVIe siècle", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, Vol.11, N.3/1970, ss.363-390.

- Leşnikov, M.P., "Puti Baltiysko-Çernomorskoy Torgovli XIV-XV vekov", *Problemi Ekonomičeskogo i Političeskogo Razvitiya Evrope v Sredniye veka i Antičnyu Epohu*, Moskva 1969, ss.71-86.
- Limonov, Yu.A., "İz İstorii Vostočnoy Torgovli Vladimiro-Suzdal'skogo Knyajestva", *Mejdunarodnye Svyazi Rossii do 17 veka*, red. A.A. Zimin, V.T. Paşuto, İzdatel'stvo Akademi Nauk, Moskva 1961, ss.55-63.
- Lockhard, L., "European Contacts with Persia 1350-1736", *The Cambridge History of Iran*, Vol.VI, Cambridge University Press 1986, ss.373-412.
- Lopez, R.S., "Silk Industry in the Byzantine Empire", *Speculum*, Vol.20, No.1, Jan. 1945, ss.1-42.
- Martin, J., "Muscovite Travelling Merchants: The Trade with the Muslim East", *Central Asian Survey*, 4/3-1985, ss. 21-38.
- Mathee, R., "Anti Ottoman Politics and Transit Rights: The Seventeenth Century Trade in Silk Between Safavid Iran and Muscovy", *Cahiers du Monde Russe*, Vol.35, N.4/1994, ss.739-761.
- Mathee, R.P., *The Politics of Trade in Safavid Iran*, Cambridge University Press 1999.
- Mel'gunov, P.P., *Očerki po İstorii Russkoy Torgovli IX-XVIII vv.*, Moskva 1905.
- Michalonis Litvani, *De Moribus Tartarorum Litvanorum et Moschorum*, Basiliae 1615.
- Morris, A.S., "The Medieval Emergence of the Volga-Oka Region", *Annals of the Association of American Geographers*, Vol.61, No.4, Dec.1971, ss. 697-710.
- Nabiyev, R.F., "Severnıy Torgovıy Put iz Bulgara v Skandinavıyu", *Aktualnye Problemi İstorii Gosudarstvennosti Tatarskogo Naroda*, red. A.A. Arslanova, Kazan 2000, ss.42-46.
- Nekrasov, M., "XVI. Yüzyılda Osmanlı Rus Ekonomik İlişkileri, 1492-1700", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, TTK yay, Ankara 1999, ss.91-96.
- Noonan, T.S., "Why the Vikings First Came to Russia", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Vol.34, Stuttgart 1986, ss.321-348.
- Noonan, T.S., *The Islamic World, Russia and Vikings 750-900*, Ashgate Publ. 1998.

O'Riordan, G.M.-Berindei, M., "Venise et la Horde d'Or fin XIIIe- debut XIV siecle", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, Vol.29, Nu.2/1988, ss.243-256.

Obolensky, D., *The Byzantine Commonwealth*, New York 1971.

Oçerki İstoiı SSSR, Period Feodalizma IX-XV vv, Çast Vtoroya, red. B.D. Grekov, İzdatel'stvo Akademi Nauk, Moskva 1954.

Oçerki İstoiı SSSR, Pervobıtno-Obşçinnıy Stroy i Drevneyşıye Gosudarstva na Territorii SSSR, red. N.n. Tret'yakov i A.L. Mongait, İzdatel'stvo Akademi Nauk, Moskva 1956Ortaylı, İ.; *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2007.

Özcan, A.T., "Papaz Daniil'in XII. Yüzyılda İstanbul ile Kudüs Arasında Yaptığı Yolculuk", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXIV, S.2, Aralık/2009, ss.69-83.

Öztürk, Y., *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe*, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara 2000.

Rıbakov, B.A., "Torgovlya i Torgovlya Puti", *İstoriya i Kul'turi Drevney Rusi*, red. N.N. Voronin vd, İzdatel'stvo Akademi Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1951, ss.315-369.

Rıdina, E.A., "Svedeniya o torgovle Brestyanıh gramotah", *İstoriya i kultura Drevnerusskogo goroda*, red. G.A. Fedorov-Davidov, Moskva 1989, ss.74-81.

Ruhmanova, E.D., "Russko-Şvedskaya Torgovlya na Baltuke v Seredine XVII veka", *Skandinavskiy Sbornik*, Vip.2/1957, ss.47-71.

Samuel Purchas his Pilgrime or Relations of the World and the Religions observed in all Ages and Places discovered from the Creation into this Present, London 1614.

Sbornik İmperatorskogo Russkogo İstoriçeskogo Obşçestva, Tom Sorok Perviy (41), Pamyatniki Diplomatıçeskih Snoşeniy Drevney Rossii s Derjavami Inostrannimi, Sanktpeterburg 1884.

Sigismund von Herberstein, *Zapiski o Moskovii*, İzdatel'stvo Moskovskogo Universiteta 1988.

Sigismund von Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, München 2007.

The Mongol Mission, ed. C. Dowson, New York 1955.

- Tiesenhausen, V., *Moneti Vostochnago Halifata*, Sanktpeterburg 1873.
- Tsetskhladze, G.R.; "Trade on Black Sea in the Archaic and Classical Periods: Some Observations", *Trade, Traders and the Ancient City*, ed. H. Parkins, C. Smith, Routledge Publ., London-New York 1998, ss.51-73.
- Uydu-Yücel, M., *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK yay, Ankara 2007.
- Vasary, İ., "Jalovanniye Gramotı Cuçiyeva Ulusa, Danniye Ital'yanskim Gorodam Kafa i Tana", *Istočnikovedeniye İstorii Ulusa Cuçi (Zolotoy Ordı) ot Kalki do Astrhani 1223-1556*, otv. red.M.A. Usmanov, Akademi Nauk Tatarstana Institut İstorii, Kazan 2001, ss.193-206.
- Veinstein, G., "Marchands Ottomans en Pologne-Lithuanie et en Moscovie sous le rege de Soliman le Magnifique", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, Vol.35. N.4/1994, ss.713-738.
- Willan, T.S., "Trade between England and Russia in the Second Half of the Sixteenth Century", *The English Historical Review*, Vol.63, No.248, Jul.1948, ss.307-321.
- Yule, H., *Cathay and the Way of Thither*, Vol.III, Hakluyt Society, London 1914.

EVRENOS BEY'İN KÖKENİ HAKKINDA TARTIŞMALAR VE YENİ BİR DEĞERLENDİRME*

AYŞEGÜL KILIÇ**

Giriş

Evrenos Bey, Osmanlı Devleti'nin Balkanlara geçiş ve yerleşme sürecinde rol oynayan en önemli uc beylerinden biridir. İstisnasız bütün erken dönem Osmanlı kaynaklarında, Evrenos Bey'in askeri başarılarından bahsedildiği görülür. Özellikle I. Murad döneminde Osmanlı uc teşkilâtı içinde gösterdiği başarılar nedeniyle kendisine *Ucların Beyi* unvanı tevcih edilen Evrenos Bey'i bu kadar önemli kılan sadece askeri başarıları değildir. Askeri gücüne paralel olarak, ekonomik gücünü de Balkanlar için harcamıştır. Balkanlarda Osmanlı fetihlerinin kalıcı olmasını sağlayan Evrenos Bey, şehirleşmeye, Türk-İslam nüfusunun artmasına da önemi katkıda bulunmuştur. Yaptığı imar faaliyetleri, kurduğu vakıflarla fethettiği bölgelerin ekonomik ve sosyal yapısını değiştirmiştir. Bu özelliği nedeniyle diğer akıncı aileleri olan Mihaloğulları, Malkoçoğulları, Turahanoğulları gibi ailesinin kendi adıyla anılmasını sağlamış, yüzyıllarca devam edecek bir ailenin köklerini fethettiği bölgeye salmıştır.

Peki bu Evrenos Bey kimdir ve nasıl biridir? Evrenos Bey'in bugün Yunanistan sınırları içinde bulunan Yenice-i Vardar'daki (Ιαννιτζά/ Giannitisa) türbesinde yapılan yenileme çalışmaları sırasında mezarı açılmıştır. Bulunan kemiklerin yaklaşık 1,80 cm. boyunda bir insana ait olduğunun tespit edilmesi, Gelibolulu Âli'nin ifadesiyle “yakışıklı bir uc beyi” ve “boy lu poslu”¹ olan Evrenos Bey'in aynı zamanda Ortaçağ ölçülerine göre uzun boylu olduğunu göstermektedir². Ne var ki, Osmanlı kaynaklarına göre güçlü ve gözü kara bir komutan olan Evrenos Bey hakkında çok az şey

* Bu makale *Gazi Evrenos Bey* isimli doktora tezinden üretilmiştir. Bkz. Ayşegül Çalı (Kılıç), *Gazi Evrenos Bey*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2011.

** Dr., Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-ahbâr*, c. I, Tıpkıbasım, T.T.K. Ankara 2009, v. 27b.

² Heath W. Lowry, *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi 1350-1550, Kuzey Yunanistan'ın Fethi, İskânı ve Altyapı Gelişmesi*, Bahçeşehir Ün. Yay., İstanbul 2008, s. 58-62.

bildiğimizi görürüz. Üstelik Osmanlı tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biri olması nedeniyle araştırmacıların ilgisini çekmiş, önemi vurgulanmış, hatta biraz popülerize dahi edilmiş bir tarihi kişilik olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Balkanlara geçiş ve yerleşme sürecini anlatan bütün eserlerde Evrenos Bey'in askeri faaliyetlerine yer verildiği görülmektedir³. Bu çalışmalar incelendiğinde Evrenos Bey'den bahsetmeden "Erken Osmanlı Tarihi" veya bir "Balkan Tarihi" yazmanın mümkün olmadığı açıktır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi üzerine yapılan çalışmalarda da Evrenos Bey'in adı geçmektedir. Bu çalışmalarda özellikle Evrenos Bey'in etnik kökenine dair yorumlar mevcuttur⁴. Bunları incelediğimizde esasında Evrenos'un etnik köken tartışmalarının Osmanlı Devleti'nin kuruluş teorilerinden bağımsız olmadığı anlaşılmaktadır. Evrenos Bey'in Müslüman veya ihtida etmiş bir Hristiyan olması, bu teorilerden her birine olan inancı güçlendirecek bir argüman olarak görülmüştür. Diğer taraftan Evrenos Bey üzerine bazı müstakil çalışmalar da yapılmıştır. Ansiklopedi maddesi ve makalelerden oluşan bu çalışmaların değeri yadsınamaz ve çalışmamızın referans kaynağı olmuşlardır⁵.

Evrenos Bey hakkında bildiklerimizin çoğunu dönemin Osmanlı ve Bizans kaynaklarına borçluyuz. Ne zaman doğduğu, kaynaklarda ilk ortaya çıktığı zaman kaç yaşlarında olduğu ve kaç yaşında iken öldüğüne dair bir bilgiye sahip değiliz. Sadece ölüm tarihinin 17 Kasım 1417 olduğunu tür-

³ Bu eserlerden bazıları: İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, T.T.K. Ankara 1982; J. V. Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi I-II*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983; Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1300-1451)*, c. I, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2005; Colin Imber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, Çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., İstanbul 2006; M. Tayyip Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İşaret Yay., İstanbul 2007; Halil İnalcık, *Devlet-i 'Alîyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, İş Bankası Yay., İstanbul 2009; H. Lowry, *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi 1350-1550*, s. 16-64. Bu eserde ise Evrenos Bey'in Batı Trakya'da izlediği güzergah hakkında görsel malzemelerle bir bölüm ayrılmıştır.

⁴ H. Adams Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ankara 1998, s. 39-40; J. V. Hammer, *a.g.e.*, s. 114-115; P. Wittek, "Yazjioghlu Ali on the Christian Turks of the Dobruja" *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, c. 14/3, London 1952, s. 639-668; R. Paul Lindner, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, çev. Müfit Günay, İstanbul 2000, s. 80-81; Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, T.T.K. Ankara 1999, s. 83; H. Lowry, *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul 2010, s. 61-74.

⁵ J. H. Mordtmann, "Ewrenos", *The Encyclopaedia of Islam*, c. II, London 1927, s. 34-35; D. Salamanga, 'Ταζή Ἐβρενός, 'Ο Πρώτος Επικυριαρχός των Γιάννινων', *Ηπειρωτική Εστία*, c. 2, Ioannina 1953, s. 163-165; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Evrenos", *İA*, c. IV, İstanbul 1964, s. 414-418; I. Melikoff, "Ewrenos", *The Encyclopaedia of Islam*, c. II, London 1965, s. 738-739; K. Kâni, "Evrenos Bey", *Kaynak*, III, Balıkesir Halkevi, 3/4 yıl S. 36/37/38, Balıkesir 1936, s. 923-925, 17-22, 60-64; Hamid Vehbi, "Gazi Evrenos Bey", *Meşâîr-i İslâm*, c. II, cüz 26, İstanbul 1301, s. 801-843; Steven W. Reinert, "Evrenos", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan, c. II, Oxford 1991, s. 765; Fahamettin Başar, "Evrenosoğulları", *DİA*, c. XI, İstanbul 1995, s. 539-541.

besinde bulunan kitabeden biliyoruz⁶. Evrenos Bey'in nerede doğduğu, ne zaman bir Osmanlı akıncısı olduğuna dair bilgi kııntıları ise kaynakların tartışmaya açık kayıtlarından ibarettir. Bu nedenle Evrenos Bey üzerine yapılan modern araştırmalarda onun bilinmeyenleri hakkında farklı görüşler ifade edilmiştir. Bu çalışmalarda Evrenos'un kişisel hikâyesi üzerine kaynaklardaki çok az bilginin doğru olduğu ön kabulüyle bir kurgu yapıldığı görülmektedir. Örneğin, onun öldüğünde yüz yaşını geçmiş olduğuna dair görüş, Evrenos Bey hakkında yazılan tedkik eserlerde tekrar edilmektedir⁷. Ne zaman doğduğu bilinmeyen Evrenos Bey'in yaşına dair bu tahminin, onun Karesi ümerasından olduğunu kabul etmelerinden kaynaklandığı açıktır. Bu kayıtlar XVI. yüzyılda yazan İbn-i Kemal ve Hoca Saadeddin gibi Osmanlı kronik yazarlarına aittir. Aslında Âşıkpaşazâde ve Neşri gibi erken dönem yazarları, Evrenos Bey'in adını ilk defa Gelibolu'nun fethinden sonra Konurhisar'ın Hacı İlbeyi'ne verilip, kendisinin ise ona "yarar yoldaş" bırakıldığını anlatarak zikretmeye başlarlar⁸. Dolayısıyla Evrenos Bey'in askeri hayatının, bilinen en erken kaynaklarda aslında 1357 civarında başladığı görülür. Tedkik eserlerde, Evrenos Bey'in Karesi ümerasından olduğu düşünülerek, -bu beylik 1335-45 tarihleri arasında fethe dildiğine göre⁹- onun 1300'lü yılların başlarında doğmuş olması gerektiğine dair bir varsayımla hareket edildiği anlaşılmaktadır. Görüldüğü üzere bu görüşler, Evrenos Bey'in hem doğduğu yere, hem kökenine, hem de yaşına dair bir varsayımdan ibarettir.

Evrenos Bey Hakkında Şimdiye Kadar Yapılan Araştırmaların Değerlendirilmesi

Evrenos Bey üzerine yapılmış modern çalışmaların tarihçesi XIX. yüzyıla kadar inmektedir. Bu çalışmalar ortaya çıkmadan önce ilk olarak J.V.

⁶ Vasilis Demetriades, "The Tomb of Ghazi Evrenos Bey at Yenitsa and its Inscription", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, v. XXXIX/I, London 1976, s. 331; H. Çetin Arslan, *Türk Akıncı Beyleri ve Balkanların İmarına Katkıları (1300-1451)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s. 90-91; H. Lowry, *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, s. 67; Heath W. Lowry-İsmail E. Erünsal, *Yenice-i Vardar'lı Evrenos Hanedanı: Notlar ve Belgeler*, Bahçeşehir Ün. Yay., İstanbul 2010, s. 89-96.

⁷ K. Kâni, a.g.m., s. 19; H. Vehbi, a.g.m., s. 833; İ. H. Uzunçarşılı, "Evrenos", s. 416; F. Başar, a.g.m., s. 540.

⁸ Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, İstanbul Matba'a-i Amire, Hicri 1332, s. 51; Mehmed Neşri, *Neşri Tarihi (Kitâb-ı Cihan-nümâ)*, I, Haz. F. R. Unat-M. A. Köymen, T.T.K. Ankara 1995, s. 184-185. Ayrıca bkz. H. Lowry, *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, s. 64.

⁹ Karesi Beyliği'nin ilhâkı meselesi kaynaklarda farklı şekillerde geçmektedir ve tartışmalı bir konudur. H. İnalcık ise bu beyliğin işgal sürecinin 1335-1345 tarihleri arasında olduğunu belirtir. Bkz. H. İnalcık, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu", *Türkler*, c. IX, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 84; Ayrıca bu konu ile ilgili tartışmalı görüşler için bkz. Zerrin Günel Öden, *Karast Beyliği*, T.T.K., Ankara 1999, s. 60-62. Hammer ise Karesi vilayeti'nin Osmanlı topraklarına katılma tarihini (736) 1336 olarak vermektedir. Bkz. Hammer, a.g.e., c.I, s. 115.

Hammer-Purgstall'ın on ciltlik Osmanlı Tarihi (*Geschichte des Osmanischen Reiches*) adlı eserinde Evrenos Bey üzerine bazı görüşler ortaya koyduğu bilinmektedir. Osmanlı kaynaklarına hâkimiyeti tartışılmayan Hammer, Evrenos Bey'in Bursa'nın Rum tekfuru iken ihtida ettiği görüşünü İdris-i Bitlisi'ye dayandırmaktadır. Evrenos Bey'den bahsederken: "Karesi Hükümeti, Hacı İlbeği'ne verilerek, vezirleri Ece Beğ ve Bursa'nın eski Rum kumandanı iken İslam'ı kabul etmiş olan Evrenos Beğ'i onun maiyetine verdiler" şeklinde kaydetmiştir¹⁰. Yani Hammer'e göre Evrenos Bey bir mühtedir. Bursa komutanı iken Müslüman olarak Karesi ümerasına katılmıştır. Ancak Hammer'in kaynak olarak gösterdiği İdris-i Bitlisi'nin eserinde: "*ol tekvür-ı Bursa evvela Evrenos-ı bî-hayâ*¹¹ idi" şeklinde kaydedildiği görülür¹². İdris-i Bitlisi'nin bahsettiği dönem için verdiği H. 706 yılı (1306-1307) tarihin hatalı olduğu açıktır. Yine de Evrenos Bey'in 1417'de vefat ettiğini hatırlarsak Bursa'nın 1326'da fethedildiği tarihte kale tekfuru olabilmesi için en az 1300'lü yılların başında doğmuş olması gerekirdi. Ayrıca eserin ilerleyen sayfalarında Evrenos Bey'in Karesi ümerasından olduğuna dair bir bilgi de bulunmaktadır¹³. Hammer'in bu görüşünü, kuruluş teorisinde Bizanslı güçlerin etkili olduğu düşüncesine dayandırmaya çalıştığı açıktır. Bu nedenle gösterdiği iki kaynaktan Evrenos Bey'i Karesili Beyler arasında kaydeden Hoca Saadeddin¹⁴ yerine İdris-i Bitlisi'nin ilk kaydına inanmıştır. Bu bağlamda Hammer'in Evrenos Bey hakkındaki yorumu daha da anlaşılır olmaktadır.

Kroniklerin, yazarların tarih görüşüne göre kullanılması eğilimi Hammer'den sonra yapılan neredeyse bütün çalışmalarda izlenebilmektedir. Örneğin 1883-1884 yıllarında *Meşâhir-i İslâm*'da Evrenos Bey üzerine ilk müstakil çalışma sayılan Hamid Vehbi'nin makalesi de bu açıdan dikkatle incelenmesi gereken eserlerden biridir¹⁵. Bu makale, Evrenos'un gençliğinin de Karesi vilayetinde geçtiği, hatta bu dönemden itibaren Osmanlı hizmetinde çalışmayı istediğine dair kaynağı olmayan hikâyelerle doludur¹⁶. Yine de verdiği önemli bilgilerin yanında Osmanlı kaynaklarındaki bilgiler dönemin tarih yazımı üslûbuyla harmanlanmış ve ortaya kaynakları

¹⁰ Hammer, *a.g.e.*, c. I, s. 114-115.

¹¹ Allah korkusu olmayan, günahattan kaçınmayan.

¹² İdris-i Bitlisi, *Hesht Bihışt*, c. I, Haz. Mehmet Karataş-Selim Kaya-Yaşar Baş, Bitlis Eğitim ve Tanıtma Vakfı Yay., Ankara 2008, s. 172.

¹³ İdris-i Bitlisi, *a.g.e.*, s. 269

¹⁴ Hoca Saadeddin, *Tâcü't-tevârih*, c. I, İstanbul 1279, s. 53.

¹⁵ Hamid Vehbi, *a.g.m.*, s. 801-842.

¹⁶ Hamid Vehbi, *a.g.m.*, s. 803-804.

bilinmeyen bazı hikâyeler çıkmıştır. Esasında Evrenos'un biyografisine dair kapsamlı bir çalışma sayılan Vehbi'nin makalesi, 1927'de yayımlanan *İslam Ansiklopedisi*'nin ilk yayınındaki "Ewrenos" maddesinin yazarı J. H. Mordtmann'ı da etkilemiş görünüyor. Hammer gibi büyük bir tarihçinin aksine Mordtmann, Evrenos'un Karesili beylerden iken Sultan Orhan zamanında Osmanlı hizmetine girdiğini kaydetmiştir¹⁷. Üstelik Mordtmann'ın, 1916'te yayımlanan H. A. Gibbons'un *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu* (*The Foundation of the Ottoman Empire*) adlı ünlü eserindeki iddialardan hiç bahsetmediği görülmektedir. Gibbons'un, Osmanlı Devleti'nin nasıl kurulduğuna dair teorilerini burada yeniden tartışacak değiliz. Gibbons'un, "400 çadırılık aşiretten" imparatorluğa geçişte Türklerin bunu becerecek medeniyetten uzak olduğuna, mutlaka ihtida etmiş Bizanslıların rolü olması gerektiğine olan inancı bilinmektedir. Bu görüşlerden Evrenos Bey de payını almıştır. Gibbons'a göre Evrenos, Bizans'a bağlı Bursa şehrinin tekfuruyken Osmanlı kuşatması sırasında yardım göndermeyen Bizans imparatoruna kızarak Müslüman olmuş ve yanındakilerle beraber Osmanlılara katılmıştır¹⁸. Anlaşılabacağı gibi Evrenos Bey de tarih yazımının argümanlarından biri olarak kullanılmıştır.

Evrenos Bey'in Rum tekfur olduğu görüşünün Hammer ve Gibbons'tan sonra Bursa tarihini yazan V. Kandes adlı bir yerel bir Rum tarihçi tarafından da tekrarlandığını görmekteyiz¹⁹. Kaynak zikretmeyen bu yazara göre Evrenos Bey aslında "Ornos" ya da "Evrenos" adındaki Bizanslı Bursa tekfurudur ve kenti 1326'da Orhan'a teslim etmiştir. Kentin teslim edilmesinin ardından bazı Hristiyanların Bizans'a karşı yaşadıkları hayal kırıklıkları ve çıkarlarını korumak amacıyla Müslüman olduğunu belirten Kandes, Evrenos'un Bursa'nın eski kale kumandanı olduğunu anlatmaktadır²⁰. Görüldüğü üzere Evrenos Bey'in bir Rum tekfur olduğu görüşü Hammer'den sonra yaygınlaşan bir anlatının giderek faraziyelerle süslenen bir hikâyeye dönüşmüş şeklidir. Ancak Evrenos Bey'in 1326'da fethedildiği bilinen Bursa'nın Rum tekfur olabilmesi mümkün görünmediği gibi, Bursa'nın kale kumandanı Saroz ile isminin karıştırıldığı gayet açıktır.

¹⁷ J. H. Mordtmann, a.g.m., s. 34-35

¹⁸ H. A. Gibbons, a.g.e., s. 39, 63.

¹⁹ Vasielos I. Kandes, *Kuruluşundan XIX. Yüzyılın Sonlarına Kadar Bursa*, çev. Dimitri Demirci-İbrahim Keleş, İstanbul 2008, s. 75, 87.

²⁰ V. I. Kandes, a.g.e., s. 86-89.

Evrenos'un hayatının ilk yılları, gerek müstakil çalışmalarda gerekse çeşitli erken Osmanlı tarihinin konu edildiği eserlerde incelenmiştir. Bu eserlerdeki görüşlerin ayrıntılarına girmeden önce bu çalışmaların genel özellikleri hakkında birkaç noktayı belirtmek faydalı olacaktır. Öncelikle, XX. yüzyılın başlarında yapılan çalışmalarda da Evrenos'un kökenine dair yapılan yorumlarda Hammer'in görüşlerini benimseyenleri görürüz. Bunlardan bir kısmı, Gibbons gibi inançlarına esir olarak bu görüşleri tekrarlamışlar bir kısmı da farklı bir görüş olmamasından dolayı aynen kabul etmişlerdir. Zamanla Hammer'in görüşlerini bilinçli bir şekilde reddeden yeni görüşler de ortaya çıkmıştır. Yani Evrenos'un Rum veya Hristiyan kökenli olmadığını, aksine Türk kökenli olduğunu ileri sürenlerin ağırlık kazandığı çalışmaların sayısı aşağıda da bahsedeceğimiz gibi zamanla artmıştır. Ancak bu eserlerde Evrenos'un faaliyetleri hakkında herhangi bir görüş ayrılığı olmadığı görülmektedir. Yine de Osmanlı hizmetine girmeden önceki dönemine dair birbirinin zıddı görüşler zikredilmiştir. Bu nedenle söz konusu eserleri ikiye ayırarak, Evrenos'un Türk olduğunu ve olmadığını iddia edenler olarak tarif etmek hatalı olmayacaktır.

Kronolojik olarak sıralamak gerekirse, F. Köprülü'nün Gibbons'un görüşlerine karşı yazdığı ünlü eserine baktığımızda, Evrenos'u isminin etimolojik kökeniyle açıklamaya çalıştığını görürüz²¹. Köprülü, Evrenos adının Evren+uz'un birleşmesinden kaynaklandığını belirterek, iddia edildiği gibi Rum dönmesi olmadığını ve eski Türk aristokrasisine mensup olduğunu belirterek, Gibbons'un aksine Bizans'tan ihtida edenlerin ancak birkaç kişiden ibaret olduğunu vurgulamıştır. Türkçe'de bir isim eki olarak kullanılmayan sondaki -os ekini çıkararak, "evren" kelimesinin anlamını açıklamaya çalışmıştır. *Kutadgu Bilig*'de evren, kâinat, âlem, devrân, felek; uz ise usta, mâhir, sanatkâr anlamına gelmektedir²². "Evren" ya da "evran"ın Türkçe anlamı ise ejderha, büyük yilandır²³. Bu açıdan bakanlar yukarıda bahsettiğimiz -os ya da Aşıkpaşazâde'nin yazdığı şekilde "Evren"-uz, olarak okuyup, bu kelimeyi de Türkçeleştirerek anlam kazandırmaya çalışmıştır.

Evrenos Bey'in Türk kökenli olduğunu iddia edenlerden Kâni, özellikle Rum kökenli olmadığını vurguladıktan sonra: "*özbeöz Türkoğlu Türktür*

²¹ F. Köprülü, *a.g.e.*, s. 83.

²² Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig III*, İstanbul 1979, s. 164-165, 500.

²³ *Yeni Tarama Sözlüğü*, Düzenleyen: Cem Dilçin, T.D.K. Yayınları, Ankara 1983, s. 87.

ve Akkoyunlu Türklerindendir" demektedir²⁴. Ona göre babası İsa Bey, Bozoklu Han'ın oğullarından biridir. Evrenos'un büyükbabası Bozoklu Han, yedi oğluyla birlikte Anadolu'ya geldikten sonra Ertuğrul Bey'in hizmetine girmiş ve ona silah arkadaşlığı yapmıştır. Ancak bu konuyu destekleyen herhangi bir kaynak göstermeyen Kâni'nin görüşleri, kendisinden sonraki araştırmacılar tarafından da kabul görmemiş ve referans gösterilmemiştir. Kâni'nin, Evrenos Bey'in Rum kökenli olduğunu iddia edenlere karşı makalesini kaleme aldığı, keskin ifadelerinden anlaşılmaktadır.

Aynı şekilde 1933'te yazan Ahmet Refik, Türk akıncılarını anlattığı makalesinde "Evrenos Oğulları" adına bir başlık ayırmış ve meselenin ayrıntılarına girmeden Evrenos'u Karesi Beyi Aclan Bey'in adamlarından biri olarak tarif etmiştir²⁵.

Uzunçarşılı'nın ve İ. Hamdi Danişmend'in 1947'de yazdıkları eserlerinde ise Evrenos Bey'in Bursa'da kale muhafızı iken Bursa'nın fethinden sonra Orhan Bey hizmetinde görev yaptığını ve sonradan Müslümanlaşan bir komutan olduğunu iddia ettikleri görülmektedir²⁶. Gibbons'a atıfta bulunan Uzunçarşılı, bu görüşünü 1964'te *İslam Ansiklopedisi*'ne yazdığı "Evrenos" maddesinde düzelterek Evrenos'un Karesi emirlerinden olduğunu belirtmiştir²⁷. Benzer şekilde, I. Melikoff'un 1965'te *Encyclopedia of Islam*'daki "Evrenos" maddesinde de kökeni hakkında herhangi bir yorumda bulunulmamış, Karesi emiri olarak tarih sahnesine çıkmasından bahsedilmiştir²⁸. Meselenin kesin kanaatlerle ifade edilemeyeceğinin farkında oldukları açıktır. Ayrıca Uzunçarşılı'nın bu makalesinde, ilk defa Ö.L. Barkan tarafından tespit edilen bir vakıf kaydına dayanarak, Evrenos'un babası İsa Bey'in, Pranko veya Frankı (Pırangı) lâkaplı İsa Bey adlı biri olduğunu ilk defa duyurduğunu belirtmek gerekir²⁹. Barkan'ın bu kayıtları, Evrenos'un kökenine dair tartışmalara yeni bir boyut kazandırmış, bu tarihten sonraki tartışmalar bir bakıma babasının lakabı ve Evrenos'un etnik kökeni üzerinden yürümüştür. Uzunçarşılı'nın bu yeni bulguyu yazmasına rağmen yeni bir yorum yapmaması ilginçtir. Sadece anmakla

²⁴ K. Kâni, a.g.m., s. 923.

²⁵ Ahmet Refik, *Türk Akıncıları*, İstanbul 1933, s. 20.

²⁶ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. I, İstanbul 1947, s. 12; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, s. 118. Uzunçarşılı da bu kitabında Gibbons'dan naklen Bursa kalesini savunan Evrenos Bey'in Osmanlı himayesine girdiğini kaydeder.

²⁷ İ. H. Uzunçarşılı, "Evrenos", s. 415.

²⁸ I. Melikoff, "Ewrenos", s. 720.

²⁹ Ö. Lütü Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstülâ Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, c. II, Ankara 1942, s. 342.

yetinmiş ve ardından Evrenos için “*Karasi-oğullarının emirlerinden idi*” cümlesiyle devam etmiştir³⁰.

Daha sonraki yıllarda, Evrenos üzerine özel bir çalışma yapmamalarına ve kaynak göstermemelerine rağmen bazı bilim adamları kanaatlerini belirtmekten çekinmemişlerdir. Örneğin Evrenos Bey’in sonradan Müslüman olduğunu belirten Shaw, Fisher ve ondan naklen Goodwin de onun Rum kökenli olduğunu düşünenler arasındadır³¹. Benzer şekilde D. Nicol, eserinde Evrenos Bey’i Osman Bey’in silah arkadaşları arasında sayarak, Michael VIII. Paleologos (1225-1282) döneminde yaşayan bir Türk komutanı olarak ifade etmiştir. Ancak 1417 yılında vefat ettiğini bildiğimiz Evrenos’un tarih sahnesine çıkabileceği bir tarih olmadığı açıktır³². Osmanlı tarihçisi C. Imber’in, Evrenos’la ilgili bir tartışmaya girmemiş olmasına rağmen, onun Türk kökenli olduğunu kabul ettiği anlaşılmaktadır. Imber’e göre Makedonya’nın fatihi Evrenos Bey, Türk asıllı iken, kuzeydoğu Bulgaristan’daki Mihaloğlu ailesi ise Hristiyanlıktan dönme idiler³³.

Bazı Yunanlı tarihçiler tarafından kaleme alınan tedkik eserlere de Evrenos Bey’in kökeni konu edilmiştir. Bunlara göre Evrenos, Hristiyan kökenli bir Osmanlı komutanıdır³⁴. Bu yazarlardan Sideridou ve Salamanga’ya göre Evrenos Gazi, büyük bir ihtimalle kökeni Epir bölgesinden olan Hristiyan dönme bir aileye mensuptur. XII. yüzyılda İslamiyet’i kabul eden ünlü Bizans ailelerinden Vranas (Βρανάς)’lar üzerine yazdığı makalesinde Sideridou, Evrenos’un da bu aileden olabileceğine dair bazı etimolojik açıklamalara girişmiştir³⁵. Ancak bahsedilen ünlü aile ile Evrenos Bey arasında somut bir bağlantı kurmaktan uzak bu hipotezin yine Hammer’den hareketle Evrenos’u Bizans kökenine dayandırma çabası taşıdığı anlaşılmaktadır³⁶.

³⁰ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.m., s. 414-415.

³¹ Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. I, çev. Mehmet Harmanacı, İstanbul 1994, s. 37; N. Fisher, *The Middle East, a History*, New York 1959, s. 175; Godfrey Goodwin, *Yeniçeriler*, Çev. Derin Türkömer, İstanbul 2001, s. 25.

³² Donald M. Nicol, *On The Origin of the Ottoman Emperors*, Cambridge University Press 1997, s. 15.

³³ C. Imber, a.g.e., s. 17, 18-19.

³⁴ D. Salamanga, “Γαζή Έβρενόζ”, s. 164; Periklis Rodakis, *Η Τουρκική Κατάκτηση της Θράκης, Οι Θράκες Μουσουλμάνοι*, Αθήνα 1991, s. 153; Georgios Mintsis, “Η Κατάληψη της Έδεσσας από τους Τούρκους (1389)”, *Μακεδονικά*, c. 21, 1993-94, Thessaloniki 1994, s. 259.

³⁵ A. Sideridou, “Κορτήσιος Βράνας Ο Ηπειρώτης”, *Ηπειρωτικά Χρονικά*, c. 3, Ioannina 1928, s. 253.

³⁶ Vranas ailesi için bkz. Du Cange, *Historia Byzantina Illustrata*, Bruxelles 1964, XXXV Brannarum Familia, s. 214-216. Bizanslı Vranas ailesi için ayrıca bkz. A. Sideridou, a.g.m., s. 249-271. Makalede konu edilen

Etimolojik açıklamalarla farklı bir görüş ileri süren P. Wittek'e göre, Evrenos Bey'in II. İzzeddin Keykavus'la birlikte Bizans'a sığınan ve Dobruca bölgesine yerleştirilen Gagavuz Türklerinden olma ihtimali yüksektir³⁷. Gagavuzların bir kısmının daha sonraki yıllarda Karesi bölgesine gelerek Türklerin hizmetinde bulunduklarını belirten Wittek, Evrenos'un bunlar arasında Varna'nın güneyindeki Evran Dağı civarından gelmesi sebebiyle adını buradan almış olabileceğini belirtmektedir. Aynı görüşü K. Karpat'ın da paylaştığını belirtmek gerekir³⁸. Ancak bu açıklamayı doğrulayacak bir kaynak yoktur.

Evrenos hakkında *DİA*'da yayımlanmış olan F. Başar'ın "Evrenosoğulları" maddesi ise en son çalışmalardan biridir. Bu çalışmada kökeni hakkında ayrıntılara girilmemesine rağmen hem babasının hem de Evrenos'un adına dair farklı görüşlerin özetlendiğini görüyoruz. Diğer yandan yazarın, Karesi emirlerinden iken Osmanlı hâkimiyetine katıldığını belirttiği Evrenos Bey için Türk soyundan geldiğine inandığını söyleyebiliriz³⁹.

Kortisios Vranas, XVII. yüzyılda vefat etmiştir. Evrenos Bey'i Bizans kökenli çıkarma amacıyla kaleme alınmış bir çalışmadır. Ayrıca Evrenos Bey'in faaliyette bulunduğu dönemle çağdaş değildir.

³⁷ P. Wittek, a.g.m., s. 666-667. P. Wittek'in ileri sürdüğü Evrenos'un Gagavuz Türklerinden olduğuna dair görüş, Evrenos'un kökeni hakkında kaleme alınan bir başka makaleye de konu olmuştur. Bkz. Levent Kayapınar, "Osmanlı Uç Beyi Evrenos Bey Ailesinin Menşei, Yunanistan Coğrafyasındaki Faaliyetleri ve Eserleri", *Abant İzzet Baysal Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 2004-I, S. 8, Bolu 2004, s. 133-142. Yazar, Evrenos isminin etimolojik kökeninden hareketle Evrenos adının Meriç nehrinin antik dönemdeki adı olan Έβρος/Evros kelimesinin kökünden türetildiğini ifade etmektedir. Bu açıklamadan hareketle, Evrenos'un bu bölgede yerleşmiş Gagavuz Türklerinden olduğuna dair yeni bir tez geliştirdiğini iddia etmektedir. Ancak yazarın filolojik açıklamasında bazı sorunlar mevcuttur. Öncelikle bugün Yunanistan'da bölge ve nehir adı olarak kullanılan Evros isminin, (Latince'de "Hebrus") son dönem Bizans kaynaklarına bakıldığında kullanımının yaygın olmadığını görüyoruz. Bu isim kaynaklarda daha çok Μαρτίσα/Maritza (Meriç) olarak geçmektedir. Yazar, antik Yunan yazarlarının terminolojisini kullanan Kantakouzenos'un bu kelimeyi kullanmasını iddiasına kanıt olarak göstermiştir. Ancak dönemin kaynaklarına bakıldığında bu kelimeyi sadece Kantakouzenos gibi yer isimlerinin antik dönemdeki adlarını kullanan Bizanslı yazarlarla sınırlı olduğunu görüyoruz. Diğer yandan, bu kelime yazarın iddia ettiği gibi "Yunanca isimden isim türeten ve bir kelimenin milliyet ve yöresine aidiyetini vurgulayan" -anos/-avos ekinin Έβρ-ος/Evr-os kelimesinin köküne eklenerek Meriçli manasına gelen Έβρ-avos/Evr-anos olamaz. Bu kelimeden Evros'lu (Meriçli) manasına gelen bir türetme yapılacaksa ancak bugün Çağdaş Yunanca'da Evros'lu/Meriçli anlamında kullanılmakta olan eril biçimiyle Evritis/Eβρήτης, dişil biçimiyle Evritissa/Eβρίτισσα şeklinde türetilir. Bkz. Georgios Babinotis, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Kentro Leksikologias, Athina 2002, s. 541. Ayrıca, ne eski Yunanca'da ne de Ortaçağ Yunancası'nda yazarın türettiği biçimiyle kullanıldığına dair hiçbir örnek olmadığı gibi Yunanca sözlüklerde de yoktur. Dolayısıyla, yazar Yunanca'da olmayan bir kelimeden hareketle, Wittek'in tezini Evros bölgesine uyarlayarak yeni bir teori geliştirdiğini iddia etse de görüldüğü gibi ciddi bir kanıt gösterememiştir.

³⁸ Kemal Karpat, "Gagauzların Tarihi Kökeni ve Folkloründen Parçalar", *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, İmge Yay., Ankara 2004, s. 385.

³⁹ F. Başar, a.g.m., s. 539.

Son on yılda Evrenos'a ayrılmış en kapsamlı çalışmaların H. Lowry tarafından yapıldığını belirtmek gerekir. Görüşlerinin ve tespitlerinin bir kısmına katılmasak da geçmişte yapılan çalışmaların üzerine bazı yeni yorumlar getirmesi önemlidir. İlk olarak 2003 yılında yayımlanan *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı* adlı eserinde Evrenos Bey'in kökeni konusuna önemli bir yer ayıran yazar, daha sonra Evrenos Bey veya ailesinden bahseden dört ayrı kitap daha yayımlamıştır⁴⁰. Bu eserlerinde doğrudan Evrenos Bey'in hayatı konu edilmemişse de Balkanlarda ona ait izlere dair bilgiler bulunmaktadır. Ancak bizim için, Evrenos üzerine görüşlerini açıkladığı eseri önemlidir. Lowry'nin bu eserini yazmaktaki asıl amacının Erken Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna dair teorileri yeniden değerlendirmek ve kendi teorisini kanıtlamak olduğu anlaşılmaktadır. Temel olarak P. Wittek'in ortaya attığı "gazâ" teorisine karşı ileri sürdüğü "yağmacı konfederasyonu" teorisinin argümanlarını tartıştığı eserinde, Evrenos'u da bu bağlamda ele almıştır. P. Wittek, F. Köprülü, H. İnalcık gibi tarihçilerin görüşlerine karşı en temel itirazının erken dönem Osmanlı uc toplumunu motive eden unsurun "gazâ" değil bir talan ekonomisi etrafında ittifak yapan Hristiyan ve Müslümanların ortak çıkar ilişkileri olduğu kanısındadır⁴¹. Bu teorilere konumuz dışında olduğu için yer vermiyoruz. Ancak eserin bütününe bakıldığında ileri sürülen fikirler, esasında Gibbons'un tezlerinin yüz yıl sonra yeniden daha güçlü bir şekilde iddiası olarak görülebilir. Bir bakıma, modern tarihçilikte sıkça rastlandığı üzere belirli bir kurgu yapıldıktan sonra kaynakların buna göre yorumlanması yönteminin sınırları bu şekilde zorlanmış görünüyor. Lowry, Evrenos'a dair yorumlarına geçmeden önce Spandounes/Spandugnino'nun eserinden yaptığı alıntı ile ilgili

⁴⁰ H. Lowry, *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı* adlı eserinde Evrenos Bey'in kökeni hakkında yorumlarda bulunmuştur. Bkz. *A.g.e.*, s. 61-74; Diğer bir eserinde ise Balkanlarda Osmanlı yerleşmesi ve mimari eserleri üzerine kapsamlı araştırmalarını yayımlamış ve I. Bölüm'ü Evrenos Bey'in XIV. yüzyılda Batı Trakya'daki güzergâhına ayırmıştır Bkz. H. Lowry, *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi*, s. 16-64; H. Lowry-İ Erünsal, *Yenice-i Vardarlı Evrenos Hanedanı: Notlar ve Belgeler*. Bu eser ise Evrenosoğulları şeceresinin yayımlandığı eserdir; H. W. Lowry, *Osmanlıların Ayak İzlerinde: Mukaddes Mekânlar ve Mimari Eserleri Arayış Yolculukları*, Bahçeşehir Ünv. Yay., 2009. Kuzey Yunanistan'daki mimari eserler üzerine yaptığı çalışmaları yayımlayan Lowry, bu eserinde Gülmülcine, Serez ve Yenice-i Vardar'da Evrenos Bey tarafından kurulan mimari eserlere de yer vermiştir; H. W. Lowry, *The Evrenos Family and the City of Selânik (Thessaloniki): Who Built the Hamza Bey Camii Why? Evrenos Ailesi ve Selânik Şehri: Hamza Beğ Camii Niçin ve Kimin Tarafından Yapıldı?*, Bahçeşehir Ünv. Yay., 2010. Son olarak yayımlanan bu eserinde ise Selanik'te inşa edilmiş olan Hamza Bey Camii'nden, Hamza Bey'in kim olduğundan ve Evrenosoğulları'nın Selanik şehrine katkılarından bahsetmektedir.

⁴¹ H. Lowry, *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, s. 63. Ancak Aşıkpaşazâde'nin eserinden yola çıkarak "toplumsal piramidin altında "istimâlet" ima edilmiş, Osmanlı'nın Hristiyan köylü halkın güvenini kazandığını" belirtmeyi de ihmal etmemiştir.

bölüme başlamaktadır⁴². Alıntıya göre Mihal Bey, Evrenos Bey ve Turahan Bey'in Osman Bey ile birlikte Michael Palaiologos (1261-1282) zamanında birer çete reisleri oldukları, ancak tek başlarına başarılı olamayan bu dört kişinin aralarında lider olarak Osman'ı seçtikleri belirtilmektedir. Ancak Osman bir bey değil eşitler arasında birinci bir ağabey olacaktı⁴³. Bu anlatı Lowry'nin teorisinin temelini oluşturmaktadır. Burada Lowry çıkış noktası olarak Osmanlı ve Bizans yönetici elitlerine yakın bir ismin, Spandounes'in geç XV. yüzyıla ait eserini kaynak almıştır. Bu teoriyi ise, Evrenos Bey'in ve benzer şekilde Mihal Bey'in "melik" unvanlarıyla hitap edilmesiyle desteklemeye çalışmış, bu unvanın tesadüfen verilmediğini ve "sadece hanedan üyelerine verilen bir unvan olduğunu" belirtmiştir⁴⁴. Ancak Lowry'nin Spandounes'ten aldığı bu *dört-aile teorisini* yeterince destekleyemediği görülmektedir.

Ayrıca Lowry'nin bu teori ile M. Öz'ün de belirttiği gibi Osmanlı Devleti'nin kurumlaşmasında ulema kökenli büyük ailelerin (Çandarlı gibi) katkılarını da göz ardı ettiği anlaşıyor. Yani, XV. yüzyıl Osmanlı kaynaklarına yöneltilen sıkı eleştirel süzgecin, Spandounes'in eserine uygulanmadığı görülmektedir⁴⁵. Esasında Lowry'nin Spandounes'i tanıtırken yazdıkları, bu kaynağın anlatısı üzerine bir teori inşa edilemeyeceğini de ortaya koymaktadır. Bu kişinin Kantakouzenos hanedanıyla akraba olduğunu ve Osmanlı meselelerine yabancı olmayan bu soylunun uzun süre Osmanlı Serez'inde ve İstanbul'da yaşadığını anlatmaktadır. Sultan II. Murad'ın

⁴² Theodore Spandounes on the Origin of the Ottoman Emperors, Yay. D. Nicol, Cambridge 1997. Naklen H. Lowry, a.g.e., s. 61.

⁴³ H. Lowry, a.g.e., 61-72.

⁴⁴ Evrenos Bey'in türbe kitabesinde yaptığı başarılı gaza akınları nedeniyle "melikü'l-guzât" yani gazilerin sultanı, başı olarak kayıtlıdır. V. Demetriades, a.g.m., s. 331-332; 1386 tarihli Sultan Murad'ın Evrenos Bey'e gönderdiği ferman süretinde ise kendisine "cenâb-ı emâret-me'âb eyâlet-intisâb ifühârü'l-ümerâyî'l-kirâm melikü'l-guzât ve'l-mücâhidin kâhîrinü'l-kefere ve'l-müşrikîn Gazi ve Hacı Evrenos Bey" olarak hitap edilmiştir. Bkz. BOA, YEE, No: 91/49. Ancak yaptığımız araştırmada bu elkabin bütününe rastlayamadık. Bu konuda en kapsamlı çalışma olan M. Kütükoğlu'nun *Osmanlı Belgelerinin Dili* adlı kitabına da konu edilmemiştir. Ancak elkabin girişinde yer alan "cenâb-ı emâret-me'âb" şeklindeki hitap, Ramazanoğlu Piri Bey ve Kırım Beyleri için de kullanılmaktaydı ve diğer beylerden üstünlüklerini belirtme amacını taşıyordu. Bkz. Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Hacettepe Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1992, I. Bölüm Dipnotları 8. Ayrıca sonunda yer alan "melikü'l-guzât ve'l-mücâhidin kâhîrinü'l-kefere ve'l-müşrikîn" ifadesi de Musa Çelebi için kullanılmış olup, Evrenos Bey'in aynı unvana sahip olması ona verilen büyük ayrıcalığın göstergesidir. Bkz. *Osmanlı Tarihine Ait Takvimler I*, yay. Atsız, Küçükaydın Matbaası, İstanbul 1961, s. 102. Elkap, Evrenos Bey'e verilen büyük önemi, gaza faaliyetlerindeki başarısını ve sadece fethetmekle kalmayıp bu yöreleri kalkındırmadaki etkisini de vurgulamaktadır.

⁴⁵ Bu eserin eksiksiz bir tahlili ve bazı eleştirileri için bkz. Mehmet Öz, "Kimlik Tartışmalarına Osmanlı Kimliği Vasiyetiyle Bir Katkı: Osmanlı Devleti Kimler Tarafından ve Nasıl Kuruldu?", [H. W. Lowry, The Nature of The Early Ottoman State, New York Press, Albany 2003], *Türkiye Günümü*, S. 83 (Kış 2005), s. 57-64.

karısı Sırp Prensesi Mara/Maria, Spandounes'in büyük teyzesidir. Bu sayede Osmanlı hanedanıyla akrabalık bağları da olan Spandounes, Osmanlı tarihini yazmak için yine akrabalarından olan iki Osmanlı paşasından da bilgi almıştır. Lowry'nin tespitlerine göre bu akrabalar, kendileri de birer mühtedi olan Hersekzâde Ahmed Paşa ve Mesih Paşa'dır⁴⁶. Spandounes'in bu paşaların anlatılarını doğru kabul etmesi Lowry tarafından doğal karşılanmıştır. Ancak bu paşaların neden böyle bir hikâyeye anlattıklarını sorgulamaz. Oysa mühtedi olan paşaların "Evrenos Bey" gibi ünlü bir komutanla kendilerini özdeşleştirmiş olma ihtimallerini göz ardı etmemek gerekir. Keza Spandounes'in bahsettiği adı geçen dört kişinin 1261-1282 yılları arasında bir dönemde bir arada olduklarına dair kronolojinin yazarın kendisi tarafından da mantıklı bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Lowry'nin bu yorumları ile yeniden Gibbons tezlerine döndüğü anlaşıyor. Gibbons'un aslında Bizans tarihçisi Nicephoros Gregoras'a dayanarak Bursa muhafızı Saroz'u Evrenos olarak yazdığı bilinmektedir⁴⁷. Gregoras'ta böyle bir bilginin olmadığını belirten Lowry, Âşıkpaşazâde'de anlatılan Bursa kalesinin Orhan Gazi'ye teslimi hikâyesini aktarmıştır⁴⁸. Bu hikâyede Âşıkpaşazâde, Orhan ile Bursa'nın Bizanslı muhafızı Saroz arasında bir diyalogdan bahseder⁴⁹. Bu diyaloga göre Orhan, Rum Saroz'a neden kaleyi teslim ettiklerini ve çok ceset olduğunu sorar. Saroz da Osmanlıların gücünün artması ve baskısından dolayı zayıf düştüklerini, çevredeki halkın kendileri yerine Osmanlılara itaat etmelerinden dolayı da zayıf düşerek teslim olduklarını anlatır. Direnmeyenlerin rahata kavuştuklarını gördükleri için kendilerinin de buna heves ettiklerini ve aklıktan insanların öldüklerinden ve bu nedenle de teslim olduklarından bahseder. Ancak Âşıkpaşazâde'deki bu hayali diyalogu aktaran yazar, Saroz'un neden Evrenos sayılması gerektiğine dair soruya herhangi bir yorumda bulunmamıştır. Saroz'un on yıl süren Bursa kuşatmasından sonra şehri teslim ettiği bilinmektedir. Bu kişinin etraftaki koşulları ve süreci değerlendirecek kadar kalede bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda, 1417 yılında öldüğü bilinen, hatta 1413 yılında halen savaş meydanında olan Evrenos'un yaklaşık yüz yaşında at sırtında savaştığını kabul etmemiz gerekir.

⁴⁶ H. Lowry, *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, s. 73-74.

⁴⁷ H. A. Gibbons, *a.g.e.*, s. 39.

⁴⁸ H. Lowry, *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, s. 62-63.

⁴⁹ Âşıkpaşazâde, *a.g.e.*, s. 30; Bu eserde Bursa tekfurı olarak geçmesine rağmen tekfurun ismi verilmemiştir. Ancak farklı bir nüshada bu tekfurun adının Saroz olduğu kaydedilmiştir. Bkz. Âşıkpaşazâde, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, Haz. Kemal Yavuz-M. A. Yekta Saraç, İstanbul 2003, s. 85-86.

Yazarın bir diğer tezi, yukarıda bahsettiğimiz gibi Prangi/Pirangi lakabından dolayı babası İsa Bey'in Katalan paralı askerlerinden olma ihtimalidir⁵⁰. Bu tez ile Ö. L. Barkan'ın yayımladığı bu kayıtlardaki lakabın, Uzunçarşılı'nın da öne sürdüğü gibi Frengi/Franki'ye olan ses benzerliği nedeniyle Katalanlarla ilgili olma ihtimalini tartışmaktadır⁵¹. Katalan kronik yazarı Muntaner ve Pachymeres'i kaynak gösteren Lowry, o dönemde Bizans için toplanan paralı askerler arasında Katalanların da bulunduğunu kaydetmiş, hatta 1305'te Katalanlardan ayrılan bir grubun Osmanlı hizmetine geçtiğini belirtmiştir. Bu nedenle de Frenk İsa'nın ve oğlu Evrenos'un Bizans, Karesi ya da Osmanlı hizmetine girmiş Katalanlardan olabileceği ihtimalini belirtmiştir. Böylece bir Müslüman ismi taşımayan Evrenos'un kökenine açıklık getirebileceğini düşünen yazar, babası için de Rumların Katalanlara 'Franki' demesinden yola çıkarak Türk hizmetine girmiş Avrupalı paralı askerlerden biri olma ihtimalini savunmuştur⁵². Eğer babasına lakap olan bu kelime Osmanlı defter ve belgelerinde rastladığımız şekilde sadece "Prankı" olsaydı bu ihtimali göz önüne alabilirdik. Ancak aşağıda inceleyeceğimiz gibi Evrenos Bey Mülknâmesi'nde ve torunu İsa Bey'in vakfiyesinde bu lakaba Branko/Pranko olarak da rastlıyoruz. Ayrıca, İsa Bey gerçekten "Avrupalı" anlamına gelen bir Frengi olsaydı, geçtiğini düşündüğümüz geçit ve köylere -anlam veremediğimiz ve yıllardır tartışılan- Prankı kelimesini değil, 'Frenk' ismini bırakırdı. Osmanlı kâtiplerinin ısrarla Prankı hatta bazı kayıtlarda Branko şeklinde kaydetmiş olması, bize bu kelimenin Frenk'den gelmediğini düşündürmektedir. Ayrıca Osmanlıca'da 'b' ve 'p' harfleri karıştırılabilecek kadar benzerdir. Pek çok kayıtta bu iki dişli harfin noktası/noktaları belirsizdir. Ancak "p" ve "f" harfleri karıştırılmayacak kadar farklıdır. Bu lakap, Prankı/Branko gibi versiyonları dışında hiçbir kayıtta Franki/Frenki şeklinde de geçmemektedir. Bu nedenle bu lakabın Franki İsa ya da Frank İsa olarak yorumlanabilmesi kanaatimizce oldukça güçtür. Sonuç olarak Lowry'nin Evrenos'un kökeni veya adına dair nihaî bir önerisi yoktur. Ancak tezlerinde iddia ettiği gibi Evrenos'un

⁵⁰ H. Lowry, *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, s. 65. Ayrıca bkz. Aynı yazar, *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi*, s. 17, dn. 5.

⁵¹ Uzunçarşılı, başka bir eserinde "prankı" kelimesinin XV. yüzyıldan itibaren kullanılan havan toplarına verilen isimlerden biri olduğunu belirtmiş, mahkumların prankı topuna bağlanarak cezalandırıldıklarından bahsetmiştir. Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, c. II, T.T.K. Ankara 1984, s. 49, dn. 1; ayrıca 1572 tarihinde Adana yöresindeki Ayas kalesinde "senk-i prankı" uzun havan toplarına verilen mühimmat adı olarak tespit edilmiştir. bkz. Yılmaz Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları III, 1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, T.T.K. Ankara 2005, s. 417; Eftal Şükrü Batmaz, "Osmanlı Devletinde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış, OTAM, S. 7, Ankara 1997, s. 9.

⁵² H. Lowry, *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, s. 65; H. Lowry-İ Erünsal, *a.g.e.*, s. 124.

ister Katalan kökenli ister Rum olsun bir mühtedi olduğunu düşündüğü anlaşılmaktadır.

Görüldüğü gibi Evrenos'un kim olduğu, ne zaman tarih sahnesine çıktığı konularında pek çok görüş ileri sürülmüştür. Anlaşılacağı üzere araştırmacıların onun kim olduğuna dair merakları, aslında Evrenos'un erken Osmanlı döneminde oynadığı rolün öneminden kaynaklanmaktadır. Lowry'in eserinde de açıkça görüldüğü gibi onun bir mühtedi olması düşüncesi, kendi tezlerini güçlendiren bir kanıt olarak kullanılmıştır.

Diğer yandan, yukarıda sıkça zikrettiğimiz gibi Evrenos'un Karesi ümerasından bir akıncı olduğuna dair görüşlerin de aynı bakış açısıyla sorgulanması gerekmektedir. Esasında bu görüşün de sağlam kanıtlarının olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Daha önce belirttiğimiz gibi Osmanlı kaynaklarına kronolojik olarak bakıldığında Evrenos'un Karesi ümerasından bir akıncı beyi olduğunu zikredenlerin XVI. yüzyıldan sonra yazılmış olduklarını görürüz. Ayrıca Âşıkpaşazâde, Neşri ve İbn-i Kemal gibi erken dönem kronik yazarlarının eserlerinde Rumeli'ye geçiş hikâyesi anlatılırken, Karesili beylerden Ece ve Fazıl beylerin adı verilmiş, Evrenos Bey'den ise hiç bahsedilmemiştir⁵³.

Evrenos Bey'in adı Âşıkpaşazâde ve Neşri'nin eserlerinde ilk defa 1357'deki Konurhisar'ın fethi bahsinde zikredilmişti. Bu tarihte henüz Hacı İlbeyi'ne "yarar yoldaş" bırakıldığı belirtilen bu kaynaklara bakıldığında, Evrenos'un henüz askeri kariyerinin başlarında olduğunu görürüz. Dolayısıyla geç dönem Osmanlı kaynaklarının Karesi beylerinin yanına Evrenos'un adını da eklemiş olma ihtimali yüksektir. Çok geç tarihlerde yazılmış olsalar dahi bu kaynakların tamamen göz ardı edilemeyeceğini de belirtmek gerekir. Buna rağmen, Mordtmann, Mélikoff, Uzunçarşılı ve Başar tarafından yapılan çalışmalarda, neden Evrenos Bey'in hayatı anlatılırken Karesili beyler arasında olduğu kabul edilmiştir? Bu soruya net bir cevap vermek mümkün değildir. Gibbons'un erken Osmanlı tarihinin kurgusunun çelişkileri, bu yazarları Evrenos'un hikâyesini başka bir kurgu içinde değerlendirmeye yönlendirmiş olabilir. Bu noktada Karesi kökeninden bahseden kaynaklar kurgulanabilecek en mantıklı hikâyeyi sağlamış görünüyor. Keza, en erken Osmanlı kaynaklarında Evrenos'un aniden

⁵³ Âşıkpaşazâde, *a.g.e.*, s. 48-49; Neşri, *a.g.e.* (Unat-Köymen), s. 173-177; İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman, I. Defter*, Haz. Şerafettin Turan, T.T.K., Ankara 1991, s. 162.

ortaya çıkan bir akıncı olması, Evrenos'un ilk yıllarında dair bir kurgu yapılmasına izin vermemektedir.

Evrenos Bey'in Karesi ümerasından olduğunu iddia eden araştırmalara bakıldığında, karşımıza bu görüşü güçlendiren başka bir hikâyenin hepsinde ortak olduğu görülmektedir. Bu yazarlara göre 1352'de Stephan Dusan'a karşı destek isteyen Bizans İmparatoru Kantakouzenos'a giden yardım kuvvetleri arasında Süleyman Paşa'nın yanında Evrenos Bey'in de adı geçmektedir⁵⁴. Bu bilgi doğru olduğu takdirde, 1345'e doğru Osmanlı topraklarına katılmış olan bir Karesili beyin Süleyman Paşa'nın yanında olması, Evrenos'un Karesi kökleriyle ilgili hikâyesini doğrulayacak bir kanıt olmaktadır. Ancak Kantakouzenos'un eserinde böyle bir bilgiye rastlayamadık. Üstelik İmparator Kantakouzenos'un kendi kaleme aldığı eserini incelediğimizde, bütün olayları ayrıntılarıyla ve isimlerle aktaran imparatorun, bu olayı anlatırken Süleyman Paşa'nın dışında başka bir isimden bahsetmediği görülmektedir⁵⁵. Dolayısıyla, Evrenos'un Karesi kökenli olduğunu ve bu bölgeden Osmanlı uc kuvvetlerine katıldığını iddia etmek için elimizde yeterli bilgi olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Ancak bu tespiti-miz, elbette bu görüşlerin tamamen ihtimal dışı olduğunu iddia etmek anlamına gelmemektedir. Sadece mantıklı görünen tarihsel bir kurgunun yeterli kanıtlarının olmadığına dair bir tespit sayılmalıdır.

Ayrıca bu hikâyeye inanırsak, Uzunçarşılı'nın iddia ettiği gibi Evrenos Bey'in yüz yaşından fazla yaşamış olduğunu da kabul etmemiz gerekir. Onun bu hesabı neye göre yaptığını bilmiyoruz. Ancak Evrenos'un 1317'den önce doğmuş olduğunu düşündüğü açıktır. Kaynaklarda yaşıyla ilgili bir dayanağın olmadığını belirtmiştik. Dolayısıyla Evrenos Bey'in ne zaman doğduğu veya kaç yıl yaşadığını sadece tahmin edebiliriz.

Pranko Lazarat ve Avraniz/Evrantz

-Prankı İsa ve Evrenos'un Adına Dair Yeni Bulgular-

Evrenos Bey'in kökeni ve tarih sahnesine çıkışıyla ilgili hipotezlerdeki ve kaynaklardaki çelişkiler, araştırmacıları Evrenos'un babası İsa Bey hakkında -Lowry'nin eserinde de gördüğümüz gibi- yeni yorumlar yapmaya yöneltmiştir. Barkan'ın yayımladığı belgede "Pırangı İsa Bey" olarak oku-

⁵⁴ I. Melikoff, a.g.m., s. 720, I. Hakkı Uzunçarşılı, "Evrenos", s. 415; F. Başar, a.g.m., s. 539.

⁵⁵ Türkçe bildiği zannedilen Kantakouzenos, Süleyman Paşa komutasında yardıma giden Osmanlı kuvvetleri ve orada yaşanan gelişmeler hakkında kendi eserinde ayrıntılı bilgi vermektedir. Bkz. Ioannis Cantacuzeni, *Historiarum*, ed. Ludovici Schopeni, vol. III, Boanne, 1832, s. 222-242.

duğu ismi, Uzunçarşılı aktarırken: “babası sonradan Pranko veya Frankı (Prangı) lakabını almış olan İsa Bey’dir” şeklinde aktarmıştır⁵⁶. İsa Bey’in lakabının sonunda “y” harfi ile Barkan’ın okuduğu gibi iki ayrı kayıta daha “Prankı/Pırankı” (پرانقى) olarak karşımıza çıktığını görürüz⁵⁷. Ancak İsa Bey’in lakabı olarak zikredilen bu isim, çalışmamız sırasında farklı telaffuzlar da karşımıza çıkmıştır⁵⁸. Sonunda “vav” harfi ile “Branko (برانكو)”⁵⁹ veya Pranko (پرانكو)⁶⁰ şeklinde de kaydedilmiştir. Hatta bazı belgelerde bu lakap kullanılmadan Gazi İsa Bey⁶¹ ya da sadece İsa Bey⁶² şeklinde kaydedildiği de olmuştur.

Ancak İsa Bey’in bugüne kadar tespit edilmeyen farklı bir ismiyle karşı karşıyayız. İsa Bey için kullanılan bu isim, aynı adı taşıyan torununun yani Evrenos Bey’in oğlu İsa Bey’in H. 861 (1456-57) tarihli Selanik vakfiyesinde yer almaktadır⁶³. Bu vakfiyede dikkati çeken ilk şey, Evrenos’un baba adı olarak bilinen ve her belgede karşımıza çıkan “İsa Bey” adının kaydedilmemiş olmasıdır. Belgede Evrenos Bey’in babasının ismi “Pranko Lazarat (پرانكو لازارت)” olarak şimdiye kadar karşılaşmadığımız bir şekilde geçmektedir. İlk defa rastlanılan bu bilginin, şimdiye kadar yapılan Evrenos Bey ve babasının kökenine dair tartışmalar açısından önemi aşikârdır. Bu nedenle başka bir belgede bu bilgiyi teyit edebilecek kanıtlara ulaşmak önemlidir. Bu bağlamda yaptığımız araştırmalarda ilginç bir şekilde bu *Lazarat* ismine 1530 tarihli *Muhasebe-i Vilâyet-i Rumili* defterinde ve başka kayıtlarda da rastlıyoruz⁶⁴. Bu defterde Serfiçe (Servia) kazasına bağlı bir köy adı olarak geçen *Lazarat* adının kullanımı, aynı isimle bir karyenin var oluşu nedeniyle tesadüfî bir okuma olmadığının kanıtı olarak sayılabilir.

⁵⁶ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.m., s. 414-415.

⁵⁷ BOA, HAT 552-27283; 167 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Rumili Defteri (937/1530) I, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 2003, v. 198.

⁵⁸ Lowry-Erünsal, Evrenos Bey’in babasının lakabının sadece 1530 tarihli defterde ve Barkan tarafından yayınlanan Kanuni dönemi Paşa İli Defteri’nde kaydedilmiş olduğunu, bu belgeler olmadan babasının Prankı/Pırankı İsa Bey olarak bilmenin mümkün olamayacağını belirtmişlerdir. Aşağıda görüleceği üzere sadece bu iki belgede değil, değişik yazım biçimleriyle farklı belgelerde de kaydedilmiştir. Krş. için bkz. Lowry-Erünsal, a.g.e., s. 124.

⁵⁹ TKGM, No: 195.

⁶⁰ BOA, EV. VKF. No: 861.

⁶¹ BOA, EV.d. No: 15003 (3/6).

⁶² BOA, EV.d. No: 11519; BOA, EV.d. No: 11796 (3/5). Bu belgelerde Evrenos Bey’in atası İsa Bey olarak kaydedilmiştir. Evrenos Bey’in oğlu İsa Bey ile karıştırılmamalıdır.

⁶³ BOA, EV. VKF. No: 861.

⁶⁴ 167 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Rumili Defteri, s. 75. Bu karye dışında da Ohri Sancağı’na bağlı Lazara Nahiyesi ve Lazarat Karyesi bulunmaktadır. Bkz. BOA, ML.CRD.d., No: 1327; BOA, HAT, Dosya No: 1451, Gömlek No: 6. Ayrıca Ergiri Kazası Lazarat Karyesi için bkz. BOA, MF.MKT, Dosya No: 1129, Gömlek No: 35.

Ayrıca bu kayıтта İsa adının bulunmaması da oldukça düşündürücüdür. Yukarıda bahsettiğimiz belgelerde Branko/Prankı lakabı farklı telaffuzlarla geçse de lakabın ardından mutlaka İsa Bey olarak kaydedilmiş olduğunu biliyoruz. Vakfiyede ise sadece *Pranko Lazarat* olarak kaydedilmiştir. Böylece bugüne kadar lakap olarak bilinen bu kelimenin Evrenos Bey'in babasının ismi olduğunu söyleyebiliriz.

Ayrıca aynı belgede Evrenos Bey'in adının ilk defa “Evrantz/Avraniz” [اورانيز] şeklinde karşımıza çıkması da ilginçtir. Bu da bize Bizans kaynaklarında geçen Evrenos isminin farklı yazım şekillerini hatırlatmaktadır⁶⁵. Belki de ismin doğru telaffuzunun Avranezis (Ἀβρανέζης) ya da Vranezis (Βρανέζης) şeklinde olabileceği ihtimalini düşündürmektedir⁶⁶. Ayrıca Evrenos Bey'in 1417 tarihli mezar kitabesinde adı Evrenoz/Evrenuz (اورنز) şeklinde kaydedilmiş idi⁶⁷. Aslında Türkçe okuma kolaylığı sağlayan ilk sesli harf çıkarıldığı zaman yine Bizans kaynaklarındakine ve vakfiyede tespit ettiğimiz isme benzer şekilde “Vranez/Vraniz” (ورنز) adı ile karşılaşmaktayız.

Diğer yandan, bu belgenin orijinal olup olmadığı sorusu hatıra gelebilir. Ancak bunun orijinal metne dayanan bir sûret olarak sahih olduğuna dair bazı işaretler söz konusudur. Evrenos'un oğlu Gazi İsa Bey'e ait bu Arapça vakfiye, H. 1320 (1902-1903) tarihinde aslından kopya edilmiş bir sûrettir. Çok geç tarihli bir suret olsa da belgenin orijinal olduğunu düşünmemizin sebebi, H. 861 (1456-57) tarihiyle son bulmasıdır. Bu tarihten sonrasına ait herhangi bir bilgi eklenmemiştir. Burada dikkati çeken en önemli şeylerden biri, kopyalayan kâtibin herhangi bir derkenar ekleme-

⁶⁵ İ. H. Uzunçarşılı, “Evrenos”, 414; H. Lowry, *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi*, s. 16; H. Lowry-İ. Erünsal, *a.g.e.*, s. 125; Ayrıca Evrenos Bey'in Bizans ve Osmanlı Kaynaklarında adının nasıl geçtiğine dair bkz. Ayşegül Kılıç, “Bizans ve Osmanlı Kaynaklarında Gâzi Evrenos Bey'in İmajı Hakkında Bir İnceleme”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXX, S. 49, Ankara 2011, s. 131-144.

⁶⁶ Doukas'ın *Historia* adlı eserinde Evrenos Bey'in adı Ἀβρανέζης (Avranezis) şeklinde geçmektedir. Bkz. Michael Doukas, *Βυζαντινοτοπουγκική Ιστορία*, Athina 1997, s. 143, 341. Pseudo-Sphrantzes olarak bilinen, Monemvasia Metropolit Makarios Melissenos tarafından Sphrantzes'in eserinin zeyli olarak yazılmış *Majus Kroniği*'nde ise Evrenos Bey'in ismi (Βρενέζης) Vrenezis olarak geçmektedir. Bkz. Pseudo-Phrantzes, *Memoria 1401-1477, In anexa Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos Cronica 1258-1481*, ed. Vasile Grecu, Bucureşti 1966, s. 202, 222; İ. H. Uzunçarşılı, “Evrenos”, 414; Doukas ve Sphrantzes hakkında bkz. Melek Delilbaşı, “Türk Tarihinin Bizans Kaynakları”, *Cogito Bizans*, İstanbul 1999, s. 342-347.

⁶⁷ Türbe kitabesi için bkz. V. Demetriades, “The Tomb of Ghazi Evrenos Bey”, s. 331; H. Lowry, *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, s. 67; H. Ç. Arslan, *a.g.e.*, s. 90-91; H. Lowry-İ. Erünsal, *a.g.e.*, s. 89. Ayrıca H. 901 (1495-1496) tarihli Evrenos Bey ile aynı adı taşıyan torununa ait olduğu düşünülen bir kitabe de bu isim “Evrenez” şeklinde hareketleriyle kaydedilmiş idi. Bkz. H. Lowry-İ. Erünsal, *a.g.e.*, s. 125. İç Anadolu'da Hacı Bektaş Türbesi'nde yapılan çalışmada bulunan Evrenosoğulları'na ait bu kitabe için ayrıca bkz. (naklen Lowry-Erünsal), E. Zeynep Yürekli-Görkay, *Legend and Architecture in the Ottoman Empire: The Shrines of Seyyid Gazi and Hacı Bektaş*, Harvard Üniv. Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2005.

den, sadece bu tarihi taşıyan, yani tahminimizce bir nevi tecdid edildiğini gösteren bir pul yapıştırmış olmasıdır. Kâtibin belgeye herhangi bir müdahalesi görülmemektedir. Öte yandan, dikkat çeken diğer bir nokta, Arşiv belgelerinde Evrenos olarak gördüğümüz bu ismin kâtip tarafından neden farklı yazıldığı sorusudur. Kâtibin, belgeyi kopyaladığı tarihte ünü yüzyıllardır devam eden Evrenos'un adını yanlış yazma ihtimali çok düşük olmalıdır. Saydığımız sebeplerden ötürü orijinal sayabileceğimiz bu belgenin bizim açımızdan diğer bir önemi ise Osmanlı kronikleri gibi hanedan tarihlerinden farklı olarak vakfın bulunduğu Selanik'te kaydedilmiş olmasıdır. Ayrıca 1456-57 gibi erken bir tarihe ait nadir bir belge olarak daha farklı yorumlara kapı açma ihtimalidir.

Yeniden *Prankı İsa Bey* ya da söz konusu belgedeki adıyla *Pranko Lazarat*'ın kökenlerine dair tartışmaya dönersek, yeni varsayımlar üzerinde durabiliriz. Ancak henüz başka bir belgeden teyit edemediğimiz bu bilgiden yola çıkarak kesin sonuçlara ulaşmanın doğru olmayacağı kanaatindeyiz. Hakkında sadece "Prangi" lakabı bilinirken kaleme alınan yorumların yanında biz de bu yeni bilgiyi değerlendirmeye çalışacağız. Bu ismin hemen bize Balkan Slavları arasında yaygın olan Lazar Brankoviç veya modern Sırp isimlerinde de görülen Branko Lazar'ı hatırlattığını belirtmeliyiz. Kanaatimizce 'Frenk' kelimesinden hareketle ortaya çıkan varsayımlarından daha az zorlama gerektiren bir çıkarımdır. Üstelik bu varsayımı destekleyen bazı işaretler vardır. Eğer yukarıda belirttiğimiz gibi bugün de kullanılan Branko/Pranko Lazar ismini bir işaret saymazsak, tarihi metinlere baktığımızda Brankoviç adının Pranko olarak yazıldığını görürüz. Örneğin *Bizans Kısa Kronikleri*'nden birinde kronik yazarı Lazar Brankoviç'in babası ve Stefan Lazareviç'in rakibi olan Vuk Brankoviç'in *Vounko Pranko* olarak yazıldığı görülmektedir.⁶⁸ Bu kanıtlar bize en azından Pranko kelimesinin kökenine dair bir fikir verir. Elbette bu kayıttan hareketle İsa Bey'in bir Sırp olduğu kesin şekilde iddia edilemez. Şimdilik, bu yönde yeteri kadar kaynağın olmadığı açıktır. Buna rağmen, elimizdeki kayıt bize Evrenos Bey'in ve babasının kökenine dair teorilere yeni bir tartışma zemini sağlaması bakımından önemlidir.

Diğer önemli bir konu ise Barkan'ın da belirttiği gibi İsa Bey'in şehit düştüğü köyün Balkanlarda bulunmasıdır. Ayrıca Meriç üzerindeki bir geçide ve birkaç köye de bu ismi vermiş olması onun bu yörede şöhret sa-

⁶⁸ Peter Schreiner, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, Wien 1975, c. I, s. 563. (No. 72a/17).

hibi olduğunu göstermektedir⁶⁹. Zira Evrenos Bey'in adı kaynaklarda, Balkanlarda yapılan ilk fetihler sırasında geçmeye başlamış ve bu fetihlerin önderliğini yapmıştır. Evrenos'un bu coğrafyayı iyi bildiği açıktır. Bu nedenle bize Evrenos Bey'in Anadolu'dan çok Balkan kökenli olma ihtimalini düşündürür. Aksi takdirde Barkan'ın da vurguladığı gibi oğluyla birlikte Batı Trakya'nın içlerine kadar yapılan seferlerde savaşarak şehit düşen İsa Bey dururken, Osmanlı kaynaklarında Evrenos Bey tarih sahnesine yalnız çıkmazdı ve bugün aileye verilen isim Evrenos Bey'in ismi olmazdı⁷⁰.

Sonuç

Yaptığımız araştırma sonucunda, bugüne kadar Evrenos Bey'in babası olarak bilinen İsa Bey'in adının XV. yüzyıla ait bir belgede "Pranko Lazarat" olarak kaydedildiği tespit edilmiştir. İlk defa Barkan tarafından duyurulan ancak günümüze kadar tartışma konusu olan "Prankı" kelimesinin İsa Bey'in lakabı değil, adı olduğu ve farklı telaffuzlarla belgelerde karşımıza çıkan bu kelimenin aslının "Pranko" olduğunu düşünmekteyiz. Her ne kadar bu bilgiler doğrultusunda kesin bir yargıya varmak güç olsa da bu bağlamda Slav kökenli olduğunu düşündüğümüz Pranko Lazarat ve oğlu Evrenos Bey hakkında yapılan çalışmalara da yeni bir tartışma boyutu açtığımız kanaatindeyiz. Aynı belgede Evrenos Bey'in adının ise Evraniz/Avraniz Bey şeklinde farklı bir telaffuzda karşımıza çıkması ise yine bugüne kadar adının nereden geldiği tespit edilemeyen Evrenos ismine açıklık getirmektedir. Türkçe okuma kolaylığı sağlayan ilk sesli harfi çıkardığımız zaman Bizans kaynaklarındakine ve mezar kitabesindeki benzer şekilde karşımıza çıkan Vraniz adı, bu gün hala Slav kökenli halklar arasında yaygın olarak kullanılan Vranis/Vranes ismini karşımıza çıkarmaktadır. Evrenos Bey'in Osmanlı kroniklerine göre Konurhisar'ın fethi sırasında Rumeli'de tarih sahnesine çıkması da onun Balkan kökenli olma fikrini ve tezimizi kuvvetlendirmektedir.

⁶⁹ Ö. Lütü Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri (I)", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, İstanbul 1980, s. 284. Dimetoka'da bulunan Prankı geçidi için ayrıca bkz. M. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s. 181, 247. Ayrıca, Karye-i Branki bkz. BOA, TT 20, v. 245; ya da Dimetoka Kazası'nda Prankı Köyü için bkz. BOA, C.EV. No: 66/3263.

⁷⁰ Ö. L. Barkan, a.g.m., s. 283-284.

KAYNAKÇA***Arşiv Belgeleri***

167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rumili Defteri (937/1530) I, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 2003.

BOA, C.EV. No: 66/3263.

BOA, EV. VKF. No: 861.

BOA, EV.d.. No: 11519.

BOA, EV.d.. No: 11796.

BOA, EV.d.. No: 15003.

BOA, HAT 552-27283.

BOA, HAT, Dosya No: 1451, Gömlek No: 6.

BOA, MF.MKT, Dosya No: 1129, Gömlek No: 35.

BOA, ML.CRD.d., No: 1327.

BOA, TT 20.

TKGM, No: 195.

Bizans Kaynakları

Cantacuzeni, Ioannis, *Historiarum*, ed. Ludovici Schopeni, vol. III, Boanne, 1832.

Doukas, Michael, *Bvζαντινοτουρκική Ιστορία*, Athina 1997.

Pseudo-Phrantzes, *Memorii 1401-1477*, In anexa *Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos Cronica 1258-1481*, ed. Vasile Grecu, Bucureşti 1966.

Schreiner, Peter, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, c.I-II, Wien 1975.

Osmanlı Kaynakları

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-ahbâr*, c. I, Tıpkıbasım, T.T.K. Ankara 2009.

İdris-i Bitlisî, *Hesht Bihîşt*, c. I, Haz. Mehmet Karataş-Selim Kaya-Yaşar Baş, Bitlis Eğitim ve Tanıtma Vakfı Yay., Ankara 2008.

Hoca Saadeddin, *Tâcü't-tevârîh*, c. I, İstanbul 1279.

Âşıkpaşazâde, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, Haz. Kemal Yavuz-M. A. Yekta Saraç, İstanbul 2003.

Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Al-i Osmân*, İstanbul Matba'a-i Amire, Hicrî 1332.

Mehmed Neşrî, *Neşri Tarihi (Kitâb-ı Cihan-nümâ)*, I, Haz. F. R. Unat-M. A. Köymen, T.T.K. Ankara 1995.

İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman, I. Defter*, Haz. Şerafettin Turan, T.T.K., Ankara 1991.

Tetkik Eserler

Ahmet Refik, *Türk Akıncıları*, İstanbul 1933.

Arat, Reşid Rahmeti, *Kutadgu Bilig III*, İstanbul 1979.

Arslan, H. Çetin, *Türk Akıncı Beyleri ve Balkanların İmarına Katkıları (1300-1451)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001.

Babiniotis, Georgios, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Kentro Leksikologias, Athina 2002.

Barkan, Ö. Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstilâ Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, c. II, Ankara 1942, s. 279-365.

-----, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri I, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, İstanbul 1980.

Başar, Fahamettin, "Evrenosoğulları", *DİA*, c. XI, İstanbul 1995, s. 539-541.

Batmaz, Eftal Şükrü, "Osmanlı Devletinde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış", *OTAM*, S. 7, Ankara 1997, s. 3-9.

Çalı (Kılıç), Ayşegül, *Gazi Evrenos Bey*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2011.

Danışmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. I, İstanbul 1947.

Delilbaşı, Melek, "Türk Tarihinin Bizans Kaynakları", *Cogito Bizans*, İstanbul 1999, s. 339-351.

- Demetriades, Vasilis, "The Tomb of Ghazi Evrenos Bey at Yenitsa and its Inscrption", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, v. XXXIX/I, London 1976, s. 328-332.
- Du Cange, *Historia Byzantina Illustrata*, Bruxelles 1964.
- Fisher, N., *The Middle East, a History*, New York 1959.
- Gibbons, H. Adams, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ankara 1998.
- Goodwin, Godfrey, *Yeniçeriler*, Çev. Derin Türkömer, İstanbul 2001.
- Gökbilgin, M. Tayyip, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İşaret Yay., İstanbul 2007.
- Günel Öden, Zerrin, *Karası Beyliği*, T.T.K., Ankara 1999.
- Hamid Vehbi, "Gazi Evrenos Bey", *Meşâhir-i İslâm*, c. II, cüz 26, İstanbul 1301, s. 801-843.
- Hammer, J. V., *Osmanlı Devleti Tarihi I-II*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983.
- Imber, Colin, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, Çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., İstanbul 2006.
- İnalcık, Halil, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu", *Türkler*, c. IX, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 66-88.
- , *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, İş Bankası Yay., İstanbul 2009.
- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1300-1451)*, c. I, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2005.
- Kandes, Vasielos I., *Kuruluşundan XIX. Yüzyılın Sonlarına Kadar Bursa*, çev. Dimitri Demirci-İbrahim Kelağa Ahmet, İstanbul 2008.
- Kâni, K., "Evrenos Bey", *Kaynak*, III, Balıkesir Halkevi, 3/4 yıl S. 36/37/38, Balıkesir 1936, s. 923-925, 17-22, 60-64.
- Karpat, Kemal, "Gagauzların Tarihi Kökeni ve Folkloründen Parçalar", *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, İmge Yay., Ankara 2004.
- Kayapınar, Levent, "Osmanlı Uç Beyi Evrenos Bey Ailesinin Menşei, Yunanistan Coğrafyasındaki Faaliyetleri ve Eserler", *Abant İzzet Baysal Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 2004-I, S. 8, Bolu 2004, s. 133-142.
- Köprülü, Fuad, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, T.T.K. Ankara 1999.

- Kurt, Yılmaz, *Çukurova Tarihinin Kaynakları III, 1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, T.T.K. Ankara 2005.
- , *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Hacettepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1992.
- Lindner, R. Paul, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, çev. Müfit Günay, İstanbul 2000.
- Lowry, Heath W., *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi 1350-1550, Kuzey Yunanistan'ın Fethi, İskânı ve Altyapı Gelişmesi*, Bahçeşehir Üniv. Yay., İstanbul 2008.
- , *Osmanlıların Ayak İzlerinde: Mukaddes Mekânlar ve Mimarî Eserleri Arayış Yolculukları*, Bahçeşehir Üniv. Yay., 2009.
- , *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul 2010.
- , *The Evrenos Family and the City of Selânik (Thessaloniki): Who Built the Hamza Bey Câmii Why? Evrenos Ailesi ve Selânik Şehri: Hamza Beğ Camii Niçin ve Kimin Tarafından Yapıldı?*, Bahçeşehir Üniv. Yay., 2010.
- Lowry, Heath W. – Erünsal, İsmail E., *Yenice-i Vardar'lı Evrenos Hanedanı: Notlar ve Belgeler*, Bahçeşehir Üniv. Yay., İstanbul 2010.
- Melikoff, I., "Ewrenos", *The Encyclopedia of Islam*, c. II, London 1965, s. 738-739.
- Mintsis, Georgios, "Η Κατάληψη της Έδεσσας από τους Τούρκους (1389)", *Μακεδονικά*, c. 21, 1993-94, Thessaloniki 1994, s. 257-261.
- Mordtmann, J. H., "Ewrenos", *The Encyclopaedia of Islam*, c. II, London 1927, s. 34-35.
- Nicol, Donald M., *On The Origin of the Ottoman Emperors*, Cambridge University Press 1997.
- Osmanlı Tarihine Ait Takvimler I*, yay. Atsız, Küçükaydın Matbaası, İstanbul 1961.
- Öz, Mehmet, "Kimlik Tartışmalarına Osmanlı Kimliği Vasıtasıyla Bir Katkı: Osmanlı Devleti Kimler Tarafından ve Nasıl Kuruldu?", [H. W. Lowry, *The Nature of The Early Ottoman State*, New York Press, Albany 2003], *Türkiye Günlüğü*, S. 83 (Kış 2005), s. 57-64.

- Reinert, Steven W., "Evrenos", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan, c. II, Oxford 1991, s. 765.
- Rodakis, Periklis, *Η Τουρκική Κατάκτηση της Θράκης, Οι Θράκες Μουσουλμάνοι*, Atina 1991.
- Salamanga, D., 'Γαζή Έβρενόζ, 'Ο Πρώτος Επικυρίαρχος των Γιάννινων', *Ηπειρωτική Εστία*, c. 2, Ioannina 1953, s. 163-165.
- Shaw, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. I, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1994.
- Sideridou, A., "Κορτήσιος Βράνας Ο Ηπειρώτης", *Ηπειρωτικά Χρονικά*, c. 3, Ioannina 1928, s. 229-271.
- Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, c. II, T.T.K. Ankara 1984.
- , "Evrenos", *İA*, c. IV, İstanbul 1964, s. 414-418.
- , *Osmanlı Tarihi I*, T.T.K. Ankara 1982.
- Wittek, P., "Yazijioghlu Ali on the Christian Turks of the Dobruja" *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, c. 14/3, London 1952, s. 639-668.
- Yeni Tarama Sözlüğü*, Düzenleyen: Cem Dilçin, T.D.K. Yayınları, Ankara 1983.

OSMANLI DEVLETİ ZAMANINDA KOCAELİ ORMANLARI

RESÜL NARİN*

Giriş

Geçtiğimiz yüzyıllarda “Ağaç Denizi” olarak da adlandırılan Kocaeli yöresi, bugüne göre daha zengin ve değerli ormanlara sahipti. İstanbul, Kefken, İzmit tersaneleri için tomruk, kütük ve keresteler; devletin başkenti olan İstanbul halkının ihtiyacı için ise odun gibi yakacak maddeleri genellikle Kocaeli bölgesinden sağlanırdı.

Kocaeli bölge ekonomisi için sahip olunan ormanlar büyük bir ehemmiyet taşımakta idi. Bu ormanlar ticari açıdan değerlendirilmiş ve önemli gelirler elde edilmiştir. Ormanların bol oluşu Kocaeli’nin önemini bir kat daha arttırmıştır. Bu durum bölgeyi ziyaret eden gezginlerin dikkatini çekmekle beraber, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde önemli imtiyazlar almış ve bu imtiyazları azami bir şekilde kullanmak amacıyla olan Avrupalı tüccarların bile iştahını kabartmıştır. Günümüzde Kocaeli ormanlarından Osmanlı zamanındaki gibi ehemmiyetle söz edilmemesinin nedeni o eski zenginliğin günümüze gelene kadar korunamamış olmasıdır.

Kocaeli Sancağı’nın Sınırları

XIV. yüzyıla kadar Bithynia bölgesi içerisinde yer alan Kocaeli yöresi, bu yüzyılda Osmanlı hakimiyetine girmesi ile birlikte Kocaeli olarak adlandırılmıştır. 1530 tahririnde Anadolu Eyaleti’nde görülen Kocaeli Sancağı, İznikmid, Kandıra, Şile, İznik, Ada ve Karasu, Yalakabad (Yalova) ve Yoros nahiyelerini bünyesinde bulundurmakta idi.

Kocaeli Sancağı, Kanuni Sultan Süleyman döneminde yaşanan bir değişiklikle Anadolu Eyaleti’nden alınarak 1533’te kurulan Cezayir-i Bahr-i

* Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, Tarih Uzmanı, marin@sakarya.edu.tr

Sefid Eyaleti'ne bağlanmıştı.¹ XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar da bu eyalet sınırları içerisinde yer almıştır.

1831 Osmanlı nüfus sayımında Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'nin sancakları; Gelibolu, Suğla, Rodos, Kıbrıs ve Kocaeli idi. Kocaeli Sancağı şu kazalardan oluşuyordu: İzmit, Adapazarı ma'a Sapanca, Akhisar (Pamukova), Geyve, İzmit, Pazarköy (Orhangazi), Yalakabad (Yalova), Karamürsel, Kaymas, Şeyhler (Kaynarca), Kandıra ve Gençli, Ağaçlı, Hendek ve Akyazı, Karasu, Ib-ı Safi, Sarıçayır, Beşdivan, Akabad (Akçaova), Yabancılar, Şile ve Taşköprü (Kastamonu) idi.²

1844-1845 temettuat defterleri incelendiğinde Kocaeli Sancağı, Bolu eyaleti sınırlarındadır.³ 1846'da Kastamonu Eyaleti'nde, 1856'da ise Hüdavendigar Eyaleti sınırları dahilindedir.⁴

1858 tarihini taşıyan Kocaeli muhasebe defterlerine göre Kocaeli Sancağı'nın kazaları: İzmit, Geğbuze (Gebze), Kartal, Beykoz, Şile, Taşköprü, Beşdivan, Akabad (Akyazı), Ağaçlı, Kaymas, Kandıra, Şeyhler, Karasu, Hendek, Abısafı, Sarıçayır, Dodurga, Taraklı, Geyve, Akhisar, Lefke (Osmaneli), Gölpazarı, İzmit, Pazarköy, Yalakabad ve Karamürsel idi.⁵

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti zamanında değişik eyaletlere bağlanmasına ve sahip olduğu kaza isimlerinin değişmesine rağmen Kocaeli Sancağı genel itibarıyla bugünkü Kocaeli Vilayeti'nin yanı sıra Yalova ve Sakarya'nın tamamı ile İstanbul, Bilecik ve Bursa'nın bir bölümünü bünyesinde bulundurmaktaydı.

İzmit Kereste Eminliği

1326'da İzmit Körfezi güney çevresinin Osmanlılarca alınmasından sonra Bizans'ın Yalova kıyılarından destek kuvvetleri getirmesi Osmanlıların bölgedeki hakimiyetini tehlikeye sokmaktaydı. Bununla birlikte İzmit Körfezi üzerindeki Bizans deniz hakimiyeti Osmanlıların batıya yönelmesini engelliyordu. Sahillere ve sahil kentlerine yapılan seferlerden sonra

¹ Gülfeğin Çelik, *16-19. Yüzyıl Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme)*, Gebze, 2003, s.12.

² Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul, 2003, s. 52,154.

³ BOA. ML. VRD. TMT. 2889.

⁴ Sabahattin Özel-Safiye Kırbaç, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Sakarya İlinde Mülki Yapı", *Sakarya İli Tarihi*, Sakarya, 2005, s. 850.

⁵ BOA. ML. VRD. 2934, 3157.

denizciliğin önemi anlaşılmış olup tek çare bir deniz gücü oluşturmaktır. Dönemin denizci beylerinden olan Karasi Bey (1303-1361) en iyi denizcilerinden Karamürsel Alp ve onun komutasındaki mürettebatı Orhan Bey'in emrine göndermiştir.⁶ Böylece Osmanlı Devleti donanmasının temelleri atılmıştır.

Osmanlı komutanlarından Karamürsel Alp, Karamürsel'de ilk Osmanlı donanmasını 1327'de kurduğu zaman donanmaya gerekli keresteyi Kocaeli bölgesindeki ormanlardan sağlıyordu.⁷ Bilahare tersane İstanbul'a naklediliyor buna rağmen kereste yine Kocaeli bölgesinden temin ediliyordu. Karamürsel Alp, Kocaeli havalisi halkını, Tersane-i Amire'ye (İstanbul Tersanesi) kereste nakliyle mükellef kılmıştı. Tersaneye gerekli kereste nakliyat merkezinin Kocaeli'nde yer alması bölgenin önemini bir kat daha artırmış ve gittikçe gelişmesine sebep olmuştur. Bu amaçla bölgede bir de Kereste Eminliği kurulmuştu.⁸

Kereste Emni, Osmanlı Devleti donanmasının başı olan Kaptan-ı Derya'nın isteği ile atanırdı. İznikmid (İzmit) Kereste Emaneti bol miktarda kerestenin dağlardan kesimi, kıyılara indirilmesi ve İstanbul'a gönderilmesi, ortaya çıkabilecek kimi güçlükleri çözmekle yükümlüydü. Sefere çıkabilecek yeni gemilerin yapımı ve ihtiyaç gösterenlerin yenilenmesi bol miktarda kerestenin gelmesine bağlı idi. Bu yüzden İzmit Kereste Emni seçkin bir görevli idi. Balabanzâde, Müderriszâde Mustafa, Morali Osman Efendi tanınmış İzmit Kereste Eminleriydi.⁹

Gemiler için gereken kereste, gemi direği, kürek, funda ağacı vb., Tersane-i Amire Emni'ne bağlı olarak çalışan Kereste Emni'ne bildirilmekte, Kereste Emni de yöre görevlileriyle birlikte en kısa sürede belirlenen miktarı tersaneye ulaştırmaya çalışmaktaydı. Kereste elde edilen başlıca ağaç türleri ise şunlardı: Meşe, çam, karaağaç, kestane, ceviz, şimşir, ıhlamur ve çınar ağaçları. Bu kereste çeşitleri ise, genellikle tersanenin ihtiyaçlarına ayrılmış orman bölgelerindeki halkın ödeyeceği vergiler karşılığında yani ocaklık olarak sağlanmaktaydı. Ocaklık olarak sağlanamayan durumlarda da tüccarlardan kereste alımına gidilmekteydi. Gerek sefer dönemlerinde gerek bazı meslek grupları için inşa edilecek gemilerin

⁶ F. Yavuz Ulugün, *Kocaeli ve Çeşmesi Denizcilik Tarihi*, İzmit, 2009, s. 19.

⁷ Muzaffer Erendil, *Türlü Yünleri ile Sakarya İli*, İstanbul, 1982, s. 43.

⁸ Resül Narin, "Osmanlı Başkenti İstanbul'un İhtiyaçları ve Adapazarı" *Sakarya Ekonomi Dergisi*, Yıl: 11, Sayı: 58, Ocak-Mart 2009, s. 28-29.

⁹ Atilla Çetin, *Kocaeli Tarihinden Sayfalar*, İzmit, 2000, s. 36.

zamanında yetiştirilmesi, devletin öncelikli problemlerinden birini oluşturmaktaki idi.¹⁰

Osmanlı Devleti zamanında Kocaeli Sancağı'na bağlı olan, Sapanca, Akyazı, Karasu, Geyve, Akhisar, Taraklı gibi kazalar "Kereste Keşen" (kereste çeken) kazalardı. İzmit'te bulunan kereste emini, bu bölgenin korunması, güvenliğin sağlanması, Tersane-i Amire denilen İstanbul Kasım-paşa'daki Devlet Tersanesi'ne gönderilecek kerestenin zamanında kesimi ve ulaştırılması, fakir ve zayıfların korunması, zulüm edilmemesi, yolların emniyeti, eşkiyadan temizlenmesi sefer zamanında askerin zamanında çıkarılması gibi önemli görevler üstlenmişti.¹¹

1740 tarihinde İzmit'in Kereste Emini Osman Ağa idi. Devlet, tersanede inşa olunacak olan iki adet kalyon (yelkenle ve kürekle yol alan en büyük savaş gemisi) ve yine tersanede tamir edilecek gemiler için Kocaeli bölgesinden kereste istemişti. Temin edilecek olan bu keresteler için hazineden on beş bin guruş ayrılmıştı. Bu para İzmit Kereste Emini Osman Bey tarafından dağıtılacaktı.¹²

Orman Ürünlerinin Nakliyesi

Kocaeli ormanlarından kesilen tomrukların taşınması için, eskiden Sakarya Nehri kullanılıyor ve tomruklar masrafsız bir şekilde Karadeniz'e çıkarılıyordu. Özellikle Sakarya Nehri etrafındaki dağlardan elde edilen keresteler, Boğazağzı'na (Sakarya Boğazı) kadar sallarla nehirden taşınır, burada gemilere yüklenirdi. Sakarya Nehri'ne uzak bölgelerden temin edilenler ise, İzmit veya Karadeniz sularının yıkadığı ve günümüz Kandıra ilçesinin Karadeniz sahilinde yer alan Kefken Limanı'na götürülmekteydi. Devlet yetkilileri, başkente gönderilen kerestenin çürük veya çatlak olmasına özen gösterirdi.¹³

Kereste ocakları olarak bilinen ve İzmit Sancağı'nda çok değerli orman varlığına sahip olan Ada (Ada Köyü), Akyazı, Ab-ı Safi, Sarıçayır, Akhisar ve Geyve yöreleri, XVI. ve XVII. yüzyılın ilk yarısında bir tür savaş veya yolcu gemisi olan mavna, kadirga ve baştardaların sütun ve serenleri-

¹⁰ Bekir Koç, "Osmanlı Devleti'ndeki Orman ve Koruların Tasarruf Yöntemleri ve İdarelerine İlişkin Bir Araştırma", *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 10, Ankara, 1999, s. 146.

¹¹ Atilla Çetin, "Sakarya'da Tahta Serdari", *Sakarya Ekonomi Dergisi*, yıl: 3 sayı: 20 Şubat-Mart 2002, s. 33.

¹² BOA. C. BH. 72/ 3447.

¹³ Arif Bilgin, "Sakarya ve Çevresinin İstanbul'un Gündelik Hayatına Katkısı (16-19. Yüzyıl)", *Sakarya İli Tarihi* Cilt: 1, Sakarya, 2005, s. 312.

nin yapımında kullanılacak ağaçların temin edildiği üç bölgeden biri idi. Bu malzemeler, İzmit İskeleyi'ne arabalarla nakil olunarak buradan gemilerle İstanbul'da Tersane-i Amire'ye taşınıyordu. Gemi küreği ihtiyacının bir kısmı da XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Karasu reayasının avarızları karşılığında yılda 550 gemi küreği vermeleriyle karşılanıyordu. Osmanlı donanması ve dolayısı ile tersane-i amire için gemi küreği gereksinimi sürekli idi. Kürek çoğunlukla kereste ve özellikle gürgen ağacı bulunan yerlerden ocaklık olarak sağlanıyordu.¹⁴

1764 tarihinde çeşitli cinsteki kerestelerin İzmit'e bağlı kazalardaki dağlardan kesilmesi ve İzmit iskelesinden gemiler vasıtasıyla nakli için Kocaeli Sancağı mutasarrıfına bir hüküm yazılmıştı.¹⁵ 1776 yılında, Kocaeli Sancağı Mutasarrıfı Evkatlızâde Esseyid Mustafa Paşa'ya gönderilen bir emirde, Tersane-i Amire sahasında yeniden inşa olunacak ve onarımı gereken gemiler için İzmit, Adapazarı ve Domaniç havalilerinden acele olarak muhtelif cins kerestenin gönderilmesi emrediliyordu. Öteden beri o bölgeden getirilen meşenin eğri cinsi kesilmeyip, doğru olanından kesilmesi bildirilerek buna dikkat edilmesi ayrıca isteniyordu. İstenen kereste mühimmatının çoğunun "ilkbaharda ihraç olunacak Donanma-yı Hümayun kalyonlarının tamir ve termimine sarf olunacağı için kışın kesim ve nakil işi zor ise de, ihtiyaçlar zorunlulukları giderir" kaidesince güçlüklerle göğüs gerilmesi, şartların zorluğu söz konusu ediliyordu. Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa'nın bu husustaki önerileri anlatılıyordu. Yerel yöneticilere gayret kuşağını kuşanmaları ve fedakârlık yapmaları öğütleniyordu.¹⁶

Tersaneler genellikle taşıma olanaklarının elverişli olduğu ve tersanenin işine yarayacak orman ürünlerinin bulunduğu bölgelerde kurulduğundan, tersanenin olduğu her yerde büyük ormanlar vardı demek yanlış olmayacaktır. Gemi inşası sadece İstanbul ve İzmit'te yapılmıyordu. Osmanlı toprakları üzerindeki birçok bölgede gemi yapım ve onarım faaliyetlerine girişiliyordu. Yine bu tür faaliyetlerin yapıldığı bir yer; hammaddeye yakınlığı nedeniyle Sakarya Nehri'nin üzeri ve nehrin Karadeniz'e döküldüğü ağızdı. Buralarda uzunca bir dönemde gemi yapım ve onarım faaliyetleri devam etmiştir.

¹⁴ Ulugün, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁵ BOA. C. AS. 1029/ 45165.

¹⁶ Çetin, *Kocaeli Tarihinden Sayfalar*, s. 37.

Kocaeli'nin Orman Ürünlerinin Kullanıldığı Bazı Alanlar

Kocaeli ve yöresindeki Osmanlı vatandaşlarının temel uğraşlarından biri Osmanlı saray ve cephaneliği ile yapılan kereste ticareti idi. İzmit ve çevresinde su ile çalışan, çeşitli biçim ve büyüklükte keresteler hazırlayan çok sayıda bıçkı vardı. Buralardan elde edilen keresteler deniz veya kara yoluyla İstanbul'a nakledilmekte idi.

Adapazarı, Geyve ve Kandıra ormanlarında çeşitli hızarlar ile Adapazarı Kazası'ndaki Hendek ormanlarında mevcut 12 küçük iş yerinde tahta, direk ve her nevi kereste hazırlandığı gibi İzmit tersanesi için gerekli ahşap malzeme de tedarik olunuyordu. Buradan pek makbul ceviz tahtaları çıkardı. Odun kömürcülüğü ile geçinen ahali de çoktu.¹⁷

Gemi inşasında asıl hizmeti geçen ve kalabalık şekilde çalışanlar marangoz ve burgucular idi. 1646 ve 1647 tarihli çeşitli fermanlar ile Tersane-i Amire için inşa edilmekte olan 100 firkate için içlerinde İzmit, Karamürsel, Yalova, Şile, Ağva ve Kandıra'nın bulunduğu çevre kıyı kentlerinden marangoz ve burgucu gönderilmesi emrediliyordu.¹⁸

Osmanlı Devleti eski gücünü kaybetmeye başladıktan sonra çeşitli Avrupa devletlerinden teknik anlamda yardım almaya başlamıştı. Osmanlı donanmasını eski gücüne kavuşturmak için de bu yardımlara başvurulmuştu. 1785 tarihinde tersanede Fransız mimarlarının desteği ile 51 zira (yaklaşık 40 metre) boyunda iki adet kalyon yapılacaktı. Bu kalyonlar için gerekli olan kereste Kocaeli kazalarından istenmişti. Kocaeli ahalisinin taahhüdü olan kerestelerin İzmit'e indirilmesi istenmekte idi.¹⁹

1809 (1224) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Adapazarı, Sapanca, Kaymas, Kandıra, Genceli, Şeyhler, Ağaçlı, Beşdivan, Sarıçayır, Ab-ı Safi, Akyazı ve Hendek, Geyve ve Akhisar yöreleri ormanlarından Donanma-yı Hümayun ve diğer gemilerin gereksinimi için kereste kesilmesi ve gönderilmesi emrediliyordu. Köy halklarının paralarının da tam zamanında ödenmesi isteniyordu.²⁰

¹⁷ Haluk Selvi, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı ve Çevresi (1908-1918)", *Sakarya İli Tarihi* Cilt:1, Sakarya, 2005, s. 454.

¹⁸ Ulugün, *a.g.e.*, s. 31.

¹⁹ BOA. C. BH. 195/9142

²⁰ BOA. C. BH. 87/4177

Kocaeli ve çevresinden Tophane'ye de ahşap malzemeler gönderilmekteydi. Top arabaları için kullanılan, kundak tahtası, tekerlek tahtası, metris tahtası, vürdinar, dingil, ok (araba oku), ok kolu, ipsid (tekerlek çemberinin parçaları), özek (arabanın iki dingilini birbirine bağlayan parça), yasdık (ön dingilin üzerine yerleştirilen ve dingil döndüğünde yükün sabit kalmasını sağlayan parça), el manivelası (kaldıraç) ve gülek (ağaç kap, muhtemelen yağdanlık) sayılabilir. Sözü edilen top arabası malzemeleri, gürgen ve karaağaçtan yapılmaktaydı.²¹ 8 Şubat 1786 tarihli bir belgede Kocaeli bölgesindeki kazalardan Tophane'de yapılacak olan top kundakları için ağaç gönderilmesi isteniyordu.²²

Kocaeli civarında ormanlık bölgede yaşayan halk, aynı zamanda kereste ticareti de yapmakta ve elde ettikleri keresteyi İzmit İskeleyi'ne götürüp satmakta idiler. Ancak devlet, memleket haricine ve tüccara kereste satılmasını yasaklamıştı. Bunun neticesi olarak kereste kaçakçılığı ortaya çıktı. İzmit ve Sapanca ormanlarının iç kısımlarında yerleşen kereste kaçakçıları kanunsuz ağaç keserek satıyorlardı.²³ Kocaeli bölgesinin orman zenginliği yabancı tüccarların da dikkatini çekmişti. İzmit Sancağı'na bağlı olan Adapazarı'nda vapur vasıtasıyla tahta biçmek için bir fabrika kurmak isteyen İngiliz tüccar Rafael'in takdim etmiş olduğu arzuhal üzerine hazırlanan mazbata Meclis-i Vala'ya gönderilerek tercüme ettirilmişti. Bu tercümeğe göre İngiliz Tüccarı Rafael'in Adapazarı'nda inşa edeceği fabrika altı bargir (beygir) kuvvetinde bir makine ile bir errehaneden (bıçkı yeri, hızar) ibaretti.²⁴

Gemi fenerlerinin içine konulup yakılan ve gemilerin aydınlatılmasında kullanılan balmumunun (şem-i asel) temin edildiği birkaç yerden biri Karasu'ydu. Ayrıca hassa (saraya mahsus) kayık ve sandallar ile hammal kayıklarının yenilenmesi ve tamiri için de Kocaeli civarındaki ormanlardan yararlanılmakta ve bölgedeki kazalardan, satın alma yoluyla kereste temin edilmekteydi.²⁵ 1840 yılında İstanbul Hükümeti, Baruthane'de İngiliz usulü barut yapılması için Kocaeli'nde bulunan Adapazarı, Akyazı gibi kazalardan söğüt dalları kesilerek baruthanelere gönderilmesi isteniyordu.²⁶

²¹ Bilgin, *a.g.m.*, s. 311.

²² BOA. C. AS. 977/42555

²³ Celal Dinçer- Ekrem Kaymaz ve Diğerleri, *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Sakarya*, Sakarya, 1998, s. 26 (Bu eser takip eden tekrarlarında "Sakarya" olarak kısaltılacaktır).

²⁴ BOA. İ. MMS. 29/ 1240

²⁵ *Sakarya*, s. 24-25.

²⁶ BOA. C. AS. 378/15660

Kocaeli yöresindeki nehir ve ırmakların üzerindeki köprülerin çoğu, başka bir malzeme gerekmeden ormanlardan temin edilen kereste ile ahşap olarak yapılıyor ve tamire muhtaç olanlar ise gerekli hammadde sağlanabildiğinden daha süratli bir şekilde onarılıyordu.²⁷

Kefken Tersanesi

Kefken Tersanesi bir fermanla ihdas edilmiş ve tamiri için, “avarız-ı divaniyyeden muaf olmak” karşılığında o yöreden sekiz kişi, kendi istekleriyle görevlendirilmişti. 1515 tarihinde Bender-Ereğli (Karadeniz Ereğlisi) İskelesi'nin yıllık liman geliri 5.484 akça idi. Bu yekûna, Akçaşehir (Akçakoca) ve Sakarya (Leb-i Sakarya= Sakarya Ağzı) da dâhildi. Nakledilen kereste miktarından ve inşa edilen gemi adedinden, Kefken Tersanesi'nde büyük bir faaliyet olduğu anlaşılmaktadır.²⁸

İnebahtı faciası (1571) dolayısıyla Osmanlı Donanması'nın büyük kayıplar vermesi üzerine Osmanlı Devleti 1571 kışında beş ay zarfında daha önceki donanmasından belki de daha muazzam bir donanma yapmıştır. Bunun için bir başarda (kadirga cinsinden büyük savaş gemisi) ve dört kadirga Kefken'de inşa edilmişti.²⁹ Bunlar için gemi yapımında kullanılacak kalafatçı ve neccar ustalarının İzmit ve civarından yeter sayıda bulunup getirilmesi ve çalıştırılması buyrulmuştu. Ayrıca bin adet kaluça denilen kürek yapımı ve on kadirga da istenmekteydi. Konu ile ilgili hüküm şöyle idi:

Kandıra Kadısına hüküm ki

Mektup gönderip taht-ı kazanın Kefken iskelesinde binası ferman olunan bir kıt'a başarde ve dört kıt'a kadirganın ikisinin kalafatına mübaşeret olunup bi-inayetillahi teâlâ itmama karip ve maadası dahi yetiştirilmek üzere olup anlardan maada dokuz kadılık yerin reayası mu'avenetiyle on kıt'a kadirga ferman olunmağın anların dahi baş ve kıcı dolup kafes olduğun ve anlardan gayri hâlâ bin adet kaluçe kestirmesi emr olunup reayanın tahammülü olmadığın bildirmişsin. İmdi kürekler hususu mevsimine tehir olunup itmama karip olan gemiler mu'accelen yetiştirilip Tersane-i Âmireme gönderilmesin emr idüp buyurdum ki vusul bulmakta bu babda gereği gibi mukayyed olup arz ettiğün itmama karip olan gemileri deryaya çıkmadın Tersane-i Âmireye irsal ve isal eyleyüp dahi baki kalan gemilerin dahi itmamına sa'y ve ihtimam üzere olup

²⁷ Hüdaî Şentürk, “Osmanlılar Döneminde Sakarya”, *Sakarya İli Tarihi* Cilt:1, Sakarya, 2005, s. 185-186.

²⁸ *Sakarya*, s. 25.

²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara, 1988, s. 145-146.

ve ferman olunan bin adet kaluçe küreklerini dahi mevsimi geldikte kesdirüp ihzar eyleyüp talep olundukta irsal eyleyesin. Husus-u mezbur ehem umurdandır. İhlal ve müsaheleden hazer eyleyesin. Fi 8 Za 979³⁰

Karadeniz kıyısında bulunan Kefken'in komşu köyü olan Kerpe'de de 1703 yılında iki firkate inşa edilmiştir. Kereste, ormanlardan iskelelere câmûs arabalarıyla nakledilmekteydi. Bunun için yolların düzenlenmesi ve gerekli yerlerde köprülerin sağlamlaştırılması yoluna gidiliyordu.³¹ 1720 tarihinde yapılacak donanma kalyonları için Kocaeli Sancağı'na bağlı kazalardan kesilecek olan ağaçların hilafına hareket edenler hakkında muamele yapılacağı öngörülüyordu.³²

Orman Kaçakçılığı

Kocaeli ormanları kızılçam, sarıçam, karaçam, dişbudak, kayın, gürgen, köknar, defne, ardıç, meşe, ceviz, ıhlamur vb. ağaçlarıyla yüzyıllarca hem gemi kerestesi hem de diğer sanayi ürünleri imalatı yanında, İstanbul'un yakacak ihtiyacını da karşılamak için aşırı şekilde kullanıldı. Kıyılara yakın ormanlar tükenince, daha içlere gidildi. Sakarya nehri yoluyla balta girmemiş kısımlara ulaşmak ve gemi malzemesine uygun keresteleri bulmak için projeler geliştirildi. Gemi kerestesine duyulan ihtiyacın devamlı olması sebebiyle "ocaklık" tayin edilen ormanlarda ağaçların rastgele kesilmemesi için devlet, bölgeye korucular göndererek ve bir takım tedbirlerle ormanları korumaya çalışmıştır. Devletin talepleriyle halkın ihtiyaçlarının çatışması, bazı durumlarda yasa dışı ağaç kesimlerine ve kaçakçılığa yol açmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında İzmit ve Sapanca ormanlarının derinliklerinde, çoğu Rumeli'den yeni göçmüş olan ve yoldan geçenleri soyarak geçimlerini sağlayan yasadışı baltacı toplulukları yaşırdı. Kaçakçılar, tersane için devlet tarafından ağaç kesmekle görevlendirilen baltacılar da saldırırlardı.³³ Örneğin, 1840 yılında Adapazarı Kadısı Mehmet Ethem'in tahriratına göre, Adapazarı'nda bulunan Hanlı Köyü'nde tersane için kesilip hazırlanan kerestelerin sevki ve arabaların dağlardan kereste getirmeleri için hareket ettikleri esnada Delilbaşı Mehmet Ağa, Hanlı Köyü'nü basmış-

³⁰ BOA. MD. 16/283. Hüküm: 538

³¹ *Sakarya*, s. 25.

³² BOA. C. BH. 183/ 8622

³³ Şentürk, a.g.m., s. 186; *Sakarya*, s. 26.

tı. Çatışmalar başladığı için ahali bölgeden kaçmış ve asayiş bozulmuştu.³⁴ Bu durumda tersane için gerekli olan kerestenin nakli sekteye uğramıştı.

Kerestelerin nakilleri esnasında yaşanan olumsuzluklardan bir diğeri de 1888 yılında vuku bulmuştu. Kandıra Kazası'nda Ali ve Mustafa adındaki iki görevli Tophane-i Amire için bölge ormanlarından aldıkları keresteleri İstanbul'a nakilleri esnasında bölge eşkıyalarından birkaç kişi önlerine çıkarak bu kişilere işkence yapıp mallarını gasp edip firar etmişlerdi.³⁵

Kocaeli Sancağı'nda odun kesme işi kimi zaman davalara neden olmaktaydı. Kocaeli Sancağı'na bağlı Karasu Kazası'nda Ayan Mustafa Bey ile yöre ahalisi arasında odun kesme masrafı nedeniyle Bursa'da bir dava açılmıştı. 8 Aralık 1814 tarihli olan ve Bursa Naibi Abdülhamit imzasını taşıyan bir vesikadan anlaşıldığına göre, odun kesmekle görevli olan Karasu Kazası ahalisi odunun çekisini 10 paraya iskeleyle teslim etmekteydiler. Bu paranın işin karşılığı için yetersiz olduğunu savunan yöre halkının 20 para talebine razı olan Karasu Ayanı Mustafa Bey ile yöre halkı arasında anlaşma sağlanmıştı.³⁶

Osmanlı Devleti yöneticileri zaman içerisinde aşırı ve kaçak kesimin önüne geçmeye çalışmışlardır. 4 Ocak 1847 tarihli bir emirden anlaşıldığına göre, ormanlardan kaçak kereste kesimine mani olunması ile Bolu ve Kocaeli sancaklarındaki ormanlardan ağaç kesimine ruhsat verilmemesi konusu sancak idarecilerine bildiriliyordu.³⁷

Seyyahların Gözüyle Kocaeli Ormanları

Ormanların bol miktarda bulunduğu Kocaeli bölgesi orman varlığı ile Osmanlı Devleti döneminde oldukça ünlü idi. Bu ormanlar bölge nüfusunun çoğalmasıyla yer yer azalmıştır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde, Geyve'den sonra gezisine devam ederken Kocaeli ormanlarını şöyle anlatır:

Oradan (İzmit) kuzey tarafa köprüyü geçerek, Sakarya Nehri boyunca «Ağaç Denizi» denilen ormandan geçtik. Burası bir ormandır ki, içinde gölgenin yabancı olan nice garipler kaybolarak vahşi hayvanlara yem olmuştur. Defne, ardıç, çam, ıhlamur ağaçlarının çiçeklerinin kokusundan insanın damağı kokulanır. Güneş içine asla tesir edemez. Bu

³⁴ BOA. C. ZB. 39/1904

³⁵ BOA. Y. PRK. ASK. 56/ 27, Lcf:1

³⁶ BOA. HAT. 752/ 35526-A

³⁷ BOA. A. DVN. 21/43

ağaçlık içinde binlerce tahta biçecek bıçkı değirmenleri vardır. İzmit Gölcüğünün bittiği yerde. Gemi keresteleri keserler. Bu dağlar, dört sancak sınırları içinde olup, hakikaten ağaç denizidir. Bir tarafı Bursa, bir tarafı İzmit, bir tarafı da Bolu ve Kocaeli sancaklarıdır. Etrafı ancak bir ayda dolaşılabilir. Ama seçme yerleri, bu Geyve yolu üzerinde olan kısmıdır.³⁸

Tarihte birçok kez gündeme gelip bir türlü gerçekleştirilememiş olan Marmara ve Karadeniz'i birleştirilmesi projesi, Sakarya Nehri'nin akışını, Sapanca Gölü üzerinden İzmit Körfezi'ne bağlama tasarısıdır ki, bu gerçekleştirildiği takdirde, Kocaeli topraklarının orman ürünleri başta olmak üzere, çeşitli mallar, gemilerle bu su yolu vasıtasıyla İzmit Körfezi'ne kolay ve masrafsız nakledilebilecekti. Evliya Çelebi de Seyahatnamesinde Marmara ve Karadeniz'in birleştirilmesi projesinden söz eder. Bu projenin gerçekleştirilmesi halinde "Bolu nehri iskeleye yaklaşıp, İstanbul gemileri ta Bolu'ya yetişir ve İstanbul'da bir tahta üç akçeye, bir kantar odun beş akçeye olup, büyük hayır olurdu."³⁹ demişti. Evliya Çelebi'nin fiyatlandırma yaparken sadece orman ürünlerinden örnekler vermesi oldukça manidardır.

1804 yılında İzmit'i ziyaret eden ünlü Osmanlı tarihçisi Hammer, kentin kıyısını şu sözleri ile anlatmıştır: "Körfez'in suları çok alçak, tekneler kente pek yaklaşmıyorlar. Çok sayıda tahta iskele, gemilerden yük indirmek ya da bindirmek için denize doğru uzanmış, kimisinin uzunluğu 150 adım uzunlukta." 1812 yılında kenti ziyaret eden William Ouseley de "İzmit Körfezi'nde çok sayıda tekne bulunuyor ve bunlar çoğunlukla Rumlarla donatılmış. Kimi büyük tekneler, kente yakın demirli bekliyorlar ama tü müyle enkaz olmuş görülmüyorlar. Oldukça büyük bir tanesi kıyıya çekilmiş ve birçok kişi tarafından tamir edilmeye çalışıyordu. Bunlar arasında da Rumlar, Türklerden çoğunlukta idi. İzmit'in gemi enkazları ile dolu olduğu söyleniyor."⁴⁰

1862 yılında Sakarya dolaylarında bir gezinti yapan Fransız Kontu A. De. Moustier, o zamanki Kocaeli Sancağı'na bağlı olan Adapazarı ormanlarını şöyle anlatır:

Sakız ağaçları topluluğu arasından kıvrılarak geçen yola koyulmak üzere saat 2'de hareket ediyoruz. Bir süre sonra, güzel küçük bir vadinin ötesinde Adapazarı'nın minareleri görünüyor. Adapazarı, Sakarya Neh-

³⁸ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cild:2, İstanbul, 1993, s. 741-742.

³⁹ Zuhuri Danışman, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İstanbul, 1969, s. 171.

⁴⁰ Ulugün, *a.g.e.*, s. 43.

ri'nin sol kıyısında kurulmuş on bin nüfuslu bir şehir... Bu bölgedeki ceviz ağaçları pek çok, hem de pek iri ağaçlar. Etraf ormanlık ne yazık ki, bu zenginliği gelecek nesillere hazırlayıp bırakanları takip edenler yok. Çünkü kesilenlerin yerine yenisi dikilmiyor. Bir tek genç ağaca rastladım. Bu gidişle Adapazarı ormansız kalacak.⁴¹

A. De. Moustier'in de bahsettiği üzere Adapazarı'nda tüfek kabzası imalathanesi mevcuttu. Bu mevcudiyet, bölgede bolca yetişen ceviz ve benzeri ağaç türlerinin bulunmasından kaynaklanır. Zaman içerisinde kesilen ağaçların yerlerine yenilerinin dikilmemesi Adapazarı'nın eski ağaç zenginliğinden yoksun kalmasına neden olmuştur. Günümüzde bu zenginliğin eski önemini koruyamamasının nedeni de bu olsa gerek.

Sonuç

İnsanlık tarihi boyunca önemi hiç eksilmeyen ormanlar bugün olduğu gibi geçmişte de oldukça önemli bir yere sahipti. Hayatın pek çok kesitinde ihtiyaç duyulan orman varlıkları sadece meyve üretiminde ve yakacak olarak kullanılmıyordu. Günümüz teknolojisinden çok uzak olan Osmanlı Devleti döneminde gemi yapımından top arabalarına; silah kabzasından tekerleğe kadar pek çok alanda ormanlardan elde edilen keresteler kullanılmakta idi.

Kocaeli'nin önemli bir özelliği bugün de süregeldiği üzere sınırsız ulaşım olanakları ile çok önemli stratejik bir coğrafi konuma sahip olması idi. Özellikle İstanbul'un fethedilip başkent olmasından sonra Kocaeli'nin stratejik önemi bir kat daha artmış ve Kocaeli, Anadolu'nun Başkent'e açılan bir kapısı haline gelmiştir. İstanbul'un yiyecek ve erzaklarının yanında yakacak odun ve kereste gereksiniminin büyük kısmının Kocaeli bölgesinden sağlanması nedeniyle devlet bu bölgeye özel bir önem vermekteydi. Osmanlı Devleti'nin başkenti olan İstanbul'un yakınında Kocaeli ormanları gibi zengin bir orman varlığının olması bölgenin önemini bir kat daha arttırmaktaydı. Devlet, Kocaeli bölgesindeki özellikle orman varlıklarının korunması için önlemler almakta idi.

Kocaeli bölgesindeki orman varlığı sahibi olduğu iklim gereği gümrük bir özelliğe sahiptir. Günümüze kıyasla Osmanlı Devleti döneminde yerleşim daha azdı. Buna mukabil orman alanları da daha genişti. Hammaddeye

⁴¹ Atilla Çetin, "Tarihin Sayfalarından Yabancı Bir Gezginin, Kont A. De Moustier'nin Gözüyle 1862'de Sakarya Bölgesi-1", *Sakarya Ekonomi Dergisi*, Yıl:3, Sayı:15, Ocak-Şubat 2001, s. 29-32.

yakın olması hasebiyle İzmit ve Kefken tersaneleri Kocaeli bölgesinde kurulmuştur.

Zamanla Kocaeli bölgesindeki nüfus arttı. Özellikle de gelen göçmenlerin bu bölgeye yerleştirilmesiyle konut yapımı için ve tarım alanları için ormanlar kesildi. Ağaçların kesilerek ormanların yok edilmesi ve yerlerine yeni ağaçların dikilmemesiyle Kocaeli bölgesinde orman varlığı Osmanlı dönemine kıyasla oldukça azalmıştır.

Kaynakça

- BOA. A. DVN. 21/43
- BOA. C. AS. 378/15660
- BOA. C. AS. 977/42555
- BOA. C. AS. 1029/45165
- BOA. C. BH. 87/4177
- BOA. C. BH. 72/3447
- BOA. C. BH. 183/8622
- BOA. C. BH. 195/9142
- BOA. C. ZB. 39/1904
- BOA. HAT. 752/35526/A
- BOA. İ. MMS. 29/1240
- BOA. MD. 16/283. Hüküm:538
- BOA ML. VRD. 2934, 3157
- BOA. ML. VRD. TMT. 2889
- BOA. Y. PRK. ASK. 56/27-1

Bilgin, Arif, "Sakarya ve Çevresinin İstanbul'un Gündelik Hayatına Katkısı (16-19. Yüzyıl)", Editör: Mustafa Demir, *Sakarya İli Tarihi*, Cilt:1, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, 2005, s. 305-326.

Çelik, Gülfettin, *16-19. Yüzyıl Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme)*, Gebze Belediyesi Yay., Gebze, 2003.

Çetin, Atilla, "Sakarya'da Tahta Serdari", *Sakarya Ekonomi Dergisi*, yıl: 3 sayı: 20 Şubat-Mart 2002.

Çetin, Atilla, "Tarihin Sayfalarından Yabancı bir Gezginin, Kont A. De Moustier'nin Gözüyle 1862'de Sakarya Bölgesi-1", *Sakarya Ekonomi Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 15, Ocak-Şubat 2001.

- Çetin, Atilla, *Kocaeli Tarihinden Sayfalar*, İzmit Rotary Kulübü Yayınları, İzmit, 2000.
- Danışman, Zuhuri, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1969.
- Dinçer, C., E. Kaymaz, Y. Şahin, M. Arıcan, H. Kurtiç, O. Yılmaz, B. Artan, Z. Paçacı, A. Özgül ve M. I. Savaş, *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Sakarya*, Sakarya Valiliği Yayınları, Sakarya, 1998.
- Erendil, Muzaffer, *Türlü Yönleri ile Sakarya İli*, Nur Ofset Matbaası, İstanbul, 1982.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cild: 2, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1993.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914 Demografik ve Sosyal Özellikleri)*, Çev., Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.
- Koç, Bekir, "Osmanlı Devleti'ndeki Orman ve Koruların Tasarruf Yöntemleri ve İdarelerine İlişkin Bir Araştırma", *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 10 Sayfa: 139-158 Yayın Tarihi: 1999.
- Narin, Resül, "Osmanlı Başkenti İstanbul'un İhtiyaçları ve Adapazarı" *Sakarya Ekonomi Dergisi*, Yıl: 11, Sayı: 58, Ocak-Mart 2009.
- Özel, Sabahattin – Kırbaç, Safiye, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Sakarya İlinde Mülki Yapı", Editör: Mustafa Demir, *Sakarya İli Tarihi*, Cilt: II, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, 2005, ss. 847-876.
- Selvi Haluk, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı ve Çevresi (1908-1918)", Editör: Mustafa Demir, *Sakarya İli Tarihi*, Cilt:I, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2005, ss. 449-496.
- Şentürk Hüdai, "Osmanlılar Döneminde Sakarya", Editör: Mustafa Demir, *Sakarya İli Tarihi*, Cilt:I, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, 2005, 169-211.
- Ulugün F. Yavuz, *Kocaeli ve Çevresi Denizcilik Tarihi*, İzmit Rotary Kulübü Kültür Yayınları, İzmit, 2009.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara, 1988.

Vue générale d'İsmidt.

Editeur Thaus-Zadd Mehmed Nasif, İsmidt.

Kayıkçılar ve İzmit Şehri'nin Doğusu. 1890

19. yüzyıl sonları İzmit ve tersane

MUCİT VE DEVLET: SON DÖNEM OSMANLI DÜNYASINDA MUCİTLER AHMET YÜKSEL*

Giriş: Batı'daki Bilimsel ve Teknolojik Gelişmeler Karşısında Osmanlılar

Batı'da başlayan her alandaki gelişme ve değişme hareketleri, özellikle de eğitim, bilim ve teknoloji, kültür ve sanat alanlarındaki gelişmeler toplumda yeni yönelimleri artırmış, bilim ve teknoloji üretimine hız kazandırmıştır. Bu değişim ve dönüşüm süreci yeni ticarî faaliyetler ve pazar oluşumunu hazırlarken, hammadde kaynaklarına sahip olan yeni coğrafyalar keşfedilmesine de imkân hazırlamıştır. Rönesans hareketleri diye de ifade edilen Batıdaki bu hızlı ve kökten değişim karşısında Osmanlıların nasıl bir tavır sergilemiş oldukları noktasında birbirinden farklı iki görüş ortaya çıkmıştır. Bu görüşlerden ilki ilgisizlik ve takipsizliktir. Bu görüşü savunanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda uygun bir eğitim sisteminin oluşturulamamasının, toplumun yeni gelişmelere ayak uyduramamasına ve bilimsel gelişmeleri yakından takip edip o yönde gelişme sağlanamamasına sebep olduğunu iddia ederler¹. Onlara göre; bunun sonucunda Batıdaki matbaanın ve buharlı makinenin kazandırdığı yeni toplumsal, ekonomik ve askerî boyut ile başlayan sanayi devrimine uyum sağlamada Osmanlı oldukça geride kalmıştır. İngiltere'de 1765 yılında icat edilen buharlı makinenin yarattığı heyecan ve bunun arkasından gelen gelişmelerin gerisinde kalan Osmanlı İmparatorluğu; bilim ve teknolojiye sağlanan gelişmelere ayak uyduramadığı gibi katkıda da bulunamamış ve dünyada başlayan yeni gelişmeleri de eğitimde geri kaldığı için takip etmekte zorlanmaya başlamıştır.

Takipsizlik yargısına varanların bir diğer iddiası da Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş devresinde bilime ve bilim adamına verdiği değer in imparatorluğun yükselişini tamamladığı XVI. yüzyıldan itibaren giderek

*Arş.Gör., Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sivas, ahmetarih@hotmail.com

¹ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s.52.

azalmaya başladığı ve bilim adamlarına gereken desteğin ve teşvikin verilmediği yönündedir. Bu yüzyılda imparatorluk siyasî, ekonomik ve coğrafi bakımdan en yüksek noktasına ulaşmıştır. Aynı yüzyıl ortalarında Batıda başlayan Rönesans ve yenileşme hareketleri, imparatorlukta ihtişamın verdiği göz kamaştırıcılıktan dolayı göz ardı edilmeye başlanmış ve büyüklüğün verdiği gurur başkalarını ciddiye aldirtmamış, dışarıdaki gelişmeler dikkatle ve bir politika dâhilinde izlenmediği için gelişmelerden uzak kalmıştır. Dolayısıyla onlar için, Osmanlı İmparatorluğu çağdaş gelişmeleri; ne kültür, ne ekonomik ve ne de teknik alanda yeteri kadar takip edebilmiştir. Bu hal Osmanlı İmparatorluğu'nu içten zayıflatan bir husus olmuştur. Avrupa devletleri arasındaki yakın münasebetler sonucu ve özellikle Hristiyan dinine dayanan bir kültür birliği dolayısıyla, herhangi bir yeni teknik buluş, herhangi bir alandaki gelişme, bütün diğerlerine yayılırken, bu yenilikler ve gelişmeler, Osmanlılara yeterli ölçüde yansımamıştır. Dolayısıyla, Osmanlıların teknolojiden yararlanabilmelerine, büyük organizasyonları yönlendirip çok büyük bir alanda uzun süren bir imparatorluk kurabilmelerine, bunun kültürünü yeniden üretebilmelerine karşın bilimsel alana yaptıkları yeni katkıların sınırlı olduğu kanısı hâsıl olmuştur².

Karşı grupta yer alanlar ise Avrupa ülkeleriyle karşılıklı tesirlerin ve coğrafi yakınlığın Osmanlıların yenilik ve keşiflerden haberdar olmalarını sağladığını iddia ederler. Onlara göre; Osmanlılar, Batı teknikleriyle temalarının erken dönemlerinde, özellikle ateşli silahlar, haritacılık ve madencilik konularındaki teknikleri transfer etmişler, aynı dönemlerde göçmen Yahudi bilim adamları vasıtasıyla Rönesans bilimi ile de, bilhassa astronomi ve tıp sahalarında bazı erken temaslarda bulunmuşlardır. Askerî, siyasî ve iktisadî dengeler aleyhlerine döndüğünde ise Osmanlılar, Avrupa bilimini ihtiyaçlarına göre ve fonksiyonel bir şekilde aktarmaya başlamışlardır³. Tanzimat (1839) olarak bilinen reform hareketi, bu şekilde süren aktarma

² Tekeli-İlkin, *a.g.e.*, s.52-151; Esin Kahya, "Onsekiz ve Ondokuzuncu Yüzyıllarda Genel Çizgileriyle Osmanlılarda Bilim", *Erdem*, III/8, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s.491, 499, 506-507; DİE, *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişimin 50 Yılı*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1973, s.9; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarih (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara, 2003, s.13; A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991, s.125, 180; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, TTK Yayınları, Ankara 1999, s.6-11; Enver Ziya Karal, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)", *Tanzimat*, I, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s.16-17.

³ "Diplomatlar, İslamiyet'i kabul eden Avrupalılar (mühtediler), seyyahlar, tacirler, denizciler, esirler, mülteciler ve özellikle İspanya ve Portekiz'deki dini baskıdan yani Katolik mezaliminden kaçıp selameti Osmanlıların himayesinde bulan Yahudiler ve Moreskler birçok yeni ilmi ve teknik bilginin girişini sağlamışlardır. Bu kişiler beraberlerinde Avrupa'nın bazı yeni bilgi ve maharetlerini getirmişlerdir". Bkz: Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlılar ve Bilim (Kaynaklar Işığında Bir Keşif)*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2010, s.187.

sürecinde bir değişikliğe yol açarak kamu hedefleri ve sivil ihtiyaçları da karşılamaya başlamıştır. Hukukî statüsü ve çalışma şekli ile klasik dönemde mevcut olmayan bu yeni tüzel kişilikler Osmanlı kültür ve bilim hayatına yeni bir boyut kazandırmıştır⁴. Zaten Halil İnalcık da Osmanlıların başarılarını başlangıçtan beri maddî güçlerini arttıran yenilikleri benimsemiş olmalarına bağlamaktadır⁵. Daha çok Tanzimat sonrası dönemi kapsayan bu çalışmada da Osmanlıların gerek bir mucitler muhiti oluşturabilmek gerekse Avrupa'daki bilimsel ve teknolojik gelişmeleri yakından takip edebilmek için yoğun bir çaba içerisine girmiş oldukları görülecektir.

Mucit ve İcat

İcat olunan veya merkezî idareye o şekilde yansıtılmaya çalışılan ve Osmanlı İmparatorluğu'nu idare edenlerin ilgisini en fazla celp eden alet ve makinelerin neler olduğuna kısaca bir göz atılacak olursa ilk sırayı askerî araç ve gereçlerin aldığı görülecektir. Askerî temeller üzerine kurulmuş ve öylece de yükselmiş bir imparatorluk için herhalde bundan daha doğal bir olgu da olmasa gerektir. Hatta söz konusu çekicilik, icat ettikleri aletler için imtiyaz, patent hakkı veya hiç olmazsa bir mükâfat koparabilme arzusun-
daki mucitlerin devletin eşliğini aşındırmaları şeklinde gelişen genel manzara-
rayı kimi zaman aksi istikamette seyrettirecek bir seviyeye varmıştır. Yani, konu askerî sahada önemli gelişmelerin yaşanmasına vesile olacak bir icat olduğunda mucidinin bilgilendirme mesajını beklemeğe bir an evvel onunla temasa geçilmeye çalışılmıştır. 1899 senesinde Roma'daki Osmanlı Sefareti ile Yıldız arasında gerçekleşen bir yazışma şimdiye kadar anlatılmak istenileni ayan beyan ortaya koymaya yetecektir: Fransız mucit Lebel, o yıllarda silahlarda itme kuvveti olarak kullanılan baruttan daha etkili ve dumansız yeni bir barut türü icat etmeyi başarmıştı. Buraya kadarki gelişmelerde herhangi bir sakınca yoktu. Ancak birkaç aydır Petersburg'da bulunan Lebel'in, Fransa'nın da müsaadesiyle Ruslarla görüşmelere giriştiği duyulmuştu. İşte Osmanlı cephesini tedirgin eden gelişme de buydu. Çünkü bu görüşmeler ezeli düşman, günü birlik dost Rusya'nın silah teknolojisinde bir adım daha öne geçmesinden başka bir anlam ihtiva etmiyordu. Bundandır ki Roma Osmanlı sefiri merkezî idareyi de hemen karşı hamlede bulunması için ikaz ediyordu: Eğer söz konusu barutun Osmanlı ordu-

⁴ İhsanoğlu, *a.g.e.*, s.33-34; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, TTK Yayınları, Ankara 2004, s.44-45; Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, çev. Osman Akinhay, Papirüs Yayınevi, I. İstanbul 1997, s.33.

⁵ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996, s.426 vd.

sunda da kullanımı arzu ediliyorsa bir yolunu bulup mucidi Lebel'in geçici bir süre için İstanbul'a davet edilmesi oldukça yerinde olacaktı. Bu sayede kendisiyle görüşme ve pazarlıkta bulunma imkânı hâsıl olacaktı. Roma sefiri bu tavsiye ve uyarılarından başka fevkalade ehemmiyeti haiz bir gelişme olarak değerlendirdiği bu icat ile ilgili bazı bilgiler toplamaktan da geri durmamıştı. Mesela Lebel barutunun içeriğinde hangi tür maddelerin bulunduğu dair bir çalışma yapmıştı. Ancak elde ettiği bilgilerin postayla gönderilmesinde bazı sakıncalar görmüştü. Zira postası yabancıların eline geçerse Fransa, Rusya ve İtalya hükümetleri arasında bir karışıklığın yaşanmasına yol açabilirdi. Üstelik Roma'da istihbarî bilgi toplamakla görevli sefaret memuru hakkında da şüphelerin artmasına sebep olacaktı. Dolayısıyla sefir bey bu teşebbüsünün semeresiz kalmasından korkmuş, bunun için gönderip göndermeme hususundaki tereddüdünün aşılmasına merkezden yardımcı olunmasını istemiştir⁶. Sadece askerî saha ile sınırlı kalmış olsa da, bu gelişmeler, Osmanlının son demlerinde teknoloji takibine dair iyi bir misal teşkil etmektedir. Aynı şekilde, İngiltere'de Dows adındaki bir şahısça kurşungeçirmez bir elbise icat olduğu haber alındığında bu elbiseyle ilgili hemen bir tahkikata girilmesi için 1894 senesinde Yıldız'dan bir irade yayımlanmıştı⁷.

Osmanlı idaresinin beğeni ve desteğine sunulan diğer askerî icatlar ise genellikle mitralyöz, top ve tüfek gibi savaş araç gereçleridir. Ancak imparatorluğu idare edenlerin ilgisi sadece askerî icatlarla sınırlı kalmamıştır. Enerji ve para tasarrufu, pratik yarar, gündelik hayatı kolay kılma gibi faydaları da beraberinde getiren icatlar (bazı küçük istisnalar dışarıda tutulacak olursa) imparatorluk nezdinde hak ettikleri değeri daima bulmuşlardır. İlerleyen bölümlerde yeri geldikçe bazı ayrıntıları sunulacak olan icatları şu şekilde sınıflandırmak mucitlerin bilgi ve becerilerini karşılaştırmak açısından faydalı olacaktır.

1. Yabancılarla Ait İcatlar: Işığt sönmeyen kurtarma aleti⁸, (içeriği ve işleyişi bilinemeyen) kalpazanlardan korunmak için kullanılacak sistem⁹,

⁶ BOA, Y.PRK. EŞA, 9/5; 12 Cemaziyelâhîr 1306/13 Şubat 1889.

⁷ BOA, Y.PRK.BŞK, 37/22; 19 Muharrem 1312/23 Temmuz 1894; Keller isimindeki mucit de kurşungeçirmez bir kumaş icat ederek, 1909 senesinde bunu merkezi idarenin beğenisine sunmuştu. İcadının Saray tarafından beğenilmesi durumunda kendisine bir miktar para ile seri üretimini gerçekleştirebilmesi için bir fabrika açma imtiyazının da verileceği beyan olunmuştu. (BOA, Y.Mtv, 313/89; 27 Zilhicce 1326/20 Ocak 1909).

⁸ BOA, HR.TO, 109/69; 6 Aralık 1880.

⁹ BOA, HR.TO, 429/70; 12 Ocak 1858.

elektrikle işleyen saat¹⁰, pamuk yıkama makinesi¹¹, piliç makinesi, oda ve araba ısıtmaya yarayan bir alet¹², taşınması mümkün barakalar¹³, mitral-yöz¹⁴, yeni usul bir değirmen¹⁵, derileri tabaklamaya yarayan makine¹⁶, fonograf makinesi¹⁷, yeni usul bir top¹⁸, Krag tüfekleri¹⁹, kurşungeçirmez elbise²⁰, çekirgelerin yok edilmesine yarayan bir alet²¹.

2. Gayrimüslim Tebaanın İcatları: Koyun şişirme makinesi²², yapay buz üreten makine²³, yakıt tasarrufu sağlayan bir alet²⁴, hayvan derilerini yüzmeye yarayan bir makine²⁵, istenilen yere su akıtılabilecek hareket edebilir bir su makinesi²⁶.

3. Müslüman Tebaanın İcatları: Akan su kuvvetiyle çalışan bir makine²⁷, yazı makinesi²⁸, telgraf makinesi²⁹, zırhlı bir araba³⁰, sünnet makinesi³¹, yeni tarzda bir piyano³², buhar makinesi³³, mühür mumu³⁴, ipek makinesi³⁵, döküm makinesi³⁶, atış için nişan sehpa³⁷, araba üzerinde çalışan un değirmeni³⁸, sülüs hattı talimine yarayan bir alet³⁹.

¹⁰ BOA, A.AMD, 81/44; 7 Rebiyülevvel 1274/26 Ekim 1857.

¹¹ BOA, A.MKT.MHM, 382/13; 12 Muharrem 1284/16 Mayıs 1867.

¹² BOA, İ.HR, 163/8719; 5 Cemaziyülevvel 1275/11 Aralık 1858.

¹³ BOA, Y.Mtv, 96/44; 22 Zilkade 1311/27 Mayıs 1894.

¹⁴ BOA, Y.PRK. MYD, 1/46; 14 Rebiyülevvel 1297/25 Şubat 1880.

¹⁵ BOA, MVL, 852/102; 25 Recep 1279/16 Ocak 1863.

¹⁶ BOA, BEO, 725/54361; 20 Recep 1313/6 Ocak 1896.

¹⁷ BOA, MF.MKT, 456/13; 9 Rebiyülevvel 1317/18 Temmuz 1899.

¹⁸ BOA, İ.TAL, 40/1311/C-007, 1 Cemaziyelâhir 1311/10 Aralık 1893.

¹⁹ BOA, İ.TAL, 21/1310/Za-058; 6 Zilkade 1310/22 Mayıs 1893.

²⁰ BOA, Y.PRK.BŞK, 37/22; 19 Muharrem 1312/23 Temmuz 1894.

²¹ BOA, DH.MKT, 1957/11; 7 Zilkade 1309/3 Haziran 1892.

²² BOA, DH.MKT, 1825/79, 25 Şaban 1308/5 Nisan 1891; İ.DH, 1218/95390; 29 Recep 1308/10 Mart 1891.

²³ BOA, İ.MVL, 502/22711; 29 Rebiyülevvel 1280/13 Eylül 1863.

²⁴ BOA, DH.TMIK.M, 138/58; 9 Zilkade 1320/7 Şubat 1903.

²⁵ BOA, DH.MKT, 1341/83; 29 Zilkade 1300/1 Ekim 1883.

²⁶ BOA, İ.HUS, 17/1311/R-064; 13 Rebiyülâhur 1311/24 Ekim 1893.

²⁷ BOA, BEO, 81/6058; 11 Rebiyülevvel 1310/3 Ekim 1892.

²⁸ BOA, MF.MKT, 556/49, 18 Muharrem 1319/7 Mayıs 1901.

²⁹ BOA, BEO, 252/18884; 24 Muharrem 1311

³⁰ BOA, DH.MKT, 2851/15; 19 Cemaziyülevvel 1327/8 Haziran 1909.

³¹ BOA, DH.MKT, 818/36; 19 Zilkade 1321/6 Şubat 1904.

³² BOA, İ.TAL, 27/1311/M-123; 19 Muharrem 1311/2 Ağustos 1893.

³³ BOA, DH.MKT, 2040/110; 21 Cemaziyelâhir 1310/10 Ocak 1893.

³⁴ BOA, Ş.D, 2421/15; 28 Safer 1297/10 Şubat 1880.

³⁵ BOA, İ.TAL, 27/1311/M-123; 19 Muharrem 1311/2 Ağustos 1893.

³⁶ BOA, BEO, 31/2266; 16 Zilhicce 1309/12 Temmuz 1892.

³⁷ BOA, Y.Mtv, 15/75; 14 Zilhicce 1301/5 Ekim 1884.

³⁸ BOA, A.MKT.NZD, 51/72; 3 Cemaziyelâhir 1268/25 Mart 1852.

³⁹ BOA, MF.MKT, 79/76; 4 Cemaziyülevvel 1300/13 Mart 1883.

(Osmanlı İdaresinin denemeler neticesinde icat olarak değerlendirmedeği alet ve makineler bu sınıflandırmanın dışında tutulmuştur.)

İcat ve Deneme

Yeni bir alet veya makine icat ettiği iddiasıyla merkezî idarenin karşısına dikilen her şahıs imparatorluk nezdinde hemen mucit unvanına sahip olamıyordu. İmparatorluk idaresinin mucitlere gösterdiği cömert tavırdan haberdar olan birçok şahıs taklitten öteye geçemeyen sözde icatlarıyla devletin kapısını çalacaktı. Bunun farkında olan ve önüne geçmek isteyen idarecilerin başvuracağı başlıca yöntem icat olunduğu iddia edilen alet ve makineler üzerinde, imparatorluğun ilgili birimlerince gerekli teknik ve fennî incelemelerin yapılmasını sağlamaktır. Ticaret ve Nâfia Nezareti ile onun bünyesindeki Ziraat ve Nâfia Müşavirliği, Maarif ve Tophane-i Âmire Nezaretleri, Harbiye Mektebi, Bahriye Şûrası, Şehremaneti, İstanbul Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası ve Meâbir Meclisi tetkiklerin gerçekleştirilmesinde yardımına başvurulmuş başlıca Osmanlı resmî aygıtlarından bazılarıydı. Ancak bu yolla buluşların gerçekten yeni, özgün, aynı zamanda devlet ve kamu hayatına yararlı birer icat oldukları ortaya çıkarılabildi. Aksi takdirde Osmanlı toprakları içerisinde, icat edildiği iddia edilen alet veya makineler sözde, muhtemel mükâfatlar da devlet hazinesinde kalıyordu. Mesela, 1895 senesinde *Lafore* ile Reji İdaresi Baş Makinecisi *Torniyen* adındaki şahıslar depremi göstermeye mahsus elektrikli bir alet icat ettiklerini iddia ederek, yaptıkları masrafin karşılığı olarak kendilerine 2.000 frank verilmesi yönünde Babiâli'den bir istekte bulunmuşlardı. Bu istek üzerine yukarıdaki süreç onlar için başlatılmış, mevzubahis aletin gerçekten depremi gösterme gibi bir özellik taşıyıp taşımadığının anlaşılması için denenmesi icap etmiştir. Bu doğrultuda aletin Harbiye Mektebi'nde uygun bir mahalle yerleştirilmesine, Harbiye zabıtlarından bir ikisinin denemeye memur edilmesine ve nihayet elde edilecek neticelerin de saraya arz olunmasına karar veren bir irade yayımlanmıştı. Hâsıl olacak neticelere göre de istenilen ücretin alet sahiplerine ödenip ödenmeyeceğine karar verileceği ifade olunmuştu. Görüldüğü üzere alet Sultan II. Abdülhamid de dâhil Osmanlı idarecilerinde büyük bir merak uyandırmıştır. Ancak daha sonra ne bu aletten ne de onu icat ettiklerini iddia eden şahıslardan bir haber alınamamıştır⁴⁰. Böyle hakkında bilgi verilmesi lüzumu hissedilmeyen icatlar merkezî idarenin nazarında "*ke-en-lem-yekün*" (hiç olmamış gibi) hükmündeydi. Mesela

⁴⁰ BOA, Y.A.HUS, 328/66; 26 Zilkade 1312/21 Mayıs 1895.

*Tahmîs-hâne*⁴¹ ustalarından Agop'un 1861 senesinde icat ettiğini iddia eylediği "vapur makinesi" hakkında herhangi bir izah vermemesi söz konusu hükümle karşılaşması neticesini doğurmuştu⁴².

Bu tetkikler sayesinde icat edildiği iddia olunan makinelerin mevcudu taklitten öteye gidememekten ibaret oldukları da ortaya çıkarılabiliyordu. Mesela, Rusya Devleti Bahriye Kaptanlarından *Konasif* ile mülazım *Zotof* adındaki iki mühendis vapur, istimbet ve torpido gibi deniz araçlarının buhar çıkaran mekanizmalarının gürültüsünü izale etmek amacıyla bir ejektör icat ettiklerini iddia etmişlerdi. Bu aletin bir numunesi ile çalışma sistemini izah eder bir belgeyi⁴³ de Petersburg'daki Osmanlı sefaretî ateşemiliteri Ziya Bey aracılığıyla 1894 senesinde İstanbul'a ulaştırmışlardı. Bundan sonra Padişah, ejektörün muayene ve denenmesi neticesinde elde edilecek bilgileri saraya takdim etme vazifesini Şûra-yı Bahriye'ye tevdi edecektir. Hemen başlanan tetkikler neticesinde; pirinçten imal edildiği anlaşılan ejektörün, bağlı olduğu aletin işleyişinde sağladığı kolaylık ve faydaların deniz makinistlerinin öteden beri kullandıkları ejektörlere tercih olunacak kadar bir farklılık arz etmediği tespit edilecektir. Ayrıca Tersane-i Âmire'de üretilip, Osmanlı zırhlı donanmasında da bu aletten istifade olunmaktadır. Üstelik karşılaştırmalı olarak yapılan provalar neticesinde Rus kaynaklı ejektörün yerli rakipleri kadar bir yükseklikte suyu alamadığı anlaşılmıştır. Bunun içindir ki yerli ejektörlerin üretim açısından daha kolay, işleyişte de her açıdan daha faydalı olduğuna kanaat getirilmiştir. Dolayısıyla üzerinde yapılan bazı düzenlemeler dışında söz konusu ejektörü bir icat olarak değerlendirmenin yanlış olacağına dikkat çekilmiştir⁴⁴. Aynı şekilde Samakov'un eski Bulgar Despotu olan Benjamin isimli şahıs da 1874 senesinde alaturka ve alafranga saatleri, dört mevsimi ve güneşin yükselişini gösteren bir alet icat ettiği iddiasıyla devletçe mükâfatlandırılma talebinde bulunmuştu. Ancak yapılan tetkiklerin ardından söz konusu aletin daha önce icat edilmiş olanlardan pek bir farkının olmadığı ortaya çıka-

⁴¹ Kahvenin kavrulup dövülerek satıldığı yer anlamında kullanılan bir tabirdir.

⁴² BOA, A.MKT.NZD, 358/21; 6 Muharrem 1278/14 Temmuz 1861; 361/77; 30 Muharrem 1278/7 Ağustos 1861.

⁴³ Aletin üzerindeki her vida deliği İngilizce delalet eylediği mananın harflerini kapsamaktadır. Mesela, W-S: deniz suyuna (water-see), B-W: ambar suyuna (barn-water) ve S de buhara (steam) karşılık gelmektedir. 2 numaralı parça denizde yoğunlaşan buharın çıkışına hizmet etmektedir. 10 numaralı parça ise alete buharın girmesini sağlayan kazanın musluğuğudur. (BOA, Y.Mtv, 15/31; 28 Şevval 1301/21 Ağustos 1884.)

⁴⁴ BOA, Y.Mtv, 15/31; 28 Şevval 1301/21 Ağustos 1884.

rılmıştı. Dolayısıyla sözde mucidin talebine olumsuz cevap verilmek durumunda kalınmıştı⁴⁵.

Biraz evvel de ifade olunduğu üzere bir alet veya makinenin Osmanlı idaresi tarafından desteklenmesi gerçeklik ve özgünlüğünden başka, beraberinde devlet ve kamu hayatının işleyişine katkı sağlayacak yenilikleri de getiriyor olmasına bağlı idi. Yani tetkik ve muayenelerin ikinci safhasında icatların bu yönüne bakılıyordu. Mesela, 1892 senesinde Galata Mevlevihanesi'nde misafir olarak ikamet etmekte olan Sakız Mevlevihanesi şeyhi İsmail Efendi, Sadaret'e takdim ettiği arzuhalinde Osmanlı hükümetine hayırlı bir iyilikte bulunmak üzere akan su kuvvetiyle çalışan bir makine icat etmeyi başarmış olduğundan bahsediyordu. Makinenin içeriğine dair arzuhaline herhangi bir bilgi sıkıştırma lüzumu hissetmeyen mucit şeyh, icadının oldukça faydalı ve güzel yanlarının bulunduğu da dikkat çekiyordu. Lakin biraz evvel de ifade olunduğu gibi, buluş sahibi şahıs icadını ne kadar överse övsün onun özgünlük, önem ve faydalılık ile ilişkili sözleri yeterli kabul edilmiyordu. Buna ancak gerçekleştirilecek incelemelerden sonra karar verilecekti. Ve Sadaret de öyle yaptı: Buradan Ticaret ve Nâfia Nezareti'ne gönderilen emirle; İsmail Efendi'nin icat ettiği makinenin üzerinde gerçekleştirilecek tetkiklerden sonra faydalı olacağına inanılırsa bir numunesinin kaç kuruşa imal edileceğinin hesaplanılması ilgililerden istenildi⁴⁶.

İncelemeler neticesinde faydalı tarafları görülmeyen icatlar ise hemen sahiplerine iade ediliyordu. Mesela Niksar ahalisinden Ömer Kamil Efendi'nin 1852 senesinde icat ettiği araba üzerinde çalışır un değirmeni böyle bir muameleye maruz kalmıştı⁴⁷. Aynı şekilde yabancı bir mucit tarafından ekmek pişirmek için icat edilen bir çark da lüzumsuz bulunmuştu⁴⁸. Oysa İkinci Ordu'dan Yüzbaşı Hulki Efendi'nin 1884 senesinde icat ettiği nişan sehпасı tetkiklerden başarıyla geçerek, bütün orduda kullanım hakkını elde etmişti⁴⁹.

Ayrıca icat olunduğu iddia edilen ilaçlar üzerinde de gerekli tıbbî tetkikler büyük bir itina ile gerçekleştirilmekteydi. Bu sayede üretilen ilaçların gerçekten bir buluş olup olmadıkları gün yüzüne çıkarılıyordu. Mesela Yıldız Sarayı Eczanesi'nde görevli bulunan Cerrah Mustafa Efendi 1889

⁴⁵ BOA, MF.MKT, 18/7; 19 Safer 1291/7 Nisan 1874.

⁴⁶ BOA, BEO, 81/6058; 11 Rebiyülevvel 1310/3 Ekim 1892.

⁴⁷ BOA, A.MKT.NZD, 51/72; 3 Cemaziyelâhîr 1268/25 Mart 1852.

⁴⁸ BOA, İ.MVL, 103/2246; 15 Şaban 1263/29 Temmuz 1847.

⁴⁹ BOA, Y.Mtv, 15/75; 14 Zilhicce 1301/5 Ekim 1884.

senesinde koleraya karşı bir ilaç icat ettiğinden bahsediyordu. Bunun üzerine girilen tetkikler neticesinde mevzubahis ilacın eskiden beri koleraya karşı kullanılan maddelerin bir tertibinden ibaret, tehlikeli bir karışım olduğuna dair Tıbbiye Nazırı imzasıyla bir rapor hazırlanmıştı. Bir de ilaçtaki maddelerin karışım oranlarını gösterir bir cetvelin hazırlanması lüzumu hissedilmişti⁵⁰. 1901 senesinde ise Rusçuk ahalisinden bir şahıs ayak terlemesine karşı *Periyedu* (?) ismiyle bir ilaç icat ettiği iddiasıyla merkezî idarenin karşısına dikilmişti. Ancak yapılan tetkiklerden sonra söz konusu ilacın daha önce getirilmiş olan ayak pudrası karışımından başka bir şey olmadığı anlaşıldığı gibi sağlığa zararlı yanlarının da bulunduğu dikkat çekilmişti⁵¹.

Mucit ve Mükâfat

İcat ettiklerini iddia ettikleri alet ve makinelerin imparatorluğun ilgili birimlerince gerçekleştirilen denemelerden sonra özgünlüğü ve faydalı olacağı anlaşılanların sahipleri imparatorluk sınırları içerisinde mucit olarak anılmaktan başka çeşitli mükâfatlara da mazhar oluyorlardı. Manevî kıymeti daha ağır basan madalya ve nişanlar mucitlere ihsan olunan mükâfatlar arasında en sık rastlanılanlardandı. İcadın kıymetine göre nişanların derecesi de değişiyordu. 1881 senesinde yeni usul bir mitralyöz (makineli tüfek) icat eden ve patentini de alan Nordenfeld'e ikinci, İstanbul'da bulunan vekili Roj'a da üçüncü rütbeden mecidi nişanı⁵² ihsan olunuyorken⁵³, 1893'te yeni tarzda bir fes icat eden Macarlı Leo Polid'in beşinci rütbeden mecidi nişanı⁵⁴ ile ödüllendirilmesi kararlaştırılmıştı⁵⁵. Nişan almaya hak kazanıp da Osmanlı ülkesinde bulunmayan mucitlerin ödülleri ise vekil sıfatıyla İstanbul'a gelen veya burada ikamet eden ikinci bir şahsa verilebiliyordu. 1893 senesinde, bir mitralyöz ile top icat eden Maxim⁵⁶ adlı

⁵⁰ BOA, Y.A.HUS, 228/76; 15 Zilhicce 1306/12 Ağustos 1889.

⁵¹ BOA, DH.MKT, 134/2537; 16 Cemaziyelâhır 1319/20 Eylül 1901.

⁵² Mecidi Nişanı 1851 yılının sonlarına doğru ihdas edilmiştir. Yeni nişan, hem modern anlamda bir liyakat nişanının bütün gereklerini yerine getiren hem de devlet bütçesi için masraflı olmaya başlayan "murassa" ve "mücevh" alametler geleneğini ortadan kaldıran bir gelişmedir. Osmanlı nişan ve madalyaları ile ilgili geniş bilgi için bkz: Edhem Eldem, *İftihar ve İmtiyaz: Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2004.

⁵³ BOA, İ.HR, 284/17694; 28 Şevval 1298/23 Eylül 1881.

⁵⁴ BOA, İ.TAL, 61/1312/Ra-074; 16 Rebiyülevvel 1312/1 Eylül 1894.

⁵⁵ BOA, BEO, 486/36427; 1 Rebiyülâhır 1312/2 Ekim 1894.

⁵⁶ ABD'li mucit Richard Gatling (1818-1903) Amerikan İç Savaşı çıktıktan sonra birbiri ardına çok hızlı ateş edebilen ilk makineli tüfeği tasarlamıştır. Hiram Maxim, Gatling'in tasarımını geliştirerek 1884'te ilk tam otomatik makineli tüfeği yapmıştır. Bkz: Struan Reid-Patricia Fara, *Leonardo'dan Edison'a Mucitler*, çev. Necmi Buğdaycı, TÜBİTAK, Ankara 2010, s.40. Bu makineli tüfeklerin resmen orduda kullanımı ise 1887 senesinde-

mucide ihsan olunan ikinci rütbeden Osmanî nişan onun adına İstanbul'daki bir vekiline teslim olunmuştu⁵⁷.

Mucitler için nişandan başka bir diğer onurlandırma mükâfâtı da sanayi madalyası ihsan olunmasıydı. Bunlar bazen müstakil olarak, bazen de nişanla birlikte takdim edilebiliyordu. İstanbul'daki İsveç sefareti tarafından sefaret tercümanı vasıtasıyla II. Abdülhamid'e takdim olunan Krag Jorgensen (*Yorginson*) tüfeğinin mucidi İsveçli Krag'a 1893 senesinde üçüncü rütbeden Osmanî nişan ile birlikte bir de sanayi madalyası takdim olunmasına karar verilmişti⁵⁸. Ayrıca Jorgensen'in İstanbul'daki vekili ile İsveç sefaretinde görevli olan bir başka şahsın Tophane-i Amire Fabrikası'nı gezme isteklerine de olumlu cevap verilmiş, bu doğrultuda söz konusu şahıslar Padişah yaverlerinden olan Tophane-i Âmire Müşiri tarafından fabrikada gezdirilmişlerdi⁵⁹. Çocukların sülüs hattı taliminde faydalanmaları için (içeriğinin ve çalışma aksamının neden ibaret olduğuna dair bir bilgiden yoksun olunan) bir alet icat eden Ziya Efendi adındaki şahıssa altın madalya ile onurlandırılmıştı⁶⁰.

Mucitlerin ödüllendirilmesi sadece bir madalya ve nişan takdimiyle onları onurlandırmaktan ibaret değildi. İcatlarını oluşturmak için sarf ettikleri meblağı karşılamak, onları ve diğerlerini yeni icatlar için teşvik etmek gayesiyle mucitlere belirli miktarlarda para ihsanında da bulunulmuştur. Mesela, Osmanlı idarecilerinin takdirini kazanan ve faydalı bir yenilik olarak değerlendirilen bir piliç makinesi icat etmiş olan ve ismi zikredilmeyen Avusturyalı bir mucit 1858 senesinde 12.500 kuruş para ödülü ile mükâfatlandırılmıştı⁶¹. Ayrıca kendisi, oda ve araba ısıtmasında kullanılacak bir makine daha icat ettiğini ifade etmişti. Ancak söz konusu makineleri henüz İstanbul'a getirmemiş olmasından ve kendisinin de hastalanarak memleketine dönmek arzusunda bulunduğundan dolayı bu son icadı hakkında herhangi bir bilgi edinimi mümkün olamamıştır. Dolayısıyla icadını

dir. Bkz: Brian J. Heard, *Handbook of Firearms and Ballistics (Examining and Interpreting Forensic Evidence)*, Oxford 2008, s.339.

⁵⁷ BOA, İ.TAL., 40/1311/C-007, 1 Cemaziyelâhir 1311/10 Aralık 1893.

⁵⁸ BOA, İ.TAL., 21/1310/Za-058; 6 Zilkade 1310/22 Mayıs 1893.

⁵⁹ BOA, Y.PRK.ASK, 89/21; 2 Ramazan 1310/20 Mart 1893; Ayrıca Krag'a bu icadı için 1.000 lira ihsan olunmasına dair bir de irade yayımlanmıştı. (BOA, İ.HUS, 15/1311/S-142; 23 Safer 1311/5 Eylül 1893).

⁶⁰ BOA, MF.MKT, 79/76; 4 Cemaziyülevvel 1300/13 Mart 1883.

⁶¹ BOA, İ.HR, 163/8719; 5 Cemaziyülevvel 1275/11 Aralık 1858.

görmeden ve denemeden kendisine tahminlerden hareketle bir para yardımıyla bulunmanın imkânsızlığına dikkat çekilecektir⁶².

Kristof adlı mucit ise 1894 senesinde icat ettiği taşınması mümkün barakalar sayesinde devletin bütün ihsanlarıyla mükâfatlandırılma başarısını göstermişti. Belli ki Kristof'un icadı imparatorluğu idare edenlerin oldukça hoşuna gitmiş, aynı ölçüde de faydalı bulunmuştu. Çünkü Kristof, üçüncü rütbeden mecidi nişanı ile gümüş sanayi madalyasından başka bir de padişahın 100 liralık ihsanına mazhar olmuştu. İstanbul'daki ikameti esnasında mükâfatlarını da bizzat almıştı. Ayrıca ilerde ihtiyaç hâsıl olursa bu barakalardan sipariş olunacağı kendisine iletilmişti. Kristof da Padişahın lütfkârlığından duyduğu memnuniyeti ifade etmekten kendisini alamamıştı⁶³. 1894 senesinde ise yeni usulde icat ettiği bir topu Osmanlı merkezi idaresinin beğenisine sunan Fransız Bohe'nin İstanbul'da bulunan vekiline 16.000 frank verilmesi kararlaştırılmıştı⁶⁴.

Bütün bunlardan başka Osmanlı İmparatorluk idaresi, asrının seyrini değiştirecek yeniliklere imza atan mucitlerin mükâfatlandırılması için tertip olunan kampanyalara katılmaktan da geri kalmamıştır. Mesela telgrafın mucidi olan Mors⁶⁵ için, ülkelerinde telgraf hattı mevcut olan bütün devletlerce tertip olunacak müşterek mükâfat takdimine 1859 senesinde Osmanlı İmparatorluğu⁶⁶ da iştirak etmiştir. Bu doğrultuda Osmanlı İmparatorluğu'nun hissesine 21.490 frank 96 sent isabet etmiştir. Bu para da kendisine sene de 5.374 frank 24 sent olmak üzere 4 taksit şeklinde ödenecektir⁶⁷. Hatta Paris'teki Osmanlı sefaretı ile İstanbul Hükümeti arasında gerçekleşen yazışmalardan, ilk taksitin 1859 yılında devlet hazinesinden ödendiği⁶⁸, ikinci taksitin de saltanat hissesinden karşılanacağı anlaşılmaktadır. Öde-

⁶² BOA, İ.HR., 162/8653; 10 Rebiyülâhır 1275/17 Kasım 1858.

⁶³ BOA, Y.Mtv., 96/44; 22 Zilkade 1311/27 Mayıs 1894.

⁶⁴ BOA, İ.ML., 11/1312/S-07; 18 Safer 1312/21 Ağustos 1894.

⁶⁵ Bilindiği üzere ilk elektrikli telgraf makinesini 1837'de İngiliz Mucitler William Cooke ve Charles Wheatstone icat etmişlerdir. Osmanlı idarecilerinin telgrafın mucidi olarak nitelendirdikleri Amerikalı sanatçı Samuel Morse (1791-1872) ise 1843'te İngiliz mucitlerin makinelerinde kullanılanın yerini alan yeni bir telgraf kodu tasarlamıştır. Mors, kendi ismiyle anılan ve bugün hala kullanılmakta olan alfabesindeki her harfe nokta ve çizgilerden oluşan bir kod vermiştir. Daha fazla bilgi için bkz: Reid-Fara, *a.g.e.*, s.28.

⁶⁶ Osmanlılarda, haberleşme sahasında Batı'dan teknoloji transferi yapılarak girilen ve geniş bir uygulama sahası bulan, tam anlamı ile özümlenen ilk yenilik "telgraf" olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda, Avrupa devletlerinden yaklaşık 10 yıl sonra inşasına başlanılan telgraf hatlarından ilki 1855 yılında, Kırım Harbi'nden hemen önce çekilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz: Aykut Kazancgil, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2007, s.323.

⁶⁷ BOA, İ.HR., 169/9131; 6 Zilhicce 1275/7 Temmuz 1859.

⁶⁸ BOA, HR.MKT., 306/73; 26 Safer 1276/24 Eylül 1859.

melerde de herhangi bir ertelemelemin yaşanmamasına son derece büyük bir gayret gösterilmesi gerektiğinin altı çizilmiştir⁶⁹.

Mucit, İmtiyaz ve Patent (İhtira Beratı)

Osmanlı örneğine geçmeden evvel dünyada patent ve imtiyaz haklarının gelişimi ile ilgili kısa bir tarihçe⁷⁰ sunmak faydalı olacaktır. İmtiyazlar ve patent tarih boyunca sınaî mülkiyet haklarının korunmasında uygulanan iki farklı sistemdir. İmtiyazlar üretime, patent de ürüne dayalı sınaî mülkiyet haklarını korumak için geliştirilmiş bir sistemdir. Ülkeler imtiyazlı üretime dayalı sınaî mülkiyet sistemi ile sanayileşmelerini tamamlamışlar ve ürüne dayalı sınaî mülkiyet sistemine geçmişlerdir⁷¹. Batı toplumlarında geçen dört yüz yıl boyunca teknolojik gelişmenin teşvikine yönelik çeşitli iktisadî teşvik mekanizmaları geliştirilmiş ve bunu sağlamada çok sık devlet müdahalelerine başvurulmuştur. Krallıktan alınan patentler aracılığıyla bir icadın veya ürünün tekelleştirilmesi, ilk kez Ortaçağ sonlarında ve Rönesans dönemi başlarında gerçekleşmiştir⁷².

Tarihsel süreç içinde sınaî mülkiyet haklarının korunmasına ilişkin anlayışın ilk olarak ortaya çıktığı yer, buluşların korunmasına yönelik olarak 1443 yılında Venedik'te, yine resmen duyurulmuş ilk patent kanunu da 19 Mart 1474'te Venedik'te uygulamaya konulmuştur⁷³. Bazı kaynaklara göre de patent sisteminin kanunlaşması, yerleşmesi ve gelişmesine İngiltere öncülük etmiştir. Patentlerin kaynağını, İngiltere'de 14. yüzyılda kabul edilen ilk patent belgelerine (Letters Patent) kadar götürebilmek mümkündür. Bu belgelerin amacı yeni bir teknolojiyi ithal eden ya da bulan bir kişinin işlerini kurabilecek yeterli bir süre için, ona bu teknolojiyi münhasıran kullanma hakkı sağlamaktır. Bu aynı zamanda bir mübadeleydi; devlet teknolojik gelişmeyi, daha fazla sınaî bağımsızlığı ve daha yüksek ihracat kapasitesini kazanırken, mucit ya da ithalatçı da önde olmanın getirisini elde etmekteydi. Bu patent belgeleri özel hakların kamusallaştırılması için bir duyuru niteliği de taşımaktaydı. Kraliyet imtiyazları zaman içinde kötü-

⁶⁹ BOA, HR.MKT, 329/27; 22 Şaban 1276/15 Mart 1860.

⁷⁰ Fikri ve sınaî mülkiyet haklarına ilişkin önemli uluslararası anlaşma ve sözleşmelerin bir kronolojisi (1883–2001) için bkz: Türk Patent Enstitüsü (TPE), *Beşinci Yılında Türk Patent Enstitüsü*, TPE Yayın No: 21, Ankara 1999, s.7–12.

⁷¹ Ahmet Kal'a, "İhtira Beratı'ndan Patent'e, *Alâmet-i Fârîka'dan Marka'ya Türk Sınaî Mülkiyet Hakları Tarihi*, TPE Yayın No: 1, Ankara 2008, s.15.

⁷² George Basalla, *Teknolojinin Evrimi*, çev. Cem Soydemir, TÜBİTAK, Ankara 2008, s.162.

⁷³ TPE, a.g.e., s.7.

ye kullanıldığından, bu durumdan şikâyetçi olan kişiler, patent alınması için gerekli koşulları gösteren bir kanunun kabul edilmesini sağladılar. Dünyada buluşların korunmasına yönelik ikinci hukukî uygulama olarak da kabul edilen 1623 “İngiliz Tekel Kanunu”nda; buluşun İngiltere açısından yeni olması, devlete yönelik bazı faydalarının bulunması gibi koşulların getirilmesi söz konusuydu. Bu kanunla aynı zamanda patent süresi de sınırlandırılmakta ve bu süre en fazla 14 yıl olarak belirlenmekteydi. 1623 Tekel Kanunu ile mülkîlik ilkesi, yani kanunun yalnızca o ülke için geçerliliği ilkesi de getirilmişti. Daha sonra bu ilkeler İngiltere sınırlarını aşarak, diğer ülkelerce de benimsendi⁷⁴.

Osmanlı İmparatorluğu’nda sınaî mülkiyet hakları konusundaki yasalara bir göz atılacak olursa şöyle bir gelişme görülecektir:

— 9 Eylül 1870 tarihinde kabul edilen ve bir buçuk yıl sonra, yani 3 Nisan 1872’de yürürlüğe giren, ilan tarihi itibarıyla meşhur olduğundan 1871 tarihli nizamname olarak anılan Alâmet-i Fârika Nizamnamesi,

— 1879 tarihli İhtira Beratı Kanunu,

— 1871 tarihli ilk marka nizamnamesini ilga eden, 10 Mayıs 1888 tarihinde yayınlanan, 26 Mayıs 1888’de yürürlüğe giren Alâmet-i Fârika Nizamnamesi.

Yani imtiyazlara dayalı üretim sisteminden, ürüne dayalı sınaî mülkiyet hakkı sistemine geçiş süreci, 1871 yılında Alâmet-i Fârika Nizamnamesi’nin yayınlanmasıyla başlamış ve 1879 tarihli İhtira Beratı Kanunu’yla birlikte tamamlanmıştır⁷⁵. Türkiye’de 1995 yılına kadar⁷⁶ sınaî hakların hukukî kaynağını teşkil eden bu İhtira Beratı Kanunu birkaç hüküm dışında 5 Temmuz 1844 tarihli Fransız Patent Kanunu’nun tercümesinden başka bir şey değildir⁷⁷.

Bir patent hakkı, yeni ve faydalı olmak kaydıyla herhangi bir yöntemi, makineyi ve imalat faaliyetini kapsayabilir. Patent hakkı, bu hakka konu

⁷⁴ Alkan Soyak, “Fikri Ve Sınaî Mülkiyet Hakları: Tanımı, Tarihîsel Gelişimi ve Göv’ler Açısından Önemli”, *Legal Fikri ve Sınaî Haklar Dergisi*, sy.1, İstanbul 2005, s.13.

⁷⁵ Ahmet Kal’a-İrfan İnce, *Alameti Fârikadan Markaya*, TPE Yayın No: 23, Ankara 2009, s.XIII-XIV, 15.

⁷⁶ 27 Haziran 1995 yılında yürürlüğe giren “Endüstriyel Tasarımların Korunması Hakkındaki Kanun Hükmünde Kararname” ile Türk Patent Enstitüsü, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı’na bağlı bir kuruluş olarak düzenlenmiş ve sınaî haklar altyapısı günün şartlarına uygun olarak yapılandırılmıştır. Bu düzenlemelerle ilgili olarak bkz: Kal’a, a.g.e., s.127; TPE, a.g.e., s.7.

⁷⁷ Bu kanun ve dönemin sınaî mülkiyet sistemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: E. Hırş, *Fikri ve Sınaî Haklar*, Ankara 1948, s.76-126.

olan şeyin yapımı, satışı veya kullanımını uzunca bir süre bu hak sahibine verdiği ve diğerlerinin rekabetinden koruduğu için, fikri ve sınai mülkiyet hakları içinde en güçlü olanıdır. Patent süresi boyunca, patente tabi olan herhangi bir şeyin kullanımı patent sahibinin iznini gerektirmekte ve geleneksel olarak bir royalti (devir bedeli) ödenmesini zorunlu kılmaktadır. Bu koruma süresinin sonunda, korumaya tabi olan şey kamu alanına açılmaktadır⁷⁸. Böylesi bir çerçeve içerisinde düşünüldüğünde icatları, Osmanlı imparatorluğu'nun ilgili birimlerince gerçekleştirilen tetkik ve muayenelerden başarıyla geçen mucitler için devletten imtiyaz veya patent hakkı alabilmek; nişan, madalya veya para ile ödüllendirilmekten daha önemli olmalıydı. Bunun en bariz kanıtı da kimi zaman mucitle devlet arasında yaşanan sıkı pazarlıklardı. Mesela, yeni tarzda bir mitralyöz ve top icat eden Cristopher adlı mucidin Padişahın yaverlerinden Hasan Cemil Bey'e 1880 senesinde göndermiş olduğu bir mektupta böylesi bir pazarlık kendisini fazlasıyla hissettirmişti. Cristopher padişahıtan aldığı mektup ve emir doğrultusunda Martini Hanri fişeklerinin çapında olan 10 adet namlulu mitralyöz yapımına girişmiştir. 1,5 ay içerisinde de mitralyözlerin İstanbul'a ulaşacağı ümit etmektedir. Ardından Cristopher, kabul görmesi için icadının önemli ve farklı taraflarına vurgu yapar. Buna göre böyle yeni usul bir mitralyöz diğer devletlerin ordularında yoktur. Harp sahasında düşmana oldukça büyük boyutlarda zarar verebilecek bir savaş aletidir. Cristopher, icadının fiyatı için 3.000 frank bedel belirlemişken, Osmanlı Maliye Nezareti 2.800 frankta ayak diremiştir. Pazarlıklar böyle devam ederken mucitten bir dizi teklif daha gelecektir: Şayet kendisi ile iki ortağına birer mükâfat ihsan buyrulursa padişaha iki namlulu mitralyözden bir tane hediye edeceklerdir. Yine Osmanlı ülkesinde icat ettikleri topları üretmek için fabrikalar kurulmak istenirse patent hakkını 60 bin franka terk etmeye hazırdır. Ayrıca kendisine yetecek miktarda bir maaş tahsis olunursa bizzat gelip, Tophane-i Âmire'de üretime nezaret edecek, bu sayede her bir topun maliyetini 1.000 ya da 1.200 franka kadar indirmek mümkün olacaktır. Zaten o sıralar fabrikalarında işler yoluna girmiştir, ortakları da kendi yardımı olmadan işleri yürütebilecek bir seviyeye gelmişlerdir. Dolayısıyla İstanbul'a gelmesi için önünde hiçbir engel yoktur. Bunun için kendisinin Tophane'de mühendislik hizmetiyle istihdam olunacağına dair temin edilmesi yetecektir. Cristopher bu taleplerinin kabul olunup olunmadığına dair kendisine bir geri bildirimde bulunulmasını da arzu ettikten sonra

⁷⁸ Soyak, *a.g.m.*, s.21.

Osmanlı İmparatorluk idaresini ikna etmek için son bir hamlede daha bulunur: Ruslar gece-gündüz tüfek namluları yaptırmakta oldukları gibi Krupp Fabrikası'na da 250 adet top siparişinde bulunmuşlardır!⁷⁹ Görüldüğü üzere Cristopher icadı için kendi ülkesinde patent hakkını almayı başarmıştı ve şimdi bunu oldukça büyük bir meblağ karşılığında Osmanlı İmparatorluğu'na satabilmek için büyük bir çaba içerisine girmişti. Aynı şekilde, Lübnanlı Selim Haddad Efendi adındaki mucit ise icat ettiği yazı makinesine Osmanlı idaresinden (15 senelik) patent hakkı alabilmek için 1901 senesinde yoğun bir çaba sarf etmek durumunda kalmıştı⁸⁰.

Evkâf-ı Hümayûn eski baş veznedarı Viçen Efendi de koyun şişirmek için icat ettiği makinenin 30 senelik imtiyazını alabilmek amacıyla 1891 senesinde devlete şu teklifte bulunmuştu: İstanbul dışında ve vilayetlerdeki mevcut mezbahalarda (*selhane*) icat ettiği makinenin kullanımıyla elde edilecek hâsılattan %20'si şahsına ait olacaktır. Bunun karşılığında, inşa olunacak yeni mezbahalar için icadından ihtiyaç duyulduğu kadarını ücretsiz verecektir. Viçin Efendi bu isteğine dair kaleme alıp, devlet merkezine takdim ettiği arzuhaline icadıyla ilgili birkaç fotoğraf ilâştirmeyi de unutmamıştır. Devlet, Viçin Efendi'nin teklifini kabul etmeden evvel her zaman yaptığı gibi icat edilen makinenin faydalı bir yenilik olup olmadığını anlamaya çalışacaktır. Bu doğrultuda makine üzerinde gerekli tetkikleri yaparak, elde edilecek neticeleri mütalaalarıyla birlikte bildirme vazifesi Şûra-yı Devlet tarafından Şehremaneti'ne verilmiştir⁸¹.

Peki, imparatorluk idaresi, mucitlerin patent veya imtiyaz hakkı alma taleplerine daima onlardan gelen istekler doğrultusunda mı cevap veriyordu, yoksa söz konusu hakların verilmesinden önce belirli kıstaslar aranıyor muydu? Bu soruya olumlu cevap verilecekse söz konusu kıstaslar neler idi? Mucitlerden elde ettikleri patent veya imtiyaz karşılığında hangi şartları yerine getirmeleri bekleniyordu? İmtiyaz şartlarına uymayan mucitler için nasıl bir yaptırım söz konusuydu?

Osmanlı İmparatorluğu'nda imtiyaz ve patent hakları ile ilgili oldukça fazla bir mesai sarf etmiş olan Ahmet Kal'a'nın; "Osmanlıların yeni icatlara istenilen patent hakkını herhangi bir ön incelemeye tabi tutmayarak verdi-

⁷⁹ BOA, Y.PRK. MYD, 1/46; 14 Rebiyülevvel 1297/25 Şubat 1880.

⁸⁰ BOA, MF.MKT, 556/49, 18 Muharrem 1319/7 Mayıs 1901.

⁸¹ BOA, DH.MKT, 1825/79, 25 Şaban 1308/5 Nisan 1891; İ.DH, 1218/95390; 29 Recep 1308/10 Mart 1891.

ği"⁸² şeklindeki iddiasından yola çıkılacak olursa ilk iki sorunun cevabı olumsuz olacaktır. Kal'a'nın hangi kaynaklardan yola çıkarak bu kaniya varmış olduğunu kestirmek kadar, ona katılmak da mevcut belgeler ışığında oldukça zordur. Çünkü bu çalışmaya konu olan icatların neredeyse tümü için gerek daha önce aktarılan mükâfat takdimlerinden, gerekse bu bölümde nakledilen imtiyaz veya patent taleplerine cevap verilmeden evvel onların gerçekten bir yenilik olup olmadıkları ve faydalı taraflarının bulunup bulunulmadığı sıkı sıkıya incelenmiştir. İcatların incelemelerden başarıyla geçmelerinden sonra sıra sahiplerine patent ve imtiyaz hakkı vermeye geldiğinde şartları belirleyen yine imparatorluk idaresi olmuştur. Bu saptamayı şimdiye kadar sunulmuş olan misallerde görmek mümkündür. İmtiyazların verilmesi ile ilgili olarak aşağıda aktarılan örnekler de meselenin pekiştirilmesi açısından önemlidir.

Mesela, Bordeaux (Bordo)'da, Cabanes (*Kaban*) adındaki bir Fransız fabrikatör tarafından icat edilip, patenti de alınmış olunan yeni usul bir değirmenin 1862 senesinde Osmanlı ülkesinde de kurulabilmesi gayesiyle imtiyaz talebinde bulunulmuştu. Cabanes Fransız hükümetinden bu imtiyazı almıştı. İstekte bulunan ise mucidin İstanbul'daki vekili ve Cibali'deki bir değirmenin müdürü olan Aleksandre Michel idi. Michel, eskilere kıyasla, bu yeni değirmenler sayesinde hâsılâtın üç kat artacağı, böylece de fiyatlarda büyük bir düşüşün yaşanacağı iddiasındaydı. İddiasını gerçek kılmak için de birkaç gün zarfında yeni usul bir değirmeni Cibali'de numune olarak işletecekti. Ama değirmenin emniyetinin sağlanması için imtiyazının bir an evvel verilmesi gerektiğine de dikkat çekiyordu. Bunun üzerine Sadaret, icadın tetkiki ve teklifin değerlendirilmesi görevini Meâbir Meclisi'ne tevdi etmiştir. Yapılan çalışmalar neticesinde değirmenin Osmanlı ülkesinde işletilmesinin faydalı olacağına kanaat getirilmiştir. Bu doğrultuda ilgili idarecilerce toplam yedi maddeden müteşekkil olarak düzenlenen imtiyaz mukavelesi şu şekildedir:

1. Cabanes'in icat ettiği değirmenlerin Osmanlı ülkesinde tekel usulüyle imtiyazı Osmanlı saltanatı tarafından Michel'e verilmiştir.

2. İmtiyazın verildiği tarihten sonraki 3 ay içerisinde, Fransa'dan alınan imtiyaz sözleşmesi ile icat olunan makinenin nasıl kullanılacağına dair bir tarifname Cabanes tarafından Meâbir Meclisi'ne teslim edilecektir.

⁸² Kal'a, *a.g.e.*, s.123.

3. Cabanes'in Osmanlı ülkesinde sahip olacağı imtiyazın müddeti ülkesindekiyle aynı olacaktır.

4. Cabanes, aldığı imtiyazın karşılığı olarak Ticaret Nezareti'ne birinci sene için 10, kalan seneler için de 5'er mecdiyelik bir vergi ödeyecektir.

5. Bu şartlardan birisinin yerine getirilmemesi durumunda imtiyaz geçersiz kılınacaktır.

6. İmtiyaz maddelerinin uygulanması noktasında Cabanes'in karşılaştacağı hukukî meseleler Ticaret Mahkemesi'nde görülecektir.

7. Bu imtiyazın uygulama sahasına aktarımı aşamasında ihtiyaç duyulacak ücretler tamamıyla Cabanes'e ait olacaktır. Değirmen fabrikaları inşa ettirmesi durumunda da böylesi sarfiyat için geçerli olan Osmanlı nizamnamelerine ve esnaf usullerine bağlı kalınacaktır⁸³.

Osmanlı İmparatorluğu'nda patent veya imtiyazların öyle gelişigüzel bir şekilde ve mucitlerin talepleri doğrultusunda verilmediğine dair 1863 tarihli güzel bir örnek daha mevcuttur. Bu yılda Osmanlı tebaasından olan Markar Beylikciyan (?) adındaki mucit sudan yapay buz imal etmeye yarayan yeni bir makine icat etmişti. Mucidin makinesi için istediği 21 yıllık imtiyaz talebi de Meâbir Meclisi'nde uzun görüşmelere konu olmuştu. Nihayet makine üzerindeki tetkikler ve mütalaalardan sonra bir değerlendirme raporu hazırlanmıştı. Raporda öncelikle makinenin gerçekten yeni usul üzere icat edilen bir yenilik olduğuna dikkat çekiliyordu. Ardından halk için oldukça faydalı bir yenilik olacağına kanaat getirilmişti. Ayrıca Markar, makinesi için Fransız ve İngiliz hükümetlerinden imtiyaz almayı da başarmıştı. Bu hususiyetler göz önünde bulundurulunca kendisine talep ettiği imtiyazın verilmesinde herhangi bir sakınca görülmemişti. Bu doğrultuda Osmanlı idarecilerince tanzim olunan imtiyaz mukavelesi de şu şartları ihtiva ediyordu:

1. Yapay buz üretmek için imal olunan makinenin üretim ve satım imtiyazı Osmanlı Devleti tarafından tebaası olan Markar Beylikciyan'a verilmiştir.

2. İmtiyazın verildiği günden sonraki ilk 3 ay zarfında mucit, icat ettiği makinenin resmini ve nasıl çalıştığını izah eden bir layihayı Ticaret Nezareti'ne takdim etmek zorundadır.

⁸³ BOA, MVL, 852/102; 25 Recep 1279/16 Ocak 1863.

3. Mucidinin 21 senelik talebine karşın imtiyazın müddeti 15 sene ile sınırlı tutulmuştur. Mucit, aldığı imtiyaz karşılığında ilk sene için 15 lira, kalan her bir sene için de 5'er liralık bir vergiyi Ticaret Nezareti Sandığı'na ödemekle mükelleftir.

4. Bu şartlardan herhangi birine uyulmadığı takdirde imtiyaz geçersiz kılınacaktır.

5. Mucit imtiyazının tamamını veya bir kısmını başka bir kimseye devredecek olursa imtiyazın yeni sahibi nizamla uygun olarak ticarethane imzalanmış bir kontrat ile kayıt pusulası almak zorundadır. Ayrıca makinenin üretimi için fabrika açma ruhsatı istenilirse bir dilekçe ile beraber kayıt pusulasının da takdim olunması gerekecektir.

6. İmtiyaz devrinden dolayı mucit ile ikinci şahıs arasında herhangi bir anlaşmazlık yaşanması durumunda davaları Ticaret Mahkemesi'nde görülecektir.

7. Bu imtiyazın zarar ve faydası sahibine ait olacaktır. Beyanına hacet olmadığı üzere imtiyazın icrası için bir fabrika açılmasına karar verilirse mevcut fennî ve malî nizam yine geçerli olacaktır.⁸⁴

Her iki misalde de görüldüğü üzere imtiyazlar verilmeden önce icatlar üzerinde gerekli incelemeler yapılmıştır. Sıra imtiyazların verilmesine geldiğinde de şartları belirleyen Osmanlı idarecileri olmuştur. İmtiyaz şartlarının ve uygulamaların ülkedeki mevcut nizamnamelere ve esnaf usullerine uygun olmasına da özen gösterilmiştir. Bu şartlara uyulmadığı takdirde imtiyazlarının ellerinden alınacağı sahiplerine sıkı sıkı hatırlatılmıştır.

Yerli Mucitler, Devlet ve Toplum

Osmanlı idaresinin yerli mucitlere karşı nasıl bir yaklaşım içerisinde bulunduğunu, onların bilgi ve becerilerinin hangi boyutlarda olduğunu ortaya koyabilmek için böyle ayrı bir başlık altında incelenmeleri uygun görülmüştür. Her şeyden evvel şunu belirtmek gerekiyor ki Osmanlı ülkesinde zanaat ve sanayinin gelişmesi için maharetini ortaya koyanların veya maharet kazanma peşinde koşanların mükâfatlandırılmalarının bu yoldaki şevk ve gayreti artıracığı anlayışı hâkimdi⁸⁵. Kendilerine ait ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla Padişahlar da gayret sahibi şahısları teşvik et-

⁸⁴ BOA, İ.MVL., 502/22711; 29 Rebiyülevvel 1280/13 Eylül 1863.

⁸⁵ BOA, İ.TAL., 27/1311/M-123; 19 Muharrem 1311/2 Ağustos 1893.

menin gereğine inanmışlardı⁸⁶. Tüm teknolojik alet ve ürünlerin Osmanlı sınırları içinde imal edilebilmesi için her türlü tedbirin alınması gerektiğine dair II. Mahmud'un (1808–1839) şu açıklaması oldukça dikkat çekicidir: “Saye-i şevket-vaye-i mülukanelerinde Avrupa’da yapılan şeylerin cümlesi ma’ziyade burada dahi yapılması müyesser olmakda olduğu misillü bu husus için dahi hezarfen bir kulları tedarik olunub da gerek kazgan ve gerek sa’ire edevat ve çarhların suret-i i’malıyesi tahsil olunmak mümkün olacağı...”⁸⁷

Üstelik bu anlayış, faydasız bulunan yerli bir icadı karşılıksız bırakmayacak kadar imparatorluk bünyesine sirayet etmişti. Mesela, Silivrilî Tahir Efendi 1909 senesinde zırhlı bir araba icat etmişti. Belki de Ermeni komitelerinin II. Abdülhamid’e karşı giriştikleri suikast teşebbüsleri böylesi bir icadın esin kaynaklarından birisi olmuştu. Bu açıdan düşünüldüğünde icadın Osmanlı idarecilerince kabul görmesi oldukça kolay olacaktı. Ancak öyle olmadı. Savaş sırasında bir onbaşı takımına siper olacak şekilde tasarlanan arabanın Tophane’de gerçekleştirilen denemelerden sonra istifade edilebilecek bir yenilik olmadığı anlaşıldı. Buna rağmen arabanın yapımı için sarf edilen 300 kuruşluk masraf “öyle abartılacak bir meblağ” olarak görülmediğinden bunun mahalli emvalden Tahir Efendi’ye ödenmesi için Çatalca Mutasarrıflığı’na hemen bir emir gönderildi. Merkezî idarenin meteliğe kurşun attığı bir sırada neden böyle davranılmıştı? Bu sorunun cevabını da yine kendileri verdiler: Bu sayede hem Tahir Efendi’nin zarara uğramasının önüne geçilecekti, hem de müstakbel mucitler teşvik edilmiş olunacaktı⁸⁸.

Yetiştikleri ve içinde yer aldıkları toplumun ihtiyaçları yerli mucitlerin zihin dünyalarını, dolayısıyla icatlarını şekillendiren önemli unsurlardan biriydi. 20 yıldır sünnetçilikle iştigal etmekte olan Süleyman Efendi’nin 1904 senesinde bir sünnet makinesi icat etmesinde söz konusu unsur kendisini fazlasıyla hissettiriyordu. Zaten böylesi bir icadın batılı kaynaklardan memlekete girmesini beklemek abes olacaktı. Her neyse; bu icadı, tecrübesi ve Tıbbiye Mektebi’nden mahareti ve ihtisası hakkında alınan referans Süleyman Efendi’nin ölen Hacı Mahmud Efendi yerine Darülaceze Fahri

⁸⁶ BOA, İ.TAL., 27/1311/M–123; 19 Muharrem 1311/2 Ağustos 1893; DH.MKT, 2851/15; 19 Cemaziyülevvel 1327/8 Haziran 1909.

⁸⁷ Yeliz Aksoy, *Tarihte Osmanlı Bilim ve Teknolojisi*, Karma Kitapları, İstanbul 2008, s.172.

⁸⁸ BOA, DH.MKT, 2784/95; 13 Rebiyülevvel 1327/4 Nisan 1909; DH.MKT, 2851/15; 19 Cemaziyülevvel 1327/8 Haziran 1909.

Sünnetçibaşlığı'na atanması yönündeki talebine merkezî idare tarafından olumlu cevap verilmesine yetmişti⁸⁹.

Toplumun ihtiyaçları yerli icatların vücuda getirilmesinde elbette her zaman başlıca itici güç olmuyordu. Bazen Osmanlı toplumunun geleneksel çizgisinin bir hayli ötesinde yer alan yerli icatlara rastlamak da mümkündü. Hanya ahalisinden olan Mustafa Usta 1893 senesinde o gün için çizgi dışı sayılabilecek bir icatta bulunmuştu. Kendisi bir piyano tertip etmişti. Mustafa Usta piyanoyu icat eden şahıs değildi, ama bazı eklemelerde bulunarak yeni tarzda bir piyano vücuda getirmişti. Söz konusu eklemeler de o günün idarecilerince kendisine mucit unvanının verilmesine yetmişti. Ayrıca onunla ilgili vesikaların “bu kez icat ettiği” şeklindeki bir ifadeyle başlıyor olması da kendisinin daima yeni bir şeyler üretme peşinde koşan bir şahıs olduğuna ve mucitlik payesini de daha önceki bir tarihte almış olabileceğine işaret etmektedir. Piyanonun icat olarak değerlendirilmesini mümkün kılan yenilikler ise şunlardı: Evvela piyanoya; telleri titreten bir tokmak ile seslerin açılıp kapanması sağlamak için tellere bağlı keçeler ve keçelere dikey olarak yerleştirilmiş kafes şeklindeki ağaçlardan üretilmiş kalemler eklenmişti. Piyano üzerindeki diğer eklemeler ise vidalı mandal, sigorta, ince teller ve perde pulları idi. Perdeler de musiki usulleri doğrultusunda yeniden tanzim olunmuştu. Bunlardan başka notaların konulması için ayrı bir kısım oluşturulmuştu ve piyanonun iki tarafına da şamdanlar yerleştirilmişti. Nihayet, piyanonun muhafazası için de özel bir sandık yapılmıştı. Mustafa Usta'nın ilk muhatabı olan Hanya Müdürü bu çalışmaları gayet kıymetli ve mahirane olarak değerlendirmişti. Hatta bunun Avrupa türü piyanolardan daha değerli olduğunu ifade etmekten de kendisini alamamıştı. Müdür Bey yenilikten Girit Valiliği'ni haberdar ederken; mevcut kaidelerin bir gereği olarak Mustafa Usta'nın sanayi madalyası ile ödüllendirilmesi gerektiğine, bu sayede diğer kimselerin de şevke gelmelerinin sağlanacağına dikkat çekiyordu. Ve nihayet piyanoya payitaht İstanbul'un yolu gözüktü. Girit Valiliği kanalıyla piyanonun üzerindeki yenilikleri beyan eden bir bilgilendirme yazısı, resimleriyle birlikte Ticaret ve Nâfia Nezareti'ne takdim olundu. Piyanonun takdir edilir bir yenilik olup olmadığının tetkik edilerek, neticeden nezaretin haberdar edilmesiyle de İstanbul Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası görevlendirildi. Tetkiklerin neticesi ise Mustafa Usta'nın hakkını teslim edecek mahiyettedir: Mahallî bilgilendirme yazısından ve resimlerinden piyanonun güzel bir tarzda imal edilmiş oldu-

⁸⁹ BOA, DH.MKT, 818/36; 19 Zilkade 1321/6 Şubat 1904.

ğu müşahede olunmuştur. Böylece, “zanaat ve sanayinin gelişmesine hizmet edenlerin, özellikle de piyano imali gibi henüz çok eski olmayan bir gelişmenin Osmanlı ülkesinde ihdas ve teşmiline gayret gösterenlerin padişahın mükâfatına mazhar olmalarının teşvik emsali oluşturacağına” dikkat çekildikten sonra Mustafa Usta'nın da sanayi madalyası ile mükâfatlandırılmasında herhangi bir sakınca görülmediği ifade olunmuştur.⁹⁰

Osmanlı ülkesinde yabancı kaynaklı ürünlerin kullanılmasına duyulan tepkiler de bazen yerli mucitleri onların yerini alabilecek icatlar üretmeye teşvik edebiliyordu. Mesela telgraf memurlarından Ali Rıza Efendi, 1879 senesinde o güne kadar ülkede kullanılmakta olan yabancı marka mühür mumlarından farklı usulde yeni bir mühür mumu icat etmişti. Mesaisinden arta kalan zamanları bir fırsat olarak değerlendirip, bunu mühür mumu imaline sarf eden Ali Rıza Efendi icadının o gün Avrupa'dan büyük miktarlarda para sarfıyla satın alınarak devlet dairelerinde kullanılmakta olan Fransız mumlarından renk ve kuvvetçe daha etkili ve kaliteli, fiyatça da uygun olduğunu uzmanların nezdinde ispatlamıştı. İsteği; numune olarak, Ticaret ve Ziraat Meclisi'ne bizzat getirip takdim etmiş olduğu mühür mumunun imalinde kullandığı karışım miktarıyla başkalarının Osmanlı ülkesinde mühür mumu imal edememeleri için kendisine uygun bir süre için imtiyaz verilmesidir. Ayrıca ürünün seri üretimi için bir de fabrika tesis etmek arzusundadır. Bu talepleri kabul edilirse mühür mumunun Avrupa'dan satın alınması için her sene sarf olunan 200–300 bin lira bundan böyle Osmanlı sınırları içerisinde kalacaktır. Bunun üzerine mucit memurun taleplerini ve bir paket icadını incelemekle Şûra-yı Devlet'e bağlı Nâfia Dairesi görevlendirilecektir. Burada gerçekleştirilen müzakerelerden sonra Babıâli'ye takdim olunan değerlendirme raporunda; diğer ülkelerde olduğu gibi Osmanlı memleketinde de sınaî üretimin vasıta ve kapasitesini artırmak için sanayi erbabının şevk ve rağbetini sağlamanın ve onları böyle bir yarışın içine çekmenin gerekliliği vurgulanacaktır. Böylece, Ali Rıza Efendi'nin isteği revaçta olan uygun bir girişim olarak değerlendirilmiş ve kendisine 7 sene süreyle imtiyaz verilmesi uygun görülmüştür. Buna göre; ikinci bir şahıs tarafından aynı oranda kimyasal bir karışım kullanılarak İstanbul'da ve diğer Osmanlı kentlerinde mühür mumu üretilmesine izin verilmeyecektir. Ancak farklı orandaki bir karışımla elde edilecek olan mühür mumları bu kaidenin kapsamına girmemektedir. Ayrıca diğer ülkelerden gelmekte olan mühür mumlarının hangi karışımdan imal olundukla-

⁹⁰ BOA, İ.TAL., 27/1311/M. 123; 19 Muharrem 1311/2 Ağustos 1893.

rına bakılmaksızın ülke içerisinde satılmalarına engel olunmayacaktır. Bu kararların alınmasından sonra hemen Şûra-yı Devlet tarafından Ali Rıza Efendi'nin ürettiği mühür mumunun bütün resmî daireleri kapsayacak şekilde kullanımını mecburî kılan bir karar alınacaktır⁹¹.

Yerli mucitler içinde, hakkında ayrı bir parantez açılmasını mümkün kılacak kadar yararlı bir icadın altına imza atan diğer bir şahıs da Bursa'nın Nalbandoğlu Mahallesi'nde ikamet eden Mehmed Tevfik Efendi olmuştur. Hiçbir mektep görmediğini ifade eden Mehmed Tevfik, uzunca bir zaman sarf ettiği zihinsel çabanın ürünü olarak bir ipek makinesi icat etmiştir. Makinesi, ipeği sarmaya, bükmeye ve katlamaya yarıyordu. Ticaret ve Nâfia Nezareti bünyesinde faaliyet göstermekte olan Ziraat ve Nâfia Müşavirliği'nce gerçekleştirilen tetkiklerden sonra makineden övgüyle bahsedilmekteydi. Mehmed Tevfik'in iki üç sene süren çalışmaları neticesinde ortaya çıkan bu makine sayesinde, o gün için Bursa'da 60 işçinin bir günde yapabildiği iki kıyye ipeği sarma, bükme ve katlama işini aynı süre zarfında sadece iki işçiyle yapmak mümkün olacaktı. İşçilerden birisi makinenin çarkını çevirecekken bir bayan işçi de makineye nezaret edecekti. Dolayısıyla Mehmed Tevfik'in ipek makinesi imtihanını başarıyla vermişti. Padişahın "böyle girişimcileri teşvik etmek gerektir" şeklindeki ifadesine uygun olarak mucit efendi de sanayi madalyası ile onurlandırılmıştı⁹².

Uluslararası sergiler de yerli mucitlerin becerilerini ortaya koyabilmelerinde teşvik edici oluyordu. Merkezî idareden bu sergiye gönderilebilecek evsafa icatta bulunmaları yönündeki çağrı üzerine imparatorluğun dört bir tarafından yola çıkarılan alet ve makineler idarecilerin beğenisine sunuluyordu. Bu aynı zamanda yerli mucitlerin uluslararası şöhrete sahip olabilmeleri yolunda önemli bir fırsattı. Mesela 1893 yılında düzenlenen uluslararası Chicago (Şikago) sergisinden önce Osmanlı ülkesinde böyle bir hareketlilik yaşanmıştı. Bu doğrultuda, Trablusgarp Kalesi'nde misafir olarak bulunan Mülazım İbrahim Edhem serginin açılışından bir yıl evvel, 1892 senesinde bir döküm makinesinden başka diğer bazı icatları vücuda getirmeyi başarmıştı. Bunun karşılığında icatlarını sergide bizzat tanıtmaya fırsatı Osmanlı idarecilerince kendisine verilmişti⁹³. Saatçi Abdurrahman

⁹¹ BOA, Ş.D, 2421/15; 28 Safer 1297/10 Şubat 1880.

⁹² BOA, İ.TAL., 27/1311/M-123; 19 Muharrem 1311/2 Ağustos 1893.

⁹³ BOA, BEO, 31/2266; 16 Zilhicce 1309/12 Temmuz 1892.

Efendi ise serginin açılışına az bir zaman kala bir buhar makinesi⁹⁴ icat etmeyi başarmıştı. Lakin onun işleri bir önceki mucit kadar yolunda gitmemişti. Çünkü Osmanlı hükümeti tarafından icadının sergiye gönderilip gönderilmeyeceğine dair herhangi bir bildirimde bulunulmadığı gibi makinenin üretim bedeli olan 600 lira da henüz kendisine ödenmemişti⁹⁵.

Osmanlının Gayrimüslim tebaasından olan yerli mucitler de önemli icatlara imza atmışlardı. Daha önceki bölümlerde çeşitli vesilelerle kendilerinden, bilgi ve becerilerinin boyutlarını ortaya koyan icatlarından bahsedilmişti. Merkezî idare de imkânlar dâhilinde her türlü desteği sağladığı gayrimüslim mucitlerini Müslümanlardan kesinlikle ayrı tutmamıştır. Mesela, onlardan birisi olan Elief (*İlya*) bizzat padişahıtan aldığı onay ve destek sayesinde çalışmalarını büyük bir rahatlık ve emniyet içerisinde yürüterek bir su pompası icat etmeyi başarmıştı. Kendisine gösterdiği ilginin bir karşılığı olarak da icadını öncelikle Padişahın huzurunda sergilemek niyetindedir. Nitekim pompasını, arzu etmelerine rağmen kimsenin önünde çalıştırmamış ve hanesinin bir odasında öylece muhafaza etmiştir. Elief'in üzerine bu kadar titredığı su pompasını farklı kılan ise hareket ettirilebilir ve basınçla çalışır olmasıdır. Hava basıncını herhangi bir kuvvetle sağlamak mümkünken; o, pompasının çalışması için gerekli olan basıncı rüzgâr kuvveti sayesinde üretebilmektedir. Kendi ifadesiyle rüzgâr; bütün dünyada, özellikle yüksek yerlerde bulunan ve tükenmeyen bir kuvvettir. Ücretsiz temin edilebiliyor olması da pompanın kullanımı esnasında, komşular arasında herhangi bir sıkıntının yaşanmasına meydan vermeyecektir. Bu ilmi izahatın ardından Elief, ibraz eylediği resimler sayesinde pompanın kurulum ve işletim sistemini padişahın rahatlıkla anlayabileceğini ifade etmiştir. Her ihtimale karşın bazı açıklayıcı bilgiler vermekten de kendisini alamamıştır: Hava ve su basıncıyla hareket eden pompa kurulduktan sonra kendi haline bırakılırsa çalışmaya devam edecektir. Ardından Elief icadının ne kadar gerekli bir yenilik olduğuna dikkat çekebilmek için suyun insan yaşamındaki önemine vurgu yapacaktır: Su; genelde bütün kâinat, özelde ise sanayi ve ziraat için olmazsa olmaz bir nimettir. Susuz yerlerde yaşamak

⁹⁴ İlk olarak 1712 senesinde, Amerika'da Thomas Newcomen tarafından işler haldeki atmosferik buhar makinesi ortaya çıkarılmıştı. Bundan 60 yıl kadar sonra da James Watt başarılı bir buhar makinesini tamamlayacaktır. (Bkz: Basalla, *a.g.e.*, s.47). Osmanlı İmparatorluğu'nda buhar makineleri ile ilgili ilk eğitim kuruluşu olarak Mekteb-i Bahriye tesis olunmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında tersanede buharlı gemiler ve buhar makineleri yapılmaya başlanmıştır. 1869'da Mektep'i Bahriye'den mühendis olarak mezun olan Ahmet Besim Paşa ilk buhar makinesi tasarımcısı olmuştur. Bkz: Tekeli-İlkin, *a.g.e.*, s.144.

⁹⁵ BOA, DH.MKT, 2040/110; 21 Cemaziyelâhîr 1310/10 Ocak 1893.

mümkün değildir. İnsanlar mahsullerini sulamak için ihtiyaç duydukları su kaynaklarını ele geçirebilmek gayesiyle birbirlerine karşı tarih boyunca amansız mücadelelere girişmişlerdir. Böylesi bir çerçeve içerisinde düşünüldüğünde pompanın önemi bir kat daha artmaktadır. Çünkü Elief'in pompası sayesinde ekilip biçilemeyen havaliler artık üretim yapılabilecek sahalar haline dönüşecektir. Ayrıca bu pompalar köy, çiftlik ve diğer yerleşim birimlerinde su hazineleri tesis edilmesinde de kullanılabilecektir.⁹⁶

İcat ve Sakınca

İmparatorluk zemini yerli ve yabancı mucitler için her türlü gelişmeye bu denli müsait olduğu halde kimi icatlar imparatorluk bünyesine zararlı yanlarından dolayı Osmanlı ülkesinde bekledikleri itibarı görememişlerdir. Mesela, elektrik vasıtasıyla derileri temiz ve kullanılır hale getirmek (tabaklama/dibagat) amacıyla Grafite adlı İngiliz tarafından icat edilen makine için Osmanlı idaresinden patent alınmıştı. Ancak 1896 senesinde çıkarılan ani bir emirle söz konusu makinelerin toplatılarak, satın alındıkları Avrupa ülkelerine iade edilmelerine karar verilecektir. Merkezî idareyi böyle bir karar almaya iten sebep ise bu makinenin kazanının Osmanlı ülkesinde üretilmesinin imkânsız olduğunun anlaşılmasıdır. Telgraf ve Posta Nezaret'i'ne mensup bir mühendisçe gerçekleştirilen incelemelerden sonra söz konusu kazanların yüksek voltajda elektrik üretmek için kullanılan dinamo ile onun ayrıntılarından ibaret olduğu ortaya çıkarılmıştır. Oysa hâlihazırda nizamı göre; yabancı kaynaklı elektrik makinelerinin ve benzerlerinin ülkeye sokulması yasaklanmıştı⁹⁷. Bunun üzerine Ticaret ve Nâfia Nezareti bir dizi tedbir alma lüzumu hissetti: Bu ve benzeri icatlar için bundan böyle berat verilmeyecektir. Bir de bu tür makinelerin memlekete girişinin engellenmesi için Rüsumat Emaneti'ne hitaben bir emir kaleme alınacaktır⁹⁸. 1899 senesinde Osmanlı ülkesinde takibe uğrayan bir diğer icat ise Amerikalı Edison'un icadı olan fonograf⁹⁹ cihazıdır. Fonograf, bir iki senedir Os-

⁹⁶ BOA, Y.PRK.AZJ, 7/62; 29 Zilhicce 1300/31 Ekim 1883.

⁹⁷ 1899 senesine ait bir vesikada elektrikle çalışan icatların tatbik edilebilmesi için hükümetten izin alınması gerektiğine ilişkin bir hükmün mevcudiyetinden bahsedilmektedir. (BOA, DH.MKT, 2225/54; 17 Rebiyülevvel 1317/26 Temmuz 1899).

⁹⁸ BOA, BEO, 725/54361; 20 Recep 1313/6 Ocak 1896.

⁹⁹ İnsanlık tarihinin en büyük mucitlerden birisi olan Edison ses dalgalarının dinamiği üzerine yaptığı çalışmalar neticesinde, 1877'de sesi kaydedip yineleyebilen gramofonu diğer adıyla fonografi icat etmeyi başarmıştır. Geniş yankı uyandıran bu buluş, ününün uluslararası düzeyde yayılmasını sağlamıştır. Edison'un fonografi; kayıtlarını çok ince, kalay yaprağından üretilmiş bir silindire yaptığından kayıtlar sadece birkaç kez dinlenebiliyordu. Bkz: Mine Kalca, *Tarihteki Ünlü Buluşlar ve Mucitleri*, İstanbul 2008, s.138-139.

manlı sınırlarında, özellikle İstanbul, Galata ve Beyoğlu'nda kendisine yaygın bir ticarî saha bulmuştur. Ancak yapılan tahkikatlar neticesinde gerek Avrupa'dan üzeri yazılı olarak gelenlerinde, gerekse İstanbul'da satılmakta olanların kovanlarında bir takım zararlı konuşmalar tespit edilmiştir. Fonograflara, toplumun adap ve ahlakına uymayan karşılıklı konuşma ve şarkılardan başka hafızlar vasıtasıyla Kuran-ı Kerim ayetleri de kaydedilmişti. Dolayısıyla bu cihazların öyle incelenmeden her tarafta, özellikle evlerde, çoluk-çocuk arasında yayılmasının birçok sakınca doğuracağı anlaşıncı, gerekli tedbirlerin alınması için Sadaret ile Maarif ve Zaptiye Nezaretleri hemen harekete geçmişlerdir¹⁰⁰.

Görüldüğü üzere, bu misallerde kovuşturmaya konu olanlar icatlarıdır. Çok nadir olmakla birlikte, icatlarla aynı kaderi paylaşan mucitlere tesadüf etmek de yaşanmadık bir hadise değildi. Mesela Malkaralı Hacı Kırkor buhar gücüyle çalışan makinelerin yaktukları kömürde üçte bir oranında tasarruf sağlayacak bir alet icat etmişti. İcadını tamamlayıp, onu çalışır bir vaziyette gördüğünde kim bilir belki de devletin kendisi için ne mükâfatlar sunacağını hayal etmeye başlamıştı. Ama o an geldiğinde hayal bile edemeyeceği bir gelişme gelip karşısına dikiliverdi: Devlet merkezine "icadı zararlıdır" diye ne taraftan estiği bilinmeyen bir ihbar geldi. Hakikatinin araştırılması lüzumu dahi hissedilmeyen bu ihbar mucit efendinin kürek cezasına çarptırılmasına yetti. 1903 senesinde Edirne Hapishanesi'ne konulan Kırkor Efendi'ye kalansa; ilerlemiş yaşına ve mağduriyetine merhamet gösterilerek, affedilmesi yönünde bir arzuhal kaleme almak oldu¹⁰¹.

Netice

Bu çalışmada öncelikli olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun yerli ve yabancı icatlara karşı ne tarz bir tutum içerisinde olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede icatların içeriğine, imparatorluk nezdinde nasıl bir ilgi uyandırdıklarına ve mucitlerin devletten beklentilerinin karşılanıp karşılanmadığına temas olunmuştur. Dikkat çeken noktalardan ilki ülkenin sanayi ve teknolojisinin gelişmesi için yerli mucitlerin daima teşvik olunmaları doğrultusunda imparatorluk idaresince benimsenmiş olan an-

¹⁰⁰ BOA, MF.MKT, 456/13; 9 Rebiyülevvel 1317/18 Temmuz 1899; Bu doğrultuda ülkedeki fonograf makineleri sıkı bir takibata uğrayacaktır. Merkezî idareye aletlerin mevcudiyetine ilişkin ihbarlar yağmaya başlayacaktır. Mesela Beyoğlu'nda, Tünel Meydanı'ndaki bir Gramofon mağazasında fonograf türünden yeni icat edilmiş makineler bulunduğu ihbar edilecektir. (BOA, DH.MKT, 1258/92; 5 Cemaziyülevvel 1326/5 Haziran 1908).

¹⁰¹ BOA, DH.TMIK.M, 138/58; 9 Zilkade 1320/7 Şubat 1903.

layıştır. Aynı anlayış doğrultusunda dış kaynaklı icatların da benimsenip yaygınlaşmasına özen gösterilmiştir. Bunu yaparken de baştan savmacı bir tavrın takınılmamış olduğu görülmüştür. En önemsizmişçesine bir hava yaratan icatlar dahi bir bilimsel inceleme ve teknik denetime tabi tutulmuşlardır. Dolayısıyla yabancı teknolojinin aktarımı ile patent ve imtiyaz taleplerinin karşılanmasında herhangi bir önkoşul aranmadığı yönündeki iddiaların sağlam bir temelden yoksun oldukları müşahade olunmuştur. Zira imparatorluk idaresi bütün imtiyazları ülkedeki mevcut yasa ve usullere, aynı zamanda da devletin menfaatlerine uygun olarak vermeye çalışmıştır.

Bir de ülke içerisinde yadsınamayacak boyutlara varan yerlilere ait bir mucitler muhitinin mevcudiyeti dikkati çekmektedir. Belki ülkelerinin makûs seyrini değiştirecek, dünya teknolojisine katkı sağlayacak icatlar geliştiremediler; ancak, icatların şekillendirilmesinde o ülkenin malî vaziyeti, toplumsal yapı ve algılaması, eğitim sistemi, sanayi ve teknolojinin vardığı nokta gibi değişkenlerin etkin bir rol oynadıkları göz önünde bulundurulunca hiç de küçümsenmeyecek derecede bir bilgi ve beceri birikimine sahip oldukları görülecektir. Bu birikim sayesinde ki yerli icatlar bazen Osmanlı sınırlardan bir hayli uzak coğrafyalarda da kendilerine taraftar bulmuşlardır. Mesela, Musul Maarif Müdürü Rasûl Efendi yeraltından su çıkarmak için 1892 senesinde icat ettiği tulumba için Fransız hükümetinden de patent almayı başarmıştı¹⁰².

Bilim ve teknoloji birikimlerini hayatlarının her safhasında kullanan milletlerin tarih boyunca egemenliklerini daha rahat bir atmosferde, mutluluk ve güven içerisinde sürdürdükleri yönündeki tarihî gerçek karşısında, bugün söz konusu değişkenlerini büyük ölçüde tamamlamamış bir Türkiye'nin yarının mucitlerini yaratması noktasında önünde çok büyük engeller kalmadığı da aşîkârdır.

¹⁰² BOA, BEO, 96/7181; 5 Rebiyülâhır 1310/27 Ekim 1892.

Kaynakça

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri:

(Fon, Dosya No/Gömlek No; Hicri-Rumî/Miladî tarih şeklinde gösterilmiştir).

Yıldız Sarayı Belgeleri

Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)

228/76; 15 Zilhicce 1306/12 Ağustos 1889.

328/66; 26 Zilkade 1312/21 Mayıs 1895.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.Mtv)

15/31; 28 Şevval 1301/21 Ağustos 1884.

15/75; 14 Zilhicce 1301/5 Ekim 1884.

96/44; 22 Zilkade 1311/27 Mayıs 1894.

313/89; 27 Zilhicce 1326/20 Ocak 1909

Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y..PRK.ASK)

89/21; 2 Ramazan 1310/20 Mart 1893.

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Ve Journaller (Y.PRK.AZJ)

7/62; 29 Zilhicce 1300/31 Ekim 1883.

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik Ve Ataşemiliterlik (Y.PRK. EŞA)

9/5; 12 Cemaziyelâhir 1306/13 Şubat 1889.

Yıldız Perakende Evrakı Yavıran ve Maiyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK. MYD)

1/46; 14 Rebiyülevvel 1297/25 Şubat 1880.

Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (YRK.BŞK)

37/22; 19 Muharrem 1312/23 Temmuz 1894.

Sadaret'e Ait Belgeler

Sadaret Âmedi Kalemî Belgeleri(A.AMD)

81/41; 7 Rebiyülevvel 1274/26 Ekim 1857.

Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM)

382/13; 12 Muharrem 1284/16 Mayıs 1867.

Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret Ve Devâir Yazışmalarına Ait Belgeler
(A.MKT.NZD)

51/72; 3 Cemaziyelâhir 1268/25 Mart 1852.

358/21; 6 Muharrem 1278/14 Temmuz 1861.

361/77; 30 Muharrem 1278/7 Ağustos 1861.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (Arşivi) Belgeleri (BEO)

31/2266; 16 Zilhicce 1309/12 Temmuz 1892.

81/6058; 11 Rebiyülevvel 1310/3 Ekim 1892.

96/7181; 5 Rebiyülâhır 1310/27 Ekim 1892.

252/18884; 24 Muharrem 1311

486/36427; 1 Rebiyülâhır 1312/2 Ekim 1894.

725/54361; 20 Recep 1313/6 Ocak 1896.

Nezaretlere Ait Belgeler

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT)

134/2537; 16 Cemaziyelâhir 1319/20 Eylül 1901.

818/36; 19 Zilkade 1321/6 Şubat 1904.

1258/92; 5 Cemaziyülevvel 1326/5 Haziran 1908.

1825/79; 25 Şaban 1308/5 Nisan 1891.

1957/11; 7 Zilkade 1309/3 Haziran 1892.

2040/110; 21 Cemaziyelâhir 1310/10 Ocak 1893.

2225/54; 17 Rebiyülevvel 1317/26 Temmuz 1899.

2784/95; 13 Rebiyülevvel 1327/4 Nisan 1909.

2851/15; 19 Cemaziyülevvel 1327/8 Haziran 1909.

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M)

138/58; 9 Zilkade 1320/7 Şubat 1903.

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF.MKT)

18/7; 19 Safer 1291/7 Nisan 1874.

79/76; 4 Cemaziyülevvel 1300/13 Mart 1883.

456/13; 9 Rebiyülevvel 1317/18 Temmuz 1899.

556/49, 18 Muharrem 1319/7 Mayıs 1901.

Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi (HR.MKT)

306/73; 26 Safer 1276/24 Eylül 1859.

329/27; 22 Şaban 1276/15 Mart 1860.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO)

109/69; 6 Aralık 1880.

429/70; 12 Ocak 1858.

İradeler

Dâhiliye Nezareti İradeleri (İ.DH)

1218/95390; 29 Recep 1308/10 Mart 1891.

Hariciye Nezareti İradeleri (İ.HR)

162/8653; 10 Rebiyülâhır 1275/17 Kasım 1858.

163/8719; 5 Cemaziyülevvel 1275/11 Aralık 1858.

169/9131; 6 Zilhicce 1275/7 Temmuz 1859.

284/17694; 28 Şevval 1298/23 Eylül 1881.

Meclis-i Vâlâ İradeleri (İ.MVL)

103/2246; 15 Şaban 1263/29 Temmuz 1847.

502/22711; 29 Rebiyülevvel 1280/13 Eylül 1863.

Maliye Nezareti İradeleri (İ.ML)

11/1312/S-07; 18 Safer 1312/21 Ağustos 1894.

Taltifat İradeleri (İ.TAL)

21/1310/Za-058; 6 Zilkade 1310/22 Mayıs 1893.

27/1311/M-123; 19 Muharrem 1311/2 Ağustos 1893.

40/1311/C-007, 1 Cemaziyelâhir 1311/10 Aralık 1893.

61/1312/Ra-074; 16 Rebiyülevvel 1312/1 Eylül 1894.

Hususî İradeler (İ.HUS)

15/1311/S-142; 23 Safer 1311/5 Eylül 1893.

17/1311/R-064; 13 Rebiyülahir 1311/24 Ekim 1893.

Çeşitli Kurumlara Ait Belgeler

Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL)

852/102; 25 Recep 1279/16 Ocak 1863.

Şûra-yı Devlet Belgeleri (Ş.D)

2421/15; 28 Safer 1297/10 Şubat 1880.

B. Araştırma-İnceleme Eserleri

Aksoy, Yeliz, *Tarihte Osmanlı Bilim ve Teknolojisi*, Karma Kitapları, İstanbul 2008.

Adivar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 2003.

Basalla, George, *Teknolojinin Evrimi*, çev. Cem Soydemir, TÜBİTAK, Ankara 2008.

Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, çev. Osman Akınhay, Papirüs Yayınevi, I, İstanbul 1997.

DİE, *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1973.

Eldem, Edhem, *İftihar ve İmtiyaz: Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2004.

Heard, Brian J., *Handbook of Firearms and Ballistics (Examining and Interpreting Forensic Evidence)*, Oxford 2008.

Hirş, E., *Fikri ve Smaî Haklar*, Ankara 1948.

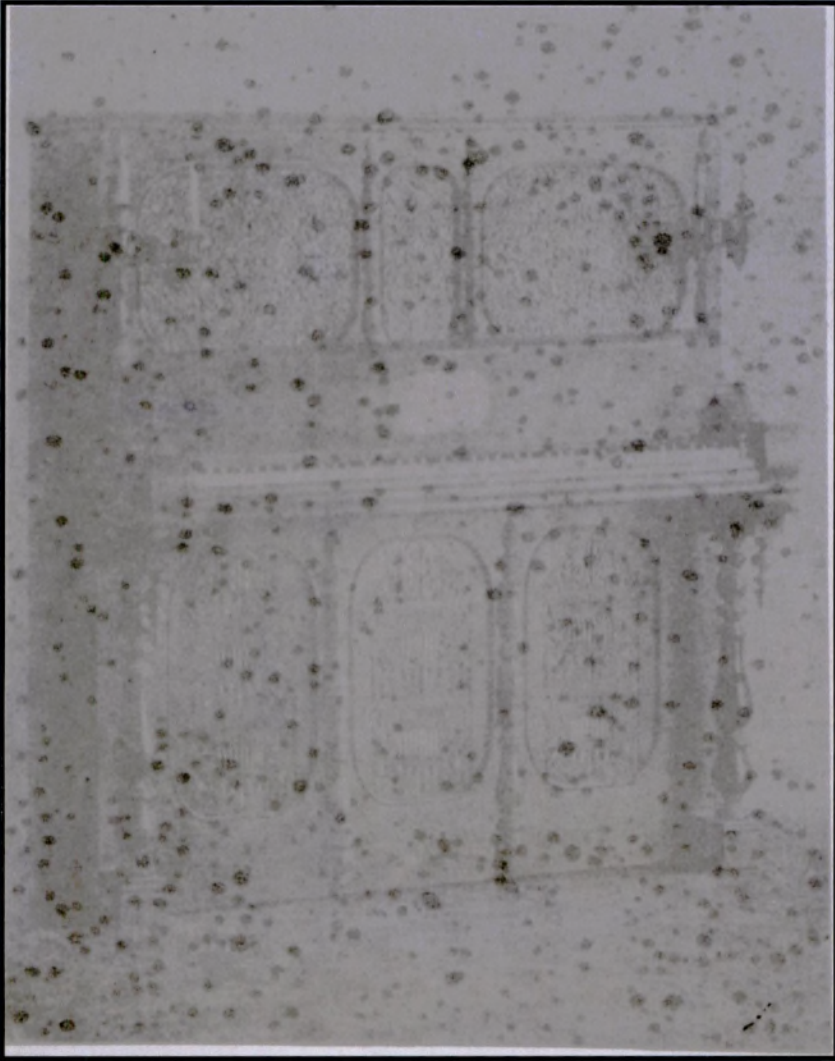
İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Osmanlılar ve Bilim (Kaynaklar Işığında Bir Keşif)*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2010.

- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Kahya, Esin, "Onsekiz ve Ondokuzuncu Yüzyıllarda Genel Çizgileriyle Osmanlılarda Bilim", *Erdem*, III/8, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s.491-517.
- Kal'a, Ahmet - İnce, İrfan, *Alameti Fârikadan Markaya*, TPE Yayın No: 23, Ankara 2009.
- Kal'a, Ahmet, *İhtira Beratı'ndan Patent'e, Alâmet-i Fârika'dan Marka'ya Türk Smaî Mülkiyet Hakları Tarihi*, TPE Yayın No: 1, Ankara 2008.
- Kalca, Mine, *Tarihteki Ünlü Buluşlar ve Mucitleri*, İstanbul 2008.
- Karal, Enver Ziya, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)", *Tanzimat*, I, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s.13-30.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, V, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Kazancıgil, Aykut, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2007.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, TTK Yayınları, Ankara 2004.
- Reid, Struan-Fara Patricia, *Leonardo'dan Edison'a Mucitler*, çev. Necmi Buğdaycı, TÜBİTAK, Ankara 2010,
- Soyak, Alkan, "Fikri ve Smaî Mülkiyet Hakları: Tanımı, Tarihsel Gelişimi ve Goü'ler Açısından Önemi", *Legal Fikri ve Smaî Haklar Dergisi*, sy.1, İstanbul 2005, s.11-30.
- Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Türk Patent Enstitüsü (TPE), *Beşinci Yılında Türk Patent Enstitüsü*, TPE Yayın No: 21, Ankara 1999.

Ahmet YÜKSEL

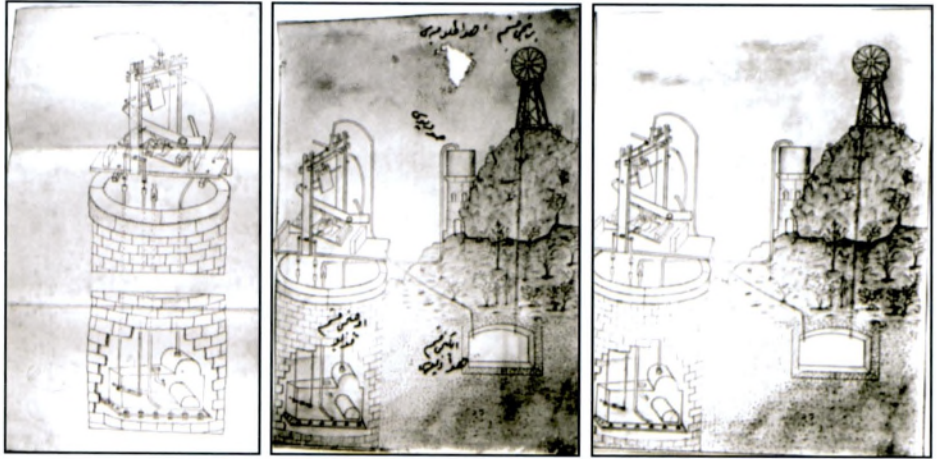
Resim I:

Mustafa Usta'nın 1893 senesinde Tertip Ettiği Piyano'nun Resmi
(BOA, İ.TAL, 27/1311/M-123)

Ahmet YÜKSEL

Resim II:
Elief'in icadı olan su pompasının çizimleri (1883)
(Kaynak: BOA, Y.PRK.AZJ, 7/62)

DENİZLİ'DE RÜŞDİYELERİN KURULUŞU VE GELİŞİMİ

MİTHAT AYDIN*

A- GİRİŞ

1718'de imzalanan Pasarofça Antlaşması'ndan sonra Avrupa medeniyetini tanımaya ve anlamaya çalışan Osmanlı devlet adamları, devlet yapısının Batılı değerlere göre modernizasyonun kaçınılmaz olduğunu kabul etmişlerdir. 1830'da Edirne Antlaşması için Rusya'ya gönderilen Halil Paşa İstanbul'a döndüğünde padişaha “*Avrupa taklit edilmediği takdirde Asya'ya dönmekten başka çare yoktur*” diyordu¹. Bu bakımdan XVIII. yüzyıl başlarında Osmanlı devlet ve kültür hayatı üzerinde görülmeye başlayan Batı etkisi, yüzyılın sonlarında Batılı tarzda yeni kurumların ortaya çıkmasıyla kendini göstermiştir. Sultan III. Selim'in Nizam-ı Cedid hareketi kurumsal anlamda bu yeni sürecin başlangıcı olarak kabul edilebilir. III. Selim'in modernleşme düşüncesi Sultan II. Mahmud döneminde belli bir plan dahilinde icra edilmiş ve devlet ve toplum hayatının hemen her alanını (idari, mülkî, hukukî, toplumsal vs.) kapsamıştır. Reformlarının uygulanması ve böylece imparatorluğun kurtuluşu için eğitimin hayatî rolünü takdir eden II. Mahmud, başlangıçta devletin ve ordunun ihtiyacı olan okullarla meşgul olurken, daha sonra da sivil okulların açılmasına gayret göstermiştir. İlköğretim alanında atmış olduğu en önemli adımlardan biri ise, 1824 tarihli bir fermanla, XVIII. yüzyıldan beri Avrupa'da yaygın bir düşünce olan “*ilköğretimin zorunlu olması*” prensibini benimseyerek ilköğretimi mecburî hale getirmesi olmuştur.

Sultan II. Mahmud eğitimin ıslahı ve düşündüğü yeni eğitim kurumlarının ihdası için Meclis-i Umûr-ı Nafia'ya bir layiha hazırlatmıştır. Söz konusu layihada eğitim ve bilimin halk için bir saadet ve zenginlik kaynağı olduğuna vurgu yapılarak, bilimin tahsiline önem ve hız verilmesi istenmiştir. Bu nedenle layihada “her şeyin esası ve temeli” kabul edilen bilimin

* Doç.Dr., Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, maydin@pau.edu.tr

¹ Sadrettin Celâl Antel, “Tanzimat Maarifi”, *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları:3273, İstanbul, 1999, s. 444.

tahsili için mekteplere bir düzen getirilmesi ve bu mekteplere bağlı ve ikinci sınıf hüviyetinde yeni mekteplerin açılması ön görülmüştür. Bu ikinci sınıf mekteplere bir iki defa Kur'an hatmetmiş ve İlmihal okumuş olan talebeler arasından seçilenler alınacaktı. Bunların istidat ve kabiliyetine bakılacak ve buna göre hangi yolu tercih ediyorsa, o meslek için açılmış bulunan yüksek mekteplere kabul edilecekti².

Layihada sıbyan mektebinin devamı ve ikinci sınıfı olarak önerilen mekteplere Sınıf-ı Sani denilmiştir. Bu ismi padişah beğenmediğinden "rüşd" çağındaki çocukların devam ettiği okul anlamında "Rüşdiye" denilmesini istemiştir. Başlangıçta ilkokul üstü hazırlık sınıfı mahiyetinde ortaya çıkan rüşdiyeler, daha sonra bir ortaokul hüviyetini kazanmıştır³. 1839 yılında kurulan söz konusu okulların, temelde ıslah edilmek istenen Sıbyan mektepleri ile meslek okulları arasında üçüncü sınıf bir mektep olarak öğrenci hazırlaması ve yetiştirmesi düşünülmüştür⁴. Ayrıca çıkarılan bir kanunla "devlet dairelerine atanacak efendilerin bu mekteplerden mezun olmalarının da şart koşulması" karara bağlanmıştır⁵. Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-ı Edebiye-i Adliye, açılan ilk rüşdiyeler olmuştur. Bu rüşdiyeler, ilk mezunlarını da 1841'de vermiştir. Padişah tarafından verilen hediyelerle taltif edilen bu ilk mezunlar, devlet dairelerinde hemen göreve başlatılmışlardır. 1841'deki imtihan listesine göre bu okullardan Mekteb-i Maarif-i Adliye'de 212, hazırlık kısmında 113, Mekteb-i Ulûm-i Edebiye-i Adliye'de ise 41, hazırlık kısmında 44 öğrenci mevcuttu⁶.

1846 yılında Mekâtib-i Umûmiye Nazırlığı'nın kurulmasıyla gelişme imkânı bulan rüşdiyelerin sayısı 1852 yılına gelindiğinde İstanbul'da 10'u bulmuştur. Bu tarihten bir yıl sonra 25 rüşdiyenin açılması için gerekli olan tahsisat sağlanmış, bunlardan 7'sinin Anadolu'da, 15'inin Rumeli'de ve 3'ünün Ege adalarında yapılmasına karar verilmiştir. Bu karardan ancak üç yıl sonra, 1856 yılında, İşkodra, Yenişehir, Yanya, Devline ve Manastır'da rüşdiye okulları açılarak taşrada rüşdiye eğitim ve öğretimine geçilmiş-

² Rapor için bakınız: Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitim (1773-1923)*, Uzman Yayınları, Ankara, 1987, s. 41-42.

³ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 91.

⁴ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c.1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 383.

⁵ Koçer, *a.g.e.*, s. 43.

⁶ Muammer Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, c.15, Ankara, 2002, s. 49.

tir. 1869 yılında Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin ilan edildiği sırada Osmanlı vilayetlerindeki rüşdiye sayısı 87'e, İstanbul'da 12-13'e ulaşmıştır⁷.

1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi, getirdiği hükümlerle ilköğretimden yüksek öğretime eğitimin yeniden yapılandırılması ve modernizasyonu için yürütülecek eğitim politikasının ilkelerini belirlemiştir. Nizamnameye göre rüşdiyelerin nerelerde ve hangi koşullarda açılacağı Osmanlı millet yapısı göz önünde bulundurularak şöyle kararlaştırılmıştır: Beş yüz evden fazla olan bir kasaba halkının hepsi de Müslüman ise yalnız Müslüman, yalnız Hristiyan ise Hristiyan olanlara birer rüşdiye okulu açılacaktır. O kasaba halkı İslam ve Hristiyan karışık ise, Müslümanlar için ayrı, Hristiyan için ayrı olmak üzere iki rüşdiye okulu açılacaktır. Bu şekilde İslam ve Hristiyan karışık halkı olan kasabada hangi sınıf halk 100 evden fazla ise o halk sınıfı için rüşdiye sınıfı açılacaktır. Din bilgisine ilişkin dersler her toplumun kendi dili üzerinden verilecektir. Rüşdiyelerin inşası, öğretmen ve hizmetli maaşları ile diğer bütün masrafları Vilayet Maarif İdarelerince karşılanacaktı. Eğitim-öğretim süresi dört yıl olarak tespit edilen rüşdiyelerde şu dersler okutulacaktı: Din dersi, Osmanlıca dil bilgisi, İmla ve yazı, Yeni usûl üzerine Arapça ve Farsça, Defter tutmak, Hesap ilmi, Hatt dersi, Mebâdi-i Hendese (Geometrinin Başlangıcı), Umumi tarih ve Osmanlı tarihi, Coğrafya, Jimnastik, Okulun bulunduğu yerde kullanılan mahalli dil, ticaretin yoğun olduğu yerde zeki ve istekli olan öğrencilere dördüncü sene Fransızca dersi. Rüşdiye öğrencilerinden sınavlardan başarılı olanlar, sınavsız olarak idadilere kaydolacaklardı. Başarısız olanlar ise isterlerse bir yıl daha rüşdiyede okuyacaklardı⁸.

Nizamname ile getirilen esaslar çerçevesinde yeni rüşdiyelerin inşası yaklaşık 6 yıl içinde birkaç kat artmıştır. 1875'te İstanbul ve vilayetlerde rüşdiye sayısı 351'e, buralarda okuyan öğrenci sayısı 20.634'e varmıştı⁹. Yine de; 1850'lerden sonra Osmanlı başkentinde ve vilayetlerindeki rüşdiye sayısında görülen artışın, Osmanlı nüfusu göz önünde bulundurulduğunda olağanüstü bir artış olduğu söylenemez. Ancak, Osmanlı devlet adamlarının çağının şartlarına göre eğitim kurumlarını yeniden yapılandırmak noktasında iyi niyetli bir çaba içinde oldukları da belirtilmelidir.

⁷ Kodaman, *a.g.e.*, s. 92.

⁸ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcrat/XIX. Yüzyıl Osmanlı Maarif Tarihi*, Hazırlayan: Saadetin Kayaoglu, Ankara, 2001, s. 7-19.

⁹ Demirel, *a.g.e.*, s. 54.

B- DENİZLİ RÜŞDİYESİ'NİN KURULUŞU

Bugünkü Çatalçeşme parkının bulunduğu yerde açılan Denizli Mekteb-i Rüşdiyesi'nin¹⁰, açılış tarihini elimizdeki belgelerden tam olarak çıkarılamıyoruz. Ancak, Babıali'ye gönderilen 12 Şevval 1290 (3 Aralık 1873) tarihli bir yazıdan¹¹ okulun açılış tarihini yıl olarak tespit edebilmekteyiz. Söz konusu yazıda “mekteb-i mezbûr(un) iki seneyi tecavüz eylediği” ibaresi okulun 1871 yılında açıldığını göstermektedir. Bu belgenin kaleme alındığı 1873 yılına kadar da Denizli Rüşdiyesi'nde bir öğretmen görev yapmıştır.

Okulun kuruluş yıllarında okul öğrencilerinin devamına ve devam cetvellerinin usulüne uygun hazırlanmasına itina gösterildiği anlaşılmaktadır. Buna dair mektep öğretmenine gönderilen bir yazıda¹² “Denizli Mekteb-i Rüşdiyesi şakirdânının devamlarını mübeyyin tanzim olunub bâtahrirât gönderilen jurnâl yolunda tanzim olmamış olduğundan” 1 adet numûne jurnâli ile 12 adet hülâsa jurnâli postayla gönderilmiş ve “ba'dezîn mezkûr numûneye tevfiikan tanzîm ve tertib olunması” istenmiştir.

Yukarıda bahsi geçen 12 Şevval 1290 tarihli yazıda görüldüğü üzere, okulun açılışı iki yılı bulmuştu ki, okulun artık bir öğretmenle (mevcut muallim-i sani ile) idare edilemeyeceği, bir de muallim-i evvele ihtiyaç bulunduğu Babıali'ye bildirilmiştir. Bu durum aynı zamanda bize vilayetlerdeki rüşdiyelerin içinde bulunduğu koşullar ile rüşdiyelere duyulan ihtiyaç konusunda da bir ipucu vermektedir. Talep üzerine aylık 600 kuruşla Darü'l-mu'alliminden mezun olmuş olan Denizlili Ali Efendi¹³ tayin edilmiştir. Tayin nedeniyle de kendisine 460 kuruş harcırah ödenmesi uygun görülmüştür. Bu arada maaşının Ma'arif Muvâzenesinin “6. faslının 3. maddesinde muharrer tertibden”, harcırahının ise “Dahiliye tertibinden” ödenmesi ve itası için Maliye Nezareti'ne “havâle-i maslahat buyrulması” istenmiştir¹⁴. Denizlili Ali Efendi'nin tayininde mahalli idarenin Arapça ve Farsça dersleri için öğretmen talebinde bulunmuş olmasının da etkisi olmalıdır.

¹⁰ Ahmet Akif Tüten, “Denizli'de Maarif'in İnkişafı Tarihi” *İnanç, Sanat ve Kültür Dergisi*, sayı:102, Ocak 1946, s. 1.

¹¹ BOA, MF.MKT. (Maarif Nezareti Mektûbâtı Kalemi), 15/5, 2 L.1290.

¹² BOA, MF.MKT., 14/37, 22 Ş. 1290.

¹³ Ali Efendi, Darülmualimin'den 13 Zî'l-ka'ade 1290 (2 Ocak 1874) tarihinde almış olduğu Şahâdetname'yle mezun olmuştur. Mezuniyet notu “Âlâ” derecede itibar olunmuştur. Gerek imtihanlardan almış olduğu notlar, gerekse Darülmualimin'de imtihanını yürüten “mu'teber efendiler”in iyi şahadeti kendisinin başarılı biri olduğunu göstermektedir. Şahâdetnamesinde şu dersleri almış olduğu görülmektedir: Arapça, Türkçe, Farsça, Hesâb, Cebir, Hendese, Tarih, Coğrafya, Usûl-ı Defteri, Rik'a, İmlâ, İnşâ, Resim. BOA., MF.MKT., 325/67, 4 S. 1314.

¹⁴ BOA, MF.MKT., 15/5, 2 L.1290.

Zira, Ali Efendi'nin Darülmuallimin mezunu olup Arapça ve Farsça derslerini okutabilecek yeterliliğe sahipti. Okulun ilk yıllarında Arapça ve Farsça öğretmenlere duyulan ihtiyaç Maarif-i Umumiye Nezareti'ne yazılan bir tezkirede şu şekilde ifade edilmiştir:

Denizli'de bir mekteb-i rüşdiye küşadiyle iktiza eden Arabî ve Farisî hâcelerinin ta'yin ve istid'âsını hâvi vârid olan mahallî mazbatası menzûr-ı valâları buyu(ru)lmak üzere leffen irsal kılınmış olmağla emsâli vechle icâbının icrâ ve ifâdesi husûsuna himmet buyuruldu şifre tezkire.¹⁵

Bu arada, öğretmenlerin maaş ödemelerine dair bir noktaya işaret etmek faydalı olacaktır. Kimi belgelerde öğretmenlerin aldıkları maaş ödemelerinde gecikmelerin ve aksamaların olduğu görülmektedir. Aydın Vilâyeti'ne gönderilen 15 Rebiyü'l-evvel 1296 (8 Mart 1879) tarihli bir tahrirat-tan¹⁶ anlaşıldığı üzere Rüşdiye öğretmenleri, 1294 (1877/1878) yılı maaşları ödenmediğinden “dûçar-ı zarûret” olmuşlardır. Hatta bu sırada Rüşdiye mektebinin muayyen “mesârif-i müteferrikası”nın* dahi ödenmemesi meselesi önemli bir konu olmuştur. Bu bağlamda, gerek okulun “mesârif-i müteferrikası”, gerekse öğretmenlerin 1294 yılına ait “birikmiş” maaşlarının gönderilmesine ancak yukarıda sözü edilen tahriratla izin verilmiştir.

Rüşdiyenin açıldığı ilk senelerden itibaren, okul öğretmenlerinin Maarif Nezareti'nden istemiş oldukları kitap ve risalelerin gönderildiğine dair kayıtlara rastlamaktayız. 1874,¹⁷ 1876,¹⁸ 1877¹⁹ yıllarına ait yazışmalarda okula gönderilen kitap ve risale sayısının 75 ila 334 arasında değiştiğini görmekteyiz. Kimi yazışmalardan gönderilen kitap ve risalelerin nelerden ibaret olduğunu tespit edebilmekteyiz ki, bu bize aynı zamanda rüşdiyenin programına dair bilgi vermektedir. Örneğin Maarif Nezareti'nin 24 Kanun-ı evvel 1289 (5 Ocak 1874) tarihli yazısıyla gönderildiği bildirilen kitaplar şunlardı:²⁰

¹⁵ BOA, *A.MKT.MHM.*, 195/56 (Tezkirede tarih bulunmamaktadır).

¹⁶ BOA, *MF.MKT.*, 60/128, 15 Ra.1296.

* Mesârif-i müteferrika, küçük giderler için ayrılan paranın sarfi anlamındadır.

¹⁷ BOA, *MF.MKT.*, 16/85, 16 Za.1290.

¹⁸ BOA, *MF.MKT.*, 36/848, 17 R.1293.

¹⁹ BOA, *MF.MKT.*, 50/30, 8 B.1293.

²⁰ BOA, *MF.MKT.*, 16/85, 16 Za.1290.

Tablo 1

Denizli Rüşdiyesi için gönderilen kitap ve risalenin adı ve adedi	
<i>Kitap ve Risalenin Adı</i>	<i>Adedi</i>
Dürr-i Yekta	30
Medhal-i Kavâ'id	30
Emsile	30
Veza'if-i Etfâl	30
Bina	30
Kavâ'id-i Farisî	30
Ta'lim-i Farisî	30
Maksûd	30
Risâle-i Hesâb	30
'Avâmil	30
Jurnal Varakası	24
Hülâsa Cedveli	6
Numûne	1
Ders Cedveli	1
İmtihân Cedveli Numûnesi	1
Mekteb-i Rüşdiye Nizâmnamesi	1

Tablo 1'deki okula gönderilen kitap ve risalelerin adedine bakıldığında yıllara göre değiştiği ve öğrenci sayısına²¹ göre yetersiz olduğu söylenebilir. Zira, gönderilen kitap ve risale sayısının ders sayısı ile öğrenci sayısına oranı dikkate alındığında hayli düşük düzeyde kaldığı kolayca anlaşılmaktadır. Zaten, yazışmalarda kimi zaman istenilen kitapların “mevcudu olanlardan” gönderildiği bilgisi verilerek, kimi zaman da “*mevcudu kalmayub hin-i tabında gönderilmek üzere*” denerek kitap talebinin tam olarak karşılanamadığını açık bir şekilde görmek mümkündür. Örneğin, Rüşdiye öğretmenlerinin 5 Nisan 1293 (17 Nisan 1877) tarihli tahriratıyla istenen kitap ve risalelerin gönderilmesine dair 7 Temmuz 1293 (19 Temmuz 1877) tarihli cevabî yazıda, söz konusu kitap ve risalelerden

²¹ Okulun öğrenci sayısı konusunda genel bir fikir edinmek açısından Tablo 2'ye bakılabilir.

"Maarif Kütüphanesinde²² mevcudu olanlarından 75 adedi bu kere postaya" teslim edildiği ve Emsile-i Cedid'in mevcudunun olmayıp basıldığı zaman gönderileceği belirtilmiştir²³. Belirtmek gerekir ki, gönderilen kitaplar belli bir ücret karşılığında öğrenciye verilmekteydi. Eğer kalan kitap varsa, bunlar da bir sonraki yıla devrolunmaktaydı. Bununla birlikte, devletin fakir çocuklara kitapları ücretsiz olarak verdiğini de belirtelim²⁴.

Diğer taraftan, Maarif Nezareti, zaman zaman Rüşdiye'ye kitap ve risalelerin dışında başka öğretim materyalleri de göndermiştir. Örneğin, 1876 yılında okula gönderilen bir adet "küre-i musattaha (düzeltilmiş küre)" bunlardan biridir. Bunun, okul öğretmeni Ali Efendi tarafından talep edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Fiyatı 70 kuruş değerinde olan küre-i musattaha, Ali Efendi'ye teslim edilmiş ve okulun demirbaşı olarak deftere kaydedilmiştir²⁵.

Böylece, Denizli Rüştiyesi, devrin mevcut şartları ve imkânlarına göre eğitim-öğretim faaliyetlerini yürüttüğü 1880'lere gelindiğinde muallim-i evvel ve muallim-i sani olmak üzere 2 öğretmene, 1 bevvaba, 43 de öğrenciye sahipti²⁶. Aydın Vilayeti Salnameleri'ne göre okulun idadiye dönüştüğü 1894 yılına kadar öğretmen ve öğrenci durumu şöyledir:²⁷

²² Rüşdiyelerin ders araç ve gereçlerini temin etmek amacıyla kurulan Maarif Kütüphanesi, Maarif Nezareti bünyesinde lojistik bir merkez olarak hizmet vermiştir. Bilgi için bakınız: Bahri Ata, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)", *Tarihin Peşinde/Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:2009, Sayı:1, s.27-36.

²³ BOA, MF.MKT., 50/30, 8 B.1293.

²⁴ Buna dair Aydın Vilayeti'ne gönderilen 3 Ş.1296 (23 Temmuz 1879) tarihli yazıda şöyle denilmektedir: "Denizli kazâsı Mekteb-i Rüşdiyesi'ne gönderilen kütüb ve resâ'ilin mikdârıyla esmân-ı hasılasını ve meccânen fukara etfâlâine verilenlerden başka mevcûd olub 95 (1295) senesine devrolunanların mikdârını mübeyyin ve musaddık bir kat'a cedvelin ırsâlâe buyurulduğuna da'ir üç yüz doksan altı numrolu 13 Receb 96 tarihli şerefiürüd eden tahrîrât-ı 'aliyye asfâneleri me'al-i 'âlisî ma'lûm-ı 'âcizî olub 94 senesi vilâyetin 'umûm mekâtibine gönderilen kütüb ve resâ'ilin sâl-i muhasebe cedvellerinin muhasebe-i vilâyetden tanzim ve ırsâlî geçende bâ muharrerât te'kid olunduğu sırada keyfiyet vilâyet-i celile-i asfânelerine dahi iş'âr kılndı..." BOA, MF.MKT., 63/123, 3 Ş.1296.

²⁵ BOA, MF.MKT., 41/108, 25 B.1293.

²⁶ Salname-i Vilâyet-i Aydın (SVA)-1297, s.111.

²⁷ SVA-1297, s.111, 117; 1298, s.141; 1299, s.171; 1300, s.227; 1301, s.202; 1302, s.179; 1303, 148; 1304, 346; 1305, 160; 1306, 190.

Tablo 2

1297-1308 Yılları arasında Denizli Mekteb-i Rüştîye'nin öğretmen ve öğrenci durumu				
Yıl	Öğretim Karosu			ÖS
	<i>Muallim-i Evvel</i>	<i>Muallim-i Sani</i>	<i>Bevvab</i>	
1297	Ali Efendi	Halil İbrahim Efendi	Hafız Ali Efendi	43
1298	Ali Efendi	Halil İbrahim Efendi	Hafız Ali Efendi	53
1299	Ali Efendi	Halil İbrahim Efendi	Ali Efendi	ÖSV
1300	Ali Efendi	Halil İbrahim Efendi	Ali Efendi	ÖSV
1301	Ali Rıza Efendi	Halil İbrahim Efendi	Ali Efendi	84
1302	Ali Efendi	Halil İbrahim Efendi	Hacı Mehmed Efendi	100
1303	Ali Efendi	Halil İbrahim Efendi	-	ÖSV
1304	Ali Efendi	Halil İbrahim Efendi	-	ÖSV
1305	Ali Efendi	Halil İbrahim Efendi	-	ÖSV
1306	Ali Efendi	Halil İbrahim Efendi	-	ÖSV
1308	Okuldan bahsedilmemektedir.			

ÖS: Öğrenci sayısı ÖSV: Öğrenci sayısı verilmemiştir

Tablodan anlaşılabacağı gibi okulda eğitim-öğretim iki öğretmen tarafından yürütülmüştür. Bu öğretmenlere 1303 (1885/1886) yılına kadar bir bevvab yardımcı olmuştur. Burada dikkatimizi çeken husus ise okulun Muallim-i evvel ve Muallim-i sani olarak görev yapan iki öğretmeni Ali Efendi ile Halil İbrahim Efendi'nin görevlerini aralıksız olarak sürdürmüş olmalarıdır. Okulun öğrenci sayısında ise genel bir artış gözlenmektedir. Vilayet salnamelerinde öğrenci sayısı sadece dört yıl için verilmiştir. Buna göre 1297 (1879/1880)'de 43 olan öğrenci sayısı 1298 (1880/1881)'de 53'e, 1301 (1883/1884)'de 84, 1302 (1884/1885)'de de 100'e ulaşmıştır²⁸. Bu artışı, halkın rüşdiyeye duyduğu ilgi ve talebin bir ifadesi olarak kabul etmek gerekir. Hatta, bu artışı merkezî ve yerel yönetimin bir başarısı saymak da gerekir. Çünkü, kentte daha ilk yıllarda okula öğrenci gönderilmesine engel olan bazı kimselerin bulunduğu ve yöneticilerin bunlarla da uğraşmak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Bu konunun önemine istinaden Denizli Rüşdiyesi Muallim-i evveli Ali Efendi'nin arz-ı hâline cevaben yazılan

²⁸ SVA-1298, s. 147; 1301, s. 202; 1302, s. 179.

1 Ş. 1293 (21 Ağustos 1876) tarihli yazıyı aynen aktarıyoruz. “İşbu merkezden bahs olunmayarak teşvikât-ı mü’essere icrâsıyla Rüşdiye şakirdanının teksiri ve et-fâlin böyle tahsil-i ma’arifden mahrûm kılınmalarını mucib olacak hâl ve hareketde bulunanların şediden tevbih ve tekdir husûsunun Aydın Vilâyet-i celilesine iş’âr buyurulması babında.”²⁹ Bu yazıda, çocukların rüşdiye eğitime engel olmak isteyenlerin kimler olduğu, bunun nedeni konusunda bir bilgi verilmemekle beraber, sorunun münferit olduğu kanaatindeyiz. Çünkü, bu sorunun daha sonraki zamanlarda devam ettiğine veya esaslı sonuçlar doğurduğuna dair her hangi bir bulgu mevcut değildir. Diğer taraftan, devlet de bu tür hareketlere karşı müsamahasız davranmış ve öncelikle ilgili kişilerin “şediden tevbih ve tekdir” edilmesi yoluna gitmiştir. Böylece devlet taviz vermeden, gevşek ve ihmalkâr davranmadan sorunu daha başında kestirip atmıştır.

Diğer taraftan Denizli Rüşdiyesi’nin medreselerle rekabetinde merkezî yönetimin lehine olan kesin ve tavizsiz tavrı onun gelişiminde bir başka büyük etken olmuştur. Şöyle ki, medreseler, Denizli Rüşdiyesi’nin ilk yıllarında sıbyan mektebini bitirip rüşdiye çağına gelen öğrencileri kendine çekmekteydi. Bu bakımdan temel gayesi rüşdiye öğrenci sayısını artırmak olan merkezî iktidar, medreseleri rüşdiye öğretimi için büyük bir tehdit ve tehlike olarak görmüştür. Bu konuda, Maarif Nezareti’nin Aydın Vilayeti’ne gönderdiği 16 Ağustos 1292 (28 Ağustos 1876) tarihli tahriratu, devletin görüşünü ve düşündüğü tedbirleri açık bir şekilde ortaya koyması bakımından dikkate değerdir:

Aydın Vilâyet-i Celilesine, bil’l-cümle mekâtib-i sıbyâniyede tahsil-i kırâ’et eden etfâlin beher sene bi’l-imtihân mekâtib-i rüşdiyeye ahz ve nakilleri usûl-ı müttehize iktizasından bulunduğu halde Denizli Mekteb-i Rüşdiyesi’ne o misellü etfâl gelmeyüb medrese odalarında mekteb şeklinde bulunan mahallere tecemmü’ etmekde olduğu be kere ba’zı taraftan haber verildi. Etfâlin böyle medrese odalarında gayr-ı muntazam suretde ders okudulub mekteb-i rüşdiyeye gönderilmemesi bunların tahsil-i maarifden mahrûm kalmaları bâdî ve feyzlerine mani’ olacağına mebnî tecviz olunacağından teşvikât-ı mü’essere icrâsıyla rüşdiye şakirdânının teksiri ve bu hale sebebiyet verenlerin şediden tevbih ve tekdiri husûsunun savb-ı sâmi-i asfânelerine iş’ârı meclis-i ma’arifden ifâde olunmuş olmağla ber minvâl-ı muharrer icâbının icrâsıyla keyfiyetin iş’âr buyurulması babında. 9 Şa’ban 1293/ 16 Ağustos 1292.³⁰

²⁹ BOA, MF.MKT., 42/1, 1 Ş.1293. (Bakınız: Ek 2.)

³⁰ BOA, MF.MKT., 42/87, 9 Ş.1293. (Bakınız Ek 1.)

Bu noktada belirtmek gerekir ki, rüşdiye-medrese rekabetinin, sadece Denizli için değil, imparatorluğun geneli için geçerli bir durum olduğu bilinen bir gerçektir³¹.

C- DENİZLİ SANCAĞINA TABİ KAZALARDA RÜŞDİYELERİN AÇILMASI

Denizli Rüşdiyesi'nden sonra kazalarda açılan rüşdiyelerden ilki Tavas Rüşdiyesi'dir. Tavas Rüşdiyesi'nin kuruluş tarihini tam olarak tespit edemsek de, Denizli Rüşdiyesi'nden birkaç yıl sonra açıldığı anlaşılmaktadır. Buna dair elimizdeki en eski tarihli belge 23 Ş. 1292 (23.09.1875) tarihli ki, bu belgede Tavas Rüşdiyesi öğrencileri için istenilen kitap ve risalelerin gönderildiği bildirilmektedir³². Tavas Rüşdiyesi'nin ilk yıllarında Muallim-i evvel ve Muallim-i sani olmak üzeri iki öğretmen mevcuttu. Bu öğretmenlerden Muallim-i saninin, bir süre sonra sülüs derslerini de "ilave bir görev" olarak yürütmesine izin verilmiştir. Mektebin muallim-i sanisi olan Mustafa Efendi bu görevini uzun yıllar devam ettirmiştir. Diğer taraftan okulun rîk'a öğretmeninin mahallince seçilmesine izin verilmesi üzerine, bu göreve Hafız Mehmed Efendi'nin tayini uygun bulunmuştur³³. Hafız Mehmed Efendi, 1315 (1897/1898) yılına kadar da bu görevde kalmıştır. İlginçtir ki, Mehmed Efendi'den sonra da rîk'a öğretmenliğine her hangi bir öğretmen atanmamıştır. Kanaatimizce bunun nedeni, diğer kazalarda yeni rüşdiyelerin açılması ve böylece Tavas Rüşdiyesi'nin öğretmen kadrosunda bir sınırlamaya gidilmiş olmasıdır. Aşağıdaki tablo, Tavas Rüşdiyesi'nin 1300-1326 (1882/1883-1908/1909) tarihleri arasındaki öğretmen ve öğrenci durumunu ortaya koymaktadır³⁴.

³¹ Rüşdiye-Medrese rekabeti, başka bir belgeye şöyle yansımıştır: Rumeli Birlikleri Komutanı Ömer Lütfi Paşa ve beraberindeki yerel yöneticiler, Babıali'den Bosna'daki Banaluka, Bihke, Yenipazar, Travnik, Izvornik sancaklarında sıbyan mektepleri ve medreseler açılmasını talep ettiklerinde, verilen cevapta buralarda sıbyan ve rüşdiye mekteplerinin açılmasının daha uygun olacağı belirtilmiştir. M. Arzu Nurdoğan, *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, Marmara Üniversitesi, 2005 (Yayımlanmamış Doktora Tezi) ve Meclis-Vâlâ, Nr. 4169, 16 B. 1267/17.05.1851'e atfen Ayşegül Altunova, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010 (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s.124-125.

³² BOA, *ME.MKT.*, 31/168, 23 Ş.1292.

³³ BOA, *ME.MKT.*, 71/85, 12 Za.1298; 76/68, 16 Ş. 1299.

³⁴ SVA-1300, s.232; 1301, s.205; 1302, s.181; 1303, s.150; 1304, s.348; 1305, s.163; 1306, s.193; 1311, s.373; 1312, s.373; 1313, s.354; 1314, s.349-350; 1315, s.366; 1316, s.347; 1317, s.318; 1319, s.274; 1320, s.274; 1321, s.265; 1323, s.259; 1326, s.547.

Tablo 3

Tavas Rüşdiyesi						
Yıl	Öğretim Kadrosu					ÖS
	Muallim-i Evvel	Muallim-i Sani	Sülüs Muallimi	Rik'a Muallimi	Bevvab	
1300	Hacı Abdullatif Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hafız Mehmed Efendi	-	90
1301	Hacı Abdullatif Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	-	-	87
1302	Hacı Abdullatif Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hafız Mehmed Efendi	Ali Ağa	98
1303	Hacı Abdullatif Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hafız Mehmed Efendi	-	ÖSV
1304	Hacı Abdullatif Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hafız Mehmed Efendi	-	ÖSV
1305	Hacı Abdullatif Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Mehmed Efendi	Mustafa Ağa	ÖSV
1306	Hacı Abdullatif Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hafız Mehmed Efendi	Mustafa Ağa	ÖSV
1308	Okuldan bahsedilmemektedir.					
1311	Hacı Abdullatif Efendi	Hacı Mustafa Efendi	-	Hafız Mehmed Efendi	-	71
1312	Hacı Abdullatif Efendi	Hacı Mustafa Efendi	-	Hafız Mehmed Efendi	-	71
1313	Hacı Abdullatif Efendi	Hacı Mustafa Efendi	-	Hacı Mehmed Efendi	-	68
1314	Hacı Abdullatif Efendi	Hacı Mustafa Efendi	-	Mehmed Efendi	-	55
1315	Hacı Abdullatif Efendi	Hacı Mustafa Efendi	-	-	-	45
1316	Hacı Abdullatif Efendi	Hacı Mustafa Efendi	-	-	-	71
1317	Hasan Fehmi Efendi	Hacı Mustafa Efendi	-	-	-	55
1319	Abdurrahman Efendi	Hacı Mustafa Efendi	-	-	Mustafa Efendi	57
1320	Abdurrahman Efendi	Hacı Mustafa Efendi	-	-	Mustafa Efendi	57
1321	Abdurrahman Efendi	Hacı Mustafa Efendi	-	-	Mustafa Efendi	57
1323	İbrahim Sabri Efendi	Hacı Mustafa Efendi	-	-	Mustafa Efendi	57
1326	İbrahim Sabri Efendi	Hacı Mustafa Efendi	-	-	Mustafa Efendi	51

ÖS: Öğrenci sayısı ÖSV: Öğrenci sayısı verilmemiştir.

Tablo 3'te görüldüğü gibi Tavas Rüşdiyesi'nde eğitim-öğretim ilk yıllarda üç öğretmenle sürdürülmüştür. Burada dikkatimizi çeken nokta Sülüs ve Rik'a öğretmenliğinin boş bırakılmamaya çalışılmasıdır. Bu çerçevede, muallim-i sani Mustafa Efendi'ye aynı zamanda Sülüs öğretmenliği görevi verilmiştir. Fakat 1311 yılına kadar Sülüs derslerine giren muallim-i evvel Mustafa Efendi görevine devam ettiği halde, Sülüs öğretmenliğini bırakmıştır. Rik'a öğretmenliği ise on yılı aşkın süre Hacı Mehmed Efendi'nin uhdesinde kalmıştır. Ancak, okula 1311'den sonra sülüs öğretmeni, 1315'ten sonrada Rik'a öğretmeni atanmamıştır. Dolayısıyla, okulun 1315'ten sonraki öğretmen sayısı hep ikide kalmıştır. Öğretmen sayısındaki düşüşe paralel olarak rüşdiyenin öğrenci sayısında da genel bir düşüş gerçekleşmiştir. 1300 (1882/1883) yılı başlarında 87-97 arasında seyreden öğrenci sayısı, 1311 (1883/1884)'den sonra 71-45 arasında inişli çıkışlı bir trend göstererek genel bir düşüş gerçekleşmiştir.

Tavas'tan sonra kazalarda tesis edilen rüşdiyelerden ikincisi Buldan Rüşdiyesi'dir. Buldan Rüşdiyesi'nin Tavas'tan birkaç yıl sonra açılmış olduğu anlaşılmaktadır ki, 19 Ca. 1296 (11 Mayıs 1879) tarihli bir tahriratta Muğla Rüşdiyesi muallim-i evveli Abdurrahman Efendi'nin "*yeniden inşa olunan*" Buldan Mekteb-i Rüşdiyesi nakledilmesi uygun görülmüştür³⁵. Bu tarihlerde okulun şiddetle sülüs öğretmenine ihtiyaç duyduğu Maarif Nezareti ile Aydın Vilayeti arasındaki yazışmalardan anlaşılmaktadır. İlk zamanlarda Muallim-i Evvel Abdurrahman Efendi'ye sülüs muallimliğinin verilmesi dahi düşünülmüştür. Ancak, Abdurrahman Fehmi Efendi'nin kendisine sülüs muallimliğinin ilave memuriyet olarak verilmesini istememesi nedeniyle, bu işin hüsn-i hat erbabından birine verilmesi talep edilmiştir³⁶. Bununla birlikte, Buldan Rüşdiyesi'ne sülüs öğretmeni atanması işi bir süre sürüncemede kalmıştır³⁷. Herhalde okula sülüs öğretmeni sonraki yıllarda atanmamış olmalıdır. Çünkü okulda sülüs öğretmenin görev yaptığına dair hiçbir kayda tesadüf edemedik. Bununla beraber, okulda hat öğretmeni olarak sadece rik'a öğretmeni görev yapmıştır. Rik'a mualliminin bulunmadığı 1316 (1898/1899)'dan sonra bu görev Muallim-i Evvel

³⁵ BOA, *ME.MKT.*, 62/63, 19 Ca. 1296. Söz konusu tahriratta Abdurrahman Efendi'nin Buldan Rüşdiyesi'ne kaydırılmasının nedeni, Muğla Rüşdiyesi'nin öğrenci sayısındaki azalma olarak belirtilmiştir. Zira, öğrenci sayısındaki azalma ile birlikte, iki öğretmenli Muğla Rüşdiyesi için bir öğretmenin yeterli olacağı düşünülmüştür.

³⁶ BOA, *ME.MKT.*, 70/14, 12 L. 1298.

³⁷ Bakınız: BOA, *ME.MKT.*, 73/110, 12 S. 1298.

Rasih Efendi'ye verilmiştir³⁸. 1300 (1882/1883) yılından itibaren takip etme imkânı bulduğumuz Buldan Rüşdiyesi'nin öğretmen ve öğrenci durumu şöyledir:³⁹

Tablo 4

Buldan Rüşdiyesi					
Yıl	<i>Öğretim Kadrosu</i>				ÖS
	<i>Muallim-i Evvel</i>	<i>Muallim-i Sani</i>	<i>Rik'a Muallimi</i>	<i>Bevvab</i>	
1300	Abdurrahman Fehmi Efendi	Ahmed Efendi	Tevfik Efendi	Osman Ağa	ÖSV
1301	Ahmed Efendi	Hafız Hüseyin Efendi	Tevfik Efendi	Osman Ağa	ÖSV
1302	Halil Efendi	Hafız Hüseyin Efendi	Akif Efendi	Osman Ağa	55
1303	Halil Efendi	Hafız Hüseyin Efendi	Akif Efendi	-	ÖSV
1304	Halil Efendi	Hafız Hüseyin Efendi	Akif Efendi	-	ÖSV
1305	Halil Efendi	Hafız Hüseyin Efendi	Akif Efendi	-	ÖSV
1306	Halil Efendi	Hafız Hüseyin Efendi	Kâşif Efendi	-	ÖSV
1308	Okuldan bahsedilmemektedir.				
1311	Hasan Fehmi Efendi	Hafız Ahmed Efendi	Mehmed Kâşif Efendi	-	35
1312	Hasan Fehmi Efendi	Hafız Ahmed Efendi	Mehmed Kâşif Efendi	-	35
1313	Hasan Fehmi Efendi	Hafız Ahmed Efendi	Osman Efendi	Mehmed Efendi	35
1314	Mehmed Rasim Efendi	Hafız Hüseyin Efendi	Osman Efendi	Mehmed Efendi	37
1315	Mehmed Rasih Efendi	Hüseyin Efendi	-	-	32
1316	Mehmed Rasih Efendi	-	-	-	23
1317	Mehmed Rasim Efendi	-	-	-	33

³⁸ BOA, *MF.MKT.*, 416/41, 01 Ca. 1316.

³⁹ SVA-1300, s.230; 1301, s.210; 1302, s.186; 1303, s.153; 1304, s.351; 1305, s.167; 1306, s.195; 1311, s.358; 1312, s.358; 1313, s.339; 1314, s.333; 1315, s.340; 1316, s.321; 1317, s.297; 1319, s.256; 1320, s.259; 1321, s.247; 1323, s.241; 1326, s.530.

1319	Mehmed Rasih Efendi	-	-	-	64
1320	Rasih Efendi	-	-	-	64
1321	Rasim Efendi	-	-	Mehmed Efendi	64
1323	Rasim Efendi	-	-	-	48
1326	Ahmed Rasim Efendi	Yusuf Efendi	-	-	ÖSV

ÖS: Öğrenci sayısı ÖSV: Öğrenci sayısı verilmemiştir

Buldan Rüşdiyesi, Tablo 4'ten anlaşılacağı üzere, 1316'e kadar muallim-i evvel, muallim-i sani ve rik'a öğretmeni olmak üzere üç öğretmenle öğretim vermiştir. Bu tarihte öğrenci sayısının 23'e kadar düşmesi, okuldaki öğretmen sayısını da etkilemiş olmalıdır. Ancak, 1318 (1900/1901)'dan itibaren öğrenci sayısının yaklaşık %50 artışla 64'e kadar çıkması, öğretmen ihtiyacı ve talebini de beraberinde getirmiştir. Bunu açık bir şekilde Aydın Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne yazılan 27 Zilhicce 1318 (12 Nisan 1901) tarihli yazıda görmekteyiz. Bu yazıda Buldan Rüşdiyesi'nin 64 öğrenciye sahip olduğu, dolayısıyla da burada “yalnuz bir mu'allim mevcûd şakirdanı hakkıyla tedris” edemeyeceği belirtilerek bir mu'allim-i saniye “lüzûm-ı kâvî” ihtiyaç duyulmuştur. Fakat, vilayetin bu talebine Maarif Nezareti, “bütçenin hâl-i hazırı (nın) müsâ'id olmadığı” gerekçesiyle olumsuz yanıt vermiştir⁴⁰.

Buldan ve Tavas rüşdiyelerini 1304 (1886/1887)'te Sarayköy (Saray) Rüşdiyesi takip etmiştir. Sarayköy Rüşdiyesi, kuruluşundan itibaren bir öğretmenle eğitim hayatını sürdürmüştür. 1314 (1896/1897)'te Sarayköy ibtidai öğretmeni Abdurrahman Efendi'nin tayini Sarayköy Rüşdiyesinin ibtidai ile olan bağına da ortaya koymaktadır⁴¹. 1314-1317 (1886/1897-1899/1900) yılları arasında tespit edebildiğimiz kadarıyla öğrenci sayısı ise 19 ila 23 arasında değişmiştir.

XIX. yüzyıl sonlarına doğru açılan Kadı, Garbi Karaağaç⁴² ve Çal Rüşdiye'nin de öğretmen ve öğrenci sayısı itibarıyla Sarayköy'den fazla farklı olmadığı söylenebilir. Genelde bahsi geçen rüşdiyelerin tek öğretmenli ve

⁴⁰ BOA., *MF.MKT.*, 560/48, 12 S. 1319. (Bakınız: Ek 4.)

⁴¹ BOA., *MF.MKT.*, 272/434, 13 M. 1313. Sarayköy İbtidai Mektebi Muallimi Abdurrahman Efendi, Sarayköy Mekteb-i Rüşdiyesi Yazı Muallimi Akif Efendi'nin yerine tayin edilmiştir.

⁴² Garbikaraağaç Rüşdiyesi'nin ilk muallimliğine Bayezid muallim-i evveli tayin edilmiştir. Diğer taraftan, kazalardaki rüşdiyelerden Garbi Karaağaç Rüşdiyesi, Çal Rüşdiyesi'ne göre daha önce açılmıştır. Buna dair bakınız: BOA., *MF.MKT.*, 272/ 19, 11 M. 1313. Bu arada, Çal Rüşdiyesi'nin açılmasıyla muallimliğe Muallim-i Evveli Ömer Lütfi, bevvablığa Mehmed Efendi getirilmiştir. BOA., *MF.MKT.*, 311/ 26, 30 L. 1313.

yaklaşık 20 ila 40 arasındaki öğrenci sayısı ile Buldan ve Tavas'a göre daha küçük ölçekli rüşdiyeler olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Garbi Karaağaç ve Çal rüşdiyeleri öğretmen ve öğrenci sayıları ile nispeten Sarayköy ve Kadı'dan biraz daha farklılık göstermektedirler. Bu itibarla, Garbi Karaağaç Rüşdiyesi'nin 1320 (1902/1903)'den sonra öğretmen sayısı 2-3 arasında değişirken, Çal Rüşdiyesi'nin öğretmen sayısı ise 1326 (1908/1909)'da ikiye çıkmıştır. Çal Rüşdiyesi'nin ayrıca 1320 (1902/1903)'lerden itibaren artan öğrenci sayısı yönüyle de diğerlerine göre biraz daha farklı olduğu açıktır. Zira, Çal Rüşdiyesinin öğrenci sayısı 1326 yılında 62'ye kadar çıkmıştır. Bu artış, yukarıda değinildiği gibi öğretmen sayısının ikiye çıkmasını da beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, Sarayköy, Çal, Kadı ve Garbi Karaağaç rüşdiyelerinin 1304-1326 (1886/1887-1908/1909) yılları arasındaki öğretmen ve öğrenci sayıları şöyledir:⁴³

Tablo 5

Yıl	Sarayköy		Çal		Kadı		Garbi Karaağaç	
	M	T	M	T	M	T	M	T
1304	1	-	-	-	-	-	-	-
1305	1	-	-	-	-	-	-	-
1306	1	-	-	-	-	-	-	-
1308	-	-	-	-	-	-	-	-
1311	-	-	-	-	-	-	-	-
1312	-	-	-	-	-	-	-	-
1313	-	-	-	-	-	-	-	-
1314	1	22	-	-	1	18	-	-
1315	1	23	1	91 ⁴⁴	1	18	1	43
1316	1	19	1	19	1	21	1	43
1317	1	20	1	38	1	12	1	43

⁴³ SVA-1304, s.349; 1305, 165; 1306, s.194; 1314, s.343, 345, 1315, s.348, 357, 360, 375; 1316, s.329, 338, 341, 355; 1317, s.303, 310, 312, 324; 1319, s.262, 269, 271, 280; 1320, s.265, 272, 284; 1321, s.253, 259, 270; 1323, s.247, 253, 264; 1326, s.530, 535, 554. Okullardaki bevvablar öğretmen sayısına dahil edilmemişlerdir.

⁴⁴ Çal rüşdiyesinin 1315 salnamesinde 91 olarak verilen öğrenci sayısında baskı hatası olduğunu, bu sayının 19 olması gerektiğini düşünüyoruz. Çünkü bir yıl sonraki vilayet salnamesinde verilen öğrenci sayısının 19 ve maarif salnamesinde de 25 olarak verilmesi, rüştiyenin ilk yıllarındaki öğrenci sayısının çok yüksek olmadığını göstermektedir. Nitekim Rüştiyenin en fazla öğrenci sayısına ulaştığı 1326 yılında bile öğrenci sayısı 62'dir. Yani rüştiyenin açıldığı ilk yılda öğrenci sayısının 91 olması mümkün görünmüyor. Bu nedenle verilen öğrenci sayısının baskı hatasından kaynaklandığını düşünerek 91 olarak değil, 19 olarak kabul etmek doğru olacaktır.

1319	1	-	1	42	1	12	2	20
1320	1	-	1	42	-	-	2	20
1321	1	-	1	40	-	-	3	30
1323	1	-	1	51	-	-	3	35
1326	1	-	2	62	-	-	2	29

T: talebe, öğrenci

M: muallim, öğretmen

Tablo 5'te bahsi geçen kazalardaki rüşdiyelerin dışında Günay nahiyesinde de bir rüşdiyenin açılmasına teşebbüs edilmiştir. Günay ahalisinin bu yöndeki talebi, somut olarak bir rüşdiye binasının inşa edilmesiyle kendini göstermiştir. Rüşdiye binasının inşa edilmesinden sonra vilayetten buraya maaşı Ma'arif Hisse-i İ'ânesi'nin vilâyete mahsus kısmından ödenmek üzere bir öğretmen tayin edilmesi istenmiştir. Bu talep Aydın Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 27 Zî'l-hicce 1318 (17 Nisan 1901) tarihli yazıda şöyle ifade edilmiştir: "...üç seneden beri i'âne-i ahâli ile inşâ olunarak şimdiye kadar bir mu'allim ta'yinine intizaren mesdûd olan Günay Mekteb-i Rüşdiyesi'ne bir mu'allimin ta'yini.." ⁴⁵

Gerek tabloda yer alan bilgiler, gerekse yukarıdaki izahattan anlaşılacağı üzere Denizli'deki 20 yıllık süreçte ilköğretimde okullaşma oranı ve öğretim kadroları itibariyle kısmî bir iyileşme mevcut olmuştur. Bu bize rüşdiyelerin, Denizli'de ilköğretim düzeyinde eğitim veren medreselerin gölgesinde geliştiği intibai vermektedir. Bununla birlikte, 1303-1308 (1885/1886-1890/1891) yılları arasında rüşdiyelerin öğrenci sayısı tespit edilemese de, diğer yıllar dikkate alındığında Denizli'de genel olarak yeni okullara ilgi duyulduğu anlaşılmaktadır.

D- DENİZLİ KIZ RÜŞDİYESİ (DENİZLİ İNÂS RÜŞDİYESİ)

1- Osmanlı Devleti'nde Kız Rüşdiyelerinin Açılması

1858'e kadar eğitim alanında yapılan çalışmalar ve açılan okullar hep erkek öğrencilere yönelikti. Bu nedenle bu tarihe gelindiğinde kız çocuklarının tahsil durumu sıbyan mekteplerinin derecesini geçememişti. Bu da biraz Kur'an okumak ve bazı namaz surelerini ezberlemekten ibaretti. Ne yazık ki, kız çocuklarının eğitimi meselesi geç bir tarihte, ancak 1858'de ele alınabilmektedir. İlk kız rüşdiyesinin niçin ve nasıl açılmış olduğu Maarif Ne-

⁴⁵ BOA., *MF.MKT.*, 560/ 48, 12 L. 1319.

zaretî'nin Sadaret'e yazdığı 3 Rebiyü'l-ahir 1275 tarihli tezkirede şöyle ifade edilmektedir:

Malûmi âlîi vekâletpenahileri buyurulduğu üzere her devlet ve milletin saadeti hali efradi ahalisinin izalei cehl etmelerine mevkuf ve bu dahi iptidai emirde etfalin hüsni terbiye ve istihsali maarif etmelerine mütevakkif olup.....Dersaadet ve biladî selâsede bulunan mahallât mektepleri dahi bundan akdem on üç daireye taksim ve beher dairede bulunan mekâtibe merci olmak için bir merkez mektebi dahi teşkil olunarak bunların gerek nizam ve intizamca ve gerek emri tahsil ve terbiyelerini muayene ve taharri ile mertebî matlûbeyeye isal etmek üzere tayin olunan muavinler vasıtasile daima ahvalleri taharri ve istikşaf olunmaktaşu kadar var ki vakit ve zamanın hükmünce sair yerlerde bu terbiye kazıyye nafiası için bunca mesai ve nukud sarfolunmakta olduğu bedihi ve müsellemler olup dururken maarif nezaretî dahi sade bu miktar ile iktifa edip durmayacağından hemîşe etfali milletin ilerlemesi için ciheti teslihat taharri etmek ehemmi umurdan olmağla minel cümle terbiyei umumiyenin esaslarından olan mahallât mekteplerinde zükür ve inas bir yerde bulunduklarından ve bunda ise bazı mertebî mahzur mütalaasından başka matlûp vechile emri terbiyeleri hasıl olmamasıyla kızlar için dahi ayrıca mahal tahsisile emin ve ehliyetli hocalar tayin olunması tasvîp olunmakta ise de bu matlebin husulü için defaten teşebbüsâtî külliye göstermek halkça dağdağalı ve masrafça dahi usretli olmak lâzım geleceğinden.....⁴⁶

Tezkireden anlaşıldığı üzere, toplumsal ve malî güçlükler kız çocuklarının eğitiminde oldukça geç kalınmasına neden olmuştur. Doğrusu yüzyıllardan beri ihmal edilmiş toplumun bayan nüfusunun eğitimi için harekete geçildiğinde imparatorluğun son 64 yılında dahi uygun zemin mevcut değildi.

Özelde, Kız rüştiyelerinin açılmasında karşılaşılan en önemli sorunlardan biri, bu okullarda görev alacak kadın öğretmenlerin bulunmayışı idi. İlk zamanlardaki sorun, erkek öğretmenlerden yararlanılarak aşılmaya çalışılmıştır. Kız rüştiyelerine öğretmen yetiştirmek amacıyla 1869'da kurulan Darü'l-muallimat ve İstanbul Kız Sanayi Mektebi'nin 1873'te ilk mezunlarını vermeye başlaması ve 1878 yılında Üsküdar Kız Sanayi Mektebi'nin açılması, sorunun çözümü yönünde atılan ciddi adımlar olmuştur⁴⁷. 1 Eylül 1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile de 6-11 yaşın-

⁴⁶ Ergin, *a.g.e.*, c.1-2, s.457-458.

⁴⁷ Ergin, *a.g.e.*, s. 458. Kız çocuklarının okutulmaması yönünde halkın temayülünün de kız rüştiyelerinin yavaş gelişimine önemli bir etken olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

daki kızların Sıbyan mekteplerine devamı zorunluluğu getirilmiştir⁴⁸. Böylece Tanzimat'ın belki de en büyük başarısı olarak⁴⁹, eğitimine önem verilen Türk kadını, toplumdaki saygın yerini almaya başlamıştır.

2- Denizli Kız Rüşdiyesi'nde Eğitim-Öğretim

Osmanlı Devleti'nde ilk kız rüştiyesi 1859 yılında açılan Sultanahmet'teki Cevri Kalfa İnâs Rüştiyesi'dir. Kız rüştiyelerinin taşrada yaygınlaşmaya başlaması ise 1870'lerden sonradır⁵⁰. Denizli'de Kız Rüşdiyesi'nin tesisi için yürütülen ilk girişimler, ilk kız rüşdiyesinden tam olarak 37 yıl sonra başlamıştır⁵¹. Şehrin ileri gelenlerinden Tavaslızade Ali Efendi, rüşdiye binasını inşa ederek bir bakıma Denizli Kız Rüşdiyesi'nin kurulmasına öncülük etmiştir. İnşa edilen bu kız rüşdiyesi, bugünkü Candoğan Parkı'nın bulunduğu yerde, iki katlı bir binadan müteşekkildi. Aydın Vilayeti'nin 4 Kanun-ı sani 1311 (16 Ocak 1896) tarihli yazısı⁵², Ali Efendi'nin rüşdiye binasının teşkilindeki rolü, rüşdiyenin fiziksel kapasitesi, şehrin okula duyduğu gereksinim ve dolayısıyla şehir yönetiminin resmî olarak öğretmen talebindeki ısrarına dair dikkate değer bilgiler ihtiva etmektedir. Önemi itibarıyla Liva İdare Meclisi'nin söz konusu yazısını olduğu gibi vermeyi uygun gördük:

Maarif Nezâret-i Celilesi'ne, devletlü, efendim hazretleri, Denizli sancağı merkezinde mütebahhirân-ı memleketden Tavaslızâde izzetlü Ali Efendi tarafından iki yüz talebe isti'âb edebilecek derecede tahtanî (altta bulunan) ve fevkânî (üstte bulunan) bir bâb inâs mektebi vücûda getirildiğinden ve merkez livâda rüşdiyeye elverişli bir hayli talibât bulunduğundan bahsle mekteb-i mezkûrun inâs rüşdiyesi ittihazıyla mu'allimlerinin ta'yin ve iğrâmları ve mesârif-i tabi'iyyesinin tesviyesi için tahsisât i'tâsı hakkında livâ-yı mezkûr idâre meclisinden vârid olan mazbatanın na'iliyle ifâ-yı muktezisi 4 Kanun-ı sani 1311 tarih ve 3 numrolu tahrirât ile iş'âr kılındığı halde şimdiye kadar henüz bir cevâb vürûd etmemiş ve bu hâl mektebin mesdûr (kapalı) kalmasını ve devam edecek talibâtın elân ibtida'î dersleriyle işigâl eylemelerini mucib olmakda idüğünden bahsle mu'allimlerin bir an evvel iğrâmları bu kere de livâ-yı mezkûr

⁴⁸ Gülay Ankan, "Osmanlılarda Tanzimat Döneminde Kadınlar ile İlgili Gelişmeler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, (Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989), Ankara, 1994, s. 324.

⁴⁹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, 3. Baskı, İstanbul, 2002, s. 231.

⁵⁰ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2009*, 15. Baskı, Pegem Akademi, Ankara, 2009, s. 151.

⁵¹ Tavaslızade Ali Efendi'ye 4 Receb 1304 tarihinde ikinci dereceden rütbe ve nişan verilmiştir (SVA-1314, s. 325).

⁵² BOA., *MF.MKT.*, 321/32, 8 M. 1314. (Bakınız: Ek 3.)

mutasarrıflığından bâ tahrirât izbâr olunmuş olmağla tesrî-i muktezâsı husûsuna himem-i 'aliyye nezâretpenahileri derkâr buyurulmak babında emr ve ferman hazret-i men lehül-emrindir. Fî 20 Zil-ka'ade 1313 ve fî 21 Nisan 1312.

Bu yazıda görüldüğü gibi, kız rüşdiye binası 200 öğrenciye eğitim verecek şekilde inşa edilmiştir ki bu, o günün şartlarında rüşdiyenin kapasitesinin hiç de fena olmadığını göstermektedir. Bunda, kentteki “*bir hayli elverişli kız talebenin*” mevcut olması etkili olmuştur. Yazıda, rüşdiyenin açılmamasından dolayı devam edecek öğrencilerin hâlâ ibtidaî düzeydeki derslerle meşgul olmak zorunda kalması nedeniyle yaklaşık beş buçuk aydan beri talep edilen öğretmen konusundaki tahrirata cevap alınamamış olması ayrıca kayda değerdir. Vilayetin söz konusu yazısı Maarif Nezareti 8 Haziran 1312 (20 Haziran 1896) tarihinde cevap bulmuş ve öğretmen gönderememenin nedeni ve talebin nasıl karşılanacağı şu şekilde izah edilmiştir:

...mekteb-i mezbûr mu'allime ma'aşatıyla mesârif-i müteferrika-i seniyesi için bi'l-istizân irâde-i seniye-i hakan-ı padişahî şeref müte'allık buyurulmuş ise de henüz mu'allimliklerine râğbet eden bulunmadığından buna darü'l-mu'allimâtıdan neş'et edenlerden talebe bulunduğu hâlde ta'yin ve iğrâz olunacağının cevâben arz ve izbârı ifâde kılınmış olmağla...⁵³

Maarif Nezareti, sonraki günlerde Denizli Kız Rüşdiyesi Muallim-i Evvelliği'ne muallim tayini için bazı alternatifler üzerinde durmuştur. Örneğin, 6 M. 1314 (17 Haziran 1896) tarihli bir yazısında, İzmir Mekteb-i Terakki-i İnâs'ın eski öğretmenlerinden Sıdika Hanım'ın, Denizli Kız Rüşdiyesi birinci muallimliğine mahsus olan “*şehrî 500 kuruş maaşa talip olması*” durumunda bu göreve atamasının yapılması istenmiştir.⁵⁴ Fakat Sıdika Hanım, bu görevi istemediğinden Denizli Kız Mektebi Muallim-i Evvelliği'ne atama gerçekleşmemiştir.

Denizli Kız Rüşdiye'sinin resmen ne zaman açıldığına ve birinci muallimliğine yapılan tayin konusundaki kesin bilgiye Aydın Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 18 Safer 1314/17 Temmuz 1312 (29 Temmuz

⁵³ BOA., *MF.MKT.*, 321/32, 8 M. 1314.

⁵⁴ BOA., *MF.MKT.*, 320/ 41, 6 M. 1314. Bu yazıda, hakkında bazı şikayetler bulunan Zekiye Hanım tecrübe ve bilgisinden dolayı görevinde bırakılması, ancak kendisiyle “tenbihat-ı mukteziye” üzere konuşulması gerektiği belirtilmiştir. Böyle bir yola gidilmesinin nedeni ise birçok kız rüşdiyesi muallimliğinin münhal bulunmuş olmasından kaynaklanmıştır.

1896) tarihli yazıdan öğrenmekteyiz. Buna göre Denizli Kız Rüşdiyesi resmî olarak 29 Haziran 1312 (11 Temmuz 1896) tarihinde açılmış ve muallim-i evvelliğine 500 kuruş maaşla Ülfet Hanım atanmıştır⁵⁵. Bununla beraber, vilayetin söz konusu yazısında, okul için elzem olan muallim-i sani, nakış öğretmenini ve bir hademe tayini ile okulun senelik “mesârif-i müteferrika tahsisatı”nın neden ibaret olduğuna dair daha önce Maarif Nezareti’nin tahriratında bir açıklama bulunmadığından tekrar bilgi istenmiştir⁵⁶. Bunun üzerine, Maarif Nezareti, 500 kuruş maaşla görev yapmakta olan muallim-i evvelden başka, muallim-i saniye 300 kuruş, hademeye 80 kuruş maaş ve okul için senelik 500 kuruş “mesârif-i müteferrika” tahsis kılınacağını bildirmiştir. Bunun dışında okulun “*noksan mu’allimesi ta’yin ve istihdâmına mahal görülmemiş*”tir. Aslında, burada “mahal” görülmeyen tayin ve istihdamdan kastın, bir nakış öğretmeninin tayin ve istihdamı olduğu açıktır. Nihayetle, Denizli Kız Rüşdiyesi bevvabeliğine 1 Temmuz 1312 (11 Temmuz 1896)’de Fatıma Hanım, okulun ikinci muallimliğine de 21 Eylül 1312 tarihinde başka bir Fatıma Hanım atanmıştır. 9 Teşrin-i Evvel 1312 (21 Ekim 1896)’de de ikinci muallim Fatıma Hanımın memuriyetinin asaleten tasdiki Aydın Vilayeti’nce istenmiştir⁵⁷.

Görüldüğü gibi Denizli Kız Rüşdiyesi başta öğretim kadrosu olmak üzere ciddi eksiklerle açılmıştır. Bir öğretmenle açılan okulun eksikleri, birkaç ay içinde atanan bevvabe ve ikinci öğretmenle kısmen giderilmeye çalışılmıştır. Ancak, Maarif Nezareti’nin okulun öğretim kadrosu hususunda ihtiyacı bulunan başkaca öğretmenin istihdamına gerek görmemesi, bu konuda yeni bir adım atmayacağına da işaretti.

Diğer taraftan, okul için gerekli olan levazımın karşılanması konusundaki süreç şöyle gelişmiştir: Okulun açılışından yaklaşık bir ay sonra ihtiyaç duyulan 2.000 kuruş tutarındaki sıra gibi malzemelerin temini için gerekli olan ödeneğin verilmesi talep edilmiştir. Maarif Nezareti de, 16 Ağustos

⁵⁵ Ülfet Hanım’ın tayini konusunda bakınız: BOA., MF.MKT., 322/12, 12 M. 1314; 324/57, 29 M. 1314.

⁵⁶ Aydın Vilayeti tarafından 18 Safer 1314 tarihinde Maarif Nezareti’ne yazılan tahrirat şöyledir: “Ma’arif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesi Cânibî’ne, Devletlû, efendim hazretleri, Denizli’de bâ irâde-i seniyye-i hazret-i padişahi te’sis olunan inâs mekteb-i rüşdiyesinin 29 Haziran 1312 tarihinde resmî kışâdâ icrâ edildiği 15 Temmuz 1312 tarihli telgrafname ile arz edilmiş idi. Mekteb-i mezburun birinci mu’allimliğine ta’yin buyurulan Ülfet Hanım tarih-i mezkûrde ifâ-yı vazîfeye mübâşeret etmiş ise de mu’allime-i sâniye ve nakış mu’allimesi hademe ve senevî mesârf-i müteferrika tahsisâtın neden ibâret idiği olbabdaki şerefiârid olan 11 Haziran 1312 tarih ve elli iki irâdenâme-i fahimânelerinde emr ve izbâr buyurulmadığından bi’l-tabî bu cihetin icrâsına gûdilememişdir. Ma’hezâ mekteb-i mezbur için nakış mu’allimesiyle mu’allime-i sâniyye ve hademeye ve senevî mesârf-i müteferrikaya ‘âid tahsisâtın dahi mektebin kışâdına kadar irâsıyla keyfiyetin emr ve iş’ân müsterhîmdür. Ol bâbda emr ve ferman hazret-i men lehü’l-enrindir. Fi 18 Safer 1314 fî 17 Temmuz 1312.” BOA., MF.MKT., 331/ 33, 27 Ra. 1314, s. 1.

⁵⁷ BOA., MF.MKT., 331/ 33, 27 Ra. 1314, s. 1-3.

1312 (28 Ağustos 1896) tarihli yazısıyla okulun “*sıra gibi levâzım-ı te’sisiyesinin tedârükü*” için 2.000 kuruşun sarfına izin vermiştir⁵⁸. Ancak, sarfına izin verilen bu para kullanılmamıştır. Okulun bu husustaki ihtiyacı, okulun müessisi Tavaslızade Ali Efendi tarafından karşılanmıştır⁵⁹. Bununla beraber, kullanılmayan bu para, aşağıda değineceğimiz üzere 1899 depremiyle tahrip olan rüşdiye binasının tamiratında kullanılmak üzere yeniden talep edilmiştir.

Denizli Kız Rüşdiye'nin 1316-1326 (1898/1899-1908/1909) yılları arasındaki öğretmen ve öğrenci durumunun vilayet ve maarif salnamelerden takip edebilmekteyiz. Buna göre, 1316 ve 1326 yılları hariç okulda hep bir öğretmen görev yapmıştır. Aşağıdaki tabloda (Tablo 6'da) 1316 ve 1317 (1899/1900) yıllarında okulun muallim-i evveli olarak görünen Asiye Lamiye Hanım'ın, sonraki yıllarda da, en azından 1320 (1902/1903)'lere kadar okulun resmî öğretmeni konumunda bulunduğu anlaşılmaktadır. 1317'den itibaren tabloda yer almamasının nedeni sağlık nedenlerinden dolayı görevini ifa edememiş olmasından, belki de Denizli'de bulunmamış olmasından kaynaklanmış olabilir. Zira, Asiye Hanımın şiddetli mide rahatsızlığından dolayı sık sık izin talebinde bulunarak İstanbul'da tedavi olmak istediğini biliyoruz⁶⁰. Bu nedenle, Asiye Hanımın hukuken okulun öğretmeni olmasına rağmen, fiilen öğretmenlik yapamadığını tahmin etmekteyiz. Diğer taraftan, Tablo 6'ya göre 1326 yılı dışında okulda herhangi bir bevvabenin görev yapmadığı görülmektedir.

Okulun öğrenci durumuna baktığımızda, salnamelerden genel bir bilgi edinmemiz mümkündür. Bununla birlikte vilayet salnamesinde 1318 (1900/1901), 1319 (1901/1902), 1320 (1902/1903) ve 1321 (1903/1904) yıllarına ait öğrenci sayının aynı olması, bilginin sıhhati konusunda bizi kuşkuya düşürmektedir. Muhtemelen 1318 yılına ait öğrenci sayısı mükerre-

⁵⁸ BOA., *MF.MKT.*, 336/ 18, 20 R. 1314.

⁵⁹ BOA., *MF.MKT.*, 507/18, 9 S. 1318.

⁶⁰ BOA., *MF.MKT.*, 646/33, 19 R. 1320. Asiye Hanımın tatil ve izin günlerine ilişkin başvuru maaş uygulaması ve tedavi için verilen iznin bitimiyle görevinin başında bulunmaması durumunda müstafi sayılacağına dair uyandı bulunulması, Osmanlı eğitim ve personel politikaları açısından dikkate değer görülmektedir. Bu bakımdan Aydın Vilayeti'nin 13 Temmuz 1320 tarihli yazısını aynen vermek yararlı olacaktır: “*Aydın Vildiyeti Ma'arif Müdüriyetine, 13 Nisan 1318 tarihli ve 38 numaralı şukka-i şerifelerine Mekâtib-i Rüşdiye idâresi ifâdesiyle cevâbdır. Denizli Sancağı İnad Rüşdiye Mektebi Mu'allime-i Ulâsi Asiye Lami'a Hanımın eyyâm-ı ta'tiliye münhasır olmak ve müddet-i me'zûniyetinde nısf ma'aş verilmek ve mektebin kışadında vazîfesi başında isbât-ı vücûd etmediği surette müstafi 'addedilmek şartıyla berâ-yı tedâvî Dersa'adele 'azimetine ruhsat i'tâsı bi't-tensib muhâsebe ve sicill-i ahvâl şu'besince ol vechle kaydına işaret edilmiş olmağla şukka-i muhibbî terkîm kılındı.*” BOA., *MF.MKT.*, 646/33, 19 R. 1320. Asiye Lami'a Hanımın izin dilekçesine ekli sağlık raporu Belediye Doktor Vekili tarafından verilmiştir. Bu rapor da *MF.MKT.*, 646/33 nolu dosyada yer almaktadır.

ren yazılmış olmalıdır. Diğer taraftan 1316 (1898/1899) ve 1317 (1899/1900) yıllarına ilişkin öğrenci sayısı, Vilayet Salnameleri ile Maarif Salnameleri arasında küçük de olsa bazı farklılıklar göstermektedir. Bununla birlikte, kız rüşdiyesinin öğrenci sayısının kuruluşundan 1326 (1908/1909) yılına kadar 65 ile 100 arasında değişmiş olduğu açıktır. Bununla beraber 1326'da öğrenci sayısının kurulduğundan beri en yüksek seviye olan 100'e çıkması, okulun öğrenci sayısında genel bir artışın olduğunu ortaya koymaktadır. Aşağıdaki tabloda maarif ve vilayet salnamelelerinden hareketle Denizli Kız Rüşdiyesi'nin 1315-1321 (1897/1898-1903/1904) yılları arasındaki öğretmen ve öğrenci durumu ortaya konulmuştur⁶¹.

Tablo 6

<i>Denizli İnâs Rüşdiyesi Mektebi</i>				
	Muallim-i Evvel	Muallim-i Sani	<i>Bevvabe</i>	<i>Talebe</i> ⁶²
1315	Belirtilmemiştir			
1316	Asiye Lamia Hanım	Adviye Hanım	-	66/65
1317	Asiye Lamia Hanım	-	-	90/80
1318 ⁶³	-	Seher Hanım	-	65
1319	-	Şerife Hanım	-	65
1320	-	Şerife Hanım	-	65
1321	-	Şerife Hanım	-	65
1323	-	Şerife Hanım	-	Belirtilmemiştir
1326	Latife Hanım	Rahime Hanım	Penbe Hanım	100

3- 1899 Depreminin Denizli Kız Rüşdiyesi Üzerindeki Etkisi

1899 yılında Sarayköy merkezli deprem, başta Denizli ve kazaları olmak üzere Aydın Vilayeti'ni bütünüyle etkileyip yüzlerce kişinin ölümüne ve yaralanmasına neden olduğu gibi 12.000'den fazla evin yıkılmasına yol açmıştır. Kısaca 1899 depreminin şehrin alt yapısında ve sosyal yaşamında meydana getirdiği tahribatın, benzer şekilde eğitim yaşamı üzerinde de oldukça derin etkileri olmuştur. Başka bir çalışmamızda genel mahiyetiyle

⁶¹ *SYA-1315*, s. 334; 1316, s. 310; 1317, s. 289; 1319, s. 248; 1320, s. 252; 1321, s. 240; 1323, s. 234; 1326, s. 513.

⁶² Vilayet ve maarif salnameleri okulun öğrenci sayısı konusunda farklılık gösterirler. Bu nedenle her ikisinde verilen rakamları aynı anda vermeyi uygun bulduk. Tabloda öğrenci sayısının verildiği sütundaki rakamların ilki vilayet, ikincisi maarif salnamelerine aittir. Denizli Kız Rüşdiyesi hakkında Maarif salnamelerindeki bilgi için bakınız: *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (SNMU)-1317*, s. 990; 1318, s. 1101.

⁶³ *SNMU-1318*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1318, s. 1101.

1899 depreminin, Denizli eğitim kurumları, özellikle de Denizli İdadisi üzerindeki etkisi ele alınmakta, inşa faaliyetleri konusunda gösterilen çabaya değinilmektedir. Bu noktada tahrip olan 19 okulun tamirat ve inşasının şehre 423.389 kuruşluk bir yük getirmiş olduğu ve bu yükün altundan kalılamadığını tekrar hatırlamak gerekir. Diğer taraftan devletin söz konusu 19 okuldaki idadi ve rüşdiyelerin onarımına öncelik vermiş olduğunu tekrar belirtelim.

XX. yüzyıl başlarında Denizli maarifinin gelişimini ortaya koymak bakımından Denizli Kız Rüşdiyesi'nin depremde nasıl etkilendiğini ve buna karşı ne tür çalışmaların yapıldığını izah etmek önem arz etmektedir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, diğer kamu binaları gibi Denizli Kız Rüşdiyesi de depremde "küllice rahnedar olmuş" ve tahribat, içinde durulamayacak ölçüde büyük olduğundan eğitim-öğretim ta'til edilmiştir⁶⁴. Depremden hemen sonra okulun tamiratı işi ele alınarak kaynak temini yoluna gidilmiştir. Tasarruf için bazı tedbirler bile düşünülmüştür. Örneğin, "*bir zamandan beri mu'allime-i bevvâbesine fuzûlî ma'aş i'tâ edilmiştir*" denilerek bevvabeye verilen maaştan tasarruf edilmesi önerilmiştir. Fakat bu ifadeden önerinin sıhhatini ve gerçek nedenini anlamanın güç olduğunu da belirtelim. Diğer taraftan tamirat için bir miktar para mahallince toplanan yardımdan karşılanmıştır. Bu arada yukarıda bahsedilen okulun sıra gibi bazı malzemelerinin alınması için istenen, ancak okulun kurucusu Tavaslızade Ali Efendi tarafından karşılandığı için harcanmayan 2.000 kuruş "*mekteb-i mezkûre (Denizli İnâs Rüşdiyesi) sarfına ehemmiyet ve müsta'cele-i mes'eleye binaen*" yeniden talep edilmiştir. Bu talep, Maarif Nezareti'nin 25 Mayıs 1316 (7 Haziran 1900) tarihli yazısıyla "*te'sisât için meretteb olan bir meblağın inşaât sarfına ca'iz olmadığı*" gerekçesiyle kabul edilmemiştir. Ancak yapılması gerekenler konusunda da şunlar denilmiştir:

...evrâk-ı keşfiyesi varid olub da mu'amele-i tasdikesi icrâ edilmedikçe inşaât için para sarfına me'zûniyet i'tâsı da muvâfık-ı usûl-ı intizâm olmadığına muktezâsı te'emmül ev iş'âr kılınmak üzere evvel emirde keşif defteriyle fiyat pusulasının irsâli lüzûmunun cevâben taraf-ı şerifelerine izbâr ifâde kılınmağla...⁶⁵

Maarif Nezareti'nin yazısından anlaşılacağı üzere okulun tamiratı konusunda istenen 2.000 kuruş için gönderilen Keşifname yetkili kurumlarca

⁶⁴ BOA., *MF.MKT.*, 507/18, 9 S. 1318.

⁶⁵ BOA., *MF.MKT.*, 507/18, 9 S. 1318.

onaylanmadığı için eksik ve geçersiz bulunmuştu. Bunun üzerine ikinci defa hazırlanan Keşifname Defteri gerekli olan onaylar da tamamlanarak Maarif Nezaretine gönderilmiştir. 24 Temmuz 1316 (6 Ağustos 1900) tarihli Keşifname Defteri'nde okulun depremde uğradığı hasarı, tamirat için yapılması gerekenleri ve çıkarılan masrafı görmek mümkündür. Bu itibarla, Keşifname Defteri'nde tamirat için yapılması gerekenler ve çıkarılan masraf şöyle gösterilebilir:⁶⁶

Tablo 7

Hareket-i 'arzdan hasârdîde olub bu kere ta'miren ihyâ edilmiş olan Denizli İnâs Rüşdiye Mektebi'nin mesârifât-ı ta'miriyesini mübeyyin tanzim kılınan keşf-i sâni defteridir.		
	YEKÛN	
	İcmâl-i Husûsî (Kuruş)	İcmâl-i Umûmî (Kuruş)
Denizli Rüşdiye Mektebinin bi'l-cümle bezl ve dürûs bölme divârlarında hareket-i 'arzdan câbecâ dökülmüş olan sıvalarının kum, kirec-i hâlis harc ile tecdidi ve kapı ve pencere boşlukları minhâsiyla mezkûr divârların tarafına iki kat sulu boya talâsı ve dahilen sûtûh-ı mer'iyesinin nakkâş gûna gûn ile tezyini sath-ı zeminden saçığa kadar bil-cümle beden divârları. Bodrum katı kökünden saçığa kadar bölme divârları.	1.839	1.839
Mekteb-i mezkûrun sakfında hareket-i arzdan kırılmış olan merteklerin ve kiremid altı kaplamasının tecdidi lâzım geldiğinden ikili beglerli döğerli yarmasından Medenek ve Tavas bedeveresinden kaplı ve noksan kiremidinin ilâvesiyle harab olan mahallin nısf derecede ta'miri.	1.450	1.450
Mekteb-i mezbûrun beden-i divârı balâsına dâ'imen Mâdâr divan direği yarmasından mertegli ve üzeri hızar tahta tabân tahtasından silme		

⁶⁶ BOA., *MF.MKT.*, 545/38, 24 L. 1318, s.1.

ve yelkovanlı gayetle müzeyyen ahşâb saçak inşâsı ve üzerine iki katlı yağlı boya tılası	1.584	1.584
Mezkûr mektebin dershânesiyle mu'allime odaların tavanlarının üç katlı yağlı boya ile telvini. Dershânenin tavânı Küçük dershânenin tavânı Büyük dershânenin tavânı	373	373
Sim mecidiye yirmi kuruş hesabıdır.	5.246	
Akçe farkı olub tenzili icâb eden	262	
	4.984	
Yalnız dört bin dokuz yüz seksen dört kuruş on iki paradır.		
Mekteb-i mezbûrun mesârifat-ı ta'miriyesi bâlâda bâ mukarrerât muharrer olduğu vechle sim mecidiye 19 kuruş hesabıyla 4.984 kuruş 12 paradan 'ibâret olduğu ma'rifet-i acizânnemle icrâ kılınan keşf-i sânidan müsteban olmağla işbu defter bi't- tanzim takdim kılındı. 24 Temmuz 316 Denizli Nafi'a Muhtedî Vekili		

Keşifnameden anlaşıldığı gibi okul, bodrumdan çatıya kadar duvarlarının sıvanması ve boyanması, dershaneleriyle öğretmen odalarının tavanının boyanması, çatının kırılan mertek ile kiremitleriyle beraber kiremit altı kaplamasının yenilenmesi gibi baştan aşağı tamirata muhtaçtır. Bunun için Denizli Mutasarrıflığı tarafından yazılan 28 Cemaziye'l-evvel 1318/9 Teşrin-i evvel 1316 (22 Ekim 1900) tarihli yazıyla ihtiyaç duyulan 4.984 kuruşun "sür'at"le gönderilmesi talep edilmiştir. Aydın Vilayeti, bu meblağın 1300 (1882/1883) senesinden 1310 (1892/1893) senesi bitimine kadar hisse-i ma'arif bekâyasından tahsil edilmesini önermiştir. Maarif Nezareti, cevabı yazısında istenilen meblağın ödenmesini kabul etmekle beraber tamirata bir sonraki yılın (Rumî 1317-1901/1902) Mart ayında başlanmasını istemiştir⁶⁷.

⁶⁷ Maarif Nezareti, okulun tamirâtı için istenilen 4.984 kuruşun hangi kalemlerden ödeneceğini ve inşaatı bir yıl sonra başlanmasının gerekçesini şöyle izah etmiştir: "Hareket-i 'arzdan rahnedâr olan Denizli İndâs Rüşdiye Mektebi'nin ta'miri için taleb buyurulan ber mucib keşf dört bin dokuz yüz seksen dört kuruşun ta'mirata sene-i âtiyede bidâ ve mübâzeret olunmak üzere üç yüz senesinden üç yüz on senesi nihâyetine kadar olan hisse-i i'âne bekâyası tahsilâtından ve üç yüz on yedi senesi bûdcesinin inşâât tertibinin icrâsı mahsûbu bi't-tensib mu'amele-i muktezîyesi ifâ kılınmış olduğundan ta'mirât-ı mezkûrenin gelecek sene martından sonra icrâsıyla evrâk-ı müşbetesinin cedâvil-i 'â'desine rabten irsâli lüzûmunun huzûr-ı 'âli fahimânelerine arz ve izbân meclis-i ma'arife muhâsebeden ifâde kılınmasına ol babda." BOA., MF.MKT., 545/38, 24 L. 1318.

Anlaşılan o ki, depremin yol açtığı tahribat, gerek mahalli yardımlar, gerekse sınırlı bütçe imkânlarıyla ancak birkaç yılda bertaraf edilmiştir. Okulun fizikî bakımından normale dönmesinden sonra, okulda ihtiyaç duyulan eşyanın temin edilmesi, üzerinde durulan bir başka husus olmuştur. Buna ilişkin olarak 1905 yazında satın alınması istenilen eşyanın tutarı 300 kuruştur. Maarif Nezareti'nce "cüz'i" bulunan meblağın 1323 (1905/1906) senesi bütçesinin tesisat tertibinden mahsup edilmesi uygun bulunmuştur. Hazırlanan keşifnamede okul için satın alınması istenilen eşyalar ise şunlardır: 5 adet 2,80 uzunluğunda bank, 2 adet üç kat yağlı boya ile boyanmış kürsü, 1 adet 1,5 metre ebadında üzeri siyah yağlı boya ile boyanmış yazı tahtası, 4 adet eski siyah tahtaların yeniden boyanması, 8 adet 0,40 metre ebadında (kırılan) pencere camının değiştirilmesi, dershaneleri ve çevresini süpürmek için 4 adet süpürge, tuvaletlerde bulundurulmak için 5 adet toprak bardak. Keşifnamede ayrıca, yemekhanedeki yemek yerlerinin ve ayakkabılıkların tamiri için 14 kuruşluk bir masraf çıkarılmıştır.⁶⁸

Bu eksiklerin giderilmeye çalışıldığı 1323(1905/1906) senesinde okulun müstemilatından olan ibtidai kısmında tamirata ihtiyaç duyulmuş ve bunun için de 283 kuruş talep edilmiştir. Bunun üzerine Maarif Nezareti mimarı tarafından incelenip muayene edilen Keşif Defteri, talebe uygun görülmüş ve istenilen meblağ ise "mutedil" bulunmuştur. Söz konusu 283 kuruşun 1323 senesi bütçesinin tesisat tertibinden mahsup edilmesi istenmiştir.⁶⁹ Bundan yaklaşık dört yıl sonra da okulun "boydan boya yıkılan" bahçe duvarlarının tamirata için de 864 kuruş sarf edilmiştir. Bu konu, Aydın Vilayeti'nin yazısında acilen tamire muhtaç bir sorun olarak görülmüştür. Bu yazıda okulun bahçe duvarlarının yıkılması nedeniyle "*inzâr-ı âmmeye karşı açık bir halde kalması ve talibâtın diğer mahalle nakli için bir yer bulunamaması*"ndan duyulan rahatsızlık dile getirilmiştir. Ayrıca, ortaya çıkan durumdan dolayı okulun tatil edilmiş olduğunu belirtmek gerekir.⁷⁰

Görüldüğü gibi 1899 depremi, Denizli Kız Rüşdiyesi üzerinde ciddi bir hasara yol açmış ve sorunun çözümü için kaynaklar zorlanmıştır. Bu bakımdan yüz yılın başından itibaren gerek depremin yol açtığı onarım meselesi, gerekse diğer eksikler, okulun eğitim-öğretim faaliyetlerini önemli ölçüde aksatmıştır. Ancak, bu sorunun çözümünde yararlanılan

⁶⁸ BOA., *MF.MKT.*, 862/26, 4 R. 1323.

⁶⁹ BOA., *MF.MKT.*, 878/50, 29 Ca. 1323.

⁷⁰ BOA., *MF.MKT.*, 1121/26, 29 R. 1327.

mahalli yardımlar, Denizli halkının yeni usûl mekteplere rağbet göstermekle kalmayıp sahip çıkışının da bir ifadesi olmuştur.

SONUÇ

Sultan II. Mahmud döneminin sonunda, sıbyan mektepleri ile meslek okulları arasında açılan rüşdiyeler, modern Türkiye'nin teşekkülünde başlıca yapı taşları olmuşlardır. XIX. yüzyılın ortalarından sonra taşrada yaygınlaşan rüşdiyelerin Denizli maarif hayatına dâhil oluşu 1871 yılıdır. Bu tarihin Osmanlı Balkanları ve Anadolu'daki diğer rüşdiyelere göre geç bir tarih olduğu açıktır⁷¹. Bununla beraber, Denizli merkez ve kazalarında açılan rüşdiyeler, ciddi alt yapı eksikliği, özellikle de sınırlı kaynaklarla eğitim-öğretim sürecini devam ettirmiştir. Bu sürecin devamında merkezî yönetimin rüşdiyeleri yaygınlaştırma ve medreselere karşı destekleme kararlılığı ayrıca dikkate değerdir. Bu bakımdan merkezî yönetim, rüşdiye eğitimini kesintiye uğratacak sorunların çözümünde eldeki bütün imkânları işe koşmuş ve beşerî sorunlara tavizsiz yaklaşmıştır. Diğer taraftan, idadi ve ibtidai gibi rüşdiyelerin halk arasında gördüğü rağbet, Denizli'nin modern eğitime gösterdiği temayül ve talebin bir göstergesi olmuştur. Kentte kız çocuklarının eğitimi için açılan kız rüşdiyesi ve ibtidai düzeydeki kız okulları ise, geç kalmış bir çaba olmakla beraber, toplumsal değişim ve dönüşümün en önemli parametreleri olmuştur. Tavaslızade Ali Efendi'nin Denizli Kız Rüşdiyesi'ni inşasında olduğu gibi, Denizli, 19. yüzyıl sonlarında, geleceğini inşada topluma ön ayak olabilecek aydın fikirli insanlara sahip olmuştur. Diğer taraftan, büyük bir yıkıma neden olan 1899 depreminin, Denizli'nin eğitim hayatını tam anlamıyla felce uğrattığını belirtmek gerekir. Deprem nedeniyle tahrip olan okulların tamiri ve inşası için kaynakların seferber edilmesi, varlıklı ve hayırsever insanların şehrin yeniden

⁷¹ İlk Osmanlı Rüşdiyelerinin, Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-ı Edebiye-i Adliye'nin 1839 yılında İstanbul'da açılmasıyla ortaya çıkmış olduğunu ve 1846 yılında Mekâtib-i Umûmiye Nazırlığı'nın kurulmasıyla gelişme imkânı bulduğunu belirtmiştik. İstanbul'un ardından Osmanlı taşrasındaki rüşdiyeler ise 1848 yılında açılmaya başlamıştır. Söz konusu tarihte açılan taşradaki ilk rüşdiyeler, Bursa ve Edirne Rüşdiyeleri olmuştur. Bu rüşdiyeleri müteakiben 1852 yılına gelindiğinde Bosna'da 7 ve Tekirdağ 1 rüştiye teşkil edilmiştir. 1853 yılında 25 vilayette (İşkodra, Edirne, Yanya, Berat, Prizren, Devline, Sofya, Şumnu, Yenişehir, Selanik, Filibe, Rusçuk, Vidin, Üsküp, Manastır, Konya, Ankara, Bursa, Trabzon Erzurum, Kastamonu, İzmir, Lefkoşe, Kandiyi, Midilli) rüşdiye mektebinin açılmasına karar verildiği sırada bile bunlar arasında Denizli'nin tabii olduğu Aydın Vilayeti bulunmamaktaydı. Bu ise, 1871 yılında açılan Denizli Rüşdiyesi'nin Osmanlı taşrasında 1848'den sonra teşkil edilen ilk rüşdiyelerden 23 yıl sonra eğitim-öğretim hayatına başlamış olduğunu göstermektedir. Bakınız: Alunova, *a.g.e.*, s.124-125. Rüşdiyelerin tarihi gelişimi hakkında ayrıca bakınız: Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)-Programlar Ders-İçerikleri-İstatistikler*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2008.

imarına uzattıkları yardım eli, toplumsal dayanışma ve yardımlaşmanın bir başka ifadesi olmuştur.

KAYNAKÇA

1- Arşiv Belgeleri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

BEO.Sadaret Evrakı Mektûbî Mühimme Kalemî (A.MKT.MHM.), 195/56, 2 Ra. 1277.

Maarif Nezareti Mektûbî Kalemî (MF.MKT.), 15/5, 2 L.1290; 14/37, 22 Ş. 1290; 325/67, 4 S. 1314; 60/128, 15 Ra.1296; 16/85, 16 Za.1290; 36/848, 17 R.1293; 50/30, 8 B.1293; 63/123, 3 Ş.1296; 41/108, 25 B.1293; 42/1, 1 Ş.1293; 42/87, 9 Ş.1293; 31/168, 23 Ş.1292; 71/85, 12 Za.1298; 76/68, 16 Ş. 1299, 62/63, 19 Ca. 1296, 70/14, 12 L.1298; 73/110, 12 S. 1298; 416/41, 01 Ca. 1316; 560/48, 12 S. 1319; 272/434, 13 M. 1313; 272/ 19, 11 M. 1313; 311/ 26, 30 L. 1313; 320/ 41, 6 M. 1314; 321/ 32, 8 M. 1314; 322/12, 12 M. 1314; 324/57, 29 M. 1314; 331/ 33, 27 Ra. 1314; 336/ 18, 20 R. 1314; 507/18, 9 S. 1318; 646/33, 19 R. 1320; 545/38, 24 L. 1318; 862/26, 4 R. 1323; 878/50, 29 Ca. 1323; 1121/26, 29 R. 1327.

2- Salnameler

a- Salname-i Vilâyet-i Aydın (SVA):

1297, 1298, 1301, 1302, 1303, 1304, 1305, 1306, 1308, 1311, 1312, 1313, 1314, 1315, 1316, 1317, 1319, 1320, 1321, 1323, 1326 yılları.

b- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (SNMU)

1317, 1318, 1319 yılları.

3- Araştırmalar

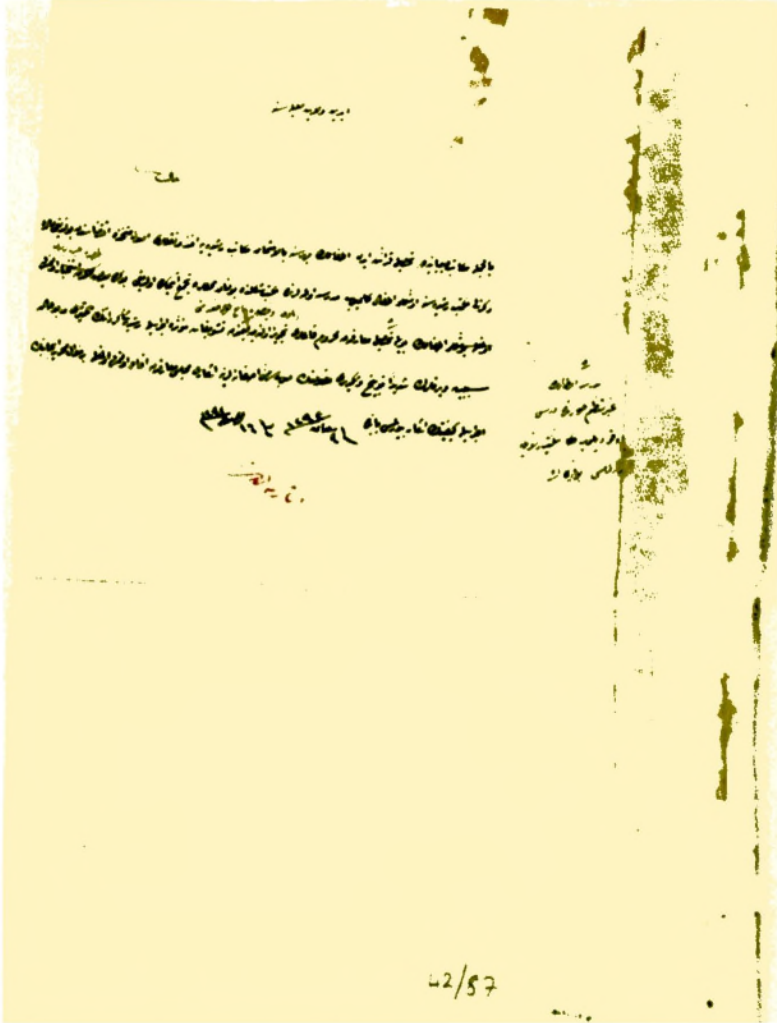
Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö.1000-M.S.2009*, 15. Baskı, Pegem Akademi, Ankara, 2009.

Altınova, Ayşegül, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

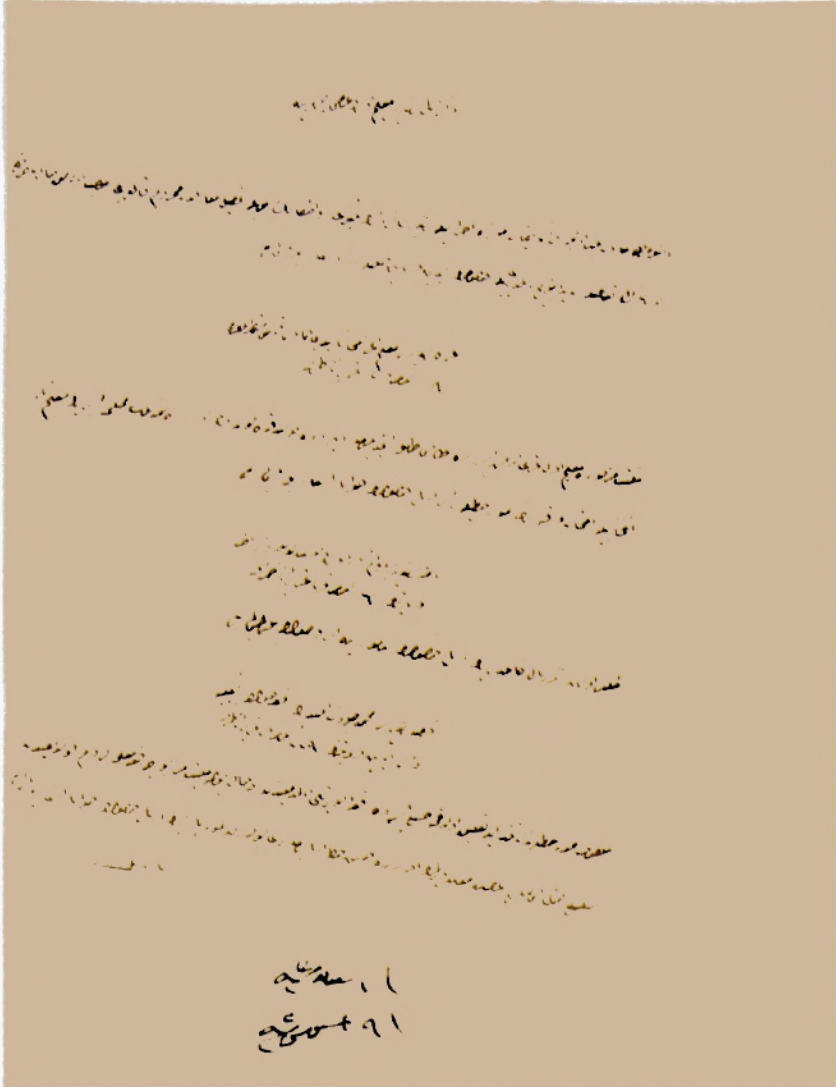
Antel, Sadrettin Celâl, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 444

- Arıkan, Gülay, "Osmanlılarda Tanzimat Döneminde Kadınlar ile İlgili Gelişmeler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, (Ankara:31 Ekim-3 Kasım 1989), Ankara, 1994, s. 324.
- Ata, Bahri, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)", *Tarihin Peşinde/Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2009, Sayı: 1, s. 27-36.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yay.Haz. Ahmet Kuyaş, 3. Baskı, İstanbul, 2002.
- Demirel, Muammer, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, c. 15, Ankara, 2002, s. 49.
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.
- Koçer, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitim (1773-1923)*, Uzman Yayınları, Ankara, 1987.
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraat/XIX. yüzyıl Osmanlı Maarif Tarihi*, Hazırlayan: Saadettin Kayaoğlu, Ankara, 2001.
- Nurdoğan, M. Arzu, *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, Marmara Üniversitesi, 2005 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Tütenk, Ahmet Akif, "Denizli'de Maarifin İnkişafı Tarihi" *İnanç sanat ve Kültür Dergisi*, sayı: 102, Ocak 1946, s. 1.
- Ünal, Uğur, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)-Programlar Ders-İçerikleri-İstatistikler*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2008.

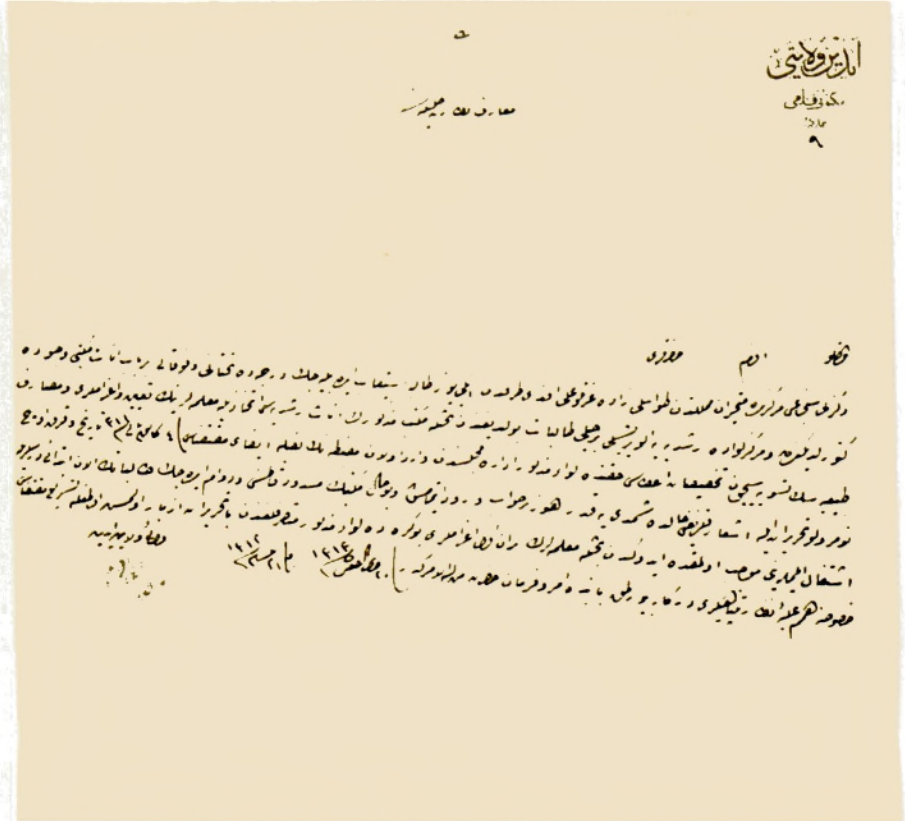
G-EKLER

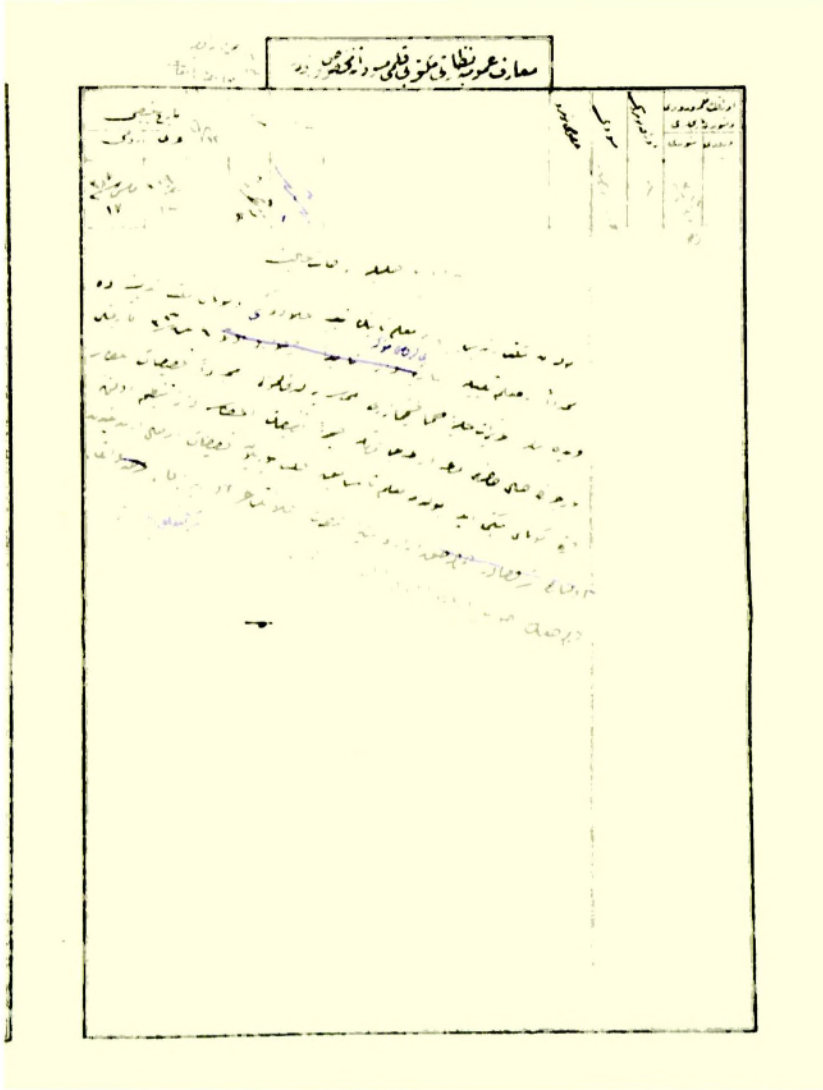
EK 1: BOA., MF.MKT., 42/87, 9 Ş. 1393. Sıbyan mekteblerinden mezun olan öğrencilerin medreselere gönderilmesinin engellenerek rüşdiyeye gitmelerinin sağlanmasına dair Maarif Nezareti'nin Aydın Valiliği'ne gönderdiği 16 Ağustos 1292 tarihli tahrirat.

EK 2: BOA., MF.MKT., 42/1, 1 Ş. 1293. Öğrencilerin Denizli Rüşdiyesi'ne gitmemesini teşvik ve engel olan kimselerin "şediden tevbih ve tekdiri" hususunda Denizli Rüşdiyesi Muallim-i Evveli'nin arzuhaline binaen Aydın Valiliğine yazılan tahrirat.

EK 3: BOA., MF.MKT., 321/32, 8 M. 1314. Denizli Kız Rüşdiye'nin Tavashlızade Ali Efendi tarafından yapıldığı ve bir çok öğrenciye sahip olması nedeniyle öğretmen talebinde bulunulduğuna dair Aydın Valiliği'nin Maarif Nezareti'ne gönderdiği 21 Nisan 1312 tarihli yazısı.

EK 4: BOA., MF.MKT., 560/48, 12 S.1319. Buldan Rüşdiyesi'nin fazla öğrenciye sahip olması nedeniyle bir öğretmenin daha istenilmesi ve yeni açılan Güney Rüşdiyesi için öğretmen talebinde bulunulmasına dair Aydın Vilayeti'ne yazılan tahrirat.

OSMANLI DEVLETİ'NDE TANZİMATTAN SONRA KRİMİNAL KİMLİK TESPİT YÖNTEMLERİNE DAİR NOTLAR VE BELGELER

SEDAT BİNGÖL*

Giriş

Osmanlı'ya dair çeşitli arşivler, XIX. yüzyıl öncesinde sosyal kontrol mekanizmaları bakımından -mali ve askeri amaçlar olmaksızın- salt belirli bir topluluğu (kayıkçılar gibi) veya coğrafi bölgeyi (İstanbul gibi) kontrol edebilmek amaçlı olarak tutulan “yoklama defterleri” bakımından oldukça zengindir¹. Tarihi XVII. yüzyıla kadar geriye gidebilen bu defterler, modernleşme süreci öncesinde de, kamusal alanın en azından başkent bağlamında devletçe kontrol altında tutulması noktasındaki çabalarını gösterir². Öte yandan geçmişi daha da geriye götürülmesi şimdilik mümkün olmayan, ancak XIX. yüzyılın ortalarında *Havâdis Jurnalleri* adıyla ortaya çıkan sosyal kontrol mekanizmalarının çeşitliliğini arttıran dokümanlarla da karşılaşmaktayız³.

Öte yandan XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti, kullandığı sosyal kontrol mekanizmalarında, iç güvenlik pratiklerini de kapsayıcı bir anlayışa da yönelir. Devletin toplumsal alanı ve toplumu kontrol etme çabalarında, XIX. yüzyıl öncesi yaklaşımlarından farklı olarak tesadüfilik yerine, süreklilik ve kapsayıcılık anlayışı yerleşmeye başlarken,⁴ bunu sağlayabilecek bir mekanizma olarak polis, jandarma vs. diğer kolluk güçleri de gelişmekteydi.

* Öğretim Üyesi, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Eskişehir/TÜRKİYE
sbingol@anadolu.edu.tr

¹ Bu tür defterlerin hakkında bilgi için bkz. Nejdet Ertuğ, *Osmanlı Döneminde İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıkçılar*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001, s. 110-112.

² Sedat Bingöl, “İstanbul’da 1829 Nüfus Sayımı ve Bazı Mahallelerin Müslüman Nüfusu Üzerine Bir İnceleme”, *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXIII, sayı 36, Temmuz 2004, s. 45-46.

³ Bu belge grubu ve içerikleri hakkında geniş bilgi için bkz. Cengiz Kırılı, *Sultan ve Kamuoyu Osmanlı Modernleşme Sürecinde “Havâdis Jurnalleri”*, T.İş Bankası Yay., İstanbul, 2009.

⁴ Cengiz Kırılı, “Kahvehaneler ve Hafiyeler: XIX. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı’da Sosyal Kontrol”, (ed. H.İnalçık-M. Seyitdanlıoğlu) *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı*, Phoenix Yay., İstanbul, 2006, s. 437.

Osmanlı bürokratik örgütlerinin modernleşmesine paralel şekilde, sosyal kontrol mekanizmalarının, daha dar bir çerçevede uygulanmaya çalışıldığını görüyoruz. Toplumsal alanda sadece marjinaler, legalite ile illegalitenin sınırlarında gezenler ya da yine devletin koyduğu normlara göre sınırları aşanlara ve her zaman aşabileceklere yönelik bir kontrol olgusu karşımıza çıkmaktadır.

Aslında hemen her toplumda bu tür gruplar için tarihin her döneminde bir takım kontrol çalışmaları olmuşsa da etkililiği sınırlı olan bu çalışmalar, özellikle XIX. yüzyılda Avrupa merkezli çalışmalarla, etkinliğini arttırarak kriminalistiğin doğuşunu sağlamıştır.

Bilimsel yöntemler ve araçlarla suçu aydınlatma yanında, suçluyu bulma tekniklerini de içeren bu çalışmalar, *Kriminalistik* çalışmalar olarak tanımlanmaktadır. Çeşitli suçlara ait delil ve emareleri toplamak, yine bu delillerle suçlular arasında ilişkiyi tespit etmek yanında, suçluları teşhis ve yakalamak kriminalistiğin ilgi alanına girmektedir⁵.

Kriminalistiğin olay yeri inceleme, maddi delilleri ve emareleri toplama (suç yerinde bulunan eşyalar yanında, delici, kesici ve ateşli silahlar yani balistik inceleme) noktalarındaki çalışmalarını ayrı bir inceleme konusu olarak daha önce ele aldığımızdan⁶, kriminalistiğin bu yönlerini çalışmamızın konusu dışında bırakarak, bir diğer etkinlik alanı olan *kriminal kimliklendirme* çalışmalarının Osmanlı'daki gelişimini bu makalemizde inceleyerek, kriminalistiğe dair önemli bulduğumuz bazı belgeleri de yayınlayacağız.

Osmanlı'da Kimlik

Sözlük anlamıyla kimlik terimi, birkaç anlam içerse de en genel anlamıyla ve konumuz bakımından, toplumsal bir varlık olarak herhangi bir

⁵ Ahmet Söylemez, *Kriminalistik*, Haşmet Matbaası, İstanbul, (Tarihsiz), s.7, 10; Daha geniş bir kavramsal çerçevede Adli Bilimler *Forensic Sciences* içerisinde, bir alt kol olarak var olan kriminalistik etkinlik ve diğer alt kollar olarak Adli Tıp veya Adli Psikiyatri ya da Kriminolojiden vb. bilimsel etkinliklerden farklı olarak teknik çalışmaların yürütüldüğü incelemeler alanıdır. Temel bilimlerin metodlarını kullanarak maddi delillerin tanınması, delil niteliğindeki bütün izlerin incelenerek tanımlanması, bireyselleştirilmesi yanında bu verilerin değerlendirilmesiyle de ilgilenir. Levent Bayram, "Adli Bilimler ve Kriminal Olaylarda Kullanılması", *Polis Dergisi*, sayı 21, Ankara, 2000, s. 77.

⁶ Sedat Bingöl, "Osmanlı Devleti'nde Adli Olaylarda Kriminalistik Tekniklerin Uygulanması ve Kriminalistik Biliminin Doğuşu", (20-24 Eylül 2010) XVI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara, (Baskıda).

insanın nasıl bir kişi olduğunu gösteren belirti, nitelik ve özelliklerinin bütününe ifade eder⁷.

Söz konusu belirti ve niteliklerin neler olabileceğine bakarsak, bir insanın doğumuyla birlikte bazı kimlikler edindiği malumdur. Bireyler, doğduğu topluluğa bağlı olarak, ailevi, etnik, dini ve ilerleyen süreçte mesleki vb. pek çok kimlik edinirse de, bunlar konumuz dışındadır. Bizi ilgilendiren yön, kriminal olaylarda veya adli vakalarda adı geçen insanların tanınmasında, tanımlanmasında ve diğer insanlardan ayırt edilmesinde etkin olan özelliklerini içeren *kimlik* yönüdür. Yaşayan ya da ölü bir kişinin, bu özelliklerinin ortaya konulmasına ise *kimlik belirtimi* -kimlik tespiti- denir. Birçok nedenden ötürü hem canlıda hem de ölü de kimlik tespiti yapmak gerekli olmaktadır⁸.

Bu bağlamdaki kimlik tespiti noktasından hareketle, Osmanlı Devleti'nde bir kriminal teknik olarak, kişilerin biyolojik kimlikleri nasıl saptanırdı sorusu karşımıza çıkmaktadır. Bu olguyu incelediğimizde tıpkı Batı toplumları gibi Osmanlı Devleti de, XIX. yüzyılın son çeyreği ve XX. yüzyılın başlarına kadar, günümüzün kriminal kimlik tespit yöntemlerinden yoksundu. Ancak gerek Batı toplumlarında ve gerekse Osmanlıda basit düzeyde de olsa, bu tür kriminal kimlik tespit çabaları görülmektedir⁹.

Osmanlı Devleti'nde gerek Tanzimat'ın arifesinde ve gerekse Tanzimat sonrasında, özellikle iç güvenliğin sağlanmasına yönelik çabalar içerisinde, XIX. yüzyılın başlarından itibaren mali ve askeri problemlerinin çözümü için imparatorluğun nüfusunun bilinmesi bir ihtiyaç haline gelince, ilk nüfus sayımı önce 1829'da başkentte¹⁰, arkasından 1830-31 yılında

⁷ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, c. II., 1988, Ankara, s. 873

⁸ Yıldırım Zeyfeğlu- İ. Hamit Hancı, "İnsanlarda Kimlik Tespiti", *Sted*, sayı 10, 2001, s. 375

⁹ 3 Haziran 1835 günü annesini, kız ve erkek kardeşini öldüren Pierre Riviere'nin, olaydan sonra kaçması üzerine Vire İlçesi Kraliyet savcılığı, adli polis görevlilerinin zanlıyı yakalaması emrini vermişti. Muhtemelen köyde bulunanların verdiği bilgiler çerçevesinde, zanlının çıkarılan eşkâli şu şekildediydi; ...Yaş 20, Boy 5 ayak, saç ve kaşlar siyah, Alın dar, Burun sıradan, Ağz sıradan, Çene yuvarlak, Yüz oval ve Dolgun, Ten esmer, Bakış kaçamak bakışlı başı öne eğik, Yürüyüş kesik kesik... dendiikten sonra kıyafetleri tanımlanmaktaydı. Michel Foucault, *XIX. Yüzyılda Bir Aile Cinayeti*, Ayrıntı Yayınları 2007, İstanbul, İstanbul, s. 27-31.

¹⁰ Sayımın nasıl yapıldığı ve nüfusun özelliklerinin değerlendirmesi için bkz. Bingöl, "İstanbul'da 1829 Nüfus Sayımı ve...", s. 43-60; Gerçekte 1829 İstanbul nüfus sayımını, XVIII. yüzyılda kesifleşen bir nüfus hareketinin sonucu olarak görmek gerekir. İstanbul'un XVIII. yüzyıl boyunca bir göç olgusuyla karşılaştığını biliyoruz. Bunun nedenlerine bakıldığında, 1760'lardan sonra karşılaşılan tarım ve imalat sektörlerindeki daralma, İran savaşları gibi faktörler yanında malikane uygulamasının bir sonucu olarak, merkezi yönetimin zayıflamasıyla askeri bürokrasi ile taşrada âyanların iktisadi bir güç ortaklığı yapmaları neticesinde reaya ve sipahilerin topraktan koptukları görülmektedir. Bu kopuşlar sonrası, özellikle İstanbul bağlamında, ev-göçü ile marjinallerin kontrolü için önlemler alınmaya çalışılıyordu. bkz. Cengiz Şeker, *İstanbul Ahkâm ve Atık Şikâyet*

imparatorluk genelinde yapılmıştı. Bu genel sayımın sonuçlarını değerlendirecek ve nüfus işleriyle sürekli ilgilenecek bir birim olarak İstanbul'da *Ceride Nezâreti* adıyla bir nezaret kuruldu¹¹. Akabinde bütün sancak ve eyaletlerde *Defter Nazırlıkları* da kurulmuştur¹². Bunların en önemli görevleri, yeni oluşturulan kütük diyebileceğimiz, nüfusla ilgili mahalli defterleri güncellemek yanında, güvenlik bakımından seyahat edecekleri *Mürûr Tezkiresi* vermekti¹³.

Sözkonusu mahalli defterlerden yayınlanan bazı örneklerle bakıldığında, dikkati çeken bir nokta olarak kişilerin, baba adlarıyla mahallelerine kaydedildikten başka, sınırlı da olsa fiziki özelliklerinin de kaydedilmesi idi. Örneğin, 1829 İstanbul nüfus sayımında Kasaba-i Fındıklı'da, Ayas Paşa mahallesinde sakin Şehr-i Salih ibn-i elhac Mehmed isimli kişi *Bî-zebân, uzun boylu, kumral, bıyıklı* ve 50 yaşında olarak tanımlanmaktaydı¹⁴. Mahalle sakinlerinin tamamının fiziki özellikleri kaydedilmekteydi. Bu kayıtlarda, hem mahalle sakinlerinin hem de mahalleye yerleşme vb. nedenlerle gelen ve gidenlerin hareketlilikleri de kaydedilmişti. Bu defterler özellikle iç güvenlik bakımından mürûr tezkirelerinin verilmesinde temel bir öneme sahipti.

1831 yılına kadar bir başka şehre veya yerleşim bölgesine gitmek isteyen kişi, öncelikle mahalle imamından nereye ve ne amaçla gitmek istediğine dair bir pusula alıp, bunu kaza ve kasabalardaki kadı veya naibe götürerek *mürûr tezkiresi* alırken, kayıt defterine şahsın gideceği yer, süre vs. kaydedilirdi. 1830 genel nüfus sayımı sonrası sancak merkezlerinde defter

Defterlerine Göre 18. Yüzyılda İstanbul'a Yönelik Güçlerin Tasvir ve Tahlili, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007, s. 2-18, 91-93.

¹¹ 1884 yılı Ekim ayında ise "Nüfus-ı Umûmiye Müdüriyeti" adıyla kurulmuş ve bu genel müdürlüğe 1889 yılında "Sicilli Nüfus Ahâli İdârei Umûmiyesi" adı verilmiştir. Asıl hizmeti nüfus işleri olan bu müdürlük, pasaport kalemi, mürur kalemi, vilayet kalemi, Dersaadet kalemi gibi alt kademelere ayrılarak yapılandırılmıştır. Bu yapı gereğince, Osmanlı halkına ilk nüfus tezkireleri de dağıtılmasına başlanmıştır. Bkz. İçişleri Bakanlığı, *Devlet-i Aliye-i Osmaniye Tezkiresinden Nüfus Cüzdanlarına*, İçişleri Bak. Nüfus ve Vatandaşlık Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 2008, s. 2-3.

¹² 1881 yılında Nüfus idaresi, Dahiliye Nezaretine bağlanmıştır. Abdullah Teyfur Erdoğan, *Dahiliye Nezareti Teşkilat Tarihi (1836-1922)*, Hacettepe Üniv. Sos. Bil. Enstitüsü (basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2005, s. 33.

¹³ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK Yay., Ankara, 1991, s. 44-46.

¹⁴ Fiziki özellikleri gösterir, yayınlanmış defter örnekleri için bkz. Sedat Bingöl, *1829 İstanbul Nüfus Sayımı ve Tophane Kasabası*, Anadolu Üniv. Yay., 2004, Eskişehir, s. 37; M. Çadırcı-A. L. Armağan-S. Bingöl- B. Koç, *1830 Sayımında Ankara*, Ankara Büyükşehir Belediyesi Yay., Ankara, 2000; A. Abdulkadiroğlu-I. H. Aksoyak-N. F. Duru, *Kastamonu Jurnal Defteri (1252-1253/1836-1837)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Yay., Ankara, 1998; Mustafa Keskin, *Kayseri Nüfus Müfredat Defteri (1831-1860)*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yay., Kayseri, 2000.

nazırlıkları ve bunlara bağlı kasabalarda *mukayyidlik* örgütü oluşturuldu¹⁵. İmamların ya da muhtarların vermiş olduğu pusulalar, bu kez bu görevlilere gösterilerek, mürûr tezkireleri alınmaktaydı. Tıpkı kayıt defterlerinde olduğu gibi, mürûr tezkirelerinde de bir *Eşkâl hanesi* bulunmaktaydı ve bunun yazılması zorunluluğu 10 Şubat 1841 tarihli nizâmnâmesinde de belirtilmişti¹⁶.

Verilen örneklerde görüldüğü gibi mürûr tezkireleri dönemlerine göre, gelişkin hale gelerek *Eşkâl* bölümü, yani bireylerin fiziki özellikleri ayrıntılanmıştı. Böyle bir kimliklendirmeye, belgeyi taşıyanın sahte belge veya bir başkasının belgesini kullanması önlenmeye çalışılması yanında, sanırız daha ziyade mürûr tezkiresi alma şansı olmayanların¹⁷, kaçakların veya hakkında tutuklama müzekkiresi bulunan kişilerin yakalanmasını sağlamaktı. Mürûr tezkireleri bu tür durumlarda bazen önemli bir rol oynamaktaydı¹⁸.

Örneğin, kayınvalidesi ve zevcesini cerh ve katl eyleyip firar eden Abbas isimli kişiyi yakalayan Çatalca Sancağı 2. Sınıf komiserlerinden Yusuf Efendi mahkemede şöyle diyordu;

...Dersâdetde bir arabacının kayınvalidesi ile zevcesini cerh ve katl ile firar ettiğini evrâk-ı havâdisde mütâlaa etmiş olduğumdan Çatalca civarında tezkiresiz olarak çevrilmiş ve fessiz olduğu halde merkeze gönderilmiş olan Abbas'ın bu iki kadının katili olması ihtimâlini derhâtur ederek ...¹⁹

¹⁵ M. Çadırcı, "Tanzimatın İlanı Sırasında Anadolu'da İç Güvenlik", *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, İstanbul, İmge Kitabevi, 2007, s.146-149.

¹⁶ Tanzimatın ilanından kısa bir süre sonra 10 Şubat 1841 tarihinde yapılan bir nizamname ile pratikte uygulanan usuller bir norma bağlandı. Bu nizâmnâme ile kimlerin hangi hallerde ve nasıl bu mürûr tezkirelerini alacağı belirtilmişti. Geniş bilgi için bkz. M. Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'-i Mürûr ve Pasaport Nizâmnâmeleri", *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, İstanbul, İmge Kitabevi, 2007, s. 153-172.

¹⁷ Kayıt defterlerinde göze çarpan ikinci bir nokta mahallelerde oturanların birbirlerine kefil edilmele-riydi. Yukarıda zikrettiğimiz mahallede oturanlar sayıldıktan sonra mahallenin kayıtlarının hemen altına düşü-len; ...*Bâllâda muharrer ahâl-i mahalle her biri âhere kefil olduklarından mâada...* gibi ifadelerde de görüleceği üzere, Osmanlı mahallelerinde ve köylerinde oturanlar birbirlerine kefil edilmişti. Bu kefâlet usulünün uygulanma tarihi XIX. yüzyıldan çok öncelere gitmekteyse de, bizim açımızdan güvenlik sorunlarına çare olarak uygulan-ması yanında, toplumsal, iktisadi ve ticari vb. ilişkiler bakımından da önemlerini genişçe değerlendiren bir çalışma için bkz. Abdullah Saydam, "Osmanlılarda Kefâlet Usûlü", *Tarih ve Toplum*, sayı 164, Ağustos, s. 4-12; S. Bingöl, *1829 İstanbul Nüfus Sayımı ve...*, s. 42.

¹⁸ Nitekim bazı ihmaller görülmesi üzerine (18 Şevval 1277) 29 Nisan 1861'de *Bilumüm Vüldât-ı izâm ve Mulasarrıfın-i Kırâm Hazerâtıyla Kâimmakamlara* yazılan emirde, mürûr tezkirelerine eşkâl ve sinnin yazılmasının ihmal edildiği ve firarilerin yakalanmasında bu hususlara önemi hatırlatılarak, bu hususlara dikkat edilmesi isteniyordu. BOA. AMKT.UM, Dosya 126, Gömlek 31.

¹⁹ *Ceride-i Mahakim-i Adliye*, numara 39, (14 Zilkade 1319) 9 Şubat 1317, s. 3.

Abbas'ı sorguladığını ve ilgilinin belirtilen suçları işlediğini ikrâr ettiğini ifade etmekteydi. Herhangi bir fiilden dolayı itham olunan veya firarda olan kişilere yönelik yakalama emirlerinde de fiziki özelliklerin belirtilmesi çok önemli görülmekteydi. Dersaâdet İstinaf Mahkemesi Müddei Umûmiliği'nin *Ceride-i Mehakim-i Adliye Gazetesi*'nde yayımladığı ilanda, bir yaralama ve cinâyet olayı nedeniyle firarda olan 19 yaşındaki Petro'yu *kısa boylu, zayıf bünyeli, buğday benizli, siyah kaş ve saçlı* olarak tanımlarken, diğer zanlı 20 yaşındaki Koçu'yu da *orta boylu, tıknazca vücutlu, ablak yüzlü, siyah saçlı ve kaşlı* olarak tanımladıktan sonra, söz konusu suçun müttehimleri oldukları ve *Müttehim-i merkûmânın her nerede görülürse tutulup mahkeme-i mezkûre tevkîfhânesine teslimleri lâzım geleceği* bilcümle zabıta-i adliye memûrlarının *malûmu olmak üzere işbu ahz u girift müzekkeresi*²⁰ tanzim edildiği vurgulanmaktaydı.

Aslında bu mürûr tezkirelerinin kontrolü veya yakalama emirlerinin gerçekte, bu tür marjinal olarak tanımlanabilecek yani suç işlemeye meyilli ya da kaçak denilebilecek kişileri önlemesi beklenemez. Özellikle kriminal yazı incelemesi ya da asıl belgelerle ilgilinin gösterdiği belgenin karşılaştırma şansının olmadığı durumlarda işe yaramayacaklardı. Bu tür kişilerin yaptıkları herhangi bir seyahat sırasında, kendilerince üretilmesi oldukça kolay olabilecek belgeler kullanması çok da zor olmasa gerektir. Kalpazanlık ya da belge sahtekarlıklarıyla ilgili olarak arşivlerimizdeki belgeler, bize sıradışı (marjinal) kişilerin, bu tür durumları aslında rahatlıkla aşabileceklerini gösterir. Ancak yine de basit düzeyde de olsa kişilerin fiziki olarak tanımlanmaları, zanlıların kimliklendirilmesinde, zabıta kuvvetlerine yardımcı olmak üzere kullanılmaktaydı.

Kriminal olaylarda bu kimliklendirmelerin çoğu zaman asıl kaynağı, zanlıların yaşadıkları çevre sakinleriydi. Bir adli olayla ilgili olarak suçlanan zanlı ya da hüküm giyen suçlu ya da sabıkalı insanlar, kendi küçük yerel topluluklarında tanınmaktaydılar. Sanayi Devrimi öncesi ve sonrasındaki erken dönemlerde, çoğu bireyin köyü veya yerleşim bölgesinin dışına fazla çıkmaksızın yaşaması nedeniyle, ailesi ve komşularının hafızalarında, fiziksel özellikleriyle ayrıntılı olarak tanınmaktaydılar²¹.

Ancak Sanayi Devrimi sonrası Batı toplumlarında yaşanan kırsal alandan kentlere göç olgusu çerçevesinde, bir yandan toplumsal hareketliliğe

²⁰ *Ceride-i Mehakim-i Adliye*, numara 14, (16 Şaban 1319) 14 Teşrinisani 1317, s. 4.

²¹ Simon A.Cole, *Şüpheli Kimlikler*, çev. Esen Türey, Oğlak Yayınları, İstanbul, 2001, s. 22.

bağlı olarak belirli bir sınıf ya da gruba âidiyeti ifade eden giyim, hal, dil vb. unsurlar, giderek kalabalıklaşan kent ortamlarında, anlamsızlaşmaya ve bireylerin kimlikleri de belirsizleşmeye başladı.

Bir yandan kişisel tanışıklık ve kolektif hafızaya dayanan, gayri-resmi kimlikleme ve teşhise dayalı sistem, zamanla işe yaramaz hale geldi. Köyünden veya kökeni olan bölgeden ayrılarak, uzak bir kente veya bölgeye giden bir kişiyi, artık içinde bulunduğu yeni kentte ya da onun yakın çevresinde tanıyan yoktur. Kimliğinin teşhisi icap ettiğinde, özellikle marjinaler salt beyana ya da sahte kimliklemeyle dayalı yeni kimlikler edinebilirlerdi. Bu bakımdan kamu otoriteleri için bireyler daha az güvenilir hale geldi. Modern devletlerin bürokratik resmi kurumlarının oluşmaya başlamasına paralel olarak, yeni toplum yapısı içersinde suçlular ve sıradan insanlar hakkında daha fazla bilgi toplamanın devletler için gerekliliği ortaya çıkmıştı. Bürokratik kurumlar da ilgi alanlarına giren kişilerin en azından fiziki özelliklerini tanımlayıcı birer kimliğinin olması gerektiğini düşündüler²².

Osmanlı Devleti'nde de, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, benzer olgular görülür. Ülke dışından gelen göçler, batı ülkeleriyle daha yakın ilişkilerin gelişmesi, yine siyasal sebeplerle Ermenilerce ortaya çıkarılan bazı asayiş sorunları veya kentlerde eskisinden çok daha ciddi bir sorun olarak *Serseri*²³ terimi altında toplanan ve güvensizlik oluşturan bir toplulukla karşılaşılmaktaydı. Bu durum toplumun diğer kesimleri içinde geçerli olmakla beraber, özellikle öncelikli olarak sıradışı ya da buna yakın grupların bireyselleştirilmelerini, yani kimliklendirilmelerini zorunlu kılmaktaydı.

Öte yandan kimlik tespitinin önem kazandığı bir diğer yer mahkemelerdi. Pek çok davada şahitlere, hakkında şahitlik ettiği kişinin (zanlının) mahkemede olan kişi olup-olmadığı sorulmakta ve onlar da bu kimlik tespitini, olaylarla ilgili şahadetlerinin sonunda *ve hakkında şehâdet eylediği şahs-ı hazır bulunan müttehim (Panayot vb.) olduğunu ifadesine ilave etti*²⁴ gibi benzer

²² Cole, *a.g.e.*, s. 25-27.

²³ 10 Mayıs 1909 da nesredilen *Serseri ve Mazanne-i Sâ-i Eshâs Hakkında Kanun* imparatorlukta XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren oluşan ortama binaen, alınacak önlemleri göstermektedir. *Düstûr*, Tertip II, c. 1, 1329, s. 169-172; Osmanlı İmparatorluğu'nda iç güvenlik sorununa yönelik yaklaşımlarla, özellikle başkentte ve taşrada polis birimlerinin kuruluşu ve yüzyılın sonu itibariyle dilenciler ve serseri olarak tanımlanan kitleye karşı yaklaşımları için bkz. Nadir Özbek, "İkinci Meşrutiyet İstanbul'unda Serseriler ve Dilenciler", *Toplumsal Tarih*, sayı 64, Nisan 1999, s. 34-43; "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909." *Türklük Araştırmaları Dergisi*, no. 16, Güz 2004, s. 71-83; Osmanlı Devleti'nde bir olgu olarak, *Dilencilik* geniş bir şekilde bütün yönleriyle ele alan bir çalışma için bkz. Suvar Parin (yay. haz.), *Bir Kent Sorunu: Dilencilik Tebliğler Kitabı*, İBB Zabıta Daire Başkanlığı, İstanbul 2008, s. 574.

²⁴ *Ceride-i Mahakim-i Adliye*, numara 70, (8 Rebiülevvel 1320) 1 Haziran 1318, s. 2.

ifadelerle yapmaktaydılar. Bütün şahit ifadelerinin sonunda yer alan bu tarz kimliklendirme haricinde, kimliklendirme olgusu gerçekte mahkemeler bakımından, mükerrer (itiyâdi) suçlarda önem kazanmaktaydı.

Hemen belirtelim ki Tanzimat öncesi dönemler için tekerrür eden (itiyâdi) suçlar ve mükerrirler konusu ayrı bir özel çalışmayı gerektirmektedir. İşin bu yönünü bir tarafa bırakarak, Tanzimat sonrası için neşr edilen cezâ kanûnnâmelerine baktığımızda, (1256) 1840 tarihli kanunda bu konuda bir hüküm görülmemesine rağmen, (1267) 1851 tarihli Cezâ Kanûnnâmesi'nin fasl-ı sanîsinin 5. maddesi sarkıntılık, na'ra atmak, kumarbazlık suçları için 1-2 defaya kadar 3'den nihayet 79 deyneğe kadar cezâ öngörürken, şayet bu suçlarda ısrar edilirse aynı cezâ icrâ edildikten başka, kendisinde pişmanlık ortaya çıkıp, tövbe edinceye kadar Dersaâdette küreğe, taşrada ise prangaya vurulmasını emretmekteydi. Aynı kanûnnâmenin fasl-ı salisindeki 19. maddede ise bakkal, kasap, fırıncı esnafının sahtekarlıkları halinde 3'den 79'a kadar değnekle darbları ve haps edilmelerini, ancak 4. defa aynı suçu işlerlerse, işyerleri tasfiye ettirilerek ve aynı işi sürdürememek kaydıyla memleketlerine sürülmelerini emretmekteydi²⁵.

(1274) 1858 tarihli Cezâ Kanûnnâmesi'nin 8. maddesi ise *Kanûnun tayîn ettiği ahvâlden mâadâ yerlerde mükerrirler hakkında cezâ iki kat hükm olunur*²⁶ demektedir. Nitekim mükerrirlerle ilgili olarak verilmiş bazı mahkeme kararlarının örnekleri elimizdedir. İlk örneğimiz, kalpazanlıkla suçlanan Ahmet bin Yusuf isimli kişinin, *kalpazanlık fülinden dolayı mahkûmiyet-i sâbıkası bulunması tebeyyün ettiğinden Kanûn-ı cezânın 143. ve 148. maddeleri gereği 15 sene küreğe konulmasına karar*²⁷ verilmesiydi.

Bir başka davada da, Behçet Efendi isimli kişi, birkaç kişiye yönelik olarak, revolveriyle ateş açarak 1 kişiyi yaralamıştı. Mahkemece suç sabit görüle-

²⁵ A. Lütfi; *Murât-ı Adâlet yahud Tarihçe-i Adliyye-i Devlet-i Âliyye*, Naşiri Kitapçı Ohannes, İstanbul, 1304, s. 128-146; Latin harfleriyle çevirisi için bkz. R. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK Yay., Ankara, 1985, s. 303-312; (15 Rebiulâhîr 1267) 17 Şubat 1851 tarihli ikinci ceza kanûnnâmesinin tam metni için bkz. A. Lütfi, a.g.e., s. 150-176; Ayrıca Osmanlı Ceza Hukuku bakımından suç kavramı, suçların sınıflandırılması, ceza hukuku bakımından yaptırımlar, infaz hukuku konularında geniş bilgi içeren bir başvuru kaynağı için bkz. Mustafa Avcı, *Osmanlı Ceza Hukuku Genel Hükümler*, Mimoza Yayıncılık, Konya, 2010.

²⁶ *Düstûr-ı Atık* 1279, s. 85.

²⁷ *Ceride-i Mahakim-i Adliye*, sayı 7, (21 Recep 1319) 30 Teşrinievvel 1317, sayfa 3; Burada Ceza Kanunnamesine göre 2 kat ceza verilmesi gerekirken, verilmemiştir. Ceza kanûnnâmesine göre ilk kez de 10 yıl, 2. kezde ise cezanın ikiye katlanması gerekirdi.

rek Behçet Efendi'nin *kanûn-ı cezânın 180. maddesine tevîfikan fîlin tekerririi sebeb-i şiddet* tutularak 4 sene küreğe konulmasına karar verilmişti²⁸.

Yukarıda sözü edilen kişiler sabıkalı olarak tanımlanmıştı. Yani daha önce suç işledikleri anlaşılmıştı. Sorun bunun nasıl anlaşıldığıdır. Bu insanların veya başkalarının daha önce suç işleyip işlemedikleri nasıl bilinirdi? Bu noktada Osmanlı Devleti için Tanzimat öncesi ve sonrası için de söyleyebileceğimiz şey, sürekli suç işleyen, yani *şerîr*, *mükerrir* veya *sabıkalı* adlarıyla anılan kişiler için düzenli ve resmi makamların istediklerinde erişebileceği bir kayıt sistemi bulunmaması idi²⁹.

Her ne kadar Usûl-i Muhâkemât-ı Cezâiyye Kanunu'nun 445, 446, 447. maddeleri³⁰, cezâ mahkemeleri katipliklerinde, hüküm giyenlerin isim, yaş, sanat ve mahkûmiyetlerine dair bir defter tutulmasını ve bu defterlerin birer örneğinin 3 ayda bir Adliye ve Zabtiye nezâretlerine gönderilmelerini emretse de, bunun pratikte işe yaramadığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen mahkûmların kimliklerinin gizli tutmaları sonucunda, kısa bir süre içinde alfabetik olan, ancak bir tasnifleme biçimi olmayan ve gerçek kimliğin saklanması halinde tespiti için bir yöntem yokluğu nedeniyle, zaman içinde kullanılamaz hale gelmiştir. Örneğin sabıkalı bir kalpazanın imparatorluğun daha önce hiç bulunmadığı ve tanınmadığı bir bölgesinde tekrar icrâ-yı faaliyette bulunduğunu ve yakalandığını düşünelim. Bu kişiye ceza verilirken, imparatorlukta her yerin birbiriyle düzenli bir bilgi-akış sistemi içinde olmaması ve kişinin kimliğinin tespitinde yalan söylemesi halinde, merkez kabul edilen yerdeki kayıtlarda aranılan kişi (mükerrir olsa da) bulunamayacaktır. Bir yandan verilen bilgilerle sabıka kayıtlarına ulaşmanın imkansızken, öte yandan yeniden kayıtlanan ve gerçekte olma-

²⁸ *Ceride-i Mahakim-i Adliye*, sayı 18 (30 Şaban 1319), 28 Teşrinisâni 1317, s. 2.

²⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerde zaman zaman rastlanan "Mücrim Defteri" ifadeleri aslında bir kayıt sisteminin varlığını işaret eder görünürse de, işlevsel olarak bu sistem daha ziyade zindanlarda tutulan kişilerin bir esami listesi, işledikleri suçlar ve cezanın süresi gibi bilgileri içeriyordu. Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda Avrupa kökenli diyebileceğimiz "Hapishane" anlayışın benimsemesi sonucu kurulan hapishanelerde, yetkililer saydığımız özelliklere sahip kayıtları "Vukuât ve Yoklama Defterleri" adıyla, merkezde ilgili birimlere göndermekteydi. Ancak muhtemelen merkezi birimler açısından bu kayıtlar, bir sıfat olarak "Mücrim" defteri adıyla nitelenmekteydi. Nitekim yazar Mehmet Akman güzel bir örnek vermektedir. Verilen belgede, daha evvel Lala olan Cafer'in göndermiş olduğu "mücrim" ifadesiyle tanımlanan, defterde kayıtlı olan Hüsrev isimli kişinin, mahalindeki defter esas alınarak serbest bırakılması ifade edilir. Oysaki "Mücrim defteri" ifadesi sanki işlevsel olarak sabıka kayıtları havasını verse de, böyle bir işlevi olsa olsa çok sınırlı durumlarda verebileceğini düşünebiliriz. Yazar, ayrıca bu defterlerin kataloğlara geçirilmemesi nedeniyle ayrıntılı bilgiye sahip olamadığımızı da vurgulamaktadır. Mehmet Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, Eren Yay. İstanbul, 2004, s. 107-108; Ömer Şen, *Osmanlı'da Mahkûm Olmak (Avrupalaşma Sürecinde Hapishaneler)*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 143-144.

³⁰ *Düstûr* 1296, I. Tertip, cilt 4, s. 223-224.

yan kişilerin giderek kayıtlara girmesi bu kayıtları giderek daha da işe yaramaz hale getirecektir.

Kimliklendirme konusunda, uluslararası suçlar ve suçluların yakalanması noktasında, Osmanlı ve yabancı polis teşkilatları arasında işbirlikleri de kesin kimlik tespitlerini ve ortak bazı yöntemlerinin kullanımını da zorunlu kılmaktaydı.

Osmanlı'da Antropometri (Portrait Parle) ya da Mesâha-i Ebdân Tekniğinin Kabulü

XIX. yüzyılda hukuk ve tıp çalışmalarını yürüten araştırmacıların bazıları, insan bedenindeki doğal izlerin herhangi bir kişiyi tanımlamaya veya teşhis etmeye yarayabileceğini düşünmeye başladılar. Örneğin 1865'te Hekim Ernest Morillon, kişisel kimliğin en iyi göstergesi olarak cinsiyet, yaş, beden ölçüsü, saç, dişler, yara izleri, bedensel kusurlar gibi bir insandaki tekil özelliklerin o kişinin, (konusunu bir suçun oluşturduğu kalpazanlık, kasa hırsızlığı vb. bir sanata sahip kişilerin) mesleki bakımından, işaretleri olabileceğini ileri sürmekteydi. Aynı dönemde bazı Batılı hukukçular da, adli ceza sisteminde sayıları durmadan artan insanların kimliğinin tespiti konusuna daha çok ilgi gösterdiler. Hükümetler ise suçlara ve suç kavramına, toplumsal bünyeye musallat olan bir salgın hastalık gibi bakarken, hukukçular da sürekli suç işleyen kişileri tespit etmek, yani sabıkalılara ulaşmak için *suç sorununu* bu bağlamda görmeye başladılar. İtiyâdi suçluların, yani sürekli şekilde suç işleyenlerin, yasalara saygılı normal vatandaşlardan temelde, biyolojik olarak farklı veya sapkın kişiler olduğunu düşünmeye başladılar.

Böylece işlenen bir çok suçun, genellikle az sayıdaki *-mükerrir-* suçlular tarafından tekrarlandığı ve bu mükerrirlere daha uzun cezâlar verilerek ve hatta onları sürgün ederek, suçlarla mücadele edilmesini benimsedikleri görülür. Buna paralel şekilde bilimsel olarak da itiyâdi suçlular için fiziksel bir neden aranmaktaydı. Buna dair *Carl Gustav Carus* suçluların kafatası ölçümünü konu edinen, *Yeni ve Bilimsel Kafa Ölçümü İlkeleri* adlı eserini 1840'ta yayınladı. 1860'lara gelindiğinde, bu konudaki yani kafatası bölgelelerinin büyüklüğünden ve çıkıntılılığından yola çıkılarak, bireylerin kişilik ve karakterini saptamaya çalışan *Frenoloji* alanındaki çalışmalar çoğaldı. Suçun nedenlerine, suçluların doğasına ve cezanın amacına yönelik olarak ortaya çıkan yeni düşünceler çerçevesinde, *kriminal kimlik* tespitlerine olan ihtiyaç daha da şiddetli hale geldi. Bu yaklaşıma göre, itiyâdi suçlular, sonradan

değil doğuştan böyle olduklarına göre, kaçınılmaz olarak tekrar suç işleyeceklerdir. Bu durum onlarda bir alışkanlık haline geldiğine göre, bunların geçmiş suçlarının saptanması gerekliliği de kaçınılmaz bir zorunluluktur³¹.

Öte yandan suçluların simasını saptama konusunda fotoğrafın, ortaya çıkar çıkmaz, adli sistemde kullanıma sokulduğunu söyleyebiliriz. Fransızlar 1841'de mahkûmların fotoğraflarını çekmeye başladı, İngiliz polisi 1840'ta bir fotoğrafçı tuttu. 1854'te İsviçre'de zanlıların fotoğrafları yetkililere dağıtılmaya başlandı. New York'ta 1858'de polis departmanı, ünlü suçluların resimlerinin bulunduğu bir sabıkalılar albümü oluşturup, kullanmaya başladı. 1880'e gelindiğinde Paris polisinde 75.000 fotoğraftan oluşan bir koleksiyon bulunmaktaydı.

Ancak fotoğrafın, *kriminal kimlik tespiti* bakımından iki sakıncası ortaya çıktı. Birincisi fotoğraf çekildiği andan itibaren eskimeye başlamaktaydı. İkincisi ise suçluların sahte isim vermeleri halinde ya da bazı vakalarda zanlıları gören ama tanımayan şahitlerin, binlerce fotoğraf yığını arasından, suçluları tespit etmeleri giderek imkansız hale gelmesi idi³². Bir diğer sakınca ise, kılık ve imaj değiştirme konusunda oldukça başarılı profesyonel suçluların bulunmasıydı. Aşağıda *-Polis Dergisi'*nden alıntıladığımız- resmi bulunan kişi, buna iyi bir örnektir. Avrupa'da sahtekarlığı iş edindiği anlaşılan ve bu uğurda kılıktan kılığa oldukça başarılı şekilde giren bu şahsın, çeşitli pozlarda alınmış fotoğrafları tek bir pozda birleştirilerek, Osmanlı sınırları içerisindeki ilgilileri uyarıcı olması amacıyla yayınlanmıştır.

XIX. yüzyıl sonlarına doğru, kriminal kimlik tespiti noktasında, bulunan iki yeni teknik, hemen hemen aynı dönemde doğdular. Paris Polis merkezinde görevli polis memuru Alphonse Bertillon, bir kişinin bedeni üzerinden antropometrik ölçümler yaparak, uzun süreli değişmez sabiteler oluşturup bunlara dayanarak, suçlu kimliğinin tespit edildiği bir yöntem ortaya koydu. Bertillonaj da denilen bu sistemde, çap pergelleri ve çeşitli cetveller kullanılarak, bir beden üzerinden 10 farklı antropometrik ölçü alınmaktaydı. Bu ölçüler *boy, kafa uzunluğu, kafa genişliği, kol uzunluğu, oturur durumdaki boy, sol orta parmak uzunluğu, sol serçe parmak uzunluğu, sol ayak uzunluğu, sol ön kol uzunluğu, sağ kulak uzunluğu ve yanak genişliğidir*.³³ A.Bertillon'un bu kemik uzunluklarını seçmesindeki sebep, bir insanın kilo

³¹ Cole, *a.g.e.*, s. 30-36.

³² Cole, *a.g.e.*, s. 42-43, 49-57.

³³ Eugenia Parry, *1886-1902 Paris Polis Kayıtlarına Göre Bir Albüm Dolusu Cinayet*, çev. M. Harmancı, Oğlak Yay., İstanbul, 2000, s. 20-21.

alması ya da yaşlanması halinde, insanın bu faktörlerden en az etkilenecek muhtemel uzuvları olması idi.

Bunun dışında adına *Bertillon Kartı* denilen bir kayıt kartına, bu ölçümlerden sonra ilgilinin eşkâli kaydedilirdi. Eşkâl için tek bir hane yerine, tutuklunun gözlerini, kulaklarını, dudaklarını, sakalını, saç rengini, ten rengini, alnını, burnunu, çenesini, göz bebeğini, kaşlarını, genel davranışını, sesini, dilini vb. özelliklerini de tarif etmek için ayrı haneler açılmıştı. Son olarak bu kimlik sisteminde, suçluya ait özgün işaretler, yani vücudundaki yara izleri, dövmele vb. kalıcı izler de kaydedilmekteydi.

Ayrıca A. Bertillon insan özelliklerini bütün çeşitliliği ile tanımlamak için biçimsel (morfolojik) bir sözcük dağarcığı da geliştirdi. Sadece göz renklerini ayırmak için 50 çeşitten fazla göz rengi tanımladı. Dudaklar, sakal kılları, göz kapakları, kulaklar gibi uzuvlar için de ayrıca biçimsel tanımlamalar geliştirdi. Bertillonaj kartlarında kullanılmak üzere, biçimsel sözcükleri standartlaştırılmış kısaltmalar ve simgelerle ifade eden, bir sistem de icat etti³⁴.

1888'den itibaren Antropometri yöntemi kendini kanıtladı. Elde ettiği başarı üzerine dünyadaki pek çok polis örgütü, bu sistemi kabul etti. Amerika ve Kanada 1887, Arjantin 1892, İngiltere 1894'de bu sistemi kullanmaya başladı. Aynı dönemde, siyasal bir radikal hareket olarak ortaya çıkan Anarşist hareket, etkinliğini artırmak amacıyla terör yöntemini benimsemişti. Anarşistlerin dünya yüzeyinde çeşitli suikast hareketlerine girişmesi sonucu, bu terör eylemlerine karşı önlem olarak 1898'de Roma'da bir Anti-Anarşist Konferansı toplandı. Konferans kararları içinde anarşistlerle etkin bir mücadele aracı olarak, uluslararası teröristleri izleyebilmek için bütün Avrupa için standart bir kimlik sistemi olarak Antropometri yöntemi benimsendi. Bu çerçevede Osmanlı Devleti de bu sisteme katıldı.³⁵

Bu konuda elimize geçen ilk belgelere göre, (26 Nisan 1314) 8 Mayıs 1898 tarihinde Zaptiye Nezâreti, Sadârete yazdığı yazıda, *erbâb-ı cinâyâtın ahz-ı eşkâline mahsûs* ve parası da cenâb-ı padişâhiden ödenen aletlerin, ilkin Zaptiye Dâiresi bahçesinde bir mahal yaptırılarak kullanımı düşünülmüşse

³⁴ Cole, *a.g.e.*, s. 63-73.

³⁵ Cole, *a.g.e.*, s. 85.

de Mösyö Lefoulon³⁶ ile görüşülerek, onun verdiği izâha binâen bu sakıncalı görülerek, bunun yerine Hapishane-i Umûmî'de, eski hastanede bir odanın tamir edilerek, kullanılabileceği bildirilmekteydi.³⁷

Öte yandan bu aletlerin kullanımı için *Antropometrik hizmetinin teşkili zmnında kontrato ile hizmet-i saltanat-ı seniyyeye dahil olmuş olan* Fransız memûriyetinden Mösyö Föke ile anlaşma yapıldığını ücret, harcırah konusunda gereği için, Hariciye Nezâreti'nce Sadaret makamına hitaben kalemeye alınan bir yazı (12 Teşrinisânî 1314) 24 Kasım 1898 tarihini taşımaktadır.³⁸

Antropometri ya da Osmanlı lisanınca *Mesâha-i Ebdân* yöntemi 1898-1899 başlarından itibaren İstanbul'da uygulanmaya başlamıştı. Sultan II. Abdülhamit'ten sadır olan (27 Rebiülâhîr 1318) 23 Ağustos 1900 tarihli bir *İrâdede*, alınan araçlar hatırlatılarak, uygulamaya dair bilgi alınamadığı ve mücriminin eşkâlinin ve ölçülerinin alınması yönteminin yürürlüğe sokulması için bir nizâmnâme hazırlanması emredilmekteydi.³⁹

Bu irâdeye istinaden Zabtiye Nezâreti (28 Cemaziyelâhîr 1318) 23 Ekim 1900 tarihli cevabi yazısında, nizâmnâme lâyihasının hazırlandığı bildirildikten başka, bu usûlün zaten Dersaâdet'te icrâ edildiği ve faydalarının görüldüğü hatırlatılarak, bütün vilâyetlerde uygulamanın kabulüyle, Cinâyet Hapishanesi bulunan merkezlerde de tatbiki gerektiğinden, oralara tayin edilecek memûrin-i zabıtaya bu yöntemin öğretilmesi için artık dışarıdan memûr getirtilmesine gerek olmayıp, bu görevin Polis Heyet-i Teftişîye Reisi Yusuf (Cemil) Efendi tarafından üstlenildiği ve vilâyetlere gönderilmesi gereken aletlerin de İstanbul'dan daha uygun fiyatlarla sağlanabileceği belirtilmekteydi.⁴⁰

Böylece kabul edilen "Mücriminin Ölçü ve Eşkâllerinin Ahzına Dâir Nizâmnâme"ye göre, bütün suçluların eşkâl ve ölçüleri Dersaâdet'te, bütün vilâyetlerde ve müstakil livâlardaki merkez Cinâyet Hapishanelerinde kaydedilecekti. (1. Madde)

³⁶ Osmanlı Devleti'nde 1880'lerden itibaren polis teşkilatının modernizasyonunda danışman olarak rol alan Lefoulon ve diğer Fransız polislerine dair bilgi için bkz. Noémi Lévy, "Polislikle İlgili Bilgilerin Dolayım Tarzları: Osmanlı Polisi İçin Fransız Modeli Mi?", *Jandarma ve Polis*, Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 2009, s. 151-157.

³⁷ BOA, BEO Dosya 1120, Gömlek 83937.

³⁸ BOA, BEO Dosya 1233, Gömlek 92401.

³⁹ BOA, İrade Hususi Dosya 83, Gömlek 1318 R/8.

⁴⁰ BOA, Y. A. HUS., Dosya 413, Gömlek 94.

Bir suçla ilgili zanlı kabul edilip tutuklanan her şahıs, tevkifhâneye teslim edildiğinde yeni yöntemeye göre ölçü ve eşkâli alınarak, tutulacak özel bir deftere kaydedilecekti. Zanlı olarak tutuklanan muzır şahıslarla, tehlikeli canilerin ölçü ve eşkâlleri yanında bir de fotoğrafı alınarak⁴¹ eşkâl pusulasına eklendikten sonra, şahsın hüviyeti ile sabıkası kaydedilecekti (2. Madde).

Cezasını tamamlayan mahkûmlar, yeniden ölçü memûru tarafından kontrol edilerek hapisliği sırasında değişebilecek eşkâli kaydedilecekti (3. Madde).

Ölçüleri ve eşkâlleri alınan her şahıs için birer eşkâl pusulası düzenlenerek, bunlardan 1 numaralı bir mukavvaya yapıştırılıp alfabetik sıralı kutulara koyulacak, 2 numaralı boy ölçülerinin türüne göre ayrıca kutulara konarak saklanacaktı. Böylece sabıkalı bir şahsın aranması gerektiğinde, eşkâl pusulasının suretleri ilgili memûrlara verilerek, aranılan şahıs bir an önce kolaylıkla bulunacaktı (4. Madde).

Suçluların eşkâl ve ölçülerini kayd etmek üzere söz konusu pusulalar dışında, 2 defter daha tutulacaktır. Kimliği tespit edilmiş suçluların sabıkasını buldurmak için alfabetik olarak düzenlenen ilk deftere müracaat edilecektir. Herhangi bir kişinin, kimliği bilinmeyen ve aranılan şahıslardan olup olmadığının tahkiki gerekli ya da o kişinin daha önce sabıkası olup olmadığının tespiti için ise, tutulacak 2 numaralı deftere başvurularak tutuklu şahsın boy ölçüsü ya da diğer ölçüleri ve alâmet-i fârikaları karşılaştırılacaktı (5.madde).

Bu şekilde ele geçen veya hakkında inceleme yapılacak kişinin kimlik beyanıyla yetinilmeyip, örneğin kol açıklığı, kulak ölçüleri vb. belirli bir nokta alındıktan sonra kayıtlarla karşılaştırılmakta ve eşleşme olması halinde diğer değişmez sabiteler tek tek karşılaştırılarak, bütün ölçülerin ve eşkale dair alâmet-i fârikaları da karşılaştırılarak, bu verilerin tutması halinde şayet kişi yalan söylemişse kimliği ortaya (mükerrir olup olmadığı) çıkartılırken, şayet doğru söylemişse teyidi alınabilmekteydi. Tabi bu durum gerektiğinde şüpheliler veya kimliği bilinmeyen cesetler içinde geçerliydi.

Gerektiğinde uygulama için Zaptiye dairesinde tutulacak *Umûm Defteri Kebîre* her ay kaydedilmek üzere, ülke genelinde tutuklanan şahısların

⁴¹ Hapishanelerdeki mahkûmların fotoğraflarının alındığını ancak bunların ne amaçla alındığının bilinmediğini belirten bir eser için bkz. Adnan Genç- Orhan M. Çolak (yay. haz.) , *Sultan II. Abdülhamit Arşivi İstanbul Fotoğrafları*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay., 2008, İstanbul, s. 40.

eşkâl ve ölçülerini içeren, birer defter her ayın sonunda Zaptiye Nezâretine gönderilecekti (6. Madde).

Tutuklandığı bölgenin ahalisinden olmayan şahıslara ait eşkâl ve ölçüleri ile diğer gerekli bilgileri de içeren bir eşkâl pusulası, Zaptiyedeki defterden çıkartılarak, şahsın tabi olduğu mahalle gönderilerek oraca da tutulan deftere kaydedilecekti.⁴² Daha sonra ölçülerin nasıl alınacağı konusunda ayrıntılı bir tarifnâme de verilmekteydi.

Osmanlıda Daktiloskopi ya da Parmak İzinin Kullanımı

Mesâha-i Ebdân yani Antropometri yönteminin kullanımı ile hemen hemen aynı zamanda doğan parmak izi yöntemi, zaman içinde kesinliği, benzemez benzetilemez oluşu nedeniyle, tüm dünya polis örgütlerince yavaş yavaş kabul edilecektir. İnsanoğlunun dikkatini çektiği ve kişiye özgü olduğu fark edildiği içindir ki, parmak uçlarında yer alan şekiller erken uygarlık dönemlerinde bile, örneğin Asur, Babil vesikalarında ve resimlerinde yine eski Çin belgelerinde, kullanılmıştı. Parmak izi hakkında XIX. yüzyılda başlatılan araştırmalar çerçevesinde, 1880 yılında *Dr. Henry Faulds, Nature Dergisi*'nde parmak izlerinin değişmezlik unsurunu ve parmak izlerinin kriminal olaylarda delil olarak kullanılabileceğini söylerken, benzer çalışmalar yapan Francis Galton, parmak izlerinin benzemez ve benzetilemez olduğunu bilimsel olarak ortaya koydu. Ancak bir tasnif sistemi olmadıkça, tıpkı fotoğrafın başına gelenler gibi, bu yöntem de giderek atıl hale gelecekti. Bununla ilgili araştırmalar yapan Scodland Yard yöneticisi Sir Edward Richard Henry, Galton'la birlikte çalışarak Galton-Henry tasnif sistemini kurdu. Parmaklarımız papil denilen çizgilerden oluşurken, bunları tanımlamak için parmaktan alınan izlere göre, ark tipi, tak tipi, sola yatık izler vb. detaylı genellemelere gidilerek tasniflenmiştir.⁴³

Dünyada parmak izinin yayılmasına paralel şekilde⁴⁴, Osmanlı Devleti de, Antropometri yönteminin kabulünden 1 yıl sonra, başkentte bu yöntemi de kullanıma soktu. Bu ikili sistem, bir süre birlikte kullanıldı. Eşkâl kartlarına, parmak izleri de alınmaktaydı. Osmanlı Devleti, 1899'dan itibaren Zaptiye Dâiresi'nde oluşturulan birimde birkaç bin hüviyet varakasına sahip olduysa da, 31 Mart Vakası nedeniyle, bu kartlar 1909'da yok

⁴² BOA, Y..A...HUS., Dosya 413, Gömlek 94; Belgenin orijinali ve çevrimyazısı için bkz. *EK- I*

⁴³ Söylemez, *a.g.e.*, s. 24-31.

⁴⁴ Cole, *a.g.e.*, s. 138-146.

olmuştu. Olayların yatışması sonrasında, kayıtlar yeni baştan tutulmaya başlanmıştır.⁴⁵

Nitekim Emniyet-i Umûmiye Müdiriyeti, Daktiloskopi (Parmak İzi) Şubesi için zaman zaman bastırıldığı Eşkâl varakalarına bakıldığında, mücrimlerin Antropometrik ölçü sistemi ve eşkâle dair saç, kaş, burun, ağız, çene, beniz, göz vb. biçimsel ifadeleri ile Alâmet-i Fârika Hanesi'nin de devam ettiği (7 Şubat 1332) 20 Şubat 1917 itibarıyla görülmektedir.

Öte yandan livâlardan başkente gönderilen polisler, İstanbul Polis Mektebi'nde parmak izi ve ilm-i eşkâl eğitimine tabi tutulmaktaydı.⁴⁶ Parmak izleri, dünyadaki gelişmelere paralel şekilde, giderek Antropometriye göre, harcanan mesai ve kriminal olaylarda uygulanma kolaylıkları bakımından daha uygun görülmüş⁴⁷ olsa gerektir.

İlk kez kullanımını 1900'lere tarihlediğimiz parmak izinin, kimlere ve nasıl uygulanacağı vb. konulara açıklık getirmek için *Parmak İzinin Teşhîs-i Adli Hizmetinde Sûret-i Tatbik ve İstimâline Dâir Talimâtname*⁴⁸ Ocak 1917'de yürürlüğe girdi.

Talimâtnameye göre vilâyetlerde kurulmuş olan daktiloskopi şubeleri, idari bakımından Emniyet-i Umûmiye Müdiriyeti'ne bağlı olmakla beraber, o dönemde müstakil bir birim olan İstanbul Polis Müdiriyeti-i Umûmiyesi içerisinde kurulmuş olan, parmak izleri ile ilgili işlerin merkezi kabul edilen *Kısm-ı Fennî*'ye bağlanmışlardır. Yine talimâtnameye göre, mahkemelerce hakkında hüküm verilenler, mükerrirler, işlenen bir suçun muhtemel zanlıları, memleket içine ve dışına sürülenler, serseri olarak tanımlananlar, yabancı firariler, kimliğini yanlış verenler veya kimliğini saklayan kişiler, mahkemelerce parmak izi alınması için gönderilenler ile kimliği meçhul cesetlere uygulanacaktı. Ancak dikkati çeken ilginç bir nokta şudur: Sayı-

⁴⁵ *Polis*, sayı 2 (25 Ağustos 1327) 7 Ağustos 1911, s. 14; 17 Eylül 1910'da İstanbul Polis Müdiriyeti Umûmiyesi'nde kurulan Daktiloskopi şubesinin başına yine Yusuf Cemil Bey getirilirken, Yusuf Cemil Bey Parmak izi şubesinin hem kuruluşunda, hem de polislerin eğitiminde görev aldı. Vilâyetlere 1329'da gönderilen bir emirle, yetenekli memurların İstanbul Polis Müdiriyeti Umûmiyesi'ndeki Daktiloskopi şubesinde eğitilmesine başlandı. Bkz. Bkz. Eyüp Şahin, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk Polisinin Eğitimi", *Çağın Polisi Dergisi*, yıl 9, sayı 98, Şubat 2010, s. 19-22.

⁴⁶ Başbakanlık Arşivinde bu konuda pek çok örnek bulunmaktadır. Örnekler için bkz. BOA, DH. EUM.MH. Dosya 38, Gömlek 90; Mektebin 14. devresinde bu konuda şahadetname alan çeşitli vilâyetlerden (Ağustos 1331) Ağustos 1915 itibarıyla, 64 kişinin adı için bkz. BOA, DH. EUM.MEM. Dosya 70, Gömlek 52.

⁴⁷ Cole, *a.g.e.*, s. 247-249.

⁴⁸ BOA, DH. EUM.MEM Dosya 84 vesika 45; Talimâtnamenin çevrim yazısı için bkz. *EK- II*.

lanlar dışında, zabıtaca şüpheli görünenler ve hayvan hırsızlığı ile zanlı Kıptiler, akıl hastalarının da parmak izlerinin alınabilmesiydi. Sayılan bu son üç grupla birlikte, adeta memleket içinde herkesin parmak izinin alınabileceği anlaşılmaktadır. Sosyal kontrol mekanizmaları bakımından yeni bir aşamaya geçildiğini düşünmek sanırız yanlış olmayacaktır.

Öte yandan 1920'lerden itibaren Antropometri yönteminin, dünyadaki eğilime uygun olarak, Osmanlı'da da terk edildiğini düşünmek de yanlış olmayacaktır. Ancak bu kullanımın terki, sadece ölçülerin alınması bağlamındadır. Kendi içinde üçlü bir aşamaya dayanan Bertillon sisteminin, ölçü alma dışındaki diğer aşamaları yani morfolojik eşkâl tanımlamaları ve Alâmât-ı Fârîka diyebileceğimiz kısımlarının devam ettirildiği⁴⁹ anlaşılmaktadır. Parmak izleri, sadece mükerrir suçlular bakımından hüviyet tespitinde, sağladığı zaman ve emek tasarrufu bakımından değil, aynı zamanda gerçekleşen adli vakalarda işlenen suç, bir suçlunun ilk suçu olsa bile, suçluların bıraktıkları izler ile suçlu arasında ilişki kurulması bakımından da yararlıydı.

Örneğin, (12 Mayıs 1333) 12 Mayıs 1917 tarihinde Çatalca Mal Sandığı Dâiresine giren bir şahsın bıraktığı parmak izleri nedeniyle, olay yerine gönderilen Rıza ve Hami Beylerin olayla ilgili hazırladıkları rapora göre; Mutasarrıflık dairesindeki parmaklıkları aşan şahsın bıraktığı, "... yanında R nev'inden iki adet parmak izi bulunarak folyo kağıdıyla ahz edildi... kasanın üzeri ince bir toz tabakasıncı mestûr bulunduğundan toza bir elin temasından hasıl olma bazı parmak izleri mevcut bulunduğu ve bunlardan yalnız bir adedinin gayet sarîh olarak W nev'inden bir parmak izi olduğu görüldü ve bu izin folyo kağıdıyla ahzı mümkün olmamasından..." mahalinde tatbikat yapılarak dâire ile ilgili 15 kişinin parmak izleri, kasa üzerindeki sarîh izle karşılaştırılmış ve neticede Nafiâ Dâiresi odacısı Receb'in sağ eli orta parmağının izi olduğu anlaşılmıştı⁵⁰.

⁴⁹ Fransız Cumhuriyeti Muhafız Alayı mensublarından Camil Piyer'in yazmış olduğu "Eşkâl ve Alâmât-ı Mahsûsanın Sûret-i Tavsîf ve Tesbîti" isimli eseri 1927 yılında Türkçeye çeviren Jandarma Zabıta Mektebi muâllimlerinden Yüzbaşı Raşid Ömer Bey "...mezkur eser, bir çok malûmât ve eşkâl-i müfideyi ihtivâ eylemek ve hiçbir alet ve vâsitaya muhtac olmaksızın ilmi bir sûrette eşkâl ve alâmât-ı mahsûsâyı kayd ve tesbite ..." imkan verdiğini söylemekteydi. Eser tarafımızdan incelendiğinde mesâhaya dair, yani insan bedeninin ölçümlerine dair kısımlar bulunmamakta ancak morfolojik tanımlamaların daha da geliştiği görülmektedir. Bkz. Camil Piyer, *Eşkâl ve Alâmât-ı Mahsûsanın Sûret-i Tavsîf ve Tesbîti*, çev. Raşid Ömer, Jandarma Matb., 1927, s. 1-95.

⁵⁰ BOA, DH.EUM.PML, Dosya 2 Gömlek 91.

Zaman içerisinde parmak izleriyle beraber fotoğrafın da -yukardaki örnekte gösterildiği üzere- giderek daha çok kullanıldığını söyleyebiliriz. Bunun yanı sıra herhangi bir insanın biyolojik kimliğinin tespit edilebileceği ve kriminalistik alanında uygulanabileceğini, ilk kez A. Bertillon'un Antropometri sistemi gösterdi. Bu özelliğiyle bir insanın, bir ya da birkaç kendine özgü biyolojik özelliğinin tespitiyle, kimliklendirilmesini mümkün kılan *Antropometri* sistemi'nin, -halen kullanılan parmak izi yöntemi bir yana bırakılırsa- daha sonra benzer biyolojik kimliklendirme sistemlerin doğuşunda esin kaynağı olarak öncü bir rol üstlendiği söylenebilir. Günümüze yaklaştıkça DNA izleri, yine bazı ülkelerde retina taramasının kullanımı, hatta insanın vasküler (damar) yapısının kendine özgünlüğünün kullanımı gibi sistemlerin varlığı bunu açıkça ortaya koyar.

Sonuç

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda Tanzimat Fermanı'nın ilânıyla başlayan bir süreçte, bir modernleşme projesi ortaya koyarken, bu projenin bir ayağını da adli bakımdan mahkemeler oluşturmaktaydı. Özellikle Ceza Hukuku bakımından önemli yapısal ve işlevsel değişimler, yüzyılın son çeyreğine kadar, temel unsurlar bakımından gerçekleştirilmişti. Bu mahkemelerin bünyelerinde yer alan, halktan hakimler, herhangi bir hukuk eğitiminden geçmemeleri nedeniyle, adli tababet gibi kriminal teknikleri uygulayan bir adli zabitanın yardımına şiddetle ihtiyaç duymuşlardır. Diğer yandan yeniden yapılandırılan polis örgütü de, dünyadaki diğer örnekleri gibi, *sosyal kontrol* mekanizmaları olarak kriminal tekniklere daha çok ilgi duymuş ve uzmanlaşmaya yönelmiştir.

Bu yönelişte, *sosyal kontrol*⁵¹ mekanizmaları bakımından belirli bir geleneğe sahip olan Osmanlı Devleti, bunu uygun vasıtalarla geliştirme fırsatını kullanmıştı. Diyebiliriz ki bu iç saik yanında, dünyadaki kriminal gelişmeler de Osmanlı Devleti'ni etkilerken, bu etkilenmede bizzat II. Abdülhamit'in girişimci rol oynadığı düşünülebilir. Onun, polisiye edebiyatına

⁵¹ Kırılı, *a.g.e.*, s. 434-435 ; Yukarda 19 numaralı dipnotta belirttiğimiz üzere mahallelinin veya bir yerleşim biriminde (köy vb.) bulunanların birbirine kefil edilmeleri temelde sosyal kontrol araçlarından önemli bir tanesini oluşturur. Özellikle Kasâme uygulamalarına imkan tanıması bakımından önemlidir. Bir mahalle veya köyde, yahut bir kervansarayda fâili meçhul bir cinayet işlenmesi halinde, o yerin halkı ya suçluyu bulmak zorundadır ya da Kasâme sonucu ölünün kan bedelini ödemek zorundadırlar. Cesedin velisi tarafından o mahallin halkına yönelik dava açılması ve kasâme talebinde bulunulması üzerine, o mahallin sakinlerinden seçilen (erkek) 50 kişinin her birine hakim yemin teklif eder. Hepsini ölen kişiyi öldürmediğine ve katilini de bilmediklerine yemin ederlerse, bütün köy veya mahalle halkına ölenin Diyet'i taksim edilir. Abdülaziz Bayındır, *İslâm Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İslâmi İlimler Araştırma Vakfı Yay., İstanbul, 1986, s. 126-127.

özel ilgisi zaten bilinmektedir⁵². Bu yüzden Sultan II. Abdülhamit'in gerek Avrupa'da çıkan resimli gazete ve mecmualarla ilgili olarak, *Her resim bir fıkırdır. Bir resim yüz sayfalık yazı ile ifade olunamayacak siyâsi, hissî mânâları telkin eder. Onun için ben tahrirî münderecâtlarından ziyade, resimlerden istifade ederim*⁵³ söylemini, onun herkesçe kabul edilen vehimlerinin bir uzantısı kabul etmek oldukça kolaycı ve yanıltıcıdır. Gerçekte bu sıralarda, 1840'lardan itibaren benimsenen bir yaklaşımla, kriminal antropoloji, kişilerin toplumsal koşullardan ziyade kalıtımla izah edilen suçlu doğması yaklaşımını benimsemiş ve bunun biyolojik belirtilerini aramaktaydı. Böylece suçluların ortak fizyonomik özellikleri saptanmak isteniyordu. Bu yaklaşımın bağı olarak, suçluluğun insan suratında veya kafasında görülebileceğine dair bir eğilim de bulunmaktaydı. Fotoğrafın 1840'lardan itibaren yaygın kullanımı da, bu eğilimi güçlendirdi. Nitekim 1880'lerde Francis Galton, suçlu fizyonomisini belirleyebileceğini düşündüğü "bileşik fotoğrafçılık" tekniğini geliştirerek, belirli bir grup suçluya ait çekilmiş pozları, tek bir fotoğraf karesi üstüne düşürerek, ortaya çıkan görüntüden, o suçla ilgili, suçluların ortak fizyonomisini belirlemeye çalışıyordu.⁵⁴

Yine II. Abdülhamit'in bir yabancı yayında okuduğu ve Doktoru Âtuf Hüseyin Bey'e söylediği *başparmağının ucu, işaret parmağının orta boğumundan uzun kişilerin cinâyete eğilimli*⁵⁵ olduğuna dair ifadeleri de, II. Abdülhamit'in dünyada parmak izleriyle ilgili çalışmalardan haberdar ve etkilenmiş olduğunu göstermektedir. II. Abdülhamit'in, kişisel vehimleri hakkındaki spekülatif değerlendirmeleri dikkate almaksızın diyebiliriz ki, kendi çağının bilim ve teknolojisini yakından takip etmekteydi. Döneminin bu konulardaki bilim anlayışı ve yaklaşımlarından etkilenmiş olduğu anlaşılmaktadır.

⁵² II. Abdülhamit'in bu merakı ile ilgili geniş bir değerlendirme için bkz. Erol Üyepazarcı, *Korkmayınız Mr. Sherlock Holmes*, Göçebe Yay., İstanbul, 1997, s. 67-70.

⁵³ Ali Ergenekon (yay.haz.), *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamit*, Boğaziçi Yayınları 1990, s. 355-356.

⁵⁴ Cole, a.g.e., 46-51.

⁵⁵ Metin Hülagü (yay. haz.), *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri, (1909-1918): Hususi Doktoru Âtuf Hüseyin Bey'in Hatıratı*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 93.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- BOA.AMKT.UM, Dosya 126, Gömlek 31
 BOA, BEO Dosya no 1120 , Gömlek 83937
 BOA, BEO Dosya no 1233, Gömlek 92401
 BOA, İrade Hususi, Dosya no 83, Gömlek 1318 R/8
 BOA, Y..A...HUS., Dosya 413, Gömlek 94
 BOA, DH.EUM., Dosya 17, Gömlek no 24
 BOA, DH.EUM. MEM., Dosya 133, Gömlek no 24
 BOA,DH. EUM.MH, Dosya 38, Gömlek 90
 BOA, DH. EUM.MEM. Dosya 70, Gömlek 52
 BOA, DH.EUM.PML, Dosya 2, s. 91
 BOA, DH. EUM.MEM Dosya 84 vesika 45

Basılı Eserler

- Ceride-i Mahakim-i Adliye*, sayı 7, (21 Recep 1319) 30 Teşrinievvel 1317
Ceride-i Mahakim-i Adliye, numara 14, (16 Şaban 1319) 14 Teşrinisâni 1317
Ceride-i Mahakim-i Adliye, sayı 18, (30 Şaban 1319), 28 Teşrinisâni 1317
Ceride-i Mahakim-i Adliye, numara 39, (14 Zilkade 1319) 9 Şubat 1317
Ceride-i Mahakim-i Adliye, numara 70,(8 Rebiülevvel 1320) 1 Haziran 1318
Düstûr-ı Atik, 1279
Düstûr, 1296, I.Tertip, cilt 4
Düstûr, 1329, Tertip II, c. 1
Polis, sayı 2, (25 Ağustos 1327) 7 Ağustos 1911
Polis, sayı 17, (22 Kanunuevvel 1327) 4 Kanûnusâni 1912
Polis Mecmuası, sayı 43 (13 Cemaziyelâhir 1333) 15 Nisan 1331

Araştırma Eserleri

- Abdülkadiroğlu, A. – Aksoyak, İ. H. – Duru, N. F., *Kastamonu Jurnal Defteri (1252-1253/1836-1837)*, Ankara, TC. Başb. Devlet Arşivleri Yay., 1998.
- A. Lütfi, *Mirât-ı Adâlet yahud Tarihçe-i Adliyye-i Devlet-i Âliyye*, Naşiri Kitapçı Ohannes, İstanbul, 1304.
- Akman, Mehmet, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, Eren Yay., İstanbul, 2004.
- Avcı, Mustafa, *Osmanlı Ceza Hukuku Genel Hükümler*, Mimoza Yayıncılık, Konya, 2010.
- Bayındır, Abdülaziz, *İslâm Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İslâmi İlimler Araştırma Vakfı Yay., İstanbul, 1986.
- Bayram, Levent, "Adli Bilimler ve Kriminal Olaylarda Kullanılması", *Polis Dergisi*, yıl 6, sayı 21, Ankara, 2000.
- Bingöl, Sedat, "İstanbul'da 1829 Nüfus Sayımı ve Bazı Mahallelerin Müslüman Nüfusu Üzerine Bir İnceleme", *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXIII, sayı 36, Temmuz 2004.
- _____, *1829 İstanbul Nüfus Sayımı ve Tophane Kasabası*, Anadolu Üniv. Yay., Eskişehir, 2004.
- _____, "Osmanlı Devleti'nde Adli Olaylarda Kriminalistik Tekniklerin Uygulanması ve Kriminalistik Biliminin Doğuşu", (20-24 Eylül 2010) *XVI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara.
- Cole, Simon A., *Şüpheli Kimlikler*, Oğlak Yayınları, Çev. Esen Türay, İstanbul, 2001.
- Çadırcı, Musa, "Tanzimatın İlanı Sırasında Anadolu'da İç Güvenlik", *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.XIII, sayı 24, (Ayrı Basım), 1980.
- _____, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK Yay., Ankara, 1991.
- _____, "Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'i Mürûr ve Pasaport Nizâmnâmeleri", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, c. XV, sayı 19 (Ayrı Basım), 1993.
- Çadırcı, M. - Armağan, A. L. - Koç, B., *1830 Sayımında Ankara*, Ankara Büyükşehir Belediyesi Yay., Ankara, 2007.

- Emniyet Genel Md., *Osmanlıdan Günümüze Polisin Özlük Dosyaları*, EGM Basımevi Ankara, 2002.
- Erdoğan, A. Teyfur, *Dahiliye Nezareti Teşkilat Tarihi(1836-1922)*, Hacettepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2005.
- Ergenokon, Ali, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamit*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1990.
- Ertuğ, Nejdett, *Osmanlı Döneminde İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıklar*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001.
- Foucault, Michel, *XIX. Yüzyılda Bir Aile Cinayeti*, Ayrıntı Yay, İstanbul, 2007.
- Genç, A. – Çolak, O.M., *Sultan II. Abdülhamit Arşivi İstanbul Fotoğrafları*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay., İstanbul, 2008.
- Hülagü Metin, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri (1909-1918): Hususi Doktoru Âtuf Hüseyin Bey'in Hatıratı*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK Yay., Ankara, 1985.
- Keskin, Mustafa, *Kayseri Nüfus Müfredat Defteri (1831-1860)*, Kayseri B.şehir Belediyesi Yay., Kayseri, 2000.
- Kırlı, Cengiz, "Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlıda Sosyal Kontrol", (ed.H.İnalcık/M. Seyitdanlıoğlu) *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı*, Phoenix Yay., 2006.
- _____, *Sultan ve Kamuoyu Osmanlı Modernleşme Sürecinde "Havadis Jurnalleri"*, T. İş Bankası Yay., İstanbul, 2009.
- Levy, Noémi, "Polislikle İlgili Bilgilerin Dolaşım Tarzları: Osmanlı Polisi İçin Fransız Modeli Mi ?", *Jandarma ve Polis*, Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 2009.
- İçişleri Bakanlığı, *Devlet-i Aliye-i Osmaniye Tezkiresinden Nüfus Cüzdanlarına*, İçişleri Bak. Nüfus ve Vatandaşlık Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 2008.
- Özbek, Nadir, "İkinci Meşrutiyet İstanbul'unda Serseriler ve Dilenciler", *Toplumsal Tarih*, sayı 64, Nisan 1999.
- _____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876- 1909." *Türklük Araştırmaları Dergisi*, no.16, Güz 2004.

- Parin, Suvat (Yay. haz.), *Bir Kent Sorunu: Dilencilik Tebliğler Kitabı*, İBB Zabıta Daire Başkanlığı, İstanbul 2008.
- Parry, Eugenia, *1886-1902 Paris Polis Kayıtlarına Göre Bir Albüm Dolusu Cinayet*, çev. M.Harmancı, İstanbul, Oğlak Yay., 2000.
- Pier, Camil, *Eşkâl ve Alâmât-ı Mahsûsanın Sûret-i Tavsîf ve Tesbîti*, çev. Raşid Ömer, Jandarına Matb., 1927.
- Saydam, Abdullah, "Osmanlılarda Kefâlet Usûlü", *Tarih ve Toplum*, sayı 164, Ağustos 1997.
- Söylemez, A., *Kriminalistik*, Haşmet Matbaası, İstanbul, (tarihsiz)
- Şahin, Eyüp, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk Polisinin Eğitimi", *Çağın Polisi Dergisi*, Yıl, 9, Sayı 98, Şubat 2010.
- Şeker, Cengiz, *İstanbul Ahkâm ve Atik Şikâyet Defterlerine Göre 18. Yüzyılda İstanbul'a yönelik Göçlerin Tasvîr ve Tahlili*, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007.
- Şen, Ömer, *Osmanlı'da Mahkum Olmak (Avrupalılaşıma Sürecinde Hapishaneler)*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2007.
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, c. II, Ankara, 1988.
- Üyepazarcı, Erol, *Korkmayınız Mr. Sherlock Holmes*, Göçebe Yay., İstanbul, 1997.
- Zeyfeoglu, Y. – Hancı, İ. H., "İnsanlarda Kimlik Tespiti", *Sted*, 2001, sayı 10.

Ek- I:

Bu Kere Şeref-sudûr Buyrulan İrade-i Seniyye-i Hazret-i Padişâhi Hükm-i Celîline Tevfikân Usûl-ı Cedîd Üzerine Mücrimînin Ölçü ve Eşkâllerinin Ahzı Husûsunda Nizâm Lâyhasıdır

1- Usûl-i cedîde üzere bil-cümle mücrimînin eşkâl ve ölçülerinin ahz ve kaydı Dersaâdet ve Vilâyât-ı şâhâne ile elviye-i müstakillenin Cinâyet hapishane merkezi bulunan her bir mahalde bir nev'i üzerine ittihâz olunacaktır.

2- Bir cürm ile maznûn olup derdest edilecek olan her şahıs tevkihâneye teslim edildiğinde usûl-i cedîd üzere ölçü ve eşkâli ahz ve defâtir-i mahsûsaya kayd edilecektir. Maznûnen tevkif edilen eşhâs-ı muzır-ra ile tehlikeli cânilerin ölçü ve eşkâliyle beraber bir de fotoğraflı resimleri ahz edilerek ol şahsın eşkâl pusulasına fotoğraf-i resmî ta'lîk edilip ve zahrında hüviyet ve ahvâl-i sâbıkası derc edilecektir.

3- Maznûnen derdest edilip mahkûm olan şahsın ikmâl-i müddet eyledikte tekrar ölçü memûru tarafından muâyene edilerek hin-i mahbûsiyetinde tağyir edebilecek eşkâlini tashihen kayd ve zabt edecektir.

4- Ölçüleriyle eşkâlleri ahz edilecek olan her şahsa mahsûs merbût numûneleri mucibince birer eşkâl pusulası tahrîr edilip bunlardan 1 numaralı ve işâretli numûnesi bir mukavvaya ta'lîk ve hurûf-ı hecâ üzere tertîb edilen mahsûs kutulara vaz' ve diğ-er 2 numaralı pusulası boy ölçülerinin nev'ine göre ayrıca kutulara taksîm ve hıfz edilecektir. Bu sûretle sâbıkalı bir şahsın taharrîsi icâb eylediği takdîrde eşkâl pusulasının münâsib-i mikdâr sûretleri taharrî memûrlarına tevzi edilip aranılan şahıs bir an evvel sühûletle elde edilecektir

5- Mücrimînin eşkâl ve ölçülerini kayd etmek üzere mezkûr pusulalardan mâadâ bir de merbût numûnesi mucibince iki kît'a defter tutulacaktır. Hüviyeti malûm olan mücrimînin sâbıkasını buldurmak için hurûf-ı hecâ üzerine tertîb olunacak deftere mürâcaat edilecektir. Hüviyeti meçûl olup taharrî olunan eşhâsdan olup olmadığının veyahud akdemce sâbıkası var mı idi tahkik etmek için diğ-er iki numaralı deftere mürâcaat edilerek derdest olunan şahsın boy ölçülerini buldurunca sâir ölçüleri ile alâmet-i fârikaları tatbîk edilecektir.

6- Ölçülerin ahzında vakit kaybetmemek ve fihrist defterleriyle yazılacak pusulaları tertîb-i mahsûsada birleştirip hıfz etmek üzere ölçü memûrunun refâkatinde bir de katip bulundurulacaktır.

7- İcâb-ı hâlinde tatbikat icrâ edilmesi için Dâire-i Zabtiyyede tutulacak Defter-i Kebîr-i Umûmide mâh-be-mâh kaydedilmek üzere Memâlik-i Şâhânede bir mâh zarfında tevkif edilen eşhâsın eşkâl ve ölçülerini hâvî bir kıt'a defter her ay nihâyetinde Zabtiye Nezâretine irsâl edilecektir.

8- Memâlik-i Şâhânede derdest olduğu mahallin ahâlisinden olmayan eşhâsın eşkâl ve ölçüleriyle malûmat-ı sâireyi hâvî bir kıt'a eşkâl pusulası mezkûr defterden ihrâcıyla ol şahsın tâbî' olduğu mahallin hükûmetine irsâl edilerek oranın defterine kayd edilecektir.

Mücrimînin Ölçülerinin Sûret-i Ahzı

1- Her mücrimînin boy kol açma belden yukarısı tûlen başının tûlen ve arzen kutruları sağ kulağının tûl ve arzı sol dirseğinin tûlu sol elinin orta ve serçe parmaklarının tûlu sol ayağının tûlu ölçülerek kayd edilecektir.

2- Ölçüsü ahz edilecek şahıs evvel emirde yalın ayak olarak topuklarını duvara yanaşmış ve ayakları azıcık açık dizleri gergin ve beli arkadan biraz içeriye bükülmüş ve omuzları düz kollarının vücûdun boyuna bir sûrette sarkık ve boynu gergin çenesi hafifçe içeriye mâil bakışı müstevî olmak üzere boy ölçüsünün 15 santimetre yan tarafında vaz' edilip alet-i mahsûsayı başının üzerine koyarak sol tarafında bulunan ölçüye tatbîk ve boy ölçüsü ahz olunur. Azıcık kanbur olan eşhâs başlarını yanaştırmakla boy ölçüsü tedennî edebileceğinden bundan hazer ederek vücûdunu ve başını amûdî bir vaziyette tutturacaktır. Ve kanburluk derecesini zapt ve kayd edecektir. Elhâsıl ölçülecek olan şahsın en yüksek boyunu almak üzere topukları duvara merbût bulunması(na) dikkat edilecektir.

3- Kol açma bir şahsın kollarını müstevî bir sûrette konulduğu halde en uzun tûlunu göstermektedir Kolaçmanın ölçüsü(nü) almak için ölçülen şahsın boy ölçüsü alındıktan sonra yerinden ayırmayarak omuzlarını müstevî bir sûrette tutturarak ölçü alınır bu ölçüde ölçülen şahsın kollarından biri kat' olunmuş veya romatizmadan yahut sâir bir hastalıktan dolayı kollarından birisi veyahud ikisi doğrulmak kabil olamadığı sûrette kanbur olmak hesabıyla keza kollarının tamamen uzatılamadığı takdirde mülâhazât hânesine işâret edilecektir. Şayet ölçülen şahıs(ın) bu husûsda temâruz eylediği anlaşılır ise o halde alınan ölçü sırasında mülâhazât sûretiyle ve ol vechle ile işâret kılınacaktır.

4- Belden yukarısı(nı) tûlen ölçmek üzere ölçülen şahıs duvara yanaşdırılmış olan küçük iskemleye doğru ve amûdî bir sûrette vücûdunu otururarak 2 omzu müstevî ve boynu gergin ve çenesi azıcık içeriye mâil olmak üzere boy ölçüsünde olduğu vechile ölçü alınır ve kanbur olmak veya hut bir sakatlık görüldüğü halde hane-i mahsûsada iş'âr edilecektir.

5- Baş ölçüleri: Baş ölçülerini almak üzere ölçülecek şahıs bir iskemle üzerine oturtulup ve yüzü azıcık yere mâil bulundurulacaktır. Memûr şahsın sol tarafında bulunarak aletin bir ucunu sol eliyle burnunun mebedesinde ve elinin üzerinde sabit ve diğer ucunu sağ eliyle başının arka cihetinde en ziyade çıkık bir noktaya temas ettirerek alet üzerindeki milimetre miktarı başının kutrunu gösterip ol-vechile zabt ve kayd edilir. Muahharen yine mezkûr aletle bir ucu sol eliyle şahsın başının sol tarafının en çıkık noktada sabit ettirilerek sol eliyle diğer ucu başının sağ cihetinde keza en çıkık bir noktaya temas ederek bu vechile başının arzen kutrunu anlıyarak aletin üzerindeki milimetre miktarını zabt ve kayd edecektir.

6- Sağ Kulak Ölçüleri: Ölçülecek şahıs mezkûr iskemlede oturduğu halde başının sola doğru mâil etdirerek bu bâbda istimâl olunan alet-i mahsûsanın sol eliyle başının üst tarafında tutarak aletin sabit olan ucunu kulağın helezonunun üst tarafına yanaşarak aletin seyyâr olan kısmı sağ eliyle gezdirerek fûshatiyesinin ucuna temas ettirilir şu halde alette görünen milimetre kulağın tûlunu gösterip ol-vechile zabt ve kayd edilir Yine alet-i mezkûrun sabit olan kısmını yanağının kenarında ve kulağın hintasına tamamen amûdî bir sûrette vaz' edilip sol eliyle zabt ve seyyâr kısmını sağ eliyle çekerek ucu kulağın helezon-ı kebîrin hârici kenarına getirip temas eylediğinde altındaki milimetre mikdarı kulağın arzını ol-vechile zabt ve kayd edilecektir.

7- Sol elinin Orta ve Serçe Parmaklarının Ölçüleri: Sol elin sâir parmakları kapatılarak ölçülecek olan evvel orta parmağı bir zâviye-i müstakîme yani bir künye teşkil edecek derecede bükülerek alet-i mahsûsa ile tûlu alınır. Şu kadar ki şayet ölçülecek parmağın turnağı uzun ise bu bâbda mahsûs makas ile turnağı kesilecektir. Aynı sûretle serçe parmağının tûlu alınır Ölçülecek parmaklar sakat veya noksan görülür ise keyfiyet mülâhazât hanesine derc edilecektir.

8- Sol Elinin Dirseğinin Ölçüsü: Ölçülecek kol çıplak olduğu halde sehpa masası üzerine konularak ve şahsın vücûdu az ileriye mâil ve dirsek ile kol bir zâviye-i müstakîme eylediği halde aletin sabit kısmının ucunu dirseğe dayanarak seyyar olan kısmı diğerini mezkûr aletin orta parmağın

ucuna kadar temas ettirilerek ol sûretle alet üzerindeki milimetre miktarı dirseğin tûlunu irâe edip ol vechile zabt ve kayd edilir Bu ölçüde dahi mezkûr kulak veya el ve parmağın sakat olmak hesabıyla vâkî' olabilecek noksanı mülâhazât hanesine derc edilecektir.

9- Sol Ayağın Tûlu: Uzun bulunabilmek ihtimâli olan turnaklarını kesdirdikten sonra iskemleye basturarak ve şahsın sağ eliyle sehpaye tutularak yalnız mezkûr sol ayağı üzerine vücûdun ağırlığını tahmîl ederek ve ol vâziyette aletin sabit kısmının ucunu topuğuna yanaşıdırarak kısım-ı müteharriki parmaklarına temas ettirilmeyerek aletin üzerin(d)e görünen milimetre miktarı ayağın tûlu irâe ederek ol-vechile zabt edilecektir. Ayağın bir kusuru veya sakatlığı vuku bulduğu halde mülâhazât hanesine derc ve işâret edilecektir.

Eşkâlin Sûret-i Ahza

Çehre ve Benizi Saç Alın Kaş Göz Kapağı Burun Kulak Ağz Çene

Alâmet-i Fârikası

1- Çehre ve Benizi: Çehresi *Müdevver Beyzî Uzun Murabbâ Armudî* olabileceğinden ona göre tefrîk ve kayd u zabt eyleyecektir. Bu husûsda daha sühûletle bir çehrenin şekl-i mecmûunu tarîf ve tefrîk edebilmek için alının elmacık kemikleriyle alt çenesinin şeklinin nazar-ı itibâra alınarak bunlardaki görünen ahvâl-i tabîiyye veyahut gayr-i muntazaması üzerine mecmû-i çehrenin şekli sabit olacaktır. Benzi husûsuna gelince yüzünün tenindeki madde-i demeviye yoksa safrâviyyesi galebe eylediğini nazar-ı dikkat ve itibâra alınarak ona göre tayîn edilecektir.

2- Saç: Saçın rengine göre 12 kısma taksîm olunur *Kara Koyu kestane Kestane Açık Kestane Koyu kumral Kumral Açık kumral Kırmızıya mâil Sarı Sarı Açık sarı Pek açık sarı* ki beyaza yakındır. *Beyaz kır* saçlarda saçın asıl renk-i evveline nazaran *Kestane kır* veya *Kumral kır* vesâire denilecektir. Nev'ine göre saç altıya taksîm olunur. *Seyrek Sert Düz Az kıvrıcık Kıvrıcık Pek kıvrıcık* yahud *Arap Saçı* denilir. Bu husûsda başında *Kel* veya *Düşük* (dökük) veyahut *Pek seyrek* denilerek başının bu bâbdaki mahalli tayîn edilecektir.

3- Alın: *Mürtefi Orta Basık Geniş orta ve Dar amûdî* arkaya mâil-i *Makûs* olabileceğinden ona göre şeklini kayd ve bu husûsda bir de alında vâkî' olabilecek buruşuklukların adedine göre ilâveten derc edilecektir.

4- Kaş: Rengine göre, saçlar gibi tarif edilip şekline göre ise 5 kısma taksîm edilecektir.

Birinci: İki kaşın beynindeki açıklığa nazaran *Pek açık Açık Kapalı*

İkinci: İrtifâna yani kaşın ortasından küre-i ayn merkezine kadar ki mesâfesine nazaran *Basık Orta Mürtefi*

Üçüncü: Kaşların eğimine göre şakaklardan burnun mebdesine doğru mâil olduğu halde *Münharif-i dâhili* ve aksi halinde *Münharif-i hârici kaş Müstevî mukavves* ve *muavvec* olduğu halde ol-sûretle derc ve tayîn edilecektir.

Dördüncü: Kaşların *İnce* ve *Kalın* ve *Geniş* ve *Dar* olabileceğinden ona göre derc edilecektir.

Beşinci: Kaşların kılların duruşuna göre *Düz* veya *Kırcalı* denilecektir.

5- Göz Kapağı: Şekline göre göz kapakları *Küçük* ve *Büyük* ve *Az açık* ve *Pek açık* denilecektir. Göz kapağı münharif olduğundan burnun mebdesine doğru münharif olur olduğu halde zâviye-i hâriciyesi *Mürtefi* ve aksi halinde zâviye-i hâriciyesi *Düşük* ve birde göz kapakları *Sarkık* veyahut *Çekilmiş* ve bu husûsda dahi göz kapağının dâhili ve hârici zâviyelerinden hangi zâviyesi sarkık veya çekilmiş olduğu derc edilecektir. Bir de alt göz kapağının etrafına kaytan misillü bir hafif şişliği bulunduğu halde *Havyeli* denileceği gibi alt kapağının daha ziyade yada şişliği görüldüğü halde *Keseli* denilecektir Göz kapakları bir hastalıktan dolayı *Kırmızı Eşkrîz Çapaklı* olabileceğinden vuku'u halinde bu cihet de ayrıca gösterilmelidir. Kirpiklerin *Uzun Kısa Dolgun* ve *Seyrek* oldukları gibi bütün bütün kirpiklerin fîkdânına da tesâdüf edilebileceğinden ol-vechile derc ve kayd edilecektir.

6- Göz: Şekline göre *Çukur* veya *Çukıntılı* beynlerindeki mesâfesi itibâriyle *Beyne beyne Küçük* veyahut *Büyük* ve *Şaşık* sağ veya sol olmak üzere mütekarrib veya gayr-i mütekarrib olabilir. Alt kapağı gözün tabaka-i kuzahiye tamamen setr etmediği halde göz altında görünen tabaka-i mezkûrenin kısmî gözlere vermekte olduğu donukluğu zabt ve kayd edilmelidir. Gözlerin çukurları üstündeki kemiklerin *Düşük* veya *Mürtefi* olmak üzere ya *Basık* ya *Mürtefi* denilebilir Tabaka-i kuzahiyenin muhtelif rengine göre gözler 7 kısma taksîm edilir. Birinci *Sabbâğı olmayan* İkinci *sabbâğı Sarı* Üçüncü *sabbâğı Turuncu* Dördüncü *sabbâğı Kestane* Beşinci *sabbâğı Kestane dâireli* altıncı *sabbâğı Yeşil Kestane* Yedinci *sabbâğı Halis Kestane*.

İşbu yedi kısmı bebeği ihâta eden Hâle-inin nev'ine göre şu yolda taksîm olunur.

Birinci Kısım

Hâle-i Mavi Dâiresi	Hafif gümüşi
Hâle-i müsenna Donuk Dâiresi	Mavi
Hâle-i müsenna Açık sarı Dâiresi	Koyu Mavi Bebek mütevassî'
Hâle-i Mavi Dâiresi	Mutavassît Menekşe Moru
Hâle-i müsenna Donuk Dâiresi	Mutavassît Menekşe Moru
Hâle-i müsenna Donuk Dâiresi	Orta Menekşe Moru
Hâle-i Mavi Dâiresi	Koyu Laciverdi
Hâle-i şa'saali Donuk Dâiresi	Koyu Laciverdi
Hâle-i müsenna mütehaşşid Orta Sarı Dâiresi	Orta Laciverdi

İkinci Kısım

Hâle-i müsenna mütehaşşid Orta Sarı Dâiresi	Mavi yeşil donuk
Hâle-i müsenna şa'saali Orta Sarı Dâiresi	Sarı açık yeşil
Hâle-i müsenna şa'saali Orta Sarı Dâiresi	Açık Mavi
Hâle-i müsenna şa'saali Orta Sarı Dâiresi	Sarı açık Yeşil
Hâle-i mütehaşşid Sarı Donuk Dâiresi	Koyu menekşe moru
Hâle-i mütehaşşid şa'saali Orta sarı Dâiresi	Mutavassît menekşe mavi
Hâle-i mütehaşşid şa'saali Orta sarı Dâiresi	Koyu Yeşil -----* dâire kes- tane
Hâle-i mütehaşşid şa'saali Orta sarı Dâiresi	Koyu Yeşil-----* dâire kestane
Hâle-i müsenna Koyu sarı Dâiresi	Laciverdi sarı yeşil
Hâle-i müsenna mütehaşşid orta sarı Dâiresi	Laciverdi orta yeşil
Hâle-i müsenna mütehaşşid orta sarı Dâiresi	Laciverdi orta yeşil

* Tarafımızdan okunamadı. (Kaf, Sad, Elif, Ayın)

Hâle-i müsenna mütehaşşid orta turuncu Dâiresi Laciverdi koyu yeşil

Üçüncü Kısım

Hâle-i şa'saali Koyu sarı Dâiresi

Mutavassıt Orta menekşe
Mavi

Hâle-i mütehaşşid Orta turuncu Dâiresi

Koyu Mavi

Hâle-i şa'saali Orta turuncu Dâiresi

Sarı açık yeşil

Hâle-i mütehaşşid Açık turuncu Dâiresi

Mutavassıt Orta menekşe
Mavi

Hâle-i şa'saali Orta turuncu Dâiresi

Mutavassıt Sarı açık yeşil
hafif benekli

Hâle-i şa'saali Orta turuncu Dâiresi

Mutavassıt Orta yeşil

Hâle-i mütehaşşid müsenna Koyu turuncu Dâiresi Koyu Menekşe mavi

Hâle-i şa'saali Koyu turuncu Dâiresi

Laciverdi orta yeşil

Hâle-i mütehaşşid Koyu turuncu Dâiresi

Laciverdi sarı koyu yeşil

Dördüncü kısım

Hâle-i mütehaşşid orta kestane Dâiresi

Mutavassıt açık yeşil

Hâle-i şa'saali açık kestane Dâiresi

Kestane orta yeşil

Hâle-i şa'saali orta kestane Dâiresi

Açık sarı

Hâle-i şa'saali açık kestane Dâiresi

Orta açık yeşil

Hâle-i şa'saali orta kestane Dâiresi

Turuncu orta yeşil

Hâle-i şa'saali orta kestane Dâiresi

Açık kestane sarı

Hâle-i şa'saali koyu kestane Dâiresi

Laciverdi orta yeşil

Hâle-i şa'saali orta kestane Dâiresi

Laciverdi koyu sarı yeşil

Hâle-i şa'saali açık kestane Dâiresi

Laciverdi koyu yeşil

Beşinci Kısım

Hâle-i şa'saali açık kestane Dâiresi

Sarı açık yeşil

Hâle-i şa'saali açık kestane Dâiresi

Sarı açık kestane

Hâle-i şa'şaalı orta kestane Dâiresi	Sarı yeşil ortası
Hâle-i şa'şaalı orta kestane Dâiresi	Kestane sarı yeşil ortası
Hâle-i şa'şaalı orta kestane Dâiresi	Orta sarı yeşil
Hâle-i şa'şaalı açık kestane Dâiresi	Sarı yeşil ortası
Hâle-i şa'şaalı orta kestane Dâiresi	Laciverdi yeşil ortası
Hâle-i şa'şaalı koyu kestane Dâiresi	Laciverdi sarı ortası
Hâle-i şa'şaalı koyu kestane Dâiresi	Yeşil pek koyusu

Altıncı Kısım

Hâle-i şa'şaalı açık kestane Dâiresi	Kestane sarı açık yeşil
Hâle-i şa'şaalı orta kestane Dâiresi	Orta sarı Yeşil
Hâle-i şa'şaalı açık kestane Dâiresi	Orta Kestane
Hâle-i şa'şaalı orta kestane Dâiresi	Orta sarı Yeşil
Hâle-i şa'şaalı koyu kestane Dâiresi	Orta sarı Yeşil
Hâle-i şa'şaalı koyu kestane Dâiresi	Koyu kestane hârici sade fi
Hâle-i şa'şaalı koyu kestane Dâiresi	Kestane sarı açık yeşil pek koyusu
Hâle-i şa'şaalı koyu kestane Dâiresi	Kestane sarı koyusu
Hâle-i şa'şaalı pek koyu kestane Dâiresi	Pek koyu kestane

Gözün nev'i ve rengini tayîn etmek için memûr arkasını şafaka çevirerek eşkâli ahz olunacak şahıs karşısında yüzünü şafaka doğru ve şahıs gözlerini kendi gözleri içine tevcih ettirerek ve sol kaşının ortasını azıcık kaldırarak bebeğin tarafındaki Hâle-inin renk ve şekliyle Hâle-i muhitinin rengi tayîn edilecektir.

7- Burun: Mebdesinden cenâhların zâviyesine kadar olan tûlune nazaran *Küçük Pek Küçük Orta Büyük Pek büyük* denilir Burnun sırtının şekline göre *Çukur Amûdî Muhaddeb* yahut *Kemerli* ve *Muavvec* olabilir ve mürekkeb olarak *Çukur Muavvec Amûdî Muavvec* ve *Muhaddeb-i muavvec* Burnun ucunun mâiliyyetine nazaran *Çıkık müstevî* veya *Düşük* olabilir Burnun şekli yassı olabilir Eğer tabîi ise yalnız *Yassı* ve eğer muahharen bir hastalıktan

veya diğer bir sebepten yassılanmış ise *Ezik* denilecektir Burnun ucu sağa veya sola kıvrık olabileceği gibi ucu *Sivri* ucu *Kalın* ve *Guddeli* olabilir Burnun cenâhları *İnce* ve *Kalın* ve *Bitişik* veyahut *Açık* ve bazen bunları tefrik eden orta cidârından daha kısa olduğu halde keyfiyet derc edilecektir.

8- Kulak: Kulağın tûlune nazaran *Küçük Orta Büyük* ve *Pek büyük* denilir Kulağın kenarı helezon denilip helezon iki kısma münkasımdır Kısım-ı ulyâ ve arka kısım Kısım-ı ulyânın arzı *Küçük Orta Büyük* arka kısmı da tûlunun nisbetinde *Küçük Orta Büyük* olur. Kulağın helozon arka cihetine kafasından olan açıklığı nisbetinde *Açık Mutavassıt* ve *Merbût* denilir Kulağın fassı denilen kısım-ı ziri yanağına olan merbûtiyeti nisbetinde *Merbûti Açık* ve *Ayrılmış* tabirleriyle tayin ve tefrik edilir fassın tûlune göre *Küçük Orta Büyük* ve arzına göre de *Dar Mutavassıt* ve *Geniş* ve şekline göre *Sivri Beyzi* ve *Müdevver* olabilir Ve kulağın fassı üstünde yanağına merbût ve mukabil-i hinta denilen kısmı mâiliyeti nisbetinde *Müstevî mutavassıt* ve *Münharif* ve *Amûdî mutavassıt* ve *Çıkıntılı* olabilir bu cihetler eşkâl pusulasında derc edilir.

9- Ağız: Karşısında görüldüğü halde eski zâviyelerinden bir birinden vâki' olan mesâfesine nazaran *küçük orta büyük* ve iki dudağın uçlarında teşkil edildikleri zâviyelerinin mâil ve şekline nazaran zâviyeleri *Müstevî Yukarıya müteharrik Düşük* ve *Ağız kapalı* yahut *Açık* ve *Ön* üst veya alt dişlerinin *Açık* ve *Düşük* ve *Çıkık* *Pek geniş* *Pek uzun* tabirleriyle tayin ve tefrik edilir bir de dudakların şekline göre *İnce Kalın* ve *Sarsık*(sarkık) denilir.

10- Çene: Şekline göre *Müdevver* veya *Beyzi* ve mâiliyeti nisbetinde *Amûdî Çıkıntılı* içeriye mâil ve *Çukur* olabileceğinden ol-vechile dikkatle tefrik ve zabt edilecektir.

Vücûd: Vücûdun şekil ve sıkleti mecmûu itibariyle *Zayıfû'l-bünye Orta Dolgunca Tıknaz Pek iri kaviyyû'l-bünye* gibi tabîrâtla tefrik ve tayin edilecektir.

Alâmet-i Fârikası: Hâl-i tabîî hâricinde görünen ahvâliyle hastalıktan veya mecrûhiyetten hâsıl olabilen *çıban* ve *yara* nedbeleriyle vücûdunda bulunabilecek *Ben*'ler ve bâhusûs habishânelerde mücrimîn meyânında ve gemiciler arasında sûret-i mahsûsada döğülmüş envâ-i sûretlerin şeklini arz ve tûlunu göstererek mevcûd bulundukları mahallin kat'i bir sûrette tayin edilip kayd ve zapt edilecektir. Alâmet-i fârikasının zabtında evvelce başında sonra kollarıyla ellerinde ve göğüs ve arkasında ve ayaklarında görülecek ahvâli zabt ve kayd edilecektir.

Ek- II:

Parmak İzinin Teşhîs-i Adlî Hizmetinde Sûret-i Tatbîk ve İstimâline Dâir Talimâtname

Madde 1- Vilâyatta Daktiloskopi Şuabâtı teşkilâtına ve bunların umûr-ı idâre ve levâzımâtına ait muhâberât ile eşhâs hakkında takibât ve taharriyyât icrâsı misillû muâmelâtın tedkik ve rüyeti kemâkân Emniyet-i Umûmîyye Müdiriyyetine râci olmak üzere İstanbul Polis Müdüriyet-i Umûmîyyesi nezdinde *Kısm-ı Fennî* ünvânıyla teşkil dâire şimdilik Memâlik-i Osmaniyye âid bil-cümle Daktiloskopi muâmelâtına merkez ittihâz edilmiştir.

Madde 2- Memâlik-i Osmaniye dâhilinde Daktiloskopi tatbikâtı tesîs edilmiş olan bilumûm devâir-i zâbita müdiriyyet-i mezkûrece tertîb ve kabul edilmiş olan varaka-i mahsûsa-i matbû misillû aynı cesâmette parmak izi kartonları istimâl edeceklerdir.

Madde 3- Parmak izlerinin ahz ve zaptunda mücrimîn cinsi ve sinni hâiz-i tesîr olmayıp kadın ve erkek eşhâs-ı mücrimînin parmak izleri tevki-fen aynı tasnîfâta tâbi tutulacaktır.

Madde 4- Zâbita tarafından derdest olunan eşhâsdan umûmîyyet itibarıyla âti'z-zikr kesânın parmak izleri zapt edilir

1- Bir cürümden dolayı mehâkim-i umûmîyye veya husûsiyeden mahkûmiyyet-i cezâiyyeye duçar olan eşhâs

2- İtiyadî sûrette ikâ-i cürm etmekle maznûn kimseler

3- Ahvâl-i sâbıklarına cürmün sûret ve tarz-ı ikâ'ına veyahut fâil-i cürm olmalarına aaleb-i ihtimâl mevcûd olan maznûnîn-i sâire

4- Serseriler, ecnebî firârilere, mülteciler ve dâhil-i memlekette bir mahalden diğer mahalle veyahut memleket hâricine tard-ı teb'îd olunanlar ve sele

5- Derdest olunan bir kimsenin hüviyyeti tesbît edildiği zaman ismini yanlış olarak haber verdiği anlaşılıbda hakkındaki tahkikatın ikmâli hakiki ismin zâbitaca malûm olmasına mütevakkıf bulunan kimseler ve ahvâl-i fevkalâde de tayîn-i hüviyyet ve parmak izinin elde bulunması arzu olunan eşhâs

6- Mehâkim ve Müddeiumûmîlik makâmâtı tarafından bir mesele-i cezâiyyenin tedkik ve tahkiki için parmak izlerinin zaptıyla irsâli celb edilen kimseler, mechûlû'l-esâmî insan cesedleri

7- Kasabalarda zâbitaca şüpheli görünen veya köylerde dolaşıp hayvan hırsızlığı ile maznûn bulunan Kıptiler

8- Hâlleri dâimi-i tehlike görülen bilumûm mecânîn

9- Parmak izleri ahz olunmakla beraber bedeninin hâl ve cesâmeti gözleri ve saç ve sakal rengi ve bilhassa nâkabil-i tagayyür olan alâmât-i fârîka ve eşkâl dahi zabt ve tahrîr olunur.

Her parmak izi kartı üzerindeki mahall-i mahsûsa - şayed fotoğrafı atelyesi mevcûd ise -7/1 yedide bir nisbetinde cebheden ve yandan alınmış bir fotoğrafı da ilsâk olunur.

Madde 6- Daktiloskopi hizmetiyle mükellef bulunan bilumûm şuaabât-ı zâbita birinci defa olarak bir kimsenin parmak izlerini zapt ettikleri zaman iki kart fazla olarak ihzâr edip birini o dâirenin daktiloskopi dosyasında hıfz ve diğerini umûmî dosyada tasnîf ve hıfz olunmak üzere - tasnîf hânesi doldurularak - bilâtahrîrât doğrudan doğruya İstanbul Polis Müdüriyet-i Umûmîyyesi Kısım-ı Fennî Müdüriyetine ve parmak izi alınan şahıs diğer bir vilâyet ahâlisinden ise bir nüshası da vilâyet polis müdüriyeti daktiloskopi memûrluğuna irsâl eyler Parmak izi zabt olunan şahsın aynı künye ve eşkâl dâiresinde ve aynı idâre tarafından mazbût parmak izi kartı mevcûd ise 2. defa zabtından sarf-ı nazar olunabilir. Şu takdirde mahallî dosyasında mevcûd parmak izi varakasının zahrındaki hâne-i mahsûsa 2. cürmün derc ve tahrîriyle iktifâ ve şube-i merkeziyeye (2) numaralı varaka-i mahsûsa-i matbûa ile beyân-ı malûmât konulur Ve cürmün her tekrarında bu sûretle hareket olunur.

Madde 7- Bir şahsın hüviyyeti dâi-i şüphe görülür ve gönderilen kart üzerinde istifhâm alâmeti veyahut (hüviyyeti şüphelidir) vaz' ve tahrîr olunursa İstanbuldaki dâire-i merkeziye ol şahsın hüviyyetini tahkik etmek için gerek kendi umûmî dosyasında ve gerekse müdüriyetin diğer dosyalarında taharriyyât-ı lâzime icrâ edilecektir Ve eğer şahs-ı maznûnun ecnebî olduğundan veyahut beynelmîlel mücrimlere mensûbiyeti bulunduğundan şüphe edilir veyahut bu cihet dâire-i mürsele tarafından beyân olunursa bu takdirde zâbita-i ecnebîye devâiri nezdinde istilâmâtda bulunacaktır. Bu hâlde parmak izlerini evvela zabt eden dâire maznûnun lâ-ekall 4 nüsha parmak izi kartlarını ve fotoğraflarını çıkarıp şube-i merkeziyeye gönderecektir. Bu husûsda icrâ edilecek taharriyyât ve memâlik-i ecnebîye ile vuku bulacak muhâberâtın istihsâl olunacak netâyic taleb-i malûmât eyleyen dâireye müstacelen işâr olunacaktır.

Madde 8- Yedinci maddede beyân olunan ahvâlden mâadâ beynelmilel mücrimîn hakkında beyân olunacak tedâbir cümlesinden olmak üzere bu husûsda maznûn olan veyahut daktiloskopi devâiri tarafından lüzûm gösterilen eşhâsın parmak izi kartları ecnebî idâre-i zâbita merkezlerine irsâl olunacaktır.

Madde 9- Parmak izi kartlarının tanzîm ve tasnîfinde tesâdüf olunacak nevâkısın ikmâlî veya sehven tashîhi bilmuhâbere icrâ kılınır.

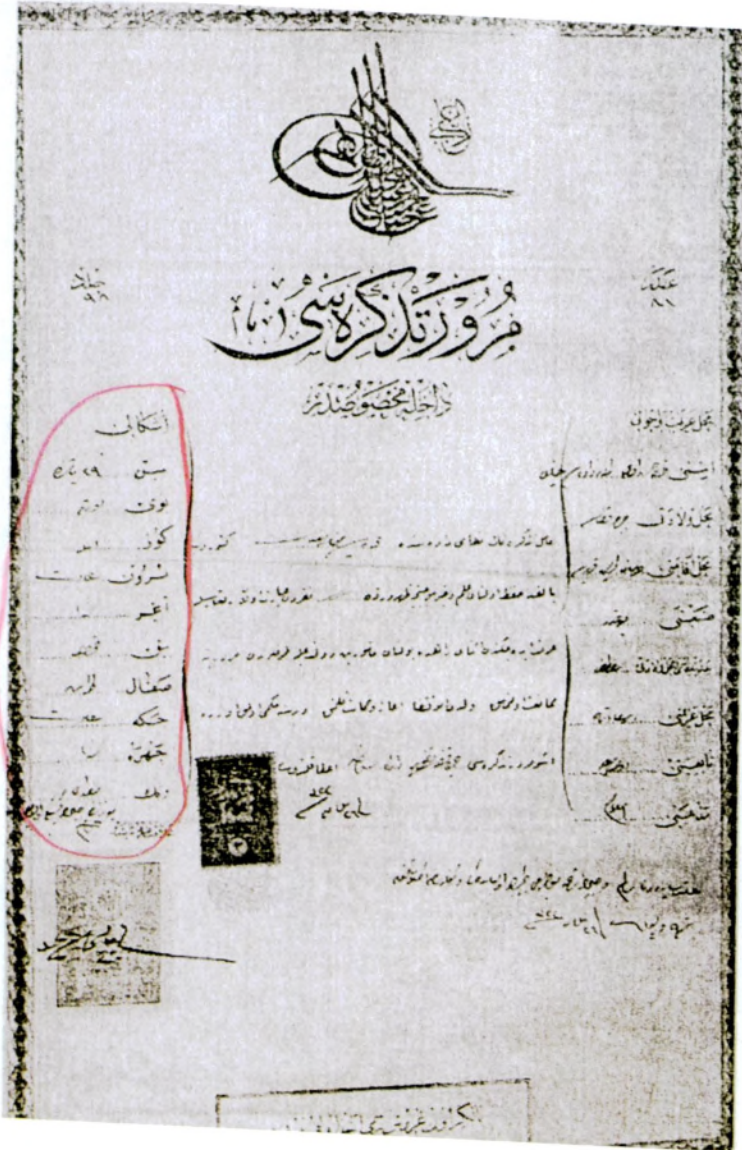
Madde 10- Şube-i merkeziyeye irsâl olunacak parmak izi kartları ile beraber her tarafa irsâl kılınmış olan (3) numaralı varaka-i eşkâliyenin bir nüshasını da kemâl-i dikkatle imlâ olup merbûten gönderilecektir.

Madde 11- Bilumûm parmak izi şubâtı ile mükellef olan devâir-i sâire her hafta nihâyetinde bir haftanın mesâîsini mübeyyin olmak üzere 4 numaralı numûneye muvâfık bir cedvel ile senenin ilk ve ikinci altı ayları nihâyetlerinde de umûmî istatistik cedveli göndermeğe mecbûrdurlar.

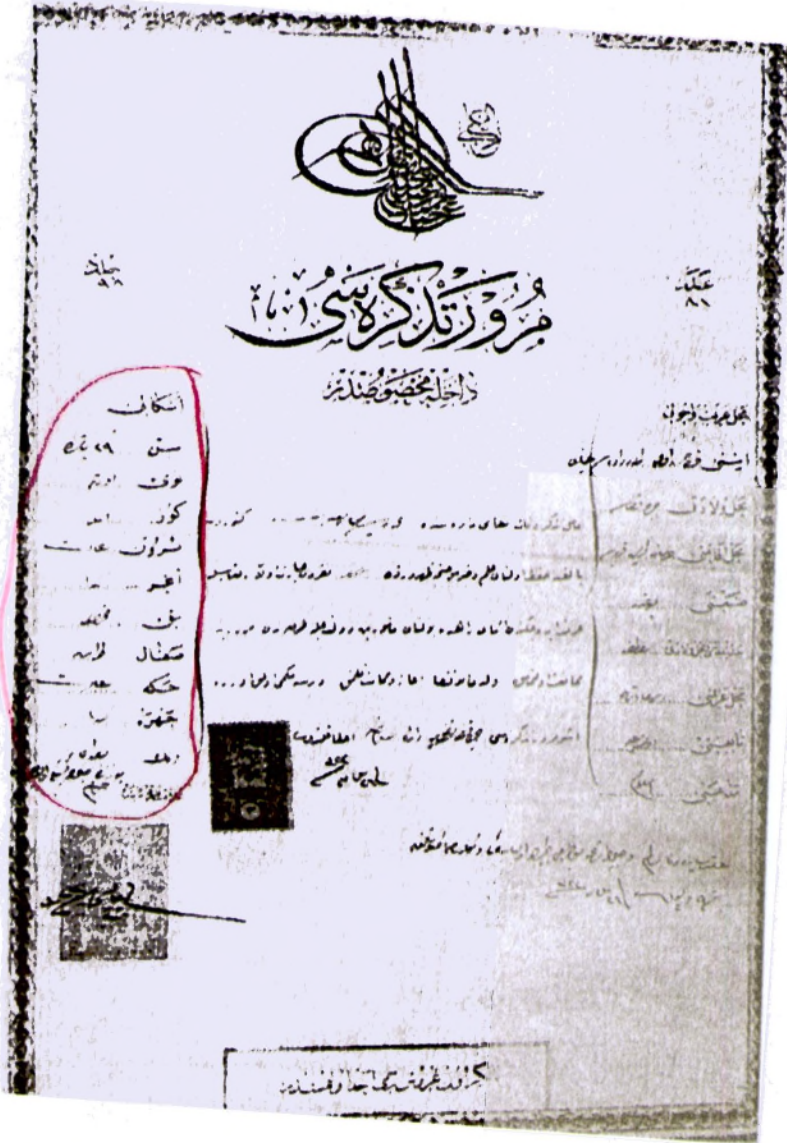
Madde 12- Bilumûm parmak izi şubâtı merbût numûnesine muvâfık olmak üzere bir kît'a cerâim defteri tutmakla mükellefdir.

Madde-i muvakkate- İşbu Talimâtname'nin tarih-i tebliğinden itibaren şimdilik vilâyât ve bazı Livâ merkezlerinde mevcûd parmak izi memûrları derhal ifâ-yı vazîfeye ibtidâr edeceklerdir. Bu memûrlar polis müdiriyetince sûret-i muvakkatede kendilerine refik olacak memûrlar ile birlikte evvela hapishâne ve tevkîfhâne ve nezârethânelerde mevcûd olup 4. maddede gösterilmiş olan eşhâsın lüzûmu kadar parmak izi kartlarını ahz u ihzâr ve bunlardan birer nüshasını şube-i merkeziyeye göndermekle vilâyât-ı sâire ahâlisinden olanlara ait fişlerin birer nüshası da o vilâyet polis müdiriyetine ve ecânib ile beynelmilel mücrimlere mensûb kesâna ait fişlerin birer nüshası da yine ayrıca şube-i merkeziyeye irsâl eyleyeceklerdir. Şube-i merkeziyeye ait her parmak izi (2) numaralı kart ile birlikte gönderilmesi elzemdir.

Ek III:

Ek IV:

Ek V:

Ek VI:

ه ايدر. مع هذا بومبشده دها ايلرى ليدرك مثلا ايدلين اويچ قسم علميهسى، ومله اشارت واره اولوو

(شكل ٦) صاغ قولاغك اولچومى

(شكل ٥) باشك عرضك اولچومى

Ek VIIa:

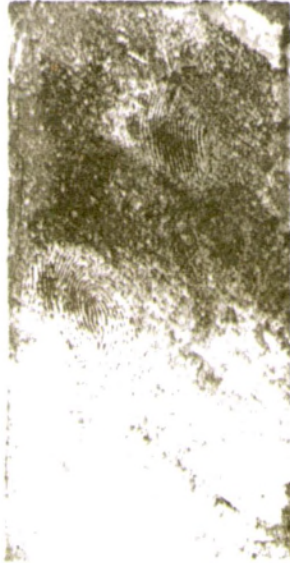
[illegible]

Sedat BİNGÖL

Ek VIII:

Ek IX:

Sedat BİNGÖL

Ek X:

Ek XI:

1-Sahtekarın Bileşimi 2-Katilin Bileşimi 3-Banka soyguncusunun Bileşimi 4- Hırsızın Bileşimi 5-Yankesicinin Bileşimi.

KIRIM'DA VE İDİL-URAL BÖLGESİNDE AÇLIK VE TÜRKİYE'DEN GİDEN YARDIM (1921-1922)

HAKAN KIRIMLI*

Rusya İmparatorluğu tarihinde kuraklıktan ve bereketsizlikten doğan kıtlıklar, hattâ büyük çaplı felâket mahiyetindeki açlıklar sıkça, âdetâ periyodik olarak görülürdü. Bunlar çoğunlukla iklim ve bölge şartlarına bağlı olarak ortaya çıkmakla birlikte, konjonktürel sosyal ve siyâsî gelişmeler de bu âfetlerde müessir olurdu. Rusya'da eski rejimin yıkılıp Bolşevik düzeninin tesisinden sonra meydana gelen 1921-1922 açlığı ise gerek yayıldığı arazinin genişliği, gerekse dûçâr olan insanların sayısı bakımından öncekilerle mukayese edilemeyecek derecede muazzamdı. Bu felâketi o döneme kadar dünya tarihinde karşılaşılmış en dehşet verici açlıklardan biri olarak telâkkî etmek yanlış olmayacaktır.

1920'lere girildiğinde eski Rusya İmparatorluğu'nun halkları zaten başka açılardan büyük felâketler ve acılar yaşamaktaydı. Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği yıkım, ihtilâlle ortadan kalkan Çarlık rejiminin yerini alan kaotik durum, sayısız millî ve siyâsî grupların birbirleriyle giriştiği son derece kanlı mücadeleler, haydutluklar ve salgın hastalıklardan herhangi biri zaten başlı başına büyük âfet mahiyetindeydi. Yaşanılan bölgeye göre, düzen ya tamamıyla kayboluyor ya da orada bir terör rejimi kuruluyordu. Sanayi, ticaret, ulaşım ve günlük hayatı düzenleyen hemen bütün unsurlar çökmüş haldeydi. 1920'nin sonlarında artık rakiplerinin çoğunu yenilgiye uğratmış ve eski imparatorluk arazisinin büyük kısmına hâkim olmuş durumdaki Bolşevik idaresi ise bu felâketli hâle çare olmaktan ziyâde uygulamalarıyla bunun aslî sebeplerinden biri olmuştu. Bolşeviklerin yürüttükleri acımasız “Kızıl Terör”, “sınıf mücadelesi”ni köye taşıma siyâseti ve “Savaş Komünizmi” yıkıcı mahiyetteydi. “Savaş Komünizmi” adı altında başta köylüler olmak üzere halka yüklenen son derece ağır külfetler ve uygulanan erzak müsâdereleri çoğu zaman tahıl üreticisinin hayatta kalmak için yahut tohumluk olarak ayırdığı zahire miktarının dahi elinden çıkmasına,

* Doç. Dr., Bilkent Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

dolayısıyla perişan olmasına yol açmıştı. Böyle bir haldeyken, bir de tabiat şartlarının istenildiği gibi gitmemesi, müthiş bir felâketi doğuracaktı. 1920 yazında görülen ve merkezi Rusya ile İdil (Volga) boyunda etkili olan geniş çaplı kuraklık ilk darbeydi. Kuraklık ertesi yıl da tekrarlanacaktı.¹

1921 ilkbaharında büyük bir açlığın bütün işaretleri görülmeye başlandı. Çok geçmeden açlık âfeti bütün İdil boyuna, Urallara ve bir müddet sonra da Don havzasına, Ukrayna'ya ve Kırım'a yayıldı. İki yıla yakın bir süre boyunca bütün bu bölgeleri kasıp kavuracak olan açlığa toplam olarak ne kadar nüfusun doğrudan maruz kaldığı hakkındaki rakamlar bir hayli tartışmalı olmakla birlikte, bu talihsiz insanların sayısının otuz milyonu çok geçtiği söylenebilir.² Açlık yüzünden hayatını kaybeden insanların toplam sayısı ise yaklaşık on milyon olarak hesaplanmaktadır. Bunlardan üçte biri doğrudan doğruya aç kalmak suretiyle ölürken, geri kalanları açlıkla son derece zayıflayan bünyelerinin çökmüş ortamda müthiş bir hızla yayılan hastalıklara dayanamaması neticesinde hayatlarını kaybettiler.³ Bundan da anlaşılacağı üzere, açlığın doğurduğu facialar yalnızca insanların yiyecek bir şey bulamamasından ve bundan dolayı kitleler halinde ölmesinden ibaret değildi. Günlük hayat düzeni de ortadan kalktığından, salgın hastalıklar, haydutluk, bakımsızlık ve ruhî çöküntü hızla yayılıyordu. Tek bir lokma bulabilmekten başka şey düşünemez hale gelen insanlar yenilebilecek ne varsa hepsini, hattâ normal şartlarda yenilmeyecek pek çok maddeyi tüketmekteydi. Yamyamlık vakaları yaygındı. En az açlığın boyutları ve kurbanların acıları kadar önemli bir diğer husus da, açlığa maruz kalan bölgelerin gerek nicelik gerekse nitelik itibarıyla Sovyet ülkesinin aslî tahıl üretim bölgeleri olmalarıydı. Diğer bir ifadeyle, buraların açlık dolayısıyla üretim yapamaması kendilerini olduğu kadar diğer bölgeleri de tehdit ediyordu.

Başlangıçta Sovyet hükûmeti siyâsî itibarına halel getireceği düşünceyle açlığı görmezlikten geldi. 1921 Temmuzu'na kadar açlığın varlığı bile Sovyetler tarafından resmen kabul edilmeyecekti. Halbuki, o sırada açlık çoktan ortalığı kasıp kavurmaktaydı. Neticede, Sovyet hükûmetinin son

¹ Harold H. Fisher, *The Famine in Soviet Russia. 1919-1923* (New York, 1927), ss. 496-500.

² Benjamin Weissman, *Herbert Hoover and Famine Relief to Soviet Russia: 1921-1923* (Stanford, 1974), s. 5; Richard Pipes, *Russia under the Bolshevik Regime* (New York, 1995), s. 411.

³ John Maynard, *The Russian Peasant* (New York, 1962), ss. 185-186.

derece âcîl ihtiyaç içinde olan milyonlarca aç insanın ancak küçük bir kısmına yardım edebileceği anlaşıldı.⁴

Dış Yardım

Kendi imkân ve metotlarıyla açlıkla başa çıkamayacağının bâriz bir şekilde ortaya çıkmasıyla, Moskova gayet gönülsüzce de olsa dış dünyadan yardım istemeye mecbur kaldı. Sovyet hükûmeti büyük çoğunlukla arasının iyi olmadığı dış ülkelere, özellikle de yakın zamana kadar fiili mücadele içinde bulunduğu Batı ülkelerine müracaat edebilmek için meşhur yazar Maksim Gorkiy'i araya koydu. Gorkiy, 13 Temmuz 1921'de dünya kamuoyuna hitaben bir mektup yayınlayarak, açlık kurbanlarına yiyecek ve ilaç yardımı çağrısında bulundu. Sovyet Hükûmeti'nin resmî açıklaması ise iki haftayı aşkın bir süre sonra geldi. Sovyet Rusya Dışişleri Halk Komiseri (yani Bakanı) Georgiy Çişerin imzasıyla 2 Ağustos 1921'de "Bütün Hükûmetlerin Başlarına" hitaben bir bildiri yayınlandı. Burada mevcut fecî durum dikkatle seçilmiş cümlelerle izah edildikten sonra, "Sovyet Hükûmeti'nin siyâsî maksatlar güdülmemek kaydıyla herkesin yardımını kabul edeceği" kaydedilmekteydi. Pek çok diğer Bolşevik gibi, Sovyet idaresinin lideri Vladimir Lenin de kapitalist güçlerden yardım istemekten hiç hoşnut olmadığı gibi, esasen onlardan her hangi bir yardım geleceğine de inanmıyordu. Ona göre, böyle bir yardım gelse bile bunda bir art niyet aramak gerekirdi. Lenin'in umduğu ve tercih ettiği yabancı yardım ancak Komünist Enternasyonal vasıtasıyla harekete geçirilecek olan "milletlerarası proletarya"dan gelebilirdi.⁵ Ne var ki, müteakip gelişmeler hiç de Lenin'in tahmin ve arzu ettiği gibi olmayacaktı. Bu arada, Sovyet Hükûmeti, geç de olsa açlık kurbanlarına yardım işini teşkilatlandırmaya girişti. Açlara yardım hususunda ülke çapında aslî teşkilat olmak üzere 1921 Temmuzunda "Açlara Yardım İçin Bütün-Rusya Kamu Komitesi" (*Vserossiiskiy Obşçestvennyy Komitet Pomoşçi Golodayuşçim*, kısaltması: *Pomgol*) kuruldu.

Gorkiy'nin çağrısı üzerine ilk harekete geçen o sırada A.B.D. Ticaret Bakanı (sonraki A.B.D. Başkanı) olan Herbert Hoover oldu. Hoover aynı zamanda dünyanın en büyük yardım teşkilatı olan Amerikan Yardım İdaresi'nin (*American Relief Administration*, kısaca *ARA*) de başkanıydı. Hemen Sovyet yöneticileriyle bir anlaşma imzalayan *ARA*, 1921 Eylül'ünde Sovyet Rusya'daki yardım faaliyetlerine başladı. Bir diğer anlaşma da 1921 Ağus-

⁴ Fisher, ss. 504-505; Weissman, ss. 3-6; Pipes, ss. 411-412.

⁵ Weissman, ss. 4-6.

tos'unda Moskova'da Sovyet hükûmet temsilcileri ve Cenevre Konferansı adına Rusya'ya Yardım İşleriyle İlgili Yüksek Komiser tayin edilen Norveçli tanınmış hayırsever Dr. Fridtjof Nansen arasında imzalanmıştı. İngiliz yardım kuruluşları, Çocukları Kurtarın Vakfı (*Save the Children Fund*), Dostlar Cemiyeti (*Society of Friends*, diğer adıyla Quaker Hareketi) ve İsveç Kızılhaçı Nansen tarafından imzalanan bu anlaşma kapsamında faaliyet göstereceklerdi.⁶ 1921 sonbaharında, Milletler Cemiyeti Cenevre'de düzenlediği toplantılarda Rusya'da açlığa maruz kalan insanlara yardım meselesini ele aldı. Neticede, Fransa'nın Rusya sâbık Büyükelçisi Joseph Naulens başkanlığında bir komisyon tesis edildi. Ancak Naulens anti-Bolşevik görüşleriyle tanınmış olduğundan Sovyet Hükûmeti komisyonun Rusya'ya girmesine müsaade etmedi. 6 Ekim 1921'de Büyük Britanya, Fransa, Belçika, İtalya, Almanya ve bir sıra diğer devletlerin temsilcileri Brüksel'de bir araya gelerek Rusya açlarına yardım meselesini görüştüler. Müzakereler neticesinde, Çarlık devri borçlarını kabul etmesi şartıyla Rusya'ya kredi açılmasına karar verildi. Çaresiz durumdaki Sovyet Hükûmeti bu şartı kabul etmek zorunda kaldı.⁷

Bu arada, açlığa ve yaşanan müthiş manzaralara ilişkin haberler de özellikle Batı basınında geniş biçimde yer almaktaydı. Bütün bu haberler, dünyada pek çok insanı ve teşekkülleri dehşete düşürerek, onları açlık kurbanlarına yardım için harekete geçmeye sevk etti. Açlık dönemi boyunca Sovyet Rusya'ya dünyanın pek çok ülkesinden yardım yağdı. Yardım gönderenler arasında Avrupa'nın hemen bütün memleketlerinin yanı sıra, Arjantin, Uruguay, Küba, Avustralya, Güney Afrika, İran, Afganistan ve başka ülkeler de yer almaktaydı.⁸ Açlık boyunca Rusya'da milyonlarca insan hayatını kaybetmiş ve daha fazlası müthiş acılar çekmiş ise de, ülke dışından gelen yardımlar felâketin çapının azaltılmasında hayatî rol oynamıştır. O dönemde Rusya'da faaliyet gösteren yabancı teşkilatlar arasında en önemlisi ve en büyük yardımı yapanı *ARA*'ydı. Bizzat Sovyet yetkilileri tarafından da teyid edildiği üzere, açlığın hüküm sürdüğü iki yılı aşkın bir süre içinde *ARA*'nın getirdiği yiyecek miktarı yaklaşık 540.000 tonu bulurken, faaliyetinin en üst seviyede olduğu esnada *ARA* on milyondan fazla insanı beslemekteydi.⁹ Kazan, Saratov, Orenburg, Samara, Simbirs, Ufa ve Kır-

⁶ Benjamin Robertson, *The Famine in Russia* (Londra, [1922]), ss. 4 ve 6.

⁷ Süleyman Rahimov, "Golod osobenno svirepstvoval v derevnyah ...", *Çasırlar Avazı-Eho Vekov* (Kazan), no.: 3/4 (1997), ss. 113-114.

⁸ A.g.m., s. 115.

⁹ Weissman, ss. 198-199.

rım'da faaliyet göstererek, mahallî halka gıda ve diğer yardımlar temin eden *ARA* istasyonları, 1923'ün Haziran-Temmuz aylarına kadar kesintisiz hizmet verdi.¹⁰ Diğer yabancı yardım teşkilatları da açlık dönemi içinde toplam iki milyon tonu aşkın gıda malzemesi temin ederek, yaklaşık üç milyon aç Sovyet vatandaşını beslediler.¹¹

Sovyet Rusya'da en şiddetli açlık felâketine maruz kalan ülkeler arasında çok sayıda Türk ve Müslüman nüfusun yaşadığı İdil boyu ve Kırım da yer almaktaydı. Gerçekten de, Samara ve Çelyabinsk vilâyetleri ile Volga Alman Muhtar Cumhuriyeti ve Başkurt Muhtar Cumhuriyeti (ki bu son iki muhtar cumhuriyetin birleşik toplam nüfus kaybı % 20.6 olmuştu) açlığın en ağır darbe indirdiği bölgelerdi.¹² Tataristan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde de durumun daha iyi olduğunu söyleyebilmek mümkün değildi.

İdil-Ural Bölgesinde Açlık ve Dış Yardım

1921-1922 kışında, İdil boyunda açlık en korkunç boyutlarına ulaşmıştı. Köylerde ve bilhassa da demiryollarından uzakta kalan mahallerde vaziyet tam bir faciaydı.¹³ Demiryolu hattı üzerinde az-çok yiyecek temininin mümkün olabildiği hallerde dahi, ormanlık bölgede yaşayan Başkurtlar ve hayvancılıkla uğraşan diğerleri buna ulaşabilmekten mahrumdu. Zira atları çoktan ölüp gitmiş ve kendi başlarına karla kaplı arazide istasyonlara gidecek mecalleri kalmamıştı.¹⁴

Yiyecek herşeyin tükenmesi çaresiz kalan insanları normal hallerde yenmesi düşünülemeyecek maddeleri yemeye icbar ediyordu. Ağaç kabukları, çeşitli otlar, yapraklar ve hattâ bir çeşit toprak bile yenmekteydi. Yabânî otları, ağaç yapraklarını yahut kabuklarını kullanarak bir çeşit "ekmek" pişirebilenler şanslı sayılıyordu. Eğer bu saydığımız malzeme "ekmeğin" somun halinde tutması için yeterli olmazsa, içine hayvan gübresi katılıyordu. Köpek, kedi, sıçan, sincap, kurbağa ve muhtelif kemirgenler gibi hayvanlar, hattâ irice böcek türleri yakalanıp yenilmekteydi.¹⁵ Meselâ, Baş-

¹⁰ Fisher, s. 395.

¹¹ Pipes, s. 417.

¹² A.g.e., s. 419.

¹³ Dr. Kozlov, "Otçyot o deyatelnosti rossiyskogo obşcestva Krasnogo Kresta v Tatrespublike", *Çasırlar Avazı-Eho Vekov* (Kazan), nos. 3/4 (1997), s. 132.

¹⁴ Andrey Yegorov, "Ademner Tudırğan Afet (1921 Yılğı Açlıq Faciğası)", *Tulpar* (Ufa), no.: 2 (Eylül-Ekim 1994), s. 52.

¹⁵ A.g.m.; Weissman, s. 3.

kurdistan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi'ndeki belgelerde, 1921-1922 kışında Belebey ilçesinde hamamböcekleri dâhil her türlü haşeratın yendiği anlatılırken, "lüks" kabul edilen kedi ve köpek etinin ise bulunduğu zaman kura ile paylaşıldığı kaydedilmektedir.¹⁶

Açlık her türlü insanî değerleri yok edecek ve akıl almaz dehşet sahnelerini yaşatacak boyutlardaydı. Bu ortamda yamyamlık vakaları da gayet yaygın hale geldi. O günlere ait resmî belgelerde, bizzat kendi çocuklarının, kardeşlerinin ve diğer aile fertlerinin etlerini yiyen cinnet geçirmiş bir çok insanlar hakkında teferruatlı bilgilere rastlamak mümkündür.¹⁷ Bu dehşet verici yamyamlık hadiselerinin yalnızca açlıktan ölmüş olanların cesetlerinin yenmesine münhasır olmadığını belirtmek gerekir. Bizatihi etini yemek maksadıyla insanların, özellikle de çocukların cinayete kurban gitmeleriyle de karşılaşılıyordu.¹⁸ Açlıktan çıldırma noktasına gelmiş binlerce köylü bir lokma yiyecek bulmak için evlerini terk ediyorlar, geride bıraktıkları çocukları ise kaçınılmaz olarak ölüme mahkûm oluyordu.¹⁹ Ebeveynlerin daha yavaş ve korkunç bir ölümden kurtarabilmek için çocuklarını öldürdüğü vakalar da görülmekteydi.²⁰

İlgilenecek insan yokluğundan dolayı içme suyu, kanalizasyon ve her türlü temizlik sistemlerinin çökmesi İdil boyunda ayrı bir felâkete yol açacak mahiyettedir. Meselâ, Kazan şehrinin sokakları bakımsızlıktan çöp, dışkı ve her türlü pislik içindeydi; lâğım vazifesi gören sarnıçlar taşmış, pis sular her tarafa yayılmıştı.²¹ Hal böyleyken, bölgeyi salgın hastalıkların kaplaması kaçınılmazdı ve öyle de oldu. Bu ortamda yiyecek kadar ilâç yardımı da bir zaruret haline geldi. Âdetâ çırlıçıplak yaşamakta olan binlerce insan için âcilen giyecek de gerekmektedir.

İdil boyuna *ARA* yardımı 1921 Eylül ayında ulaştı. A.B.D. Kongresi'nin Rusya'daki açlık kurbanları için 20 milyon dolar tutarında yardım yapmayı kabul etmesi *ARA*'nın faaliyetlerinin genişletilmesine âmil oldu. *ARA* bölgeye büyük miktarda gıda maddesi, giyecek ve ilâç temin etti. Ocak 1922 sonlarına gelindiğinde, İdil boyunda açlık çekilen hemen her yerleşim

¹⁶ Igor Narskiy, *Jizn v katastrofe. Budni naseleniya Urala v 1917-1922 gg.* (Moskova, 2001), s. 361.

¹⁷ Yegorov, ss. 52-53; Weissman, s. 7. O döneme ait, aile fertleri arasındakiler dahil pek çok yamyamlık vakasına ait resmî belgeler için, bakınız (Rahimov'un makalesinden hemen sonra) *Gasrlar Avazı-Eho Vekov* (Kazan), nos. 3/4 (1997), ss. 118-121.

¹⁸ Yegorov, s. 52.

¹⁹ Weissman, s. 7.

²⁰ Yegorov, s. 52.

²¹ Fisher, s. 88.

yerinde *ARA*'nın açtığı aşevleri çalışmaktaydı. *ARA* tarafından bölgeye getirilen gıda maddelerinin toplam miktarı Mayıs 1922 itibarıyla 5213 vagona (5 milyon pudan* fazla) ulaşmış bulunuyordu.²² İdil boyunca açlığın ortadan kaldırılmasında oynadığı hayati role rağmen, *ARA*'nın faaliyetleri elbette ki Sovyet yönetiminin siyasi kaynaklı şüphelerinden ve engellerinden muaf değildi. Bir ara, Tataristan'da *ARA* adına çalışan üç Rus görevli mahalli idareciler tarafından tevkif bile edildi. Bu üç görevli ancak *ARA*'nın gıda getirmeyi durdurma tehdidi karşısında serbest bırakıldılar.²³ *ARA* İdil-Ural Tatar diasporasının vatanlarındaki kardeşlerine yardım göndermesine de aracılık etmekteydi. Finlandiya'da yaşayan Tatar cemaati *ARA* vasıtasıyla İdil-Ural bölgesinde açlık çeken Müslüman din adamlarına, edebiyatçılara ve diğer aydınlara münferit olarak gıda paketleri yolluyordu. Bu yardımın ilk partisinin 1922 başlarında yerine ulaştığı ve üçüncü teslimatın da Ağustos 1922'da adreslerine vardığı anlaşılmaktadır.²⁴ Hemen hepsi açlık karşısında çaresiz bir durumda kalmış olan İdil-Ural Türk aydınları, edipleri, din adamları ve âlimlerine tam zamanında gelen bu yardım onlar için büyük bir minneti bâis oldu.²⁵

ARA, *Pomgol*, Rusya Kızılhaçı, Alman Kızılhaçı, İsveç Birleşik Komitesi ve bir çok diğer iç ve dış teşkilâtın yardım faaliyetleri açlığın azaltılmasında yararlı olduysa da, bütün bu gayretler felâketin kısa sürede ortadan kaldırılması için yeterli değildi. Kaldı ki, müteakip yıl için de hiç ümitli olunmamasını gerektiren işaretler görülmekteydi. Zaten, açlığın tükettiği insan gücünün yetersizliği yüzünden işlenebilen toprak miktarı pek az iken, gelecek yılın hasadının önemli bir kısmı da 1922 yaz aylarındaki kuraklıkla yanıp gidecek yahut solucanlar tarafından yenecekti.²⁶

Bütün bu gelişmeler karşısında, Sovyet hükûmetinin meseleyi ele alışı tarzı gerçekçilikten çok uzaktı. 1922 yaz aylarında, Sovyet basımında artık açlığın sona erdiğine ve gayet güzel bir hasat beklendiğine dair ümitli ha-

* 1 pud: 16,3 kilogram.

²² Rahimov, ss. 115-116.

²³ Weissman, s. 86.

²⁴ Abdullah Battal-Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Rızaeddin Fahreddinoğlu* (İstanbul, 1958), ss. 28-29.

²⁵ Bu yiyecek paketlerini alanlar arasında Rızaeddin Fahreddin, Musa Carullah Bigi, Keşafüddin Ter-cümâni, Cemaleddin Velidi, Alimcan Barudi, Hadi Atlâsi, Muhlise Bübi, Necib Asri, Fatih Kerimi, Abdurrahman Omer, Fatih Emirhan, Hasan Ata Abeşi, Muhiddin Kurbangali, Fatih Murtaza ve pek çok başka tanınmış şahıslar bulunmaktaydı. Yardım paketleri Finlandiya'daki Tatar cemaati adına Helsinki Camii İmamı Veli Ahmed Hekim tarafından gönderilmekteydi. Paketlerin gönderileceği insanların listesini Kazanlı aydın ve yazar Abdulbari Battal (Abdullah Battal-Taymas) hazırlamıştı. A.g.e., ss. 29 ve 51-54.

²⁶ Kozlov, s. 136.

berler yer alıyordu. Bu tür haberlerin aslında neye işaret ettikleri, açlığın ortadan kalkmasıyla Sovyet Rusya'nın tahıl ihracâtına başlayabileceğini ifade yahut ima etmesiyle açıklığa kavuşuyordu.²⁷ Bir başka ifadeyle, Sovyet idaresi en önemli döviz girdilerinden biri olan tahıl ihracâtının açlık gerekçesiyle kesintiye uğramasına bir an evvel son vermek arzusundaydı. Ancak, Sovyet hükûmeti tarafından bile gizlenmesi mümkün olmayan vakalar “açlığın sona erdiğine” dair resmî beyanları cerh etmekteydi. Buna rağmen, Moskova fertlere doğrudan açlık yardımından, “açlığın neticelerinin ortadan kaldırılması” politikasına geçtiğini ilân etti. Böylece, 15 Ekim 1922'de, *Pomgol*'un yerini *Posledgol* (tam açılımı: *Tsentralnaya komissiya po borbe s posledstviyami goloda* yani “Açlığın Neticeleriyle Mücadele Merkezi Komisyonu”) aldı. *Posledgol*'un vazifeleri listesinde yer alan tumturaklı ifadeler ve teorik kalemler bir tarafa bırakılırsa, fiiliyatta bu kuruluşun aslı işleri ekonomik idareye ve plânlamaya ait hususlardı.²⁸ Bir an önce genel sosyalist ekonomik hedeflere yönelmeyi gaye edinen ve bunun için de gereğinde mevcut durumun üzerini örtmekten kaçınmayan bu yeni politika, açlık çekilen yerlerdeki gerçekler karşısında muazzam bir karmaşaya ve yetersizliklere yol açtı.

Kırım'da Açlık ve Dış Yardım

Sovyet Rusya'nın diğer bölgeleri açlıkla perişân olurlarken, bir müddet için Kırım bu felâkete karşı âdetâ bağışık gibi görünmekteydi. Zaten, bereketli toprağı ve egzotik imajıyla bu “Yeşil Ada”ya açlığı yakıştırabilmek de kolay değildi. Ne var ki, Rusya İç Savaşı'nda her açıdan yıkıma uğramış ve hâlâ daha toparlanabilmekten çok uzak bir halde olan Kırım henüz açlık yok iken de yeteri kadar derde sahipti. 1917 yılından itibaren muhtelif müddetlerde yarımadanın tamamına veya bir kısmına Kırım Tatar milli güçleri, Bolşevikler, Alman ordusu, İtilâf Ordusu (Fransız ve Yunanlılar), Rus Kadetler, General Anton Denikin ve General Pyotr Wrangel'in kumandalarındaki “Beyaz” Rus orduları hâkim olmuşlardı. Üç yıllık süre içinde küçük yarımada her türlü kanlı yağma ve talana sahne olmuş, en son olarak da “Beyaz” ordunun son kalesi durumundayken tamamen kuşatma şartları altında yaşamıştı.

²⁷ Charles Edmondson, “An Inquiry into the Termination of Soviet Famine Relief Programmes and the Renewal of Grain Export, 1922-23”, *Soviet Studies* (Abingdon, Oxfordshire), Cilt: XXXIII, no.: 3 (Temmuz 1981), ss. 371-372.

²⁸ A.g.m., ss. 375-376..

Nihayet, Kasım 1920'de Bolşevik orduları Kırım'ı tamamen ele geçirdiler. Bolşevik hâkimiyetinin tesisiyle birlikte, "Kızıl Terör" ve "Savaş Komünizmi" politikaları Kırım'da da uygulamaya kondu. Bu politikalar Sovyet Rusya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi yarımada da son derece ağır baskı ve katliamları getirdi. Kırım'da Bolşevik idaresinin öncelikleri çökmüş durumdaki ekonomiyi ayağa kaldırmaktan ziyade "sınıf düşmanları"nı yok etmek ve ahali arasında propaganda faaliyetleri yürütmeye yöneldi. Yarımada da çok sayıda askerî birliğin bulunması da mevcut şartlar altında ekonomiye büyük yük teşkil etmekteydi. Bolşevik rejiminin özel üretimi, pazarları ve geçmişteki ekonomik ilişkileri ortadan kaldırması, Yalıboyu'nda bağıcılığı millileştirmesi ve iç turistlerin gelmez olması Kırım'ın iktisadî vaziyetini daha da kötüleştirdi.²⁹

Herşeye rağmen, şiddet fırtınalarının nispeten yavaşlamasıyla birlikte, 18 Ekim 1921'de Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin teşekkülü gelecek için ümit verici bir gelişme olarak görünüyordu. Yeni muhtar cumhuriyette Kırım Tatarları "yerli halk" (*korennyy narod*) statüsünde, yani muhtariyetin aslî sahipleri olarak gösteriliyorlardı. Rejimin ana prensibi olan "şekilde millî, özde sosyalist" mahiyet Kırım için de geçerli olmakla birlikte, Kırım Tatarları açısından bir şekilde kendi kimlikleriyle ifade edilen bir idarî yapının kurulması geleceğe iyimserce bakılmasını mümkün kılıyordu. Hele, Bolşevik dönemi öncesinden kalma millî aydın tabakasının en azından başlangıçta yeni rejim bünyesine kabul edilmeleri bu iyimserliği destekliyordu.

Sovyet Rusya'da açlığın yaşandığı diğer bölgelere nazaran, açlık öncesi yıllarda Kırım'da iklimin daha iyi gittiği söylenebilirdi. Kırım yarımadası 1920 yılında pek hasat bereketsizliğiyle karşılaşmamıştı. Hattâ Kırım'ın bazı bölgelerinde normalin üzerinde ürün elde edilmişti. O yıl yarımada da yaklaşık yedi milyon pud hububat fazlası mevcuttu.³⁰ Ne var ki, bu tabii bereket tablosu diğer faktörlerle tamamen ortadan kaldırılacaktı.

1920 yılının büyük kısmı boyunca, önce General Anton Denikin'in ve sonra da General Pyotr Wrangel'in ordularını ve Bolşeviklerin önünden kaçarak bu son "Beyaz Ordu" kalesine sığınan yüz binlerce mülteciyi besleyebilmek için Kırım'ın imkânları sonuna kadar zorlandı. O günlerin "Be-

²⁹ Rüstem Hayali, *Oçerki istorii obşestvenno-političeskoj i kulturnoj žizni Krimskih tatar v XX veke* (Akmescit, 2008), ss. 128-129.

³⁰ Fisher, s. 276.

yaz" Kırım'ı, anarşiye, yolsuzluklara ve salgın hastalıklara (bilhassa lekeli tifüs) teslim olmuş durumdaydı. Yarımada "Beyazlar"ın eli sopalı rejimi Kasım 1920'de yerini Bolşeviklerin acımasız "Kızıl Terör"üne bıraktı. Yeni Bolşevik idaresinin uygulamaya koyduğu vergiler, müsadereler ve tenkil tedbirleri bilhassa kırlık kesime büyük darbe vurdu. En azından 1921 sonbaharına kadar uygulamada kalan "Savaş Komünizmi" şartlarında hareket serbestisi, mal mübadelesi ve pazar sistemi tamamen ortadan kaldırıldı. Bu şartlar altında haydutluk da fevkalâde yaygındı. 1920 hasadının yedi milyon pudluk üretim fazlası kısa zamanda silinip süpürüldü. 1921 hasadı ise normalin çok altında olacaktı. Nihâî darbe ise tabiatın geldi. 1921 yazının olağanüstü sıcak ve kurak geçmesinin doğurduğu bereketsizlik, çekirge istilâsı ve vakitsiz yağışlar hasadın çok kötü olmasına yol açtı.³¹ Üretilen hububat miktarı olması gerekenin sekiz buçuk milyon pud altındaydı.³² Elde pek az yedek hububat kaldığından başka, Sovyet Rusya'nın zaten açlık çekmekte olan diğer bölgelerinden de bir şey umabilmek mümkün değildi. Bizzat bazı Sovyet çevrelerinin dahi tenkit ettiği üzere, gerek Moskova'daki gerekse Kırım'daki idareciler gerekli tedbirleri almakta son derece başarısız kalmışlardı.³³

Ağustos 1921'de Kırım'da durumun vehâmeti apaçık ortaya çıktı. İronik bir şekilde, Moskova'nın talimatıyla Akmesit'de İdil boyundaki açlara yardım komitesinin (*Pomgol*) teşkili de aynı ayda gerçekleşti.³⁴ Kaderin cilvesi olarak, İdil boyu açları için kurulan bu yardım komitesi bilâhare Kırım'ın bizzat kendisi için faaliyet gösterecek olan *Pomgol*'un nüvesini oluşturacaktı. Aynı günlerde, Moskova Kırım'daki yetkilileri İdil boyundan açlık kurbanlarını, şu cümleden özellikle de Tatar çocuklarını Kırım'a almaları hususunda sıkıştırmaktaydı. Dahası, yarımada yüksek oranlı vergilerin tahsili ve hattâ mahallî ürünlerin ihracı da sürdürülmekteydi.³⁵

Kırım'daki açlık ilk olarak düzenli gelir kaynaklarına sahip olmayan Çingeneler arasında ortaya çıktı. Onları takiben, güneydeki hemen hiç tahıl üretilmeyen dağlık bölgelerde yaşayan Kırım Tatar köylüleri açlıkla karşı-

³¹ A.g.e., s. 278; Vyaçeslav Georgiyeviç Zarubin-Aleksandr Georgiyeviç Zarubin, "Golod v Krmu (1921-1923)", *Alto* (Akmesit), nos.: 1-4 (1995), s. 34.

³² "Doklad predsedatelya TsK Pomgola na vtoroy Vsekrımskoy Tatarskoy Besspartıynoy Konferentsii", *Gosudarstvennyy Arhiv Avtonomnoy Respubliki Kırım* (Kırım Muhtar Cumhuriyeti Devlet Arşivi - Bundan sonra *GAARK* şeklinde gösterilecektir) (Akmesit), fond R-151, opis' 1, delo 1, l. 163.

³³ Said, "Eto vmiranie tseloy natsii", *Žizn Natsionalnostey* (Moskova), nos.: 6-7 (12-13) (141-142) (14 Nisan 1922), s. 11; K. Sorin, "V Krmu", *Žizn Natsionalnostey* (Moskova), no.: 1 (7) (136) (25 Şubat 1922), s. 9.

³⁴ Fisher, s. 278.

³⁵ Zarubin-Zarubin, s. 35.

laştılar. Açlıktan ilk ölüm vakası Kasım 1921'de kaydedildi. Açlık öylesine bir süratle yayıldı ki, Aralık 1921 sonunda ölüm sayısı 1500 veya 2000'e ulaştı.³⁶ O sırada artık açlık yarımadaının kuzeyindeki bozkır (çöl) bölgesine de yayılmış, böylelikle Kırım'ın tamamını sarmış durumdaydı. Köylüler çaresizlik içinde şehirlere kaçıyorlardı. Kırım MSSC idarecilerinin teşebbüsüyle 1 Aralık 1921'de Kırım Açlara Yardım Merkez Komitesi (*Pomgol*) kuruldu. Kırım mahalli idaresinin Kırım'ın resmen açlık bölgesi ilân edilmesi hususunda Moskova'ya yaptığı çağrılar cevapsız kaldı. Halbuki yardım alabilmek, vergi muafiyeti ve diğer özel muameleleri elde edebilmek için resmen açlık bölgesi ilân edilmiş olmak şarttı. Kırım'ın resmen açlık bölgesi ilân edilmesinin gecikmesinde, merkezî Sovyet idaresini hasat miktarı hakkında şişirilmiş rakamlarla yanıltmış olan Kırım istatistik idaresinin de bir ölçüde vebali vardı. Kırım *Pomgol*'unun ve açlıkla ilgili diğer hükûmet dairelerinin iş işten geçene kadar aldıkları tedbirler de çok yetersiz kalacaktı.³⁷

4 Ocak 1922'de, Sevastopol, Yalta ve Canköy *okrug*ları (ilçeleri) resmen "kötü hasat" (*neurojajnye*) bölgeleri ilân edilebildiler.³⁸ Moskova'nın bütün Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti arazisini "açlık bölgesi" ilân edebilmesi ancak 16 Şubat 1922'de gerçekleşebildi.³⁹ Artık çok geçti. Binlerce insan sokaklarda ölmekteydi. Resmen açlık bölgesi ilânına kadar Kırımlıların ne merkezî hükûmetten, ne de yabancı yardım teşkilatlarından hiç bir yardım almaksızın kendi başlarının çaresine bakmaları beklenmişti. Yarımada-daki zaten pek kısıtlı olan kaynaklar çoktan tükenmiş durumdaydı.

1922'nin ilk ayları içinde Kırım'da açlık dehşet verici boyutlara ulaştı. Açlıktan aylık ölüm sayısı Ocak 1922'de 10.000'e, Şubat'ta 21.000'e ve (Kırım açlığının en kötü ayı olan) Mart'ta da 28.000'e ulaştı. 1922'nin Şubat ve Nisan ayları arasında, yarımada nüfusunun bilfiil üçte ikisi açlık çekmek-

³⁶ A.g.m.; Fisher, s. 278.

³⁷ Said, s. 11; Zarubin-Zarubin, s. 35. Kırım *Pomgol*'unun ilk başkanı Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) Kırım *Oblast* Komitesi Sekreteri vazifesini yürütmekte olan A. İ. İzrailoviç oldu. 1922 yılı Şubat ayının ortalarında, Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkezi İcra Komitesi Başkanı Yuriy Gaven Kırım *Pomgol* başkanlığını da üstlendi. Gaven'in Kırım *Pomgol*'daki Başkan Yardımcısı B. S. Şvedov'du. Kırım *Pomgol* Merkez Komitesi'nin Kırım Tatar üyeleri arasında tanınmış şair ve dilci Bekir Sıtkı Çobanzâde, Ziraat Halk Komiseri (Bakanı) Ümer İbrahimov ve Selim Memetov da yer almaktaydı.

³⁸ Zarubin-Zarubin, s. 35.

³⁹ "O priznanii Krimskoy Avtonomnoy Respubliki golodayuşim rayonom", *Byulleten Tsentralnoy Komissii pomoşçi golodayuşim VTsIK* (Moskova), nos. 5-6-7 (Şubat-Nisan 1922), s. 43. Bu kararname Bütün-Rusya Merkezi İcra Komitesi Başkanı Mihail Kalinin'in ve Bütün-Rusya Merkezi İcra Komitesi Sekreteri Abel Yenukidze'nin imzalarını taşımaktaydı.

teydi.⁴⁰ Resmî kaynaklar Nisan ayında Kırım'daki günlük açlıktan ölüm sayısını 1.500 ilâ 1.600 olarak vermektedir.⁴¹ Açlıktan en ağır darbelere maruz kalan bölgeler, ahâlisinin hepsi aç durumda olan Yalta *okrugunun* tamamı ile Sudak, Karasubazar, Kezlev (Yevpatoriya), Bahçesaray, Kökköz ve Balaklava *rayonları*ydı.⁴² Bu bölgeler yarımada'daki Kırım Tatarlarının en yoğun olduğu yerler olduğundan, durum onlar açısından özellikle vahimdi. Nisan 1922'ye ait raporlarda Karasubazar rayonundaki bazı köylerin şimdiden nüfuslarının yarısını kaybetmiş bulundukları kaydediliyordu. Ahâlisinin ezici çoğunluğu Kırım Tatarı olan Bahçesaray'da ve çevresindeki yirmi köyde günde yaklaşık 250 ilâ 300 kişi ölmekteydi. Ölüm oranlarının müteakip aylarda da bu şekilde devam etmesi halinde bütün Kırım sâkinlerinin üçte birinin, Kırım Tatarlarının da % 50 ilâ 70'inin yok olacağı tahmin edilmekteydi.⁴³ Kırım Tatar halkının neredeyse tamamı açlık çekmekteydi. Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkezi İcra Komitesi Başkanı Yuriy Gaven, yaşanan durumu "bütün bir milletin ölümü" olarak tasvir ederken mübalâğa etmiyordu.⁴⁴

Kırım'daki bu felâket günlerinin şahitlerinden olan Merkezi *Pomgol* üyelerinden İ. L. Kramnik Akmescit'te gördüklerini şöyle naklediyordu:

Çingenelerle meskûn olan Çingene mahallesindekilerin hemen hepsi ölüp gitti. İnsansız sokaklarda yürümek korku veriyor. Aç çocuk kitleleri şehirde dolaşarak döküntüleri topluyorlar; acı dolu "Amca, bir ekmekcik ver" yalvarışları bir dakika bile durmuyor. Halk açlık sahnelerine alıştı. Akmescit pazarında ölen genç bir Tatar'ın can çekişirken çıkardığı çığlık, ölenlere kayıtsızca sırtını çeviren satıcıların ve müşterilerin sesleri arasında kaybolup gidiyor.⁴⁵

Açlığın Kırım'da meydana getirdiği dehşet dolu sahneler İdil boyu ve Ukrayna'dakilerden farklı değildi. Kırım'da da yenilebilir herşey, şu cümleden her türlü evcil hayvan yenilip tüketildi. Kediler, köpekler ve vahşî hayvanlar da rastlanıldığı yerlerde avlanıp yenilmekteydi.⁴⁶ Olayları

⁴⁰ Viktor Yeremeyevîç Barançenko, *Gaven* (Moskova, 1967), s. 120. Zarubinler biraz daha farklı ölüm rakamları vermektedirler: Ocak: 8.000, Şubat: 14.413, Mart: 19.902, Nisan: 12.753. Bununla birlikte, onlar da o dönemdeki belgelerde atıfta bulunan istatistik verilerin hem karışık, hem de tam olmaktan uzak olduğuna işaret etmektedirler. Zarubin-Zarubin, s. 35.

⁴¹ Said, s. 11; "Kırmısaya respublika", *Žizn. Natsionalnostey* (Moskova), no.: 8 (14) (143) (26 Nisan 1922), s. 5.

⁴² Zarubin-Zarubin, s. 35.

⁴³ "Kırmısaya respublika", s. 5.

⁴⁴ Said, s. 11.

⁴⁵ Dmitriy Sokolov, *Oçerki po istorii političeskih repressiy v Kırımı (1917-1941 gg.)* (Sevastopol, 2009), s. 40.

⁴⁶ Barançenko, s. 120.

yaşayanlardan birisi, kesilen köpeklerin etinin açıkça satıldığına şahit olduğunu nakletmektedir.⁴⁷ Yamyamlık vakalarıyla da sıkça karşılaşıl-maktaydı.⁴⁸ Aç köylüler son bir ümitle şehirlere koşuyorlarsa da, burada ancak kendi ölümlerini buluyorlardı. Sokaklar, yol kenarları ve demiryolu istasyonları çürümeye yüz tutmuş cesetlerle ve terkedilmiş çocuklarla doluydu.⁴⁹ Mart 1922'de Sevastopol'den ayrılan bir İngiliz kadın, görevi cesetleri toplamak ve gömmek olan bir tanıdığının "her gece yalnızca ana caddelerde aşıktan ölmüş kimselere ait yaklaşık 60 cesetle karşılaştığını bildirdiğini" yazmaktadır.⁵⁰ İdil boyunda olduğu gibi Kırım'da da asgarî temizlik şartlarının yetersizliği veya büsbütün yokluğu yaygın salgın hastalıklara yol açmaktaydı. Tifo, tifüs ve kolera çok yaygındı. Kolera bilhassa Kefe (Feodosiya) ve Kerç'de büyük bir tehlike halindeydi.⁵¹

Açlık kaçınılmaz olarak ahlâkî değerlerin de çökmesine yol açtı. Fahişelik büyük ölçüde arttı. Sokaklarda bir parça ekmek için kendini satan çok sayıda kadın görebilmek mümkündü.⁵² Açlıkla ilişkili haydutluk vakaları sıradan durumdaydı. Esasen, Kırım'da gerek Rus İç Savaşı esnasında gerekse ondan hemen sonra, hem siyâsî hem de gayri-siyâsî karakterdeki çetecilik ve haydutluk vakaları çok yaygındı. Bolşevik rejiminin bu olguyu ortadan kaldıracı için başvurduğu şiddet tedbirlerinin hiç biri yeterli olmamıştı. Şubat 1922 başlarında, "Haydutlukla Mücadele İçin Olağanüstü Troyka" ve özel silâhlı müfrezeler kuruldu.⁵³ Siyâsî karakterdeki çeteler ancak Mayıs 1922'de genel af ilân edilmesiyle ortadan kaldırılabildiler. Ne var ki, açlık her türlü haydutluk olgusunu beslemekteydi.⁵⁴ Aç insanların soyulmaları, hattâ bu esnada öldürülmeleri ve sayısız hırsızlık vakaları açlık döneminin sıradan günlük olaylarındandı. Bu gibi suçların failleri halk

⁴⁷ Maksut Arançılı, "Maksut Arançılı'nın Hatıraları" (elyazması, 25 Aralık 1982'de Ankara'da kaydedilmiştir, yazarın yedindedir), s. 3.

⁴⁸ "Memorandum on conditions in Crimea based on information furnished by Madame Zelinskaia, an Englishwoman, who has recently arrived from Sevastopol on the 27th March [1922]", *The National Archives* (İngiltere Milli Arşivi-Bundan sonra *NA* şeklinde zikredilecektir) (Londra), F.O. 371/8178; Zarubin-Zarubin, s. 36; Barançenko, s. 120.

⁴⁹ Sorin, s. 9.

⁵⁰ "Memorandum on conditions in the Crimea ..."

⁵¹ Barançenko, s. 125; Said, s. 11; [Aynelhayat], Recai Sanay (Haz.), *Kızıl Rusya'da Bir Türk Kadını* (İstanbul, t.y.), s. 82

⁵² Barançenko, s. 120.

⁵³ "Svodka no.: 18 N.K.V.D. Kırımskoy Respubliki", *Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Federatsii* (Rusya Federasyonu Devlet Arşivi - Bundan sonra *GARF* şeklinde zikredilecektir) (Moskova), f. R-393, op. 35, d. 589, l. 252; S. N. Nadinskiy, "Borba kırımskoy partorganizatsii za vosstanovlenie narodnogo hozyaystva (1921-1925 gg.)", *Borba bolşevikov za uproşenie soetskoy vlasti, vosstanovlenie i razvitiye narodnogo hozyaystva Kırma* (Akmescit, 1958), s. 138.

⁵⁴ Barançenko, s. 123

tarafından yakalandıklarında derhal oracıkta öldürülmekte veya feci şekilde dövölmekteydiler.⁵⁵

1922 yaz başlarında, Kuban bölgesinden gelen çekirgelerin istilâsı Kırım tarımını vuran yeni bir âfet oldu. Tarlaları işlemek için insan gücünün en fazla gerekli olduğu bir zamanda, Kırım'da 300.000 kadar insan açlık çekmekte ve çalışabilecek takatte bulunmamaktaydı. Bu durumda, 1922 hasadı ancak toplanmasını müteakip bir kaç aya yeterli olabilecek miktarda kaldı.⁵⁶ Yazın biraz yavaşlar gibi görünen açlık, 1922 güzünde tekrar geri döndü. Kasım 1922'de açlıktan ölümler yine görölmeye başlandı. Aralık 1922'ye kadar açlık çeken insanların sayısı 150.000'e ulaştı.⁵⁷ Sovyet Rusya'nın diğer bölgelerinden çok daha uzun süren Kırım açlığı 1923'de ortadan kaldırılabilirdi.

Açlığın Kırım'da sebep olduğu genel tahribat devâsâ boyutlardaydı. Kırım İstatistik Dairesi'nin verilerine göre, 1921 yılında yarımada'nın nüfusu 719.531 kişi iken, bu rakam 1923'de 569.500'e düşmüştü.⁵⁸ Açlıktan ölenlerin sayısı 100.000'in üzerindeydi.⁵⁹ Ölüm vakalarının yarısından çoğu köylerde vuku bulmuştu ve kurbanların yaklaşık % 60'ı Kırım Tatarlarıydı. Çok sayıda insan da Kırım'dan kaçmak zorunda kalmış veya tahliye edilmişti. Resmî kayıtlara göre bu şekilde Kırım'ı terk eden insanların sayısı 19.132 kişidir.⁶⁰ Açlık yüzünden Karasubazar'ın nüfusu % 48, Eskikırım'ınki % 40,9, Kefe'ninki % 35,7 ve Sudak'ınki de % 36 azalmıştı. Yarımada'nın güneyindeki dağlık bölgeki bazı köylerin halkının hemen tamamı ölmüştü.⁶¹ Hal böyleyken Kırım ziraatı da 1922'de bir felâket yaşadı.⁶² Çalışabilecek insan ve hayvan kalmadığından çok sayıda tarla ekilmeden ve sürölmeden kaldı. Neticede, en çok ihtiyaç duyulduğu bir dönemde hasat

⁵⁵ *A.g.e.*, s. 120; Arancılı, s. 3; Nadinskiy, s. 137.

⁵⁶ Barançenko, ss. 125 ve 128; "Report sent to Dr. Frick at Berlin from Monsieur Yavoroff, member of International Russian Relief Committee, 21 July 1922", *NA* (Londra), F.O. 371/8150.

⁵⁷ Zarubin-Zarubin, s. 38.

⁵⁸ Nadinskiy, s. 137.

⁵⁹ Veli İbraimov, "Pyat let Sovetskoy vlasti v Krimu", *Ves Krim. 1920-1925* (Akmescit, 1926), s. VI; Barançenko, s. 128.

⁶⁰ İbraimov, s. VI. 1923'den sonra Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkezi İcra Komitesi Başkanı vazifesine getirilen Veli İbraimov 1927'deki bir açıklamasında 1921-1922 açlığı esnasında hayatını kaybeden Kırım Tatarlarının sayısının yaklaşık 76.000 olduğunu belirtecekti. Zarubin-Zarubin, s. 38.

⁶¹ Zarubin-Zarubin, s. 38.

⁶² 1922'de Kırım tarımındaki kayıpların derecesini şu rakamlar bütünüyle yansıtmaktadır (1916 rakamları % 100 olarak kabul edilmek suretiyle): Toplam ekilen arazi miktarında % 24; kişi başına düşen tahıl miktarında % 25,4; iş atlarında % 36,1; iş öküzlerinde % 36; ineklerde % 78; koyunlarda % 62,4; domuzlarda % 10,4. İbraimov, s. VI.

da son derece yetersiz oldu. Bir bütün olarak tarımdaki yıkımla birlikte, Kırım ekonomisinin çok önemli ürünleri ve emek-yoğun kültürler olan bağcılık ve tütüncülük de çöktü.⁶³ Bunun da Kırım ekonomisine vurduğu darbe çok büyüktü.

Kırım'daki açlık esnasında, özellikle de âfetin başlangıcında ve en korkunç aylarında yardım çalışmaları kurbanların acılarını dindirmeye yeterli olmaktan çok uzaktı. Bilhassa açlığın başlangıç döneminde açlık çeken köylüler tamamen kendi başlarının çaresine bakmak zorunda kaldılar. Merkezî bir yardım teşkilatının kuruluşuna kadar, açlığa nispeten daha az maruz kalmış köylerde kendiliğinden teşkil edilen yardım komiteleri komşularına el uzatabilen yegâne birimlerdi.⁶⁴ Asli yardım kurumu olarak Kırım *Pomgolu* teşkil edildiğinde merkezden pek fazla yardım beklenemeyeceğinin idraki içindeydi.⁶⁵ Kırım *Pomgolu* yalnızca mahallî imkânlardan ne kalabilmişse onlara ve muhtemel dış yardımlara bel bağlayabilirdi. Nakit para (altın) yahut barter yoluyla yurtdışından tahıl ithali şart ise de, bunun için gereken fonlar o gün için mevcut değildi. Kırım tütünü ve şarabı karşılığında Rusya'nın diğer kesimlerinden hububat temini teşebbüsleri de başarılı olamadı. Bu durumda, Kırım *Pomgolu* yurtdışından tahıl ithalini mümkün kılacak bir fon oluşturabilmek maksadıyla aç insanlara altın ve değerli eşyalar karşılığında tahıl satmaya başladı.⁶⁶ Bu maksatla, kasaba ve şehirlerde özel satış istasyonları açıldı.⁶⁷ Halkın elinde kalan ne kadar altın varsa bu yolla toplandıktan sonra, bakır karşılığında tahıl satılmaya başlandı. Elde bakır da kalmayınca döşek doldurmakta kullanılan devetüyleri (ulpaqlar) dahi bu işte kullanıldı. Böylelikle, açlık kurbanları ellerinde kalan son işe yarar malları da ellerinden çıkarmaktaydı.⁶⁸ Bu şekilde toplanan değerli mallar karşılığında merkezî Sovyet ticaret organları vasıtasıyla ülke dışından hububat satın alınıyordu. Bu gibi ithalat deniz aşırı ülkelerden de yapılmaktaydı.⁶⁹

⁶³ Nadinskiy, s. 137; Barançenko, s. 128.

⁶⁴ Barançenko, s. 121.

⁶⁵ K., "Vtoraya sessiya Krimtsik'a", *Jizn Natsionalnostey* (Moskova), no.: 5 (11) (140) (1 Nisan 1922), s. 8.

⁶⁶ Said, s. 11.

⁶⁷ Barançenko, s. 122.

⁶⁸ Arançılı, s. 2.

⁶⁹ Barançenko, ss. 121 ve 123. Meselâ, 18 Temmuz 1922'da, Ukrayna Dış Ticaret (Vneştorg) kurumu adına bir Norveç gemisi Arjantin'den 5000 pud çavdar ve buğday getirdi. "Kırım Limanlarında", *Yeni Dünya* (Akmescit), 25 Temmuz 1922.

Kaynak temin etmek için başvuru ilk metotlardan biri bütün yurttaşlara konulan özel bir vergiydi.⁷⁰ *Pomgol* mahallî halkın ve özellikle de “toplumun pasif kesimleri” olarak nitelendirdiği tüccarlar, mülk sahipleri gibilerinin ellerinde kalabilmiş olan servetlerinden sonuna kadar yararlanmayı teklif etmekteydi. *Pomgol*’un teklifleri arasında bütün taşınabilir mallara vergi konulması ve katedrallerden değerli eşyaların müsadere edilmesi de bulunmaktaydı.⁷¹ Esasen, açlık Bolşeviklere her zamanki günah keçilerinin yani sağ kalabilmiş olan az sayıdaki burjuvaların, küçük tüccarların ve ruhânîlerin boğazını daha da sıkabilmeleri için fırsat vermişti. Mâbetlerde kalabilmiş son kıymetli eşyaları da alabilmek için özel bir emir çıkarıldı. Direnmeye kalkışan ruhânîlere karşı sert tedbirler uygulandı.⁷² Bunlara rağmen, kiliselerden fazla bir şey elde edebilmek mümkün olmadı. Zira bu gibi değerli eşyalar önceki müsaderelerde çoktan alınıp götürülmüştü. Ticaretle uğraşanlara ve küçük burjuvalara çocukların tayınları için özel bir vergi konuldu.⁷³ *Okrug* (ilçe) idareleri mahallî pazarlara gelen mallar ve ticarî faaliyetler üzerine vergiler koydu.⁷⁴ Nispeten hali-vakti yerinde köylülerin (yani *kulakların*) evlerinde aramalar yapıldı.⁷⁵ Bu gibi aramalarda yiyecek maddelerinin bulunması halinde bunlar derhal müsadere edildiği gibi, sahipleri de şiddetle cezalandırılmaktaydı. Kırım’daki tarihi saraylarda ve malikânelerde bulunan paha biçilmez sanat eserleri ve diğer antika eserler de müsadereye maruz kalmaktaydı.⁷⁶ Bu durumdan dehşete düşen tarihi abideleri korumakla görevli devlet memurları ve âlimler Gaven’e müracaat ederek bu uygulamanın durdurulmasını istediler.⁷⁷

Kırım *Pomgol*u şehirlerde ve köylerde bedava yemek noktaları açmayı üstlenmişti. *Pomgol* ve diğer yardım kurumları nezdinde önceliği âfetten en büyük darbeyi yemiş olan çocuklar almaktaydı. Şubat 1922 itibarıyla, Kırım *Pomgol*u 10.000 ilâ 12.000 çocuğu (ki bu rakam yarımadaadaki açlık çekmekte olan çocukların ancak % 5’ine tekabül etmekteydi) ve 30.000 yetişkini

⁷⁰ Barançenko, s. 120.

⁷¹ K., s. 8.

⁷² Barançenko, ss. 120-121.

⁷³ Said, s. 11.

⁷⁴ “Kırım”, *Byulleten Tsentralnoy Komissii pomoşçi golodayuşçim VTSIK* (Moskova), nos. 5-6-7 (Şubat-Nisan 1922), s. 72.

⁷⁵ Nadinskiy, s. 137.

⁷⁶ Zarubin-Zarubin, s. 37.

⁷⁷ Barançenko, s. 125. Esasen, Kırım’daki bilim adamlarının hayat şartları da gayet kötüydü. Bunlara yardım maksadıyla Sevastopol’deki Tolstoy Enstitüsü’ndeki bir grup profesör tarafından A. Şçerbak’ın başkanlığında özel bir yardım komitesi kurulmuştu. “Kırım Açlarına Muavenet”, *Vakit* (İstanbul), 24 Mayıs 1922.

beslemektedir.⁷⁸ Her ne kadar çocuklar için “yüksek kalorili” tayınlar belirlense ve özel barınaklar açılrsa da bunlar yeterli olmaktan çok uzaktı. Açlık çeken çocukların ezici çoğunluğu bu gibi “tesislerden” mahrum olduktan başka, söz konusu barınaklar en sağlıksız şartlarda ve tıklım-tıklım dolu bir halde faaliyet göstermekteydiler. Bu pis ve havasız sığınaklarda çocuklar için pek az bakım ve ihtimamdan söz etmek mümkündü. Salgın hastalıkların çok yaygın olduğu barınaklarda “her gün cesetler kütük gibi yığılmakta ve şehir dışına götürülmekteydi”.⁷⁹ Bu türden bir çocuk hastanesinin normal kapasitesi 45 kişi iken orada tam 560 çocuk bulunmaktaydı. Dahası, çocuklar için “özel yüksek kalorili” tayınlar günlük 100 gramı ancak biraz geçebilmektedir.⁸⁰

Kırım dışından hemen hiç bir yardımın temin edilemediği ve Kırım açlığının en şiddetli olduğu dönemde (Mart 1922), açların çoğunluğu tamamen kendi kaderlerine terk edilmiş durumdaydı.⁸¹ Kırım *Pomgol*u Nisan 1922'de açlık çeken Kırımlıların ancak % 25'ini ve Mayıs'da ise % 35'ini doyurabilmekteydi.⁸² Kırım *Pomgol*u Haziran 1922'de yaklaşık 200.000 tayı dağıtabilmekteyse de,⁸³ açların asgarî 370.000 tayına ihtiyaçları olduğu göz önünde bulundurulduğunda, *Pomgol*'un dağıttığı bu rakamın hâlâ gereken miktarın çok altında olduğu anlaşılır.⁸⁴ Bütün Sovyet ülkesindeki değişikliğe paralel olarak Kırım *Pomgol*u da 19 Ekim 1922'de adını *Posledgol*'a çevirdi ve 16 Ağustos 1923'e kadar mevcudiyetini sürdürdü.⁸⁵ Haziran 1923'de, hâlâ daha devlet tarafından beslenmekte olan 150.000'i aşkın çocuk ve yaklaşık 12.000 yetişkin mevcuttu. Yetimlerin ve bakımdan mahrum çocukların sayısı 25.000'e ulaştıktan başka, 17.000 kadar da malûl ve yoksul ile sayısı 15.000'i bulan işsiz vardı.⁸⁶

Sovyet Rusya'nın diğer bölgelerinden yardım teminini kolaylaştırabilmek üzere, Kırım MSSC nispeten daha iyi durumdaki Ukrayna, Gürcistan

⁷⁸ “Kırım”, *Byulleten Tsentralnoy Komissii pomoşçi golodayuşçim VTsIK* (Moskova), nos. 5-6-7 (Şubat-Nisan 1922), s. 72; Barançenko, ss. 122 and 124.

⁷⁹ Said, s. 11.

⁸⁰ “Kırım”, *Byulleten Tsentralnoy Komissii pomoşçi golodayuşçim VTsIK* (Moskova), nos. 5-6-7 (Şubat-Nisan 1922), s. 85.

⁸¹ Zarubin-Zarubin, s. 35.

⁸² Barançenko, s. 124.

⁸³ Nadinskiy, s. 136.

⁸⁴ Bu rakam Dr. Nansen'in teşkilatının bir görevlisi tarafından verilmişti. “Kırım'da Açlık”, *Vakit* (İstanbul), 21 Temmuz 1922.

⁸⁵ Zarubin-Zarubin, s. 35.

⁸⁶ A.g.m., s. 38.

ve Azerbaycan Sovyet cumhuriyetleriyle ve Moskova vilâyetiyle irtibatlandırılmıştı. Sovyet hükûmetinin merkezî organlarının yanısıra, sözünü ettiğimiz bu bölgelerin kurumlarının ve halklarının Kırım'a yardım temin etmeleri öngörülmekteydi.⁸⁷ Bu meyanda, Ukrayna Kızılhaçı 15 Şubat ve Mayıs 1922 tarihleri arasında Kırım'a 20.000 pud kadar muhtelif gıda maddeleri gönderdi. Ukrayna'nın Kremençuk (Kermençik) vilâyeti de 1922 baharında üç tren dolusu yiyecek malzemesi yardımında bulundu.⁸⁸ Ocak-Eylül 1922 döneminde, Sovyet Rusya'nın diğer bölgelerinden Kırım'a toplam 318.091 pud tahıl nakledildi.⁸⁹

Kırım hükûmeti Tarım Halk Komiseri Ümer İbrahimov başkanlığında bir heyeti yardım temin etmeleri ricasıyla Gürcistan ve Azerbaycan'a gönderdi. Kırım heyeti bu ülkelerin hükûmetlerinden çalışanların maaşlarından ve ücretlerinden Kırım açları menfaatine kesmekte oldukları yardımların miktarlarının artırılmasını rica etti.⁹⁰ Ümer İbrahimov Bakü'de bulunduğu sırada, Mayıs 1922 başlarında Akmesit'de toplanan İkinci Bütün-Kırım Tatar Partisizler Konferansı, Azerbaycan Cumhuriyeti Halk Komiserleri Şûrâsı'na hitaben bir müracaat kabul etti ve bunu telgrafla İbrahimov'a bildirdi. Yuriy Gaven'in ve Partisizler Konferansı Başkanı Osman Derenayırılı'nın imzalarını taşıyan bu metin karakteristiktir:

Kırım'ın açlık çeken köylüleri adına, Bütün-Kırım Tatar Partisizler Konferansı kardeş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin emekçilerine dehşetli açlık felâketiyle mücadelede âcil yardım çağrısında bulunmaktadır. Kırım'da 400.000'i aşkın insan yani nüfusun % 60'ından fazlası açlık çekmektedir. Şu ana kadar yaklaşık 75.000 kişi açlıktan hayatını kaybetmiştir ki bunlardan 50.000'den fazlası Tatardır. Kırım Tatar halkının beşte birinden fazlası açlıktan ölmüştür. Azerbaycan'ın kendisinin de gıda temininde güçlükler çektiğini hesaba katarak, Konferans gıda dışında Azerbaycan'da bol miktarda bulunan ürünlerle yani petrol, benzin vs. gibi mallarla yardım yapılmasını rica eder.⁹¹

Konferans'ın dikkate değer kararlarından birisi de Balkanlardaki Kırım Tatar diasporası arasında bağış toplanması maksadıyla buralara üç

⁸⁷ A.g.m., s. 37.

⁸⁸ Nadinskiy, s. 136.

⁸⁹ Zarubin-Zarubin, s. 37.

⁹⁰ "Kırmıska respublika", s. 5.

⁹¹ "Rezolyutsiya po dokladu tov. Gavena", *GAARK* (Akmesit), fond R-151, opis' 1, delo 1, l. 165 ve arka sayfası.

kişilik bir Kırım Tatar heyeti gönderilmesinin talebiydi. Konferans, Gürcistan Halk Komiserleri Şûrâsı'nın (Bakanlar Kurulu'nun) Kırım'a yaptıkları yardımlardan dolayı Gürcü halkına Kırımlıların minnetlerini ifade eden bir beyannameyi kabul etti. Benzeri bir mesaj arkasında Komintern'in bulunduğu "Milletlerarası İşçi Yardım Komitesi"ne (*Mejrabpom*) de gönderildi.⁹² Ne var ki, yardım ricalarına Azerbaycan'dan gelen cevapta Azerbaycan'ın kendisinin açlık çekmekte olduğu belirtilerek buradan kayda değer bir yardım beklemenin mümkün olmadığı ifade edilecekti.⁹³

Sovyet rejiminin abartıyla vurguladığı sembolik siyâsî önemi bir tarafa bırakılırsa aslında *Mejrabpom*'un temin edebildiği dış yardım âcil ihtiyaçlar göz önüne alındığında çok yetersizdi. Bununla birlikte, Kırım'daki açlık felâketiyle başa çıkabilmek ancak Sovyetler Birliği dışından yardım teminiyle mümkün olabilirdi. Diğer açlık bölgelerinde olduğu gibi, Kırım'daki açlara en büyük ve önemli yardım hiç şüphesiz yine *ARA*'dan gelmiştir. Ne var ki, *ARA*'nın yardım eli Kırım'a oldukça geç uzanabilecekti.

Kırım'ın en fazla gıda yardımına ihtiyaç duyduğu dönemde *ARA* Volga boyuna gönderdiği gıda malzemesinin boşaltılması için Kırım yarımadasının güneyindeki Kefe limanını kullanmaktaydı. Meselâ, 28 Şubat 1922'de, zahire yüklü büyük bir Amerikan gemisi Volga boyuna yollanmak üzere yükünü Kefe limanında boşalttı. Getirilen bu zahire yardımının bir kısmının Kırım'ın aç halkına bırakılması yönünde ne Kefe'deki *ARA* liman görevlilerine, ne de *ARA*'nın Moskova'daki merkezine Kırım yahut Moskova'daki yetkililerden bir talep gelmedi.⁹⁴ *ARA* faaliyetlerinin Kırım'a da uzanması çok daha sonra gerçekleşebilecek ve yarımada *ARA* yardım çalışmaları ancak 13 Mayıs 1922'de başlayabilecekti. *ARA*'nın Kırım'daki faaliyetleri açların beslenmesi, gıda bağıışı ve tıbbî yardım gibi hususları ihtiva etmekteydi.

Kırım'daki mahallî yetkililer *ARA*'yı sevinçle karşıladılarsa da, bu Amerikan kurumunun faaliyetlerine kuşkuyla yaklaşan Moskova'dan gönderilen irtibat memurları problem çıkartmaktaydı. Şu cümleden, açlık çeken insanlara yardım etmekten ziyade Bolşevik göz açtırmazlığını muhafazayla ilgilenen bu gibi memurlardan birisi kendisini "öncelikle bir Kızıl Ordu generali, sonra bir Komünist Parti üyesi ve ancak ondan sonra bir yardım

⁹² Aynı yerde.

⁹³ "Kırmaskaya respublika", s. 5.

⁹⁴ Fisher, s. 279.

görevlisi" olarak tarif ediyordu. *ARA*'nın Kırım'daki besleme hizmetleri Haziran 1922'de başladı. Aradan bir ay geçmeden *ARA*'nın Kırım'da doyurduğu insan sayısı 95.300'ü buldu.⁹⁵ Kırım'daki *ARA* Müdürü Edward Fox'un belirttiği üzere, yarımada'daki faaliyetlerinin en yoğun olduğu dönemde *ARA* yaklaşık 146.000 çocuğu doyurmakta, 700 besleme istasyonunu işletmekteydi. O sıralarda Kırım'da 150 kişilik idarî personeli olan *ARA*'nın mahallî besleme istasyonlarında 3.000 kişi çalışmaktaydı. *ARA* Kırımlı çocukları 14 ay, yetişkinleri de dört ay süreyle beslemiştir.⁹⁶ Kırım'daki faaliyetlerinin ikinci yılında *ARA* çalışmalarını güneye teksif ederken, onunla irtibatlı olan ve Vatikan tarafından gönderilen Katolik Misyonu da Kezlev (Yevpatoriya) bölgesinde yardım faaliyetlerini yürütüyordu.⁹⁷

ARA'nın yanısıra Kırım'da on bir yabancı yardım teşkilatı daha faaliyet göstermekteydi. Bununla birlikte, bunlardan hiç birisinin faaliyetinin çapını *ARA* ile mukayese etmek mümkün değildir.⁹⁸ Nansen Anlaşması'na uygun olarak, Kırım'da Dr. Nansen Misyonu ve Mennonitler de çalışmaktaydı. 1 Ağustos 1922 itibarıyla, Nansen Misyonu günde 20.000 çocuğu ve 12.000 yetişkini doyururken, Mennonitler ise 20.000 çocuk ve 10.000 yetişkine gıda temin ediyordu.⁹⁹ Kırım'ın yerli Alman halkı da Almanya'daki soydaşlarından yardım celbetmişti. Sovyet Rusya'daki açlık çeken Almanlara gıda yardımında bulunan Alman *Feit* misyonu Kırım'a 170.000 pud hububat, 100 vagon dolusu mısır, 50 vagon dolusu baklagiller ve 20 vagon dolusu da darı gönderdi.¹⁰⁰ Ayrıca, Amerikan Yahudi Birleşik Dağıtım Komitesi (*Joint Distribution Committee*, kısaca *JDC* yahut "*Joint*"), Amerikan Quaker Hareketi ve Papa'nın Katolik Misyonu ile Hollanda ve İtalyan Kızılhaçları da Kırım açlığının ileriki safhalarında muhtelif yardımlar temin etmiştir.¹⁰¹

Açlık çeken Kırımlılara bir diğer yardım da Türkiye Hilâl-i Ahmeri vasıtasıyla Anadolu'dan gelecekti. Gerek açlığın muazzam boyutları, gerekse

⁹⁵ A.g.e., ss. 279-280.

⁹⁶ "Missiya miloserdıya. Pismo direktora *ARA* v Kırımı Mistera Foksa", *Tavrıçeskie vedomosti* (Akmescit), no.: 10 (Mart 1992). 1 Eylül 1922 itibarıyla, *ARA* Kırım'da 117.276 yetişkini, 42.293 çocuğu ve 3.100 hastayı beslemekteydi. Zarubin-Zarubin, s. 37.

⁹⁷ Fisher, s. 280. Katolik Misyonu'nun gelişinde Kırım Tatar siyaset adamı Cafer Seydahmet'in rolüne aşağıda değineceğiz.

⁹⁸ Barançenko, s. 121.

⁹⁹ "International Committee for Russian Relief. High Commissariat of Dr. Nansen. Information no.: 30. Geneva, August, 30th, 1922", *NA* (Londra), F.O. 371/8150, s. 30.

¹⁰⁰ Barançenko, s. 122.

¹⁰¹ Zarubin-Zarubin, s. 37.

de diğer dış yardımlar göz önüne alındığında miktar itibarıyla oldukça mütevazı kalan bu yardım "Yeni Türkiye"nin tarihinde fazla dikkat çekmemiş, ancak gayet mânâlı ve benzersiz bir sayfayı teşkil etmektedir.

Kırım Tatarları ve Türkiye

Türkiye, Kırım ve Kırım Tatarları için daima fevkalâde özel bir önemi haiz olmuştur. Osmanlı Türkiye'si Kırım tarihinde çok önemli bir rol oynamış olduğundan başka, buranın yerli halkı olan Kırım Tatarları Anadolu ve Balkanlar'daki Türklere linguistik, dinî ve kültürel açılardan en yakın Türk halkıydı. Dahası, 1783'de Kırım'ın Rusya tarafından istilâ ve ilhakını müteakip yüzbinlerce Kırım Tatarı hiç durmayan bir süreç halinde Osmanlı İmparatorluğu'na göç edegelmişti. Bu muazzam muhaceret dalgalarının neticesinde Osmanlı İmparatorluğu'na göçmüş olan Kırım Tatarlarının sayısı vatanlarında kalabilenleri kat kat aşmış ve Kırım Tatarları Kırım'da azınlık haline gelmişlerdi. Rusya ve Osmanlı İmparatorlukları arasındaki siyâsî duvarların varlığına rağmen, Kırım Tatarları her zaman Türkiye'ye büyük ilgi gösterirler ve oradaki gelişmeleri takip etmeye çalışırlardı. XIX. yüzyıl sonlarında ve XX. yüzyıl başlarında Kırım Tatarlarının millî uyanış devrini yaşamaları ve Rusya İhtilâli'nin getirdiği gelişmeler neticesinde 1917-1918 yıllarında bağımsız bir Kırım Tatar devletinin teşekkül noktasına gelmesi, Türkiye ve Kırım Tatarları arasındaki ananevî bağlara yepyeni boyutlar kazandırmıştı. Kırım Tatarlarının Türkiye'ye yönelik ilgi ve sempatilerinin tezahürleri Kırım'da Bolşevik idaresinin tesisinden sonra bile devam etmekteydi. Bunda, Rus İhtilâli'nin ve İç Savaş'ın en korkunç dönemlerinden sağ çıkmayı başarabilmiş olan Kırım Tatar milliyetçi aydınlarından bir çoğunun Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Sovyet idaresine dâhil edilmelerinin de önemli rolü vardı.

Bu bakımdan, açlık felâketinin en karanlık günlerinde Kırım'ın Türkiye'den yardım istemesi şaşırtıcı değildi. 2 Şubat 1922'de, Kırım MSSC Merkezi İcra Komitesi Prezidyumu açlık çeken Kırımlılara yardım çağrısıyla Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bir heyet gönderilmesi kararını kabul etti.¹⁰² Bu karar Kırım MSSC Merkezi İcra Komitesi'nin 2-4

¹⁰² "Protokol no.: 14. Zasedaniya Prezidiuma Tsentralnogo İspolnitelnogo Komiteta Kr. A.S.S.R. Fevralya 2-go dnya 1922 goda", *GARF* (Moskova), f. R-393, os. 35, d. 589, l. 5.

Mart 1922 tarihlerinde yapılan ikinci birleşiminde tasdik edildi.¹⁰³ Buna göre, Ankara'ya gönderilecek heyet Hasan Sabri Ayvazov ve Mahmut Nedim'den oluşacaktı.¹⁰⁴ Hasan Sabri Ayvazov 1917 İhtilâli öncesindeki dönemde Kırım Tatar millî hareketlerinin en tanınmış isimlerinden biri olup, 1917'de Kırım Tatar Millî Kurultayı'nın eş-başkanlığına seçilmişti. Ayvazov Kızıl Terör'ün ilk dalgasından sağ çıkmayı başardı. 1920'lerin başlarında Kırım Tatar aydınlarının desteğine ihtiyaç duyan Sovyet rejimi bu aydınların Bolşevik olmayışlarını o an için göz ardı edebilmekteydi. Nitekim, o dönemde Ayvazov da yeni idare içinde kendine yer bulabildi. Aynı durum Kırım'daki cedit geleneğinden gelen genç milliyetçi aydınlardan Mahmut Nedim için de geçerliydi.¹⁰⁵ Türkiye'ye olan sevgisi iyi bilinen ve Türkiye'de pek çok nüfuzlu bağlantıları olan Hasan Sabri Ayvazov gibi bir şahsiyetin Ankara'ya heyet başkanı olarak gönderilmesi gayet yerinde bir karardı. İlginç olan şuydu ki, Birinci Dünya Savaşı'nın son aylarında anti-Bolşevik Kırım Bölge Hükûmeti'nin İstanbul'daki elçisi de aynı Ayvazov'du.¹⁰⁶

Kırım MSSC Merkezî İcra Komitesi'nin İkinci Birleşimi bir de "Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Müracaat" kabul etti. Söz konusu Müracaat, erken dönem Sovyet jargonunun karakteristik tarzıyla, bütün Şark halklarının emperyalizme karşı ortak mücadelesine atıfta bulunmakta ve bu arada dikkatli ifadelerle Türkiye Türkleri ve Kırım Tatarları arasındaki özel bağlara da işaret etmekteydi. Müracaat'ta Kırım MSSC, Kırım Tatarlarının yırtıcı ve sömürücü Çarlık boyunduruğundan kurtuluşlarının tecessüm etmiş hali olarak tasvir edilmekteydi. "İnkılâpçı Türkiye" ve Sovyet Rusya ortak düşmanları olan kana susamış dünya emperyalizminin önündeki setlerdi. Emperyalizm bütün Şark halklarının, şu cümleden olarak da Rusya Federasyonu terkiğine dâhil olan hür millî cumhuriyetlerin amansız düşmanıydı. Müracaat'ta inkılâpçı Türk halkı Çarlık'a karşı mücadelelerinde hürriyetlerini kazanmış bulunan, ancak hâlen aklıktan yok olmakta olan kardeşlerine yardım elini uzatmaya çağırılıyordu. Bu kardeş yardımı, em-

¹⁰³ K., ss. 7-8. Bir kaynakta, Türkiye'ye bölgeye böyle bir heyet gönderilmesi teklifini Osman Derenayır-ı'nın yaptığı belirtilmektedir. Vladimir Mihayloviç Broşevan-Aleksandr Andreyeviç Formançuk, *Krımşkaya respublika: god 1921-y* (Akmescit, 1992), s. 75.

¹⁰⁴ "Vtoraya sessiya Kr. TsİK'a", *GA RF* (Moskova), f. R-393, os. 28, d. 362, l. 525.

¹⁰⁵ Gerek Ayvazov gerekse Mahmut Nedim bilâhare Stalin terörünün kurbanları oldular ve 1938'de idam edildiler.

¹⁰⁶ Hasan Sabri Ayvazov'un 1918 öncesindeki faaliyetleri için, bakınız Edige Kırmıl, *Der nationale Kampf der Krımtürken* (Emstedten/Westfalen, 1952) ve Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Faaliyetler (1905-1916)* (Ankara, 1996).

peryalizmin zulmünden kurtulma mücadelesinde Şark halklarının birliği-
nin teminatı olacaktı. Kırım'ın işçileri ve köylüleriyle, açlık azabını çekmek-
te olan Tatar halkı inkılâpçı Ankara'nın emekçi kitlelerinin âcil yardımını
beklemekteydi.¹⁰⁷

Kırım'dan Anadolu'ya yapılan yegâne, belki de ilk yardım çağrısı Kır-
rım MSSC Merkezî İcra Komitesi'nin Müracaat'ı değildi. Muhtemelen 1922
Mart ayı başlarında Yalta havalisindeki Müslümanların açlara yardım top-
lantısının neticesinde de Ankara'ya başvurulması kararı alınmıştı. Kırım
MSSC Merkezî İcra Komitesi yahut Kırım Merkezî *Pomgol*u ile ne ölçüde
ilişkili olduğunu tespit edemediğimiz bu çağrı Türkiye'nin Batum başşeh-
benderliği (başkonsolosluğu) vasıtasıyla Ankara'ya iletilmişti. Çağrıda açlı-
ğın feci sahneleri tasvir edildikten sonra, bu felâkete çoğunlukla köylü
Müslüman ahalinin maruz kaldığına ve hiç bir taraftan yardım gelmediğine
dikkat çekilmekteydi. Çağrıda, "Kırım ahalisi tamamıyla mahv olmak arefe-
sini yaşamaktadır" deniliyordu.¹⁰⁸ Batum şebbenderliğinden Ankara'ya
ulaştırılan bu çağrı mektubu 29 Mart 1922'de Hariciye Vekâleti tarafından
hükûmete havale edildi. Ancak, Ankara hükûmetinin bunu görüşmesi an-
cak 8 Mayıs 1922'yi bulacaktı ki, bu tarihte zaten Anadolu'da yardım kam-
panyası bilfiil başlatılmış durumdaydı.¹⁰⁹

Türkiye'nin Zor Günleri

Kırım açlık faciasının dehşetlerini yaşamaktayken, Türkiye de yakın
tarihinin en zor dönemlerinden birinden geçmekteydi. "Harb-i
Umumî"den muazzam tahribat ve toprak kayıplarıyla teslim olarak çıkan
Osmanlı Devleti'nin son günlerini yaşamakta olduğu belliydi. Osmanlı hu-
kukî varlığı, İtilaf devletlerinin işgali altındaki payitahtı İstanbul'daki bir
gölgeden ibaret kalmış gibi görünmekteydi. İmparatorluk bakiyesi son
topraklar olan Anadolu'da kurulan Büyük Millet Meclisi idaresi ise batı
bölgelerini elinde bulunduran Yunan ordularıyla gayet zor şartlar altında
istiklâl savaşını sürdürmekteydi. 1921 yaz aylarında Yunan askerî ilerleyişi
Ankara kapılarına kadar dayanmış, ancak Eylül 1921 başlarında neticele-

¹⁰⁷ "Обращение II-й Сессии Крымского Тsentралного Исполнителного Комитета Советов к Великому Наци-
ональному Собранию в Ангор", *GARF* (Moskova), f. R-393, op. 28, d. 362, l. 529.

¹⁰⁸ *T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi* (Bundan sonra *BCA* olarak gösterilecektir) (Ankara), Fon Kodu:
30.10.0.0, Yer no.: 116.806.11.

¹⁰⁹ Aynı yerde.

nen Sakarya muharebeleri ile Yunan birlikleri geri çekilmeye mecbur bırakılmışlardı.

Eski imparatorluk kaynaklarının çoğundan mahrum bırakılmış, İtilaf devletlerini karşısına almış ve 1920-1922 yılları arasında üç ayrı cephede savaşmak zorunda kalmış bulunan Ankara hükûmeti diplomatik sahada da yalnız durumdaydı. Kanlı bir iç savaştan yakında muzaffer çıkmış olan ve eski Çarlık topraklarını bir bir uhdesinde toplamakta olan Sovyet Rusya için de güney sınırlarında İtilaf devletlerinin ve özellikle İngiltere'nin varlığı büyük bir endişe kaynağıydı. Bundan dolayı, Sovyet Rusya İtilaf güçleriyle mücadele etmekte olan Ankara hükûmetini tabii müttefik olarak görmekteydi. Ankara da içinde bulunduğu zor durumda her türlü para ve silâh yardımına şiddetle ihtiyaç duyuyordu. Böylece, birbirleriyle iki asrı aşkın bir süredir defalarca savaşmış olan iki ülkenin I. Dünya Savaşı sonrasında yeni rejimleri tarihte benzeri olmayan bir ittifak içine girme gereğini duydular. Sovyet Rusya'nın Ankara hükûmetini ilk tanıyan ülkelerden olması da şaşırtıcı değildi.

Mevcut durumda iki hükûmet arasındaki en önemli konu Ankara'nın acilen ihtiyaç duyduğu mâlî ve askerî yardımın Bolşevik idaresi tarafından temini meselesiydi. Esasen, Türkiye topraklarındaki İtilafçı emperyalist tehdidin def edilmesi en az Türkiye kadar Sovyet Rusya için de hayati bir zaruretti. Dahası, emperyalistlere karşı savaşmakta olan bir ülkeyi desteklemek Sovyet Rusya'nın üslenmeye büyük itina gösterdiği "mazlum milletlerin savunucusu" rolü için de gerekliydi. Bu, özellikle Şark halkları için geçerliydi. "Ezilen Doğu'yu emperyalist Batı'ya karşı ayağa kaldırma" davası için yeni Türkiye bölgede kilit ve pilot bir müttefik olabilirdi. Türkiye'nin hemen Bolşevikleşmesi mümkün olmasa bile, o dönem için Türkiye'de Batı aleyhtarı ve Sovyet Rusya'ya hayırhah bir rejimin bulunması Moskova için yeterliydi.

Ankara'dan Sovyet Rusya'ya Giden İlk Yardım

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin temin ettiği mütevazı açlık yardımı iki hükûmet arasındaki sıcak ilişkilerde kayda değer bir olguyu teşkil etmektedir. Ankara hükûmeti Rusya'daki açlık felâketinden oldukça erken bir tarihte haberdar olmuş ve hareket geçmişti. Ankara'daki Sovyet elçisi S. P. Natsarenus Dışişleri Halk Komiseri Georgiy Çiçerin'e yazdığı bir mektupta 12 Ağustos 1921'de Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa [Atatürk] ile uzun bir görüşme yaptığını ve paşanın "Samsun vilâyetinde

bulunan devlete ait bütün hububatın açlık çeken Rus kardeşler için Lenin'e teslimine dair [Büyük Millet] Meclisi'nin kararını tasdik ettiğini" bildirmekteydi.¹¹⁰ Nitekim, 3 Eylül 1921'de, Mustafa Kemal Paşa Moskova'daki Türkiye Sefiri Ali Fuat Paşa'ya [Cebesoy] Ankara hükûmetinin Anadolu'nun Karadeniz sahillerindeki bazı depolarda bulunan hububatın % 40'ını Sovyet Rusya'ya yardım olarak gönderme kararını aldığını bildirdi.¹¹¹ Ali Fuat Paşa da bir kaç gün sonra gönderdiği yazısında, Çiçerin'in Natsarenus'dan aldığı bilgiye nazaran Samsun sancağının hasadının tamamını Sovyet Rusya'ya bağışlamasından dolayı Rusya hükûmetinin Ankara'ya minnettarlığını bildirdiğini kaydediyordu.¹¹² 18 Eylül 1921'de, Ankara hükûmetinin Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey [Tengirşek] Natsarenus'a, hükûmetinin Rusya'ya evvelce bildirilen Karadeniz Ereğlisi'ndeki depolardaki bulunan 30 ton darıdan başka, 800 ton zahire ve bakliyat göndermeye karar verdiğini haber verdi.¹¹³ 27 Eylül 1921'de, Sovyet Dışişleri Halk Komiserliği yardımından dolayı Ankara hükûmetine teşekkür ettikten sonra, Ali Fuat Paşa'ya yardımın gönderileceği limanları sordu.¹¹⁴

Burada şunu kaydetmek gerekir ki, Ankara hükûmeti bu temasların yapıldığı günlerde son derece kritik anlar yaşamaktaydı. Herşeyden önce, Türk mukavemetini tamamen kırmayı amaçlayan büyük Yunan taarruzu başarıyla ilerlemiş ve Ağustos 1921'de Yunan birlikleri Batı Anadolu'da geniş toprakları işgal ederek Ankara yakınlarına kadar gelmişti. Büyük Millet Meclisi hükûmetinin bu büyük tehdidi durdurabilmesi, ancak Sakarya nehri kıyısında yapılan ve 13 Ağustos'tan 13 Eylül'e kadar bir ay devam eden muharebelerle mümkün oldu. Her iki orduya da büyük kayıplara mal olan Sakarya muharebeleri, Türk İstiklâl Harbi'nde bir dönüm noktasıdır. Neticede Türk güçleri son müdafaa hattını tutabildi ve Yunan ordusu geri çekilmeye mecbur edildi. Bu muharebelerde Sovyet Rusya'dan temin edilmiş olan silâh ve malzemenin kullanılması nihaî Türk zaferinde belirleyici bir rol oynadı.

¹¹⁰ Aleksandr Kolesnikov, *Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri* (Ankara, 2010), ss. 110-111.

¹¹¹ *Atatürk'ün Millî Dış Politikası*, Cilt: I (Ankara, 1981), s. 353.

¹¹² A.g.e., s. 355.

¹¹³ *Dokumenti vneşney politiki SSSR*, Cilt: IV (Moskova, 1960), s. 356. Natsarenus aynı gün hükûmeti ve Rusya halkı adına Yusuf Kemal Bey'e minnettarlığını bildirdi. A.g.e., ss. 355-356.

¹¹⁴ "Dışişleri Halk Komiserliği'nden Türkiye'nin Moskova'daki Elçisi Ali Fuad Paşa'ya, 27 Eylül 1921", *Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy Federatsii* (Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi) (Moskova), fond 132, opis' 4, kor. 2, papka 4, l. 49.

Batı cephesindeki bu hayatî olaylar olurken, Türkiye'nin doğusunda da gayet önemli gelişmeler gerçekleşmekteydi. 22 Eylül 1921'de, Ankara ve Moskova arasında diplomatik ilişkileri kuran ve şekillendiren Moskova Antlaşması'nın karşılıklı tasdik edilmiş nüshaları Kars'da teati edildi. Dört gün sonra, Transkafkasya'nın nihaî haritasını ve siyâsî yapısını belirleyecek olan Kars Konferansı, Türkiye (Ankara), Sovyet Rusya, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan delegelerinin iştirakiyle toplandı. Bu heyetlerden son üçü zaten yakında Sovyetleştirilmiş devletlerden olduğundan, asıl müzakereler Türkiye ve Sovyet Rusya arasında cereyan etmekteydi. 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması Moskova Antlaşması'nı bilfiil tasdik ve teyid etmekle, Türkiye ve (sonradan alacağı isimle) Sovyetler Birliği arasındaki Transkafkasya sınırlarını ortaya koyuyordu. İşte Ankara hükûmeti Eylül 1921'in bu kritik şartları altında Sovyet Rusya'ya açlık yardımı göndermekteydi. Hiç şüphesiz, olayların bu kritik kesişme noktasında Sovyet Rusya'ya bir jest yapma mülâhazası da -en azından bir ölçüde- insanî düşüncelerin yanında rol oynamış olmalıdır. Yine de, bu mülâhazalar dahi söz konusu yardımın değerine ve manâsına hâlel getirmez. Zira o sırada Ankara hükûmetinin her türlü gıda ve malzemeye şiddetle kendi ihtiyacı bulunmaktaydı. Her halükârda, Türkiye'den Sovyet Rusya'ya ilk açlık yardımı bir toplum hareketinin neticesi olmaktan ziyade diplomatik sürecin ürünüydü. Anadolu'nun bundan sonraki yardım faaliyeti ise, açlık bölgelerindeki durum ile oralarda yaşayan soydaş ve dindaşlarının fecî halinden haberdar olan Türkiye halkının doğrudan iştiraki ile gerçekleşecekti.

Kırım Açlığı ve Türkiye

Moskova ve Ankara arasındaki ilişkiler bağlamında Kırım'ın özel bir yeri bulunmaktaydı. Sovyet yöneticilerinin, Kırım'ın yerli Türk/Müslüman halkı olan Kırım Tatarlarına yönelik Sovyet politikasının Moskova'nın Ankara nezdindeki vitrininde etkileyici bir örnek teşkil etmesini öngördükleri anlaşılmaktadır. Bizzat Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulması (18 Ekim 1921) olgusunda da bunun Türkiye üzerinde yapacağı muhtemel tesir öncelikle göz önünde bulundurulmuştu. Sovyet Rusya'nın o dönemdeki milliyetler politikasını yansıtan yarı-resmî organ durumundaki *Jizn Natsionalnostey* dergisindeki makalelerden birinde şöyle yazılmaktaydı:

... Kırım Yakın Doğu'ya köprüdür ve öyle veya böyle Kırım'daki inkılâbın kaderi komşu ülkelerdeki Müslümanlar, özellikle de Türkiye'dekiler arasında doğrudan yankısını bulacaktır. Burada söz konusu

olan yalnızca coğrafi yakınlık değil, Kırım'ın Rusya boyunduruğunda olduğu bütün dönem boyunca Türkiye'ye gitmiş olan Tatar muhacirlerin husûle getirmiş olduğu karşılıklı kültürel münasebetlerdir.¹¹⁵

Gerçekten de, Kırım'daki gelişmeler daima Türkiye'de yankı yapmakta ve izlenmekteydi. Bu bakımdan, Türkiye gündemindeki büyük sıkıntılara rağmen, Kırım'daki gelişmelere hem İstanbul hem de Ankara basını zaman zaman yer veriyordu. Tabiatıyla, Türkiye gazeteleri Kırım'dan daima doğrudan, güvenilir ve düzenli bilgi edinemediğinden dolayı durumun ve olayların yanlış yorumlanmasıyla da karşılaşmaktaydı. Genel olarak bakıldığında, Türk basını Bolşeviklerin 1917-1918 yıllarında Kırım'da yaptıkları zulmü ve işledikleri cinayetleri henüz unutmuş değildi. Yine de, yeni dönemde Kırım Tatarlarının Sovyet Rusya ile el ele vererek güzel bir gelecek inşa edebileceklerine dair ümitler bu gazetelerin satırlarına yansımaktaydı. 1921 Kasım ayında Kırım'dan İstanbul'a yeni gelmiş bir kişiyle yapılan ve yeni idare altında Kırım Tatarlarının millî şuurlarının ve kültürel uyanışının övüldüğü bir röportaj, bu gelecekte ümitli yaklaşımın tipik bir misalidir. Kendisiyle röportaj yapılan kişi Türk ordusunun Sakarya zaferinin Kırım Tatarları arasında tasavvur edilemeyecek kadar sevinç doğurduğunu, halkın camilerde Anadolu kahramanları için mevlid okuttuğunu ve Türk askerinin nihaî muzafferiyetine dua ettiklerini anlatıyordu. Kırım'dan gelen kişi Yalta ve civarında açlık görülmekle birlikte Kırım yarımadasının diğer bölgelerinde pek böyle bir durum olmadığını da ifade etmekteydi. 16 Kasım 1921'de yayınlanan bu röportaj, muhtemelen Türk basınında Kırım'daki açlığı zikreden ilk yazıydı.¹¹⁶

Ocak 1922 başlarında, İstanbul ve Ankara gazetelerinde Kırım'ın istiklâlini ilân ettiği yahut hiç değilse iç işlerinde tamamen serbest olup dış ülkelerle doğrudan diplomatik münasebetler dahi tesis edebilecek kadar geniş bir muhtariyet elde ettiği şeklinde haberler yayımlandı. Milliyetçi Türk hükûmetinin çizgisinde veya ona yakın olan Ankara ve İstanbul gazeteleri bu "müstakil kardeş Türk ülkesi"ni sevinç ve heyecanla kutluyorlardı.¹¹⁷ Gerçekte Kırım'ın yahut Kırım Tatarlarının istiklâle kavuşmuş olma-

¹¹⁵ Said Halimov, "Kırmıskeya Avtonomnaya Respublika", *Jizn Natsionalnostey* (Moskova), no.: 1 (Ocak 1923), s. 120.

¹¹⁶ "Kırım'da Hayat-ı Umumiye ve Müslümanlar", *Vakit* (İstanbul), 16 Kasım 1921.

¹¹⁷ "Kırım İlân-ı İstiklâl Etti", *Techid-i Efkâr* (İstanbul), 5 Ocak 1922; "Kırım'ın İstiklâli", *İkdam* (İstanbul), 7 Ocak 1922; "Türklük Yeni Bir İstiklâl Daha Selâmlıyor", *Anadolu'da Yeni Gün* (Ankara), 9 Ocak 1922; "Müstakil Kırım", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 9 Ocak 1922; "Kardeş Kırım Cumhuriyeti'nin Hududu", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 27 Ocak 1922.

ları söz konusu değildi. Ancak, belli ki Ekim 1921'de Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin teşekkül etmesi bunun Sovyet Rusya'dan bağımsız bir siyasî varlık olduğunun tahayyül edilmesine yol açmıştı. Bu gibi aşırı iyimser yorumlar Kırım'daki gelişmelerin asıl mahiyetinden haberdar olunmamasından kaynaklanmakla birlikte, yine de Türk kamuoyunun hissiyatını (daha doğrusu temennilerini) yansıtmaları ve müteakip aylardaki yaklaşımında belirleyici olmaları bakımından önem arz etmekteydi.

12 Şubat 1922'de, İstanbul'da yayınlanan *Vakı* gazetesinde çıkan kısa bir haberde "Kırım müstakil cumhuriyeti"nin Büyük Millet Meclisi hükûmeti ile temas etmek üzere Ankara'ya bir heyet göndermeye karar verdiği bildirilmekteydi. Buna göre, Şubat 1922'de gelmesi beklenen Kırım heyetine Hasan Sabri Ayvazov başkanlık edecekti. *Vakı*, bu gelişmeyi "Şark'da müstakil hükûmetlerden birisinin daha Ankara ile tesis-i münasebet etmiş olması" olarak memnuniyetle karşılamaktaydı.¹¹⁸ Açlıktan hiç söz edilmeyen bu haberde, Ayvazov başkanlığındaki Kırım heyetinin gelişini Kırım'daki kardeşlerin istiklallerini kazanmış olmaları bağlamında izah ediliyordu. Bir ay sonra İstanbul basınında yer alan ve Ankara'daki özel muhabirlerinden alındığı gösterilen bir başka haberde ise "Kırım, Başkurt, Kırgız ve Tatar Müslümanları namına birleşik bir heyet"in Ankara'ya müteveccihen yola çıktığı bildirilmekteydi. Buna göre, söz konusu birleşik heyette Kırım Tatarları adına Hasan Sabri Ayvazov ve Başkurtlar adına Moskova'daki Şarkiyat Okulu Müdürü Abdullah İsmet Beyler yer alacaktı. Bu ziyaretin açlık ile ilgili olup olmadığı hakkında gazetede bilgi bulunmamaktaydı.¹¹⁹ Bu haberde, belirtildiği şekilde gerçekleşmediğini bildiğimiz bu ziyaret ile açlık için yardım talebinde bulunacak Türk/Müslüman heyetlerine ilişkin bazı bilgilerin karıştırılmış olduğu bellidir.

O günlerde Türk kamuoyu henüz Kırım'daki ve diğer yerlerdeki Türk/Müslüman açlık kurbanları hakkında pek bilgilendirilmiş veya harekete geçirilmiş değildi. Her ne kadar genel olarak Rusya'da açlık olduğuna dair bazı haberler yayınlanmışsa da, Rusya'dan doğrudan haber kaynaklarına sahip olmayan İstanbul basını başlangıçta açlık çekmekte ve ölmekte olanlar arasında milyonlarca Türk ve/veya Müslümanların da bulunduğu hakkında malumat sahibi değildi. Kırım'daki açlığa dair ilk kayda değer haberler Mart 1922 sonlarında çıkmaya başladı.

¹¹⁸ "Kırım'dan Ankara'ya Heyet", *Vakı* (İstanbul), 12 Şubat 1922.

¹¹⁹ "Asya İslâmları ve Ankara", *İkdam* (İstanbul), 13 Mart 1922.

Kırım'daki felâketten ilk haberdar olan ve harekete geçen kuruluşun Tatar Cemiyet-i Hayriyyesi olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye'deki Kırım Tatar muhacirler tarafından 1908'deki Meşrutiyet İnkılâbı'nın hemen sonrasında İstanbul'da kurulmuş olan Tatar Cemiyet-i Hayriyyesi Türkiye'deki en eski Kırım Tatar cemiyetiydi. Cemiyetin Kırım Tatar muhacirlerin yoğun olarak yaşadığı başka bazı yerlerde de şubeleri bulunmaktaydı.¹²⁰ Kırım'dan aldığı haberler üzerine Tatar Cemiyet-i Hayriyyesi hemen açlık kurbanları için bir yardım kampanyası başlattı.¹²¹ Kendisine başvuru İstanbul'daki Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumîsi de kampanyaya 2000 Osmanlı lirası ile katıldı.¹²² Merkez-i Umumî bu destek ile kalmayarak, 10 Nisan 1922'de Ankara'daki Hilâl-i Ahmer Murahhas Heyeti'ne de bir yazı ile müracaat etti. Yazıda, İstanbul'dan yapılacak yardım pek az olabileceğinden, kampanyanın Ankara Murahhas Heyeti ve Sovyet Sâlib-i Ahmeri (Kızılhaçı) vasıtasıyla yürütülmesinin daha faydalı olacağı belirtilmekteydi.¹²³

Bu arada, Tatar Cemiyet-i Hayriyyesi yardım kampanyasını açlığın dehşetli sahnelerini tasvir eden bir beyanname ile halka duyurdu. Söz konusu beyannamede, bu kampanyanın Hilâl-i Ahmer'le işbirliği içinde yürütülmekte olduğu ve Hilâl-i Ahmer'in makbuzlarıyla iâne toplanmasına başlanmış olduğu kaydediliyordu. Her türlü iâne toplanması, bu paralarla yardım malzemesi satın alınması ve bunların Kırım'da dağıtılmaları işleri Hilâl-i Ahmer denetiminde yapılacaktı. Toplanacak yardım önemli bir miktara ulaşırsa, bu yardım İdil boyundaki soydaşlara da teşmil edilecekti.¹²⁴ Tatar Cemiyet-i Hayriyyesi açlık dolayısıyla Kırım'dan kaçmış olan bazı mültecilere de bakmak zorunda kalmıştı. Nisan 1922 itibarıyla 16 kişilik bu felâketzede grubunun konaklama ve bakım masrafları sınırlı imkânlarını

¹²⁰ "Tatar Cemiyet-i Hayriyyesi'nin Millete Beyannâmesi", *Birinci Gök Kitab. Hakkın Sesleri* (İstanbul, 1919), s. 147.

¹²¹ "Kırımlılara Yardım", *Vakıf* (İstanbul), 1 Nisan 1922.

¹²² A.g.m.; "Hilâl-i Ahmer'in Kırım Müslümanlarına Muaveneti", *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Mecmuası* (İstanbul), no.: 8 (15 Nisan 1922), s. 179. Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin resmi yayın organı olan bu dergide "Tatar Cemiyet-i Hayriyyesi" yerine sehven "Kırım Cemiyet-i Hayriyyesi" ibaresi yer almıştır. Aynı metin *Peydâm-ı Sabah* tarafından aynen iktibas edilmiştir. "Kırım Müslümanlarına Muavenet", *Peydâm-ı Sabah* (İstanbul), 22 Nisan 1922. Tatar Cemiyet-i Hayriyyesi kampanyasına verdiği destek münasebetiyle Hilâl-i Ahmer'e 6 Nisan 1922'de bir teşekkür mektubu gönderdi. "Tatar Cemiyet-i Hayriyyesi'nden Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Riyâseti'ne, 6 Nisan 1922", *Türkiye Kızılay Derneği Merkez Arşivi* (Bundan sonra *TKDMA* şeklinde anılacaktır) (Etilmesgut, Ankara), Kutu no.: 74, Belge no.: 199.

¹²³ "Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umûmîsi'nden Hilâl-i Ahmer Ankara Murahhaslığı'na, 10 Nisan 1922", *TKDMA*, Kutu no.: 1198, Belge no.: 57.

¹²⁴ "Kırım Açları İçin Türk ve Müslüman Dünyasına Bir Müracaat", *İkdam* (İstanbul), 13 Nisan 1922.

aştığından dolayı, cemiyet bu konuda da Hilâl-i Ahmer Merkez-i Umumîsi'nden yardım istemek zorunda kaldı.¹²⁵

7 Nisan 1922'de, tanınmış bir Kırım Tatar siyaset adamı olan Cafer Seydahmet [Kırimer] İsviçre'den İstanbul'a geldi.¹²⁶ Cafer Seydahmet Aralık 1917'de Kırım Demokratik Cumhuriyeti esasını ilân eden parlamento-nun yani Kırım Tatar Milli Kurultayı'nın baş mimarlarından biri ve 1918'deki Kırım hükûmetinin Dışişleri Bakanı'ydı. Bolşeviklere karşı savaşmış olan Cafer Seydahmet, faaliyetlerini Kırım'da sürdürmesi imkânsız hale gelince, 1919'da Kurultay ileri gelenlerinin kararıyla Kırım Tatar istiklâl davasını dış dünya nezdinde savunmak üzere vatanından ayrılarak Avrupa'ya gitmişti. İstanbul'daki siyasî ve münevver çevrelerde gayet iyi tanınan ve itibar gören Cafer Seydahmet bu gelişinde de bir çok önemli şahsiyetle görüşme imkânı buldu. Kırımlı siyasetçi basına da beyanat verdi. İstanbul gazetelerinde geniş yer alan bu açıklamalarında, Cafer Seydahmet Kırım'daki feci durumu dile getirerek Türk halkının Kırım Tatar kardeşlerine derhal yardım elini uzatmasını rica etmekteydi.¹²⁷ Cafer Seydahmet'in Türkiye'deki bağlantıları İstanbul'daki Osmanlı yetkilileriyle ve Dersaadet basınıyla sınırlı değildi. Daha Avrupa'da bulunduğu sıralardan itibaren Ankara hükûmetinin buralardaki temsilcileriyle sıkı irtibatta olduğu gibi, bunlar vasıtasıyla Bolşeviklerle dahi dolaylı temasları vardı. Cafer Seydahmet Avrupa'daki ve Türkiye'deki faaliyetlerinin iki maksadı olduğunu izah ediyordu: "Birisi, Avrupa'daki açlara yardım müesseselerinden Kırım'ı da hissedar etmek, onların muavenetlerini talep eylemek. Diğeri Kırım idare-i dâhiliyyesine, istiklâline ait bazı teşebbüslerde bulunmak."¹²⁸ Cafer Seydahmet 19 Nisan 1922'de Ankara'ya geldi.¹²⁹ Ankara'da aklık yardımı temini için çalışmalarda bulunmanın yanı sıra, Büyük Millet Meclisi hükûmetinin Sovyet Rusya ile olan iyi ilişkilerinden istifade ederek Sovyetler'den oradaki Müslüman halklar ve hususan da Kırım Tatarları lehine bir takım siyâsî tavizler elde etmeyi ummaktaydı.¹³⁰

¹²⁵ "Tatar Cemiyet-i Hayriyyesi Merkez-i Umumîsi'nden Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Riyâseti'ne, 30 Nisan 1922", *TKDMA*, Kutu no.: 1198, Belge no.: 42.

¹²⁶ "Cafer Seydahmet Bey", *Vakıf* (İstanbul), 8 Nisan 1922.

¹²⁷ "Kırım'daki Dindaş ve Milletdaşlarımızın Hâli", *İkdam* (İstanbul), 10 Nisan 1922; "Kırım Hariciye ve Harbiye Nâzırı Cafer Seydahmet Bey'le Bir Hasbîhâl", *Tevhîd-i Efkâr* (İstanbul), 10 Nisan 1922.

¹²⁸ "Kırım'daki Dindaş ve Milletdaşlarımızın Hâli", *İkdam* (İstanbul), 10 Nisan 1922.

¹²⁹ "Seyid Cafer Bey Şehrimizde", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 20 Nisan 1922; Ahmed Hidayet, "Bir Kırım Murahhası Ankara'da", *İkdam* (İstanbul), 22 Nisan 1922.

¹³⁰ "Kırım Hariciye ve Harbiye Nâzırı Cafer Seydahmet Bey'le Bir Hasbîhâl", *Tevhîd-i Efkâr* (İstanbul), 10 Nisan 1922.

İşin ilginç tarafı, Cafer Seydahmet'in gelişinden sadece iki gün önce, yani 17 Nisan 1922'de, Kırım MSSC'nin temsilcileri sıfatıyla Hasan Sabri Ayvazov ve Mahmut Nedim de Ankara'ya ulaşmışlardı.¹³¹ Önceki yıllarda Kırım Tatar millî istiklâl hareketinin (bilâhare şekil aldığı teşkilat olarak Millî Fırka'nın) en önemli iki şahsiyeti olup, aynı zamanda da yakın dost olan Cafer Seydahmet ve Hasan Sabri Ayvazov'un (o esnada da esasta aynı görüş ve idealleri paylaşımlarına rağmen) kendilerini Ankara'da iki birbirine çok zıt kampı temsil ediyor bulmaları talihin garip bir cilvesiydi.¹³² Sovyet devletinin bir temsilcisi sıfatıyla Ayvazov elbette ki faaliyetlerini esas olarak Ankara'daki Sovyet diplomatik misyonunun resmî kanalları üzerinden yürütmek zorundaydı. Zaten Ayvazov Ankara'da bulunduğu süre içinde buradaki Sovyet sefaretinde Kırım hükûmetinin müşaviri sıfatını taşıyacaktı.¹³³

Cafer Seydahmet ile Hasan Sabri Ayvazov'un açıkça işbirliğinde bulunmaları her ne kadar siyâsî açıdan uygun olmasa da, bu iki Kırım Tatar milliyetçi siyaset adamı aynı anda Ankara'da bulundukları süre içinde elbette birbirleriyle temas kurmuşlardı. Hattâ, başlangıçta hem Cafer Seydahmet, hem de Ayvazov ile Nedim aynı yerde, yani Ankara'nın o yıllardaki en meşhur hanı olan Taşhan'da kalmaktaydı.¹³⁴ Nitekim, Ayvazov ve Nedim, gelişinden hemen sonra Cafer Seydahmet ile buluştular. Ayvazov'un yıllar sonra Sovyet zindanındayken yazdığı hatırat mahiyetindeki ifadesinde kaydettiğine göre, görüşmenin ilerleyen kısımlarında tatsız bir hava oluştu. Cafer Seydahmet Ayvazov ile Nedim'i açlık felâketiyle iyi mücadele edememekle ve mensup oldukları gizli Kırım Tatar milliyetçi teşkilatının (Millî Fırka) vazifelerini yerine getirmemekle, dolayısıyla halklarına ihanet etmekle suçladı. Kırımlıların arasındaki bu görüşme, Ayvazov'un

¹³¹ "Kırım Mümessili Sabri Ayvazov Yoldaş Şehrimizde", *Anadolu'da Yeni Gün* (Ankara), 18 Nisan 1922; "Kırım Murahhası Ankara'da", *Açık Söz* (Kastamonu), 19 Nisan 1922.

¹³² Bu iki tanınmış Kırımlı şahsiyetin aynı anda Ankara'da bulunmaları İstanbul basınının dikkatinden kaçmamıştı. İstanbul'da yayınlanan *İkdam* gazetesi, "Seydahmet ile Ayvazov'un siyaset cihetinden iki muarız karargâha mensup ve hâdim oldukları halde, kendi memleketlerinin bugünkü açlık felâketine karşı mücadelede, samimî bir silâh arkadaşlığı gibi omuz omuza mücadele meydanına atılmaları"na işaret etmekteydi. "Kırım Açları", *İkdam* (İstanbul), 1 Mayıs 1922. *İkdam* yazarının Kırım Tatar yakın tarihinin bu iki çok önemli şahsiyeti arasındaki ilişkilerin gerçek mahiyetinden haberdar olmadığı anlaşılmaktadır. Seydahmet ve Ayvazov gerçekte hiç de "siyaset cihetinden iki muarız karargâha mensup ve hâdim" olmayıp, en baştan beri birlikte hareket eden, ancak mevcut şartlar altında farklı roller oynamak durumunda kalan iki "samimî silâh arkadaşı" idiler ve (bazı fikir ayrılıklarına bakmaksızın) Ayvazov'un 1938'de Stalin rejimi tarafından idamına kadar da öyle kaldıkları anlaşılmaktadır.

¹³³ "Kırım Mümessili Sabri Ayvazov Yoldaş Şehrimizde", *Anadolu'da Yeni Gün* (Ankara), 18 Nisan 1922.

¹³⁴ *Poslednyaya rukopis Sabri Ayvazova delo partii "Millî Fırka"* (Akmescit, 2009), ss. 97-98.

naklettiği şekliyle öfkeli ve kırgın bir ortamda neticelendi.¹³⁵ Bununla birlikte, Ayvazov'un bu ifadeleri özellikle milliyetçilikle ve Cafer Seydahmet gibi ülke dışındaki milliyetçilerle (Stalinist rejimin tasviriyle "halk düşmanlarıyla") temasta bulunmakla suçlandığı bir tutukluluk ortamında yazdığı hatırdan çıkarılmamalıdır. Bu bakımdan, idam kararıyla neticelenmesi çok muhtemel olan (ki öyle de olacaktır) bir suçlama altındaki Ayvazov'un özellikle bu hususlardaki gerçeği bütünüyle yansıtabilmek lüksüne sahip olmadığına veya en azından görüşmenin asıl mahiyetinin ve ayrıntılarının Ayvazov'un ifadesine yansıdığından farklı yönleri bulunduğuna şüphe yoktur.¹³⁶ Yine de, onun Ankara'dayken Cafer Seydahmet ile bir şekilde ters düşmüş olduğu doğru görünmektedir. Bununla birlikte (Mahmut Nedim'in teşebbüsüyle) Cafer Seydahmet'in Sovyet Büyükelçisi Aralov ile bir görüşme yaptığını da biliyoruz.¹³⁷

Sovyet Rusya'nın dostluğunun çok önemli olduğu Ankara'da Cafer Seydahmet istediği faaliyet ortamını bulamadı. Türk basının her zaman ilgi gösterdiği bir şahsiyet olan Cafer Seydahmet'in Ankara'daki çalışmalarıyla ilgili olarak Ankara basınında haber yahut başka yazıların çıkmaması, hattâ onun orada bulunduğunun dahi zikredilmemesi dikkat çekicidir. Gerçekten de, Cafer Seydahmet Ankara'da 10 gün kadar uğraşmasına rağmen, Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilmedi. Kendi ifadesine göre, Ankara'da karşılaştığı eski dostları da ona soğuk davranmışlardı.¹³⁸ Esasen Mustafa Kemal Paşa'nın aşağıda değineceğimiz ifadeleri bu duruma açıklık getirmektedir. Böylece, Ayvazov'un aylarca Ankara'da kalmasına karşılık, Seydahmet Anadolu milli mücadelesinin başşehirinden çok daha erken ayrıldı. Cafer Seydahmet Ankara'dan ayrılmadan önce Hasan Sabri Ayvazov ile bir kere daha buluştu. Ayvazov'un ifadesine göre, Cafer Seydahmet Kemalistlerin İttihadçılara hiç benzemediklerini ve Ankara'da her yerde

¹³⁵ A.g.e., s. 98.

¹³⁶ Her halükârda, her iki ismin de aynı yöndeki milliyetçiliklerinden ve (Ayvazov her ne kadar mevcut şartlar altında Bolşeviklerle çalışmak durumunda olsa da) Bolşeviklere karşı olan antipatilerinden şüphe edilemez. Nitekim, kendisini ölüme götürecek olan tutuklanmasının öncesinde, Temmuz 1934'de Ayvazov bir Türk denizcisi ile bir aynanın arkasına gizleyerek Cafer Seydahmet'e bez üzerine yazılmış bir imdat mektubu göndermişti. Ayvazov mektupta Cafer Seydahmet'ten açılan Türkiye'deki dostları vasıtasıyla Türkiye'ye getirilmesini rica edecek, aksi takdirde hayatta bırakılma şansının olmadığını anlatarak şöyle söyleyecekti: "Burada biraz daha kalmak ölmek yahut öldürülmek demektir. Ben ölümden değil, köpek gibi hafiyen telef edilmekten korkuyorum. Ölümden, çekismekten korksa edim çoktan buradan giderdim, o zamanlar memleketten çıkmak için imkân çok edî. Ben tek başıma kalıp, son noktaya kadar 35 sene evvel üzerime aldığım vazifeyi icra ettim. Artık imkân bitti. ... Tarih için yazacak şeylerim, söyleyecek sözlerim var. Bunu benden başka yapacak yoktur." Ayşe Aktaş, "Tarihi Önemi Haiz İki Bez Mektup", *Kırım* (Ankara), no.: 6 (Ocak-Şubat-Mart 1994), ss. 31-32.

¹³⁷ *Poslednyaya rukopis Sabri Ayvazova delo partii "Milli Firka"*, s. 98.

¹³⁸ A.g.e., s. 99.

Sovyet etkisini gördüğünü söyledi. Cafer Seydahmet Ayvazov'a Kırım'a dönmeyerek kendisiyle birlikte İstanbul üzerinden Paris'e gitmesini teklif ederek, aksi takdirde onunla işi bittikten sonra Bolşeviklerin onu er ya da geç ortadan kaldıracaklarını belirtti. Bununla birlikte, Ayvazov Kırım'a dönmeye kararlı olduğunu izah etti. Bir daha karşılaşma imkânını bulamayacak olan bu iki Kırım Tatar aydını (eğer Ayvazov'un ifadeleri gerçeği yansıtıyorsa) birbirlerinden gergin bir ortamda ayrıldı.¹³⁹

Cafer Seydahmet 1922 yılı Mayıs ortalarına doğru Cenevre'ye döndü.¹⁴⁰ Kırımlı siyasetçi Avrupa'da Kırım açlarına yardım temini maksadıyla muhtelif devletlere ve kuruluşlara, şu cümleden Vatikan'a, Mısır'a ve başka yerlere müracaatlarını sürdürdü.¹⁴¹ Onun 1922 sonlarında Vatikan'da bizzat Papa XI. Pius ile yaptığı görüşmenin gayet yararlı olduğu anlaşılmaktadır. Cafer Seydahmet'in anlattıklarından çok müteessir olan Papa, başbakanı statüsündeki Kardinal Pietro Gasparri'ye Kırım açlarına yardım gönderilmesi emrini verdi. Gerçekten de kısa bir süre Vatikan'dan gönderilen Katolik Misyonu ve gıda yardımı Kezlev'e ulaştı.¹⁴² Cafer Seydahmet aynı dönemde Barış Konferansı münasebetiyle pek çok yabancı diplomatik ve siyâsî heyetin bulunmasından istifade ederek Lozan'da da aynı gayeyle lobi yapacaktı.¹⁴³

Ayvazov'a gelince, o da Ankara'ya varır varmaz Türk kamuoyunu ve hükûmet çevrelerini harekete geçirebilmek üzere çalışmalarına başlamıştı. 20 Nisan 1922'de Sovyet sefarethanesinde Ankara'nın ileri gelen bir çok hükûmet, siyaset ve basın adamının katıldığı bir konferans düzenledi.¹⁴⁴ Bu konferansta Kırım'daki açlığın dehşet verici boyutlarını gözler önüne seren ve dinleyicilerde derin etki yaptığı anlaşılan bilgiler verdi. Ayvazov, açlığın sebebini (Rus İhtilâli'nin patlak vermesinden bu yana) Kırım'ın büyük istilâlara uğraması ve yarımada her biri oraya yıkarak ve yakarak giren tam 13 ayrı hükûmetin birbiri ardına hâkim olması ile açıklamaktaydı. Açlık hakkında rakamlar veren Ayvazov, açlıktan en ziyade çocukların ve ül-

¹³⁹ A.g.e., ss. 99-100.

¹⁴⁰ "Kırım Murahhası Cafer Bey", *İkdam* (İstanbul), 17 Mayıs 1922.

¹⁴¹ İbrahim Otar, "Cafer Seydahmet Kırimer", *Emel* (Ankara), no.: 1 (Kasım 1960), s. 24.

¹⁴² "Papa 11nci Pi'yin Ölümü ve Kırımlılar", *Emel Mecmuası* (Köstence), no.: 136 (Mart 1939), ss. 31-32.

¹⁴³ Cafer Seydahmet bu meyanda, "Kırım Tatar Parlamentosu Başkanı ve Delegesi" sıfatıyla 27 Kasım 1922'de Lozan Konferansı'ndaki Mısır heyetinin başkanına müracaat ederek Türkiye Hilâl-i Ahmeri vasıtasıyla açlık çeken Kırımlılara yardım etmeleri ricasında bulundu. "Cafer Seydahmet'ten 1922'de Lozan Konferansı'ndaki Mısır heyetinin başkanına, 27 Kasım 1922", İsmail Otar'ın Özel Arşivi (İstanbul).

¹⁴⁴ "Konferans", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 20 Nisan 1922; "Dünkü Konferans", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 21 Nisan 1922.

kenin üreticileri olan Kırım Tatarlarının zarar gördüğünü söyledi. Açlığın fecî sahnelerinden örnekler dile getirirken, köpek eti yemek zorunda kalan insanlardan, Bahçesaray'da bir kaç çocuğu öldükten sonra cinnet geçiren bir kadının kalan bir çocuğunu kesip yemesinden ve ailece intihar edenlerden söz etti. Kırım temsilcisi konferansını şu ifadelerle tamamladı:

Biz Türkiye'nin nasıl fedakârlıklar içinde olduğunu biliyoruz. İrkî, dinî, siyasî merbutiyet dolayısıyla buraya geldik. Bir darbimesel vardır, "Kardeş, kanlı günde yoldaş" derler. Kan ve din kardaşlardan yardım bekliyoruz. Türkiye'nin vereceği bir lokmayı İtilâfçıların bir çuval ununa tercih ederiz.

İtilâfın unu bizi zehirler, Türkiye'nin en ufak muaveneti bize şifadır. İtilâfçıların siyaseti bize açlık getirdi. Biz de kan, din kardaşlarımıza gidelim dedik. Kırım hükûmetinden Büyük Millet Meclisi'ne bir beyan-nameyi hâmilan geldik. Az veren candan verir derler ve bu candan gelen şey bizim için çok kıymetlidir.¹⁴⁵

Ankara'da "Kırım Açlarına Yardım Heyeti"nin (KAYH) Kurulması

Ayvazov'un konferansının meyveleri hemen orada ortaya çıkmaya başladı. Ayvazov'un sözlerini tamamlamasını müteakip salonda açlara yardım için Büyük Millet Meclisi'nin sekiz tanınmış üyesinden ve Matbuat Umum Müdürü'nden oluşan bir müteşebbis komite teşkil edildi.¹⁴⁶ Ayvazov aynı gün, Kırım MSSC hükûmetinin Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne yolladığı ve açlığın tasvir edilerek yardım ricasında bulunulan mektubu yetkililere takdim etti.¹⁴⁷

Ayvazov üç gün sonra yani 24 Nisan 1922'de daha geniş bir dinleyici kitlesi karşısında aynı muhtevada bir diğer konferans verdi. Dinleyici kitlesi Kırım temsilcisinin anlattıkları karşısında derinden etkilenmişti. Konferansta, Menteşe Mebusu Tevfik Rüşdü Bey'in [Aras] teklifi üzerine bütün ülke çapında yardım toplama faaliyetlerini yürütecek bir "Kırım Açlarına Yardım Heyeti" (bundan sonra KAYH şeklinde gösterilecektir) ve onun Anka-

¹⁴⁵ "Zavallı Kırım!", *Hakimiyet-i Milliyye* (Ankara), 24 Nisan 1922.

¹⁴⁶ Komitenin üyeleri arasında, Celâl Bey [Bayar] (Saruhan Mebusu, müstakbel Başbakan ve Cumhurbaşkanı), Adnan [Adıvar] (İstanbul Mebusu), Tevfik Rüşdü Bey [Aras] (Menteşe Mebusu, müstakbel Hariciye Vekili), Numan Usta (İstanbul Mebusu, işçi lideri, Kırım Tatar asıllı), Fuad Bey [Umay] (Bolu Mebusu) ve Ağaoğlu Ahmed [Agayev/Ağaoğlu] (Matbuat Umum Müdürü ve *Hakimiyet-i Milliyye* gazetesi başyazarı, Azerbaycan asıllı, Azerbaycan Türklerinin önde gelen aydınlarından). "Dünkü Konferans", *Hakimiyet-i Milliyye* (Ankara), 21 Nisan 1922.

¹⁴⁷ "Kırım Açları İçin Muavenet Talebi", *Vakit* (İstanbul), 22 Nisan 1922.

ra'daki şubesi mahiyetindeki Ankara merkez heyeti teşkil edildi. "Kırım Açlarına Yardım Heyeti"nin reisliğine Türk ordusunun en tanınmış kumandanlarından Refet Paşa [Bele], Ankara şubesinin başına da Ankara Vâlisi Abdülkadir Bey seçildi. Böylesine mümtaz isimlerin başkanlığında kurulan bu komiteler Türkiye'deki açlık yardımı faaliyetlerinin merkezî organları olacaktı.¹⁴⁸

Anadolu basını Ayvazov'un konferanslarına büyük ilgi göstererek geniş yer ayırdı. Nitekim, Anadolu gazetelerinde Kırım Müslümanlarıyla Türkiye halkının kardeşliğini ve derhal Kırım'a yardım edilmesini şiddetle vurgulayan pek çok yazı çıktı.¹⁴⁹ Ankara'da yayınlanan yarı-resmî *Hakimiyet-i Milliye*, Türkiye için eski müreffeh günlerin, bolluk ve ikramların geride kaldığını teessüfle hatırlatmakla birlikte, Anadolu halkının kendisi hiç değilse kuru bir ekmek olsun bulabilirken, "orada ırkdaşlarının dininin, âdetlerinin men' ettiği şeyleri bile kaparak yemesini, kedilere ve köpeklere kosacak kadar bir elemin pençesinde çırpınmasına kalbi mütehammil" olmadığını ve kendi kuru ekmeğini paylaşmaya razı olduğunu yazıyordu. Aynı yazıda, "Kırım tarihi bizim tarihimize karışmış ve Kırımlılar ile bizler kaynaşmışızdır, Kırım'ın ölümünü değil, saadetini isteriz. Kırım'ın ızdırabı, bizi daima dilhûn ediyor. Onun için kalplerimiz ile birlikte ellerimiz de açılmalı ve Kırım bizden beklediği şifayı bulmalıdır" da denilmekteydi.¹⁵⁰

Böylece teşekkül eden KAYH hemen faaliyete girişti. İlk iş olarak, Türkiye'nin bütün vilâyet, sancak, kazâ ve nahiye merkezlerinde aynı maksatla heyetler kurulması çalışmaları başlatıldı. Bu KAYH şubeleri mahallî

¹⁴⁸ Rusya ve Kırım Açlarına Türkiye Yardım Heyeti üyeliklerine şu isimler seçildi: Refet Paşa [Bele] (Heyet Reisi), Tevfik Rüşdî Bey [Aras] (Menteşe Mebusu), Mahmud Esad Bey [Bozkurt] (İzmir Mebusu), Dr. Ömer Lütfi (Hilâl-i Ahmer Murahhaslarından), Dr. Fuad (Himaye-i Etfal Kâtib-i Umumi), Numan Usta (İstanbul Mebusu, Kırım Tatar asıllı), Hacı Veli Efendi [Bayraktar] (Eskişehir Mebusu, Kırım Tatar asıllı). Ankara merkez heyetine seçilenler ise şunlardı: Abdülkadir Bey (Başkan, Ankara Vâlisi), Ankara Müftüsü, Bulgurluzâde Mehmed Efendi (eşraftan), Attarzâde Rasim Efendi (eşraftan), Şemseddin Efendi [Bayramoğlu] (Ankara Mebusu), Ali Bey (Ankara Belediye Reisi), Kınacızâde Şâkir Efendi [Kınacı] (Ankara Mebusu), Necati Bey [Kurtuluş] (Bursa Mebusu), Hatifzâde Mehmed Efendi (eşraftan). Bu isimlerden başka, Osman Bey [Özgen] (Lazistan Mebusu), İsmail Şükrü Bey [Çelikalay] (Karahisar-ı Şâhib Mebusu), Yahya Galip Bey [Kargı] (Kırşehir Mebusu), Rıza Bey [Silsüpur] (Kırşehir Mebusu) ve Nâzım Bey'in (Harput sâbık Vâlisi) de her iki heyetin çalışmalarına yardımcı olmalarına karar verildi. "Kırım'a Muavenet", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 25 Nisan 1922; "Kırım Açlıktan Kırılıyor, Mahvoluyor", *Anadolu'da Yeni Gün* (Ankara), 25 Nisan 1922.

¹⁴⁹ "Zavallı Kırım!", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 24 Nisan 1922; "Açlığın ve Ölümün Tehdidindeki Kardeşlerimiz!", *Anadolu'da Yeni Gün* (Ankara), 23 Nisan 1922; "Kırım'daki Açlar Hakkında Ankara'da Verilen Bir Konferans", *İkdam* (İstanbul), 4 Mayıs 1922. "Kırım'daki Açlar Hakkında Ankara'da Verilen Bir Konferans", *Güzel Trabzon* (Trabzon), 9 Mayıs 1922; "Kırım'a Muavenet", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 25 Nisan 1922; "Kırım Açlıktan Kırılıyor, Mahvoluyor", *Anadolu'da Yeni Gün* (Ankara), 25 Nisan 1922; Kırım'da Kaht ve Açlık", *Babâk* (Konya), 12 Mayıs 1922.

¹⁵⁰ "Zavallı Kırım!", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 24 Nisan 1922.

hükûmet daireleri ve eşraf ile işbirliği içinde çalışacaklardı. Bağışlar Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin mahallî şubeleri vasıtasıyla da toplanacak ve Hilâl-i Ahmer'in merkezî veznesine gönderilecekti. KAYH dış ülkelerdeki hayır kurumlarından da bağış ve yardım toplanmasını göz önünde bulundurarak, Avrupa'daki Türk temsilciliklerine ve muhtelif zevâta müracaat edecekti.¹⁵¹ KAYH bunlardan başka, iâne toplamak üzere Rus ve Azerbaycanlı sanatçıların iştirakiyle büyük bir müsamere düzenlenmesi, Ankara Matbuat Cemiyeti'nin kampanya için İstanbul Matbuat Cemiyeti'ne başvurarak destek istemesi gibi kararlar da aldı.¹⁵² KAYH Ayvazov'a da resmen bir mektup yazarak, KAYH'nin kurulmuş olduğunu Kırım hükûmetine bildirmesini ve yarımada'daki son durum hakkında bilgi vermesini istedi.¹⁵³

30 Nisan 1922'de Türkiye halkına hitaben bir beyanname yayınlarak faaliyetlerini duyuran KAYH iâne çağrısında bulundu. Beyannamede, "tarihimizin her sahnesinde alâkası olan, garp Türkleri menâkıbına asırlarla en şanlı surette iştirak etmiş bulunan kardaş Kırım'ın uğradığı bu hal" karşısında harekete geçilmiş olduğu anlatıldıktan sonra, Türkiye'nin içinde bulunduğu müşkilata rağmen Osmanlı Türklerinin Kırımlı kardeşlerinin imdadına süratle koşacağı ifade ediliyordu.¹⁵⁴ Aynı gün Ankara'daki Matbuat Cemiyeti de bir tamim yayınlarak İstanbul ve Anadolu basınına "Karadeniz'in şimal yalısında tarihî, ırkî, dinî rabitalarla kardeşimiz olan bir memleketin felâketzede halkına yapılacak yardım"a çağırıyordu.¹⁵⁵

Türk basını bu çağrılara çok çabuk ve etkili bir şekilde karşılık verdi. Aslında, gerek İstanbul gerekse Anadolu basınında zaten Nisan 1922'den itibaren, Kırım'daki açlık hakkında pek çok haber, yorum ve makaleler yayınlanmaya başlanmıştı. Basının yardım kampanyasına desteği tesirli ve ısrarlı bir şekilde sürdürüldü. Türkiye çapında gazeteler kampanyayı teşvik ederek mahallî olarak iâne'de bulunanların listelerini basmaktaydı. Bunun

¹⁵¹ "KAYH Reisi Refet Paşa'dan Ankara Hilâl-i Ahmer Heyet-i Murahhasasına, 26 Nisan 1922", *TKDMA*, Kutu no.: 1198, Belge no.: 6; "Kırım'daki Aç Kardeşlerimize Yardım İçin", *Anadolu'da Yeni Gün* (Ankara), 27 Nisan 1922.

¹⁵² "Kırım'a Yardım", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 26 Nisan 1922; "Kırım Muhtâcine Muavenet", *Vakıf* (İstanbul), 27 Nisan 1922; "Kırım Açlarına Yardım Heyeti", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 27 Nisan 1922; "Kırım Muhtâcine Menfaatine Müsamere", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 27 Nisan 1922; "Kırım Muhtâcine Muavenet", *Açık Söz* (Kastamonu), 27 Nisan 1922.

¹⁵³ "Kırım'daki Aç Kardeşlerimize Yardım İçin", *Anadolu'da Yeni Gün* (Ankara), 27 Nisan 1922.

¹⁵⁴ "Kırım Açlarına Yardım Heyeti'nin Beyannamesidir", *Anadolu'da Yeni Gün* (Ankara), 1 Mayıs 1922; "Kırım Açları İçin", *İkdam* (İstanbul), 11 Mayıs 1922.

¹⁵⁵ "Matbuat Cemiyeti'nin Tamimi", *Anadolu'da Yeni Gün* (Ankara), 1 Mayıs 1922; "Kırım Açlarına Yardım", *Açık Söz* (Kastamonu), 4 Mayıs 1922; "Kırım Açlarına Muavenet", *Vakıf* (İstanbul), 5 Mayıs 1922.

yanında, mümkün olduğu kadar yabancı basın vasıtasıyla Kırım'daki son gelişmeler takip edilmekte, Rusya'dan zaman zaman gelen mülteci ve ziyaretçilerle mülâkatlar yapılmasına itina gösterilmekteydi.¹⁵⁶ Önde gelen muharrirler de Türk halkını kardeşlerine yardıma çağıran duygulu makaleler kaleme alıyorlardı. İstanbul basınının tanınmış yazarlarından Falih Rıfkı [Atay], açlık çeken Kırımlıları "sesleri olmayan mustaribler" olarak tasvir etmekteydi.¹⁵⁷ Kastamonu'dan yazan muallim İsmail Hakkı, İstiklâl Harbi için her fedakârlığı yapmasına rağmen Anadolu halkının en fakirinin bile hiç değilse yiyeceği ekmeği bulunduğunu, halbuki Kırım'ın en zengininin dahi bundan mahrum olduğunu yazıyordu. İsmail Hakkı, derhal yardımlarına koşulması çağrısında bulunduğu Kırım Tatarlarının Anadolu Türkleri ile olan ilişkisine de değiniyordu: "Tarihimizin parlak ve tehlikeli devrelerinde fedakârâne sadakatle bize bağlı olan Kırım bizden ayrılıktan sonradan hatırımızdan çıkmadı ve çıkamazdı. Zira orası bir vücudun en mühim âzâlarından biriydi. Onlar da bizi, bizim onları düşündüğümüz kadar düşündüler ve sevdiler."¹⁵⁸ Bazı gazetelerde de düzenli olarak hemen hemen her gün okuyucularına devam etmekte olan kampanyayı hatırlatan başlıklar yayınlanmaktaydı.¹⁵⁹

KAYH'nin gayelerinden biri yardım kampanyasını ülke dışına da yaymak olduğundan, bu doğrultuda da adımlar atıldı. Bu maksatla, Refet Paşa İstanbul'daki Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Reis Muavini Hamid Bey'e [Hasancan] çektiği 14 Mayıs 1922 tarihli telgrafta Kırım Tatarlarının içinde bulunduğu durumun Havass Ajansı vasıtasıyla dünyaya duyurulmasını rica etti.¹⁶⁰ KAYH'nin Türkiye dışındaki irtibatları arasında Avrupa'nın bazı şehirlerinde bulunan ve oralarındaki Türk talebelerin gittikleri Türk Yurdu cemiyetleri yer alıyordu. Bütününüyle milliyetçi çizgideki Türk Yurdu cemiyetlerinin faaliyetlerine Rusya Türklerinden kimseler de katılmaktaydı.

¹⁵⁶ Açlığın korkunç boyutlarını ve yönlerini anlatan bu gibi haber ve repörtajların karakteristik bazı örnekleri için, bakınız, "Kırım'da Açlık", *Vakit* (İstanbul), 23 Nisan 1922; "Açlara Yardım İçin", *Anadolu'da Yeni Gün* (Ankara), 9 Mayıs 1922; "Kırım'da Açlık Şiddetleniyor," *Vakit* (İstanbul), 19 Mayıs 1922; "Kırım'da Açlık Ne Derecededir?", *İkdam* (İstanbul), 9 Haziran 1922.

¹⁵⁷ Falih Rıfkı [Atay], "Sesleri Olmayan Mustaribler", *Akşam* (İstanbul), 24 Mayıs 1922.

¹⁵⁸ İsmail Hakkı, "Kırım Açlarına Yardım", *Açık Söz* (Kastamonu), 17 Mayıs 1922.

¹⁵⁹ *Hakimiyet-i Milliye*'nin 10, 12, 15, 24, 26 ve 28 Mayıs 1922 tarihli nüshalarında şu slogan yer almaktaydı: "Kırım açlarını unutmayınız. İanelerinizi Hilâl-i Ahmer veznelerine teslim ediniz." Konya'da yayınlanan *Babalık* gazetesinin 15-18, 21-24, 26, 28 Mayıs ve 8 Haziran 1922 tarihli sayılarında ise şu slogan tekrarlanıyordu: "Kırımlılara yardım her Türk ve her Müslüman'a borçtur. Düşününüz ki biçare kardaşlarımız açlık yüzünden insan eti yiyecek kadar muztarr ve elim bir vaziyete düşmüşlerdir."

¹⁶⁰ Mesut Çapa, "Anadolu'dan Kırım'a Yardım ve Yusuf Akçura'nın Bir Mektubu", *Türk Kültürü* (Ankara), no.: 359 (Mart 1993), s. 155.

KAYH Avrupa'daki Türk Yurdu cemiyetlerini yardıma çağırdığında, bunların üyeleri sınırlı imkânlarına rağmen bu çağrıları karşılıksız bırakmadı.¹⁶¹ KAYH, Milletlerarası Kızılhaç Komitesi'ne ve Türkiye dışındaki Müslüman teşkilatlarına da müracaatta bulundu. Milletlerarası Kızılhaç Komitesi Refet Paşa'ya yazdığı cevabî mektubunda, Kırım'a yardım için teşebbüse geçtiklerini bildirerek, konuya ilişkin bilgi ve belgelerin gönderilmesini rica etti. KAYH'nin çağrısına Fas'ın Kazablanka (Casablanca) şehrinden ilginç bir karşılık geldi. Fransız Fas'ının Genel Valisi olan Mareşal Louis Hubert Gonzalve Lyautey, 22 Haziran 1922 tarihli mektubunda Refet Paşa'nın müracaat telgrafı üzerine hükûmetinin dikkatini Kırım'daki açlığa çektiğini ve oradaki bedbaht insanların imdadına yetişilmesi telkininde bulunduğunu bildiriyordu.¹⁶² Mareşal Lyautey'in bundan önce de Kırım'daki açlık çekenler için yardım toplanması için teşebbüslere giriştiği ve onun daha Mayıs 1922'de Fransız Kızılhaçı'ndan orada bir kampanya düzenlemesini istemiş olduğu bilinmekteydi.¹⁶³

Kırım Tatar Çocuklarını Türkiye'ye Getirme Teklifi

KAYH açlık çeken Kırım Tatar çocuklarından bir miktarını Anadolu'ya getirerek onları buradaki köylere ve hanelere dağıtmayı da düşünmüştü.¹⁶⁴ Esasen, Sovyet Rusya'daki açlıktan kaçarak Türkiye'ye iltica eden Türk/Müslüman çocuklarının bakımı meselesi 1922 yılı boyunca Türk yetkililerin ciddiyle üzerinde durdukları bir husustu. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa 21 Mart 1922 tarihli yazısında, Rusya'da açlıktan kaçan on binlerce Müslüman çocuğun Türkiye'de iskânının söz konusu olduğu hakkında Ankara'yı uyarmıştı. Karabekir Paşa, gerek Rusya'da görevli olarak bulunan Büyük Millet Meclisi temsilcisi Burdur Mebusu Soysallı İsmail Subhi [Soysallıoğlu] Bey'den, gerekse Transkafkasya ülkelerinin diplomatlarından aldığı bilgilere göre şimdiye kadar 10.000 Müslüman çocuğun Azerbaycan'a, 5.000'inin de Gürcistan'a sevk edilmiş olduğunu, 10.000 çocuğun daha Azerbaycan'a sevk edilmek üzere bulunduğunu ve bu sonunculardan yarısının yollarda hayatını kaybettiğini bildirmişti. Hayatta

¹⁶¹ "Lozan Türk Yurdu Muharrerât ve Zabt-ı Sâbık Defteri", elyazması, *Türk Tarih Kurumu Arşivi*, no.: Y/653, 12 Haziran 1922 ve 9 Ekim 1922 tarihli oturumlara ait kayıtlar. Cafer Seydahmet Lozan Türk Yurdu Cemiyeti'nin üyesi olduğu gibi, burada Rusya'daki açlığa dair konuşmalar da yapmıştı (Kaynak temini için Mehmet Şahingöz'e teşekkür ederiz).

¹⁶² "Kırım İçin", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 26 Haziran 1922.

¹⁶³ "Fas İslâmlarının Kırım Açlarına Muaveneti", *Vakit* (İstanbul) 17 Mayıs 1922.

¹⁶⁴ "Kırım Muhtâcinine Muavenet", *Vakit* (İstanbul), 27 Nisan 1922; "Kırım Açlarına Yardım Heyeti", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 27 Nisan 1922; "Kırım Mültecilerine Muavenet", *Babalık* (Konya), 27 Nisan 1922.

kalan çocukların da ölüm ve sefalet tehdidi altında olduklarından şüphe edilemeyeceğinden, söz konusu diplomatlar bunların Türkiye'ye iskânını rica etmekteydi. Paşa, bunlardan şimdilik 2.000 kadarını nispeten ucuz olan Erzurum ve Erzincan'da yerleştirebilecek durumdaysa da, geri kalanları için ordu bütçesi yeterli olmayacağından İktisat veya Dahiliye Vekâletlerince teşebbüste bulunulmasını istemekteydi.¹⁶⁵ Bunun üzerine, malî durumun müsait olmamasına rağmen Sıhhiyye ve Muavenet-i İctimaiyye Vekâleti 2.000 çocuğun iâşesini üstlendi. Ayrıca, Himaye-i Etfâl ve Hilâl-i Ahmer Cemiyetleri de biner çocuğun bakımlarını üzerlerine almayı kabul etti.¹⁶⁶

Rusya'daki aç Türk çocuklarına sahip çıkılması meselesi Büyük Millet Meclisi platformuna yakında Rusya'dan dönmüş olan Soysallı İsmail Subhi Bey tarafından getirildi. İsmail Subhi Bey Rusya'da bulunduğu esnada açlık felâketine bizzat şahit olmuş ve gördüklerinden derinden etkilenmişti. Soysallı'nın 3 Nisan 1922'de Büyük Millet Meclisi'ne verdiği takrirdе şu ifadeler yer almaktaydı:

Rusya'da Ural ve Volga havâlisinde olan açlık tûyleri ürpertecek bir derece-i fecaattedir. Bundan en ziyade müteessir olanlar da Müslüman Başkurtlar, Tatar ve Kazak Kırgızlardır. Bu açların bilhassa çocuklarından binlercesini memleketimize getirip, vilâyetlerde, livalarda, kazâlarda, karyelerde gerek mümkün olabilecek vesâit-i resmiyye ile ve gerek hususî surette aile nezdlerine yerleştirmek hem insanî ve hem de iktisadî âcil bir mesele-i mühimmedir. Yirmi-otuz bin çocuğun memleketimizin muhtelif cihetlerine serpiştirilmesi için Büyük Millet Meclisi âzâ-yı muhteremesi ile ayrı ayrı bilistişare teşebbüste bulunmak ve hükûmetin zaten bu bâbda girdiği resmî muamelâtı da takviye ve itmâm etmek üzere her şubeden iki âzâ intihâbı suretiyle bir encümen-i mahsus tefrîkini teklif ederim.¹⁶⁷

İsmail Subhi Bey takririni savunurken yaptığı açıklamada, Türkiye'de de pek çok fakir ve yetim çocuk olduğunu kabul etmekle birlikte, onların, halleri tasavvur edilemez ve anlatılamaz derece olan Rusya'dakiler kadar

¹⁶⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt: 18, *Devre: 1, İctima Senesi:3* (Ankara, 1959), s. 480.

¹⁶⁶ "Umûr-ı Sıhhiyye ve Muavenet-i İctimaiyye Vekili'nden Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Ankara Murahhaslığı'na, 29 Mart 1922" and "Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Ankara Murahhaslığı'ndan Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Paşa'ya, 29 Mart 1922" *TKDMA*, Kutu no.: 1198, Belge no.: 40; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt: 18, *Devre: 1, İctima Senesi:3* (Ankara, 1959), s. 480.

¹⁶⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt: 18, *Devre: 1, İctima Senesi:3* (Ankara, 1959), s. 479.

feci durumda bulunmadığını söyledi. Bunlardan ne kadarı kurtarılabিলse o kadarı kârdı.¹⁶⁸

Meclisin o günkü müzakeresinde mebuslar âdetâ ittifakla ülkede çok sayıda bakıma muhtaç çocuklar bulunmasına ve mevcut imkânların yeter-sizliğine bakmaksızın, Rusya'daki aç Müslüman çocuklarına sahip çıkmanın bir insanlık vazifesi olduğunu vurguladılar. Sıhhiye ve Muavenet-i İctimâi-ye Vekâleti Türkiye'deki 59 idare mahalline oradaki yetim çocuk sayısını sormuş, cevap gönderen 33 yerde toplam 86.000 yetim bulunduğu anlaşılmıştı.¹⁶⁹

Sıhhiye ve Muavenet-i İctimâiye Vekili Dr. Rıza Nur da kürsüye gele-rek şunları söyledi:

Ma'teessüf vaziyet ciddidir. Epeyce çocuk açlıktan dolayı bizim hu-duda geliyor. gelirken de yolda ölüyor. Bunlara ma'teessüf bir yardım yapmanın imkânı yoktur. Bu hududa gelmekte olan çocuklar yirmi bin, yirmi beş bin çocuk tahmin ediliyor. Bendeniz bunu düşündüm. Yapabi-leceğimiz şey ancak iki bin çocuğu mevcut eytamhanelere yerleştirmektir. Bu malumâtı Himaye-i Etfâl Cemiyeti'ne vermiştim. Kendileri de bunun-la meşgul oluyor. Elimizde mevcut epeyce yetim çocuklarımız vardır. Ma'teessüf bunlara yetiştirecek paramız yoktur. Eytamhanelerimizin hali pek perişandır. Bunlar varken tabii onlar da geliyor. Fakat açlıkta kalma-sın diye hiç olmazsa iki bin kadar çocuğu şöyle böyle öteye beriye sıkıştırı-rabileceğiz. Ondan sonra bendeniz Hilâl-i Ahmer'in muavenetine müracaat ettim ve ne kadar çocuğa bakabilirsiniz dedim. Zannedirim ki, ora-dan da pek yakında bir cevap gelecektir. Diğer taraftan da Kâzım Karabekir Paşa da iki bin çocuk alıyor. Orada eytamhanelerde bakacaktır ve barındıracaktır, fakat bendeniz bunun için yegâne düşünebildiğim şey, bu çocukların bâki kalan kısmını köylere, şehirlere aileler nezdine yerleştirmek ve dağıtmaktır. Bundan başka çare yoktur.¹⁷⁰

Neticede, Büyük Millet Meclisi meseleyle ilgilenmek üzere özel bir komisyon kurulmasına karar verdi.¹⁷¹ Çalışmalarını yapan komisyon 1 Mayıs 1922'de açıkladığı raporunda, muhtelif vilâyetlere müracaat ettiklerini ve bunların bir çoğundan bir hayli sayıda çocuğun iâşe ve iskânlarını temin

¹⁶⁸ Aynı yerde, s. 480.

¹⁶⁹ Aynı yerde, ss. 479-482.

¹⁷⁰ Aynı yerde, ss. 481-482.

¹⁷¹ Aynı yerde, s. 482. Bu özel komisyona seçilenler arasında Kastamonu Mebusu Dr. Suat Bey [Soyer] ve Erzurum Mebusu Mehmet Salih Efendi [Yeşiloğlu] de bulunmaktaydı. *TBMM Zabıt Cidesi*, Cilt: 19, *Devre: I, İctima Senesi:3* (Ankara, 1959), s. 104.

edebilecekleri cevabı alındığını, ancak Türkiye'ye gelmesi söz konusu olan on binlerce çocuk için Büyük Millet Meclisi'nin ilgili kanunları ivedilikle ele alması gerektiğini beyan etti.¹⁷² Bilâhare, bu komisyonun üyelerinden Kas-tamonu Mebusu Dr. Suat Bey [Soyer], maaşlıların birer günlük maaşlarının Rusya ve Kırım'dan gelecek çocuklar için kesilmesine dair kanun teklifi verdi.¹⁷³

Konuyu Meclis platformuna getiren Soysallı İsmail Subhi Bey teklifini bir gazete makalesi halinde daha teferruatlı olarak kamuoyunun dikkatine sundu. İsmail Subhi Bey makalesinde Türkiye'nin Kırım'daki açlara para yahut gıda yollamak suretiyle yardım edebileceğine inanmadığını yazıyordu. Savaş içindeki Türkiye'nin gönderebileceği meblağ Kırım'ı bir gün bile doyurmaya yetmezdi. Yegâne yardım yolu Kırım Tatarlarını Türkiye'ye getirmektir. Yetişkinleri getirmek mümkün olmasa dahi küçükler getirilebilirdi. Bu aç insanlara Türkiye'de ekmek ve iş bulunur, bir kısmı ölse bile hiç olmazsa çoğu kurtulurdu. İsmail Subhi Bey'e göre, yapacak başka bir şey yoktu.¹⁷⁴

Kırım'dan Türkiye'ye çocuk getirme teklifi Ankara'ya gelen Kırım temsilcileri tarafından sıcak karşılanmadı. Aynı gazetede yazdığı bir makale ile Soysallı'yı cevaplayan Mahmut Nedim, gayet kibar bir dil kullanmakla birlikte bu fikri uygun görmediklerini ortaya koydu. Kırımlı aydın, öncelikle nakil vasıtalarının böyle bir iş için yetersizliğini dile getirmekteydi. Zaten güçsüz kalmış olan çocuklar haftalarca yol zahmetine tahammül edemez, daha yolda iken mahvolurlardı. Zaten her Kırım Tatar çocuğunu Türkiye'ye getirmeye kalkmak büyük bir masrafı gerektirirdi. Kaldı ki, Türkiye'de evlere dağıtılacak çocuklar gereği gibi terbiye de edilemeyeceklerdi. Yapılması gereken, böyle bir masrafın çok daha azıyla bu çocuklara Kırım'da bakmaktır.¹⁷⁵ Mahmut Nedim'in makalesinde yazdığı itiraz sebeplerinin yanında asıl açıkça beyan edemediği bir prensip meselesinin bulunduğu şüphe yoktur. Mahmut Nedim'in de aralarında bulunduğu milliyetçi Kırım Tatar aydınlarının temel stratejilerinden biri Kırım Tatarlarının Türkiye'ye göçlerinin önüne geçmektir. Son yüz kırk yıl boyunca devam eden bu göç süreci yarımada'daki Kırım Tatar nüfusunu eritegeliğinden

¹⁷² *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt: 19, Devre: 1, İctima Senesi:3 (Ankara, 1959), s. 449.

¹⁷³ Aynı yerde, s. 40.

¹⁷⁴ İsmail Suphi Soysallı, "Rusya Açlarına Muavenet Hakkında Bir Fikir", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 25 Nisan 1922.

¹⁷⁵ "Mebus-ı Muhterem İsmail Soysallı Beyefendi'nin Mektubu Münasebetiyle", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 27 Nisan 1922.

bu halkın felâketinin hem neticelerinden, hem de sebeplerinden biri olarak görülmekteydi. Bu bakımdan, Sovyet rejiminin o dönem için birlikte çalışmayı uygun gördüğü Ayvazov ve Nedim gibi Kırım Tatar milliyetçileri Türkiye'ye göçü desteklemek şöyle dursun, diasporadaki Kırım Tatarlarından hiç değilse bir kısmını Kırım'a geri getirmenin yollarını aramaktaydı. Bu bakımdan, şu veya bu şekilde Kırım Tatarlarının Kırım haricine göç etmelerini ihtiva edecek her türlü projenin onlara ters geleceği açıktı.

Böyle olmakla birlikte, Ayvazov Büyük Millet Meclisi'nin sekiz yaşından büyük 10.000 Kırımlı çocuğu kabul etmeye hazır olduğunu Kırım hükûmetine bildirdi. Konu Kırım Merkezi *Pomgol*u tarafından 9 Mayıs 1922'da müzakere edilerek, "prensip olarak 5.000 çocuğun Kırım'dan An-kara'ya naklinin mümkün olduğu" açıklandı.¹⁷⁶ Bununla birlikte, proje hayata geçirilmedi. Ne var ki, bu aradan kırk yıl geçtikten ve bu arada Kırım Tatarları topyekûn Kırım'dan sürgün edildikten sonra bu mesele tekrar ele alınarak, Türk ve Kırım Tatar milliyetçilerinin bir komplosu olarak takdim edilecekti. Sürgün sonrası yeniden yazdırılan Kırım tarihinin Stalinist yazarlarından biri Ayvazov'u ve Nedim'i Kırım'dan Türkiye'ye çocuk ihracatı planının mimarları olarak gösteriyordu. Yazara göre, bu meş'um plan Sovyet hükûmeti tarafından durdurulmuştu.¹⁷⁷

Kırım'dan ve Açlık Çeken Diğer Bölgelerden Türkiye'ye Mülteci Akını

Soysallı'nın Kırım'dan Türkiye'ye çocuk getirme teklifi gerçekleşmedi. Ancak açlık dolayısıyla binlerce Kırım Tatar mülteci Kırım'dan Türkiye'ye akmaktaydı. Açlık esnasında Türkiye'ye gelen Kırım Tatar mültecilerin sayısına dair mevcut veriler sahih olmaktan çok uzak olduğu gibi, aynı zamanda da bir hayli karmaşıktır. Mülteciler Türkiye'ye hem deniz (İstanbul'a ve Anadolu'nun Karadeniz limanlarına) hem de kara (kuzeydoğu vilâyetlerine) yollarıyla gelmekteydi. Bunların nasıl ve hangi statüyle geldikleri, (eğer kaydoldularsa) nerelerde kaydoldukları ve resmen hangi

¹⁷⁶ "Protokol no.: 35 Zasedaniya Prezidiuma TsK Pomgola 9 Maya 1922 goda", *GAARK* (Akmescit), fond R-652/1922, delo 59, l. 126.

¹⁷⁷ İ. S. Çirva (Haz.), *Oçerki po istorii Krıma*, Part III, *Krım v period sotsialističeskogo stroitelstva (1921-1941 gg.)* (Akmescit, 1964), s. 41. Bu iddialar bütünüyle gerçek dışıdır. Ayvazov'un veya Mahmut Nedim'in teklifi destekledikleri yönünde hiç bir delil olmadıktan başka, yukarıda belirtildiği üzere her ikisinin de teklife hiç sıcak bakmadıkları açıktır. Dahası, yazarın (Çirva ?) tam da iddiasını ispat için aıfta bulunduğu ve muhtevasını tahrif ettiği belgenin aslında (hâlen Kırım Muhtar Cumhuriyeti Devlet Arşivi'nde bulunan ve yukarıdaki dipnotta gösterilen belge), Kırım *Pomgol*u'nun fikri tasvip ettiği görülmekte olup, Sovyet hükûmetinin bunun tatbikini durdurduğuna dair en ufak bir işaret mevcut değildir.

ülkenin yurttaşlığına ve pasaportuna sahip oldukları hususları ancak bunlara ilişkin (Türkiye, Rusya, Ukrayna, Kırım, vs.) arşiv malzemesinin tamamı kullanıma açıldığında bir ölçüde mümkün olabilecektir. Bu husustaki bir çok fiilin resmî kayıtlardan bağımsız olduğu düşünülecek olursa, o durumda dahi tam ve tartışılmaz rakamlara ulaşmak muhtemel gözükmemektedir. Bütün bunlara rağmen, sayılarının binlerle ifade edildiği açık olan söz konusu mültecilerin münferit partiler halinde gelişlerine dair hiç değilse kısmî veriler mevcuttur. Meselâ, 11 Nisan 1922'de, Rus vapuru *İlyic*'in getirdiği erkek, kadın ve çocuktan oluşan 500 kişilik bir mülteci grubunun Samsun limanına çıktığı biliniyor.¹⁷⁸ Mayıs sonuna kadar Samsun'a çıkan Kırım Tatar mültecilerin toplam sayısı 2.091'i buldu. Türk yetkililer bu rakamın 30.000'e ulaşabileceğini hesaplıyorlardı.¹⁷⁹ 560 Kırım Tatar mülteci de Mayıs 1922'nin ilk yarısında Batum üzerinden Trabzon'a geldi.¹⁸⁰ Batum Rusya'dan Türkiye'ye gelen mültecilerin ana yollarından birinin üzerinde yer alıyordu. Mültecilerden pek çoğunun Anadolu'ya geçene kadar Batum'da bir müddet kaldıkları anlaşılmaktadır. Batum'daki Türkiye Başkonsolosluğu sınırlı imkânlarıyla sefalet içindeki bu mültecilere yardım etmeye çalışıyordu.¹⁸¹ Türkiye'nin kuzey-doğu bölgelerine yönelik mülteci akını 1922 yılı boyunca devam etti. Şubat 1923'e kadar gelen mülteci sayısı (İran'dan gelenlerle birlikte) 14.000'e ulaştı.¹⁸² Her ne kadar bu rakamın ne kadarını Kırım'dan ve Sovyet Rusya'nın diğer kısımlarından açlık dolayısıyla gelenlerin teşkil ettiğini bilmiyorsak da, bunların hiç az olmayan bir oranda olduğu şüphesizdir. Ağustos 1922'de, Ankara'daki Sovyet elçisi Semyon İ. Aralov'un ricası üzerine, Bütün-Rusya Merkezi İcra Komitesi Prezidyumu "açlık dolayısıyla Kırım'dan Türkiye'ye iltica eden yaklaşık 1.000 Tatar'ın" Rusya vatandaşlığı haklarının mahfuz tutulması

¹⁷⁸ "Kırımlı Beş Yüz Bedbaht Mülteci", *İkdam* (İstanbul), 23 Mayıs 1922.

¹⁷⁹ "Kırım Muhacirleri", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 25 Mayıs 1922.

¹⁸⁰ "Trabzon'da Kırım Mültecileri", *Vakit* (İstanbul), 16 Mayıs 1922.

¹⁸¹ En azından Eylül 1922'ye (belki de çok daha sonrasına) kadar, Batum'daki Türkiye Başkonsolosluğu'nun mültecilere ilişkin olarak alabildiği yegâne meblâğ Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin 1 Haziran 1922'de gönderdiği 1000 Türk lirasından ibaretti. "Hariciye Vekâleti'nden Ankara Hilâl-i Ahmer Heyet-i Murahhasası'na, 18/19 Haziran 1922" ve "Batum Başşehbender Vekili'nden Ankara Hilâl-i Ahmer Murahhaslığı'na, 9 Eylül 1922", *TKDMA* (Etimesgut, Ankara), Kutu no.: 1198, Belge nos.: 39 ve 53.

¹⁸² Bu mültecilerin çoğu bir müddet önce Kars ve Ardahan bölgelerini terk ederek Rusya'ya hicret eden Molokanlardan kalma evlere veya ev yıkıntılarına yerleştirildiler. Bu talihsiz insanlar bütünüyle sefalet ve yokluk şartları içinde yaşamaktaydılar. Anlaşıldığına göre söz konusu mültecilerin problemleriyle ilgilenen yegâne yetkili kurum olan Şark Ordusu mülteciler için âcil olarak gıda, giyecek, tohumluk zahire ile damızlık ve çiftlik hayvanı talebinde bulunmaktaydı. "Şark Cephesi Kumandan Vekili'nden Ankara Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Murahhaslığı'na, 26 Şubat 1923", *TKDMA*, Kutu no.: 1198, Belge no.: 52.

kararını kabul etti.¹⁸³ Türk kaynaklarında verilen rakamlarla mukayese edildiğinde Kırım Tatar mültecilerin sayısına ilişkin Sovyet kararnamesindeki bu rakamın gerçeğin çok altında olduğu görülür. Bu durum bir yanlış hesaplama veya kayıt hatasından kaynaklanabileceği gibi, kasdî olarak da söz konusu rakam düşük gösterilmiş olabilir.

Tam rakamlar ne olursa olsun açlık yüzünden Türkiye'ye gelen mültecilerin sayısının kayda değer miktarda olduğuna şüphe yoktur. Ne var ki, Türkiye'ye gelebilenler gelmek isteyip de buna muvaffak olamayanların yanında pek az sayıda kalmaktaydı.¹⁸⁴ Sovyet rejimi yabancı tebaası olmayanların ülke dışına çıkmalarının önüne büyük engeller koymuştu. Sovyet Rusya'dan dışarı çıkabilmek için gereken pasaportu elde edebilmek sıradan bir insan için ve normal yollardan âdetâ imkânsız gibiydi. Olayların şahitlerinden biri o günlerde böyle bir seyahat belgesinin 3,2 milyon rubleden aşağı elde edilemediğini ifade etmektedir.¹⁸⁵ Açlığın getirdiği fakirlik ve sefalet şartlarında pek az insanın buna gücünün yetebileceği açıktır. Elbette ki, bir çok mülteci de Türkiye'ye illegal yollardan ve pasaportsuz olarak geldi. Bunun yanı sıra, bir çok Kırım Tatarı uzun yıllar önce şu yahut bu şekilde elde etmiş oldukları Osmanlı pasaportuna sahipti. Bunlardan bir çoğu da bu felâket günlerinde ellerindeki Osmanlı pasaportlarını kullandılar. Diğer bir ifadeyle, o dönemde teknik olarak "Türkiye'ye dönen" Osmanlı tebasının da pek çoğu aslında Kırım Tatarıydı.

Kırım Tatar mültecilerin iâşe ve iskân meseleleriyle Maliye Vekâleti ile birlikte Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti uğraşmaktaydı.¹⁸⁶ Kırım Tatar mültecilerin çoğu Samsun vilâyetine iskân olundu.¹⁸⁷ Batum üzerin-

¹⁸³ "Sohranenie prava grajdanstva RSFSR", *Pravda* (Moskova), 26 Ağustos 1922. Bu karar A.B.D. diplomatlarının da dikkatini çekmişti. "Amerika Birleşik Devletleri'nin Riga'daki Temsilcisi Evan E. Young'dan Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanı'na, 28 Eylül 1922", *U.S. National Archives* [A.B.D. Milli Arşivi] (Washington, D.C.), General Records of the Department of State, Political Relations between Russia and other States, 1910-1929, no.: 2769.

¹⁸⁴ Haziran 1922'de Kırım'ı ziyaret eden bir Türk memuru olan Veli Necdet Bey binlerce Kırım Tatarının Türkiye'ye gitmeye can attığını bildiriyordu. "Ukrayna'da Muahedelerin Teatisi Merasimi", *İkdam* (İstanbul), 26 Ağustos 1922.

¹⁸⁵ "Kırım'da Açlık Şiddetleniyor", *Vakit* (İstanbul), 19 Mayıs 1922.

¹⁸⁶ "Kırım Muhtâcını", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 11 Mayıs 1922; "Kırım ve Yerli Muhtaçlara Yardım", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 22 Mayıs 1922.

¹⁸⁷ "Kırım Muhacirleri", *Anadolu'da Yeni Gün* (Ankara), 19 Mayıs 1922; "Kırım Muhacirleri", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 25 Mayıs 1922. Samsun'a peyderpey gelmekte olan Kırım mültecilerin iskânlarıyla meşgul olmak üzere Sıhhiye Vekâleti tarafından Tokat Sıhhiye Müdürü Fuad, mühendis Remzi ve ziraat mütehasısı Galip Beyler'den oluşan bir heyet teşkil edildi. "Kırım Mültecilerinin Kabulü", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 16 Haziran 1922.

den Trabzon'a gelenler geçici olarak Trabzon'da kalacaklardı.¹⁸⁸ Ankara hükümetinin Kırım Tatar mültecilere yönelik iskân politikası onları münhasıran Samsun vilâyetinde, mümkünse de yerli Pontos Rumlarından kalan köylerde yerleştirmekti. Bu maksatla hükümetce mahallî şartlar dikkatle incelendi ve belirli bir miktar para tahsis edildi. Bununla birlikte, söz konusu meblâğ bu hususta gereken masraflar için yeterli değildi. Kırım Tatar mültecilerden yalnızca Samsun vilâyetine yerleşenler hükümet yardımı alabilecekler, başka yerlere gidenlerin buna hakkı olmayacaktı.¹⁸⁹ Şu cümleden, Samsun'un Tepecik köyüne en az 166 Kırım Tatar mültecinin (42 hane) yerleştirildiği biliniyor.¹⁹⁰ Kırım Tatar mültecilerin yerleştirildiği bir diğer köy de, yine tahrip edilmiş eski bir Rum köyü olan Kavak kazâsına bağlı Karadağ köyüydü.¹⁹¹

Mültecilerin içinde bulunduğu feci durum karşısında, Ankara hükümeti "Kırım'dan memleketimize iltica eden ve uzun zamandan beri devam eden açlık, sefalet-i fizyolojiye ve mahrumiyet-i maddiyyeden pek bîtâb ve kuvvâ-yı bedeniyelerini zâyî' etmiş bulunan zavallı Kırımlılar"a dair bir kararname yayınladı. Kararnameye göre, muhacir ve mülteciler hakkındaki kanuna uygun olarak Kırım mültecilerine verilen îâşe bedeli onların yaşam güçlerinin iadesine yeterli olmadığından, bedenlerinin güçlenmesi ve çalışıp hayatlarını kazanabilecek hale gelmeleri için üç ay müd-

¹⁸⁸ "Trabzon'da Kırım Mültecileri", *Vakit* (İstanbul), 16 Mayıs 1922.

¹⁸⁹ *BCA*, Toprak İskân Genel Müdürlüğü Fonu, Fon Kodu: 272.79, Yer no.: 72.1.6.

¹⁹⁰ Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun* (Ankara, 2000), s. 123. Feci durumdaki mültecilerin ihtiyaçlarının temini için hükümetin yardımı hiç şüphesiz ki yeterli değildi. Bununla birlikte, mültecilerin mahallî halktan hayırsever insanların önemli yardımlarıyla karşılaşmaları da oluyordu. Meselâ, kendisi de aslen Kırım muhaciri bir aileden gelen Kefelizâde Hacı Mehmed Efendi oğlu Yusuf Efendi Tepecik köyüne yerleştirilen Kırım Tatar mültecilere çift hayvanı, tohumluk ve yemeklik zahire verdiği gibi, köyün su şebekesini de yaptırmış ve mültecilerin çocuklarının tahsili için görevlendirilen muallimin de ücretini karşılamıştı. İpek, s. 51. Tepecik köyüne Kırım Tatar mültecilerin iskânından kısa bir süre sonra, 1924'de Yunanistan'dan gelen mübadele göçmenleri de yerleştirildiler. Tepecik'deki hayat şartlarına uyum sağlayamayan ve karşılaşmaları problemlerle başa çıkamayan Kırım Tatarları tedricen köyden başka yerlere göç ettiler. 1940'lara gelindiğinde Tepecik'e yerleştirilmiş Kırım Tatarlarının büyük kısmı köyü terk etmiş durumdaydı (Abdurrahman Baturşah [1925 Tepecik doğumlu] ile 28 Haziran 2004'de yapılan mülâkat). 2004 yılı Temmuz ayında yaptığımız araştırmada köyde yalnızca tek bir Kırım Tatarı (Naciye Erol) yaşamaktaydı.

¹⁹¹ *BCA*, Toprak İskân Genel Müdürlüğü Fonu, Fon Kodu: 272.79, Yer no.: 72.1.6. Karadağ'a da Kırım Tatar mültecileri müteakip 1924'de Yunanistan'dan gelen mübadele göçmenleri yerleştirildi. İki farklı yerden gelen muhacirler arasında çıkan anlaşmazlıklar neticesinde sayıca daha az olan Kırım Tatarları Karadağ'ı terk ederek Tepecik'e, Samsun'a veya Ankara'ya göç ettiler. Karadağ'daki son Kırım Tatarı da 1925 yılında buradan ayrıldı (Abdurrahman Baturşah [1925 Tepecik doğumlu] ile 28 Haziran 2004'de yapılan mülâkat).

detle her yetişkin kişiye birer kilo ve küçüklere de yarım kilo ekmek bedeli verilecekti.¹⁹²

Kırım'dan mülteci akınının müteakip aylarda da devam etmesi üzerine, Ankara hükûmeti 24 Ağustos 1922'de mültecilerin nakil masraflarına ilişkin bir kararname daha yayınladı. Kararnamede Kırım'dan gelen mültecilerin Türkiye sınırları dâhilinde varacakları herhangi bir limanda kendilerine Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti'nce emsalleri gibi yardım yapılacağı beyan edilmekteydi.¹⁹³ Bilâhare, 25 Ekim 1922'de, müteakip yılın bütçesi müzakereleri sırasında, bilhassa Rusya ve Kırım'dan gelerek Türkiye'nin muhtelif yerlerine iskân edilmekte bulunan mülteciler dolayısıyla Sıhhiye ve Muavenet-i İctimâiye Vekâleti'nin ilgili şubesinin kapasitesinin genişletilmesine karar verildi.¹⁹⁴

Anadolu'daki Yardım Kampanyası

Öte yandan, açlık çeken Kırımlılara yardım kampanyası Anadolu'nun her tarafında olağanüstü bir ilgi ile devam etmekteydi. KAYH'nin hemen hemen bütün ülke çapında gayet etkili bir şekilde teşkilatlandığı ve en ücra kasabaların bazılarında bile mahallî altkomitelerin teşkil edildiği anlaşılmaktadır. Bu durum KAYH merkezinin teşkilatlanma başarısı olduğu kadar, hükûmetin destek veren yaklaşımının, Hilâl-i Ahmer merkezinin ve şubelerinin geniş bir teşkilat ağıyla çalışmalarının, basının konuyu halka duyurmaktaki tesirliliğinin ve nihayet kendi dindaş ve soydaşlarının da maruz kaldığı böylesine muazzam bir âfeti duyması üzerine harekete geçen Anadolu halkının içten duygularının ve köklü hayırseverlik geleneklerinin bir neticesiydi. Türkiye'nin her tarafında yüz binlerce Kırım Tatar muhacirin bulunması da kamuoyu ilgisinin genişlemesinde ilâve bir faktör olmuştur. Bununla birlikte, Anadolu'nun hiç Kırım Tatarının yaşamadığı veya pek az Kırım Tatarının yaşadığı bölgelerinden de gayet kayda değer miktarda yardım gelmiş olması, meselenin Türkiye'de Kırım Tatar diasporasına münhasır olmanın çok ötesinde geniş bir ilgi uyandırdığını açıkça göstermektedir.

¹⁹² "Bakanlar Kurulu Kararı, 17 Mayıs 1922", *BCA* (Ankara), Bakanlar Kurulu Kararları Fonu, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer no.: 5.16.15.

¹⁹³ "Bakanlar Kurulu Kararı, 24 Ağustos 1922", *BCA* (Ankara), Bakanlar Kurulu Kararları Fonu, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer no.: 5.25.10.

¹⁹⁴ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt: 24, Devre: I, İctima Senesi: 3 (Ankara, 1960), s. 158.

Anadolu'da yardım kampanyası muhtelif şekillerde sürdürülmekteydi. Çoğu halde KAYH'nin kendiliğinden teşekkül etmiş mahalli altkomiteleri veya Hilâl-i Ahmer şubeleri kampanyanın öncülüğünü yapıyordu. Mahalli bir gazetenin (meselâ, Konya'da *Babalık*, Kastamonu'da *Açık Söz*, Artvin'de *Yeşil Yuva*, Samsun'da *Ahali*, Ordu'da *Güneş* [mecmua], vs.) ısrarlı yayınlarıyla yardım kampanyasını başlattığı yahut sahiplendiği, hattâ bilfiil organize ettiği sık sık görülmekteydi.¹⁹⁵ İâne toplanmasının yanısıra gelir getirecek başka faaliyetler de gerçekleştiriliyordu. Şu cümleden olarak, müsamereler,¹⁹⁶ müzayedeler¹⁹⁷ ve sergiler¹⁹⁸ düzenlenmesi, at yarışlarından hisse alınması,¹⁹⁹ rozet²⁰⁰ ve özel bilet²⁰¹ satışı gibi kampanyayı destekleyici uygulamalar yapılmaktaydı. Pek çok daire ve iş yerinin personeli de kendi arasında yardım topluyordu.²⁰² Ordu birliklerinde ise zâbitler ve erler arasında aktif bir yardım toplama kampanyası yürütülmekteydi.²⁰³ Memurların, postacıların, işçilerin, gazetecilerin ve başkalarının birer günlük maaşlarını hibe etmeleri ile sıkça karşılaşıyordu.²⁰⁴ Açlık çeken Kırımlılar için teşkilatlı olarak yürütülen yardım kampanyalarına şu şehir ve kasabalardan yardımlar geldiğini tespit edebildik: Adapazarı, Ertuğrul, Gölpazarı, Mihalga-zi, Osmaneli, Bolu, Samsun, Zonguldak, Küre, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Çan, Burdur, Sandıklı, Alâiyye, Mersin, Adana, Seyhan, Kozan, Ana-

¹⁹⁵ *Babalık* okuyucularını fitrelerini açlık çeken Kırımlılara vermeleri yönünde teşvik etmekteydi. Neticede, Konya ve çevresindeki kasabalardan pek çok insan fitrelerini bu maksada hasrettiler. Bu fitreler ve toplanan diğer yardımlar *Babalık* gazetesi vasıtasıyla Ankara'ya gönderildi. Ahmet Avanas, *Millî Mücadelede Konya* (Ankara, 1998), s. 254. *Ahali* gazetesi de Samsun'daki idarehanesinde Kırım açları için iâne toplamaktaydı. "Kırım Açlarına Yardım", *Anadolu'da Yeni Gün* (Ankara), 18 Mayıs 1922.

¹⁹⁶ Giresun İdman Yurdu Giresun'da böyle bir müsamerce teşkil etti. "Kırımlılara Yardım", *Babalık* (Konya), 16 Haziran 1922.

¹⁹⁷ "Polatlı'da Kırım İanesi", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 4 Haziran 1922.

¹⁹⁸ Ordu'daki İsmet Paşa kız mektebi hâsılâtı Kırım açlarına ait olmak üzere bir sergi açtı. Sergide talebelerin yaptıkları nakışlar, resimler ve elişleri takdim edilmekteydi. "Kırım Muhtâcını Menfaatine Sergi", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 1 Haziran 1922.

¹⁹⁹ "Erciyes'de Kırımlılara Yardım", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 7 Haziran 1922.

²⁰⁰ "Rizelilerin Kırım İanesi", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 8 Haziran 1922.

²⁰¹ *BCA* (Ankara), Diyanet İşleri Reisliği Fonu, Fon Kodu: 51, Yer no.: 7.64.32.

²⁰² Ankara Polis Müdürlüğü personeli de aralarında yardım toplamıştı. "Polislerimiz ve Kırım İanesi", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 21 Haziran 1922.

²⁰³ "11. Fırka Kumandanı Miralay Celil'den Ankara Hilâl-i Ahmer Murahhashı'na, 25 Mayıs 1922" ve "41. Fırka, 16. Bölük Kumandanı'ndan Ankara Hilâl-i Ahmer Murahhashı'na, 29 Mayıs 1922", *TKDM4*, Kutu no.: 1198, Belge nos.: 11 ve 31; "Kırım İanesi", *Babalık* (Konya), 14 Haziran 1922.

²⁰⁴ Ankara Postahanesi personeli ve Keskin fabrikasının bütün işleri birer günlük maaşlarını bağışladı. "Aleni Teşekkür", *Anadolu'da Yeni Gün* (Ankara), 12 Mayıs 1922. Kırıkkale'deki silâh sanayi işçileri de birer günlük maaşlarını hibe etti. "Kırım Açlıktan Kırılıyor, Mahvoluyor", *Anadolu'da Yeni Gün* (Ankara), 25 Nisan 1922. *Anadolu'da Yeni Gün* gazetesinin bütün yazarları, muhahhahları, matbaacıları ve diğer işçileri de birer günlük maaşlarını bağışladı. "Kırım Açlarına Yardım İçin Yeni Gün Amelesinin Kararı", *Anadolu'da Yeni Gün* (Ankara), 26 Nisan 1922. Bir çok devlet memuru maaşlarının % 5'ini bağışladı. "Kırımlılara Yardım", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 28 Nisan 1922.

mur, Çorum, Sungurlu, Eskişehir, Konya, Beypazarı, Sincan, Polatlı, Kayseri, Sivas, Zârâ, Şebîn Karahisar, Gümüşhane, Maden, Elaziz, Harput, Yümni/Malatya, Siirt, Pervari, Diyarbakir ve Siverek.²⁰⁵ Kırım'daki açlık kurbanları için îâne toplandığına dair belgelere ulaşabildiğimiz bu şehir ve kasabalardan başka daha pek çok yerde benzer faaliyetlerin yürütülmüş olduğuna hiç şüphe yoktur.

Kırım'daki açlık kurbanlarına yardım temininin konusunun Türkiye kamuoyunda yoğun bir şekilde gündemde olduğu günlerde, Yunan ordusuna karşı nihai taarruza geçme hazırlıkları yapan Ankara hükûmetinin en fazla üzerinde durduğu konulardan birisi de Sovyet Rusya'dan gelecek maddî yardımdı. Nisan 1922'de, Mustafa Kemal Paşa Ankara'daki Sovyet elçisi Aralov'dan, önceki yıl yapılan görüşmelerde kararlaştırılmış bulunan 10 milyon ruble değerindeki yardım paketini Moskova'ya hatırlatmasını rica etti.²⁰⁶ Ağustos 1922'de gerçekleşecek olan Büyük Taarruz'un arefesinde, Sovyet silâh ve cephane yardımları hayli düzenli bir şekilde Ankara hükûmetine ulaşacaktır.²⁰⁷ Bu arada, Moskova'daki Türk diplomatik misyonu Nisan 1922'de kısa süreli bir kriz de yaşadı. Sovyet Rusya'nın başşehirindeki bazı Türk diplomatları Çeka (Sovyet gizli polis ve istihbarat teşkilatı) tarafından Moskova'daki Polonyalılarla birlikte casusluk faaliyetlerine karışıkları ithamıyla gözaltına alınarak aramaya ve sert muameleye maruz

²⁰⁵ Adapazarı, Bolu, Zonguldak, Ertuğrul, Gölpazarı, Mihalgazi, Osmaneli, Çan, Alâiyye, Burdur, Sandıklı, Beypazarı, Sincan, Çorum, Sungurlu, Zârâ, Harput, Maden, Gümüşhane, Şebîn Karahisar, Yümni/Malatya, Bitlis, Siirt, Pervari, Siverek ve Diyarbakir'deki mahalli Kırım Açlarına Yardım Komiteleri'nin Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ile o bölgelerde toplanan yardımlar hakkında yazışmaları için, bakınız, *TKDMA*, Kutu no.: 1198, Belge nos.: 2, 3, 4, 8, 9, 10, 12, 13, 15, 17, 18, 20, 22, 24, 27, 28, 29, 30, 32, 33 ve 56. Kırım açları için yardım toplanan diğer şehir ve kasabalar için, bakınız, Artvin için: "Kırım Açlarına Yardım Heyeti", *Yeşil Yüce* (Artvin), 1 Ağustos 1922; Çapa, s. 155; Konya için: "Kırım Mültecilerine Yardım", *Babalık* (Konya), 8 Haziran 1922; "Kırım Açlarına Muavenet Komisyonu", *Babalık* (Konya), 13 Ağustos 1922; "Kırım İânesi", *Hakimiyet-i Milliyye* (Ankara), 14 Haziran 1922; "Kırım İânesi", *Hakimiyet-i Milliyye* (Ankara), 15 Haziran 1922; Mersin için: "Mersin'de Kırım Açları İçin", *Anadolu'da Yeni Gün* (Ankara), 4 Mayıs 1922; "Kırım Muhtâcını İçin", *Anadolu'da Yeni Gün* (Ankara), 9 Haziran 1922; Elaziz için: "Kırım İçin", *Hakimiyet-i Milliyye* (Ankara), 26 Haziran 1922; Ordu için: "Kırımlılara Mühim Bir İâne", *Hakimiyet-i Milliyye* (Ankara), 23 Haziran 1922; Zonguldak için: "Kırım İânesi", *Hakimiyet-i Milliyye* (Ankara), 15 Haziran 1922; Eskişehir, Kozan, Seyhan, Alâiyye ve Anamur için: "Kırım İânesi", *Hakimiyet-i Milliyye* (Ankara), 15 Haziran 1922; Polatlı için: "Kırım İânesi", *Hakimiyet-i Milliyye* (Ankara), 15 Haziran 1922; "Polatlı'da Kırım İânesi", *Hakimiyet-i Milliyye* (Ankara), 4 Haziran 1922; Samsun için: "Kırım Açlarına Yardım", *Anadolu'da Yeni Gün* (Ankara), 18 Mayıs 1922; Ordu için: "Kırım Muhtâcını Menfaatine Sergi", *Hakimiyet-i Milliyye* (Ankara), 1 Haziran 1922; *Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumiyesi Tarafından 1339 Senesi Hilâl-i Ahmer Meclisi'ne Umumi'si'ne Takdim Edilen (1335-1338) Dört Senelik Devreye Ait Rapor* (İstanbul, 1923), s. 148; Giresun için: "Kırımlılara Yardım", *Babalık* (Konya), 16 Haziran 1922; Rize için: "Rizelilerin Kırım İânesi", *Hakimiyet-i Milliyye* (Ankara), 8 Haziran 1922; Kayseri için: "Erciyes'de Kırımlılara Yardım", *Hakimiyet-i Milliyye* (Ankara), 7 Haziran 1922.

²⁰⁶ Semyon İ. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları* (İstanbul, 1967), s. 114.

²⁰⁷ Bülent Gökay, *A Clash of Empires. Turkey between Russian Bolshevism and British Imperialism, 1918-1923* (Londra, 1997), s. 120.

kaldı. Bu olayı protesto eden Türk Büyükelçisi Ali Fuat Paşa'nın 10 Mayıs 1922'de Moskova'dan ayrılması ile kriz daha da büyüdüysen de, bu tatsız durum Türk-Sovyet münasebetlerinde bir kopmaya yol açmadan kapatılabildi.²⁰⁸ Bu sıkıntılı dönemde, açlık çeken Kırımlılar için açılmış olan kampanyanın devam ediyor olması ve kamuoyunun bu konudaki büyük heyecanı, iki ülke arasındaki ilişkileri olumlu yönde etkilemiş olmalıdır. Nitekim, 17 Mayıs 1922'de Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkezî İcra Komitesi Başkanı Yuriy Gaven'e çektiği telgrafta Aralov kampanya dolayısıyla duyduğu sevinci yansıtmakta ve Türkiye'yi övmektedir.²⁰⁹

Kırım'a İlk Parti Yardım Malzemelerinin Gönderilmesi

Türkiye'de açlar için yardım kampanyasının hayli mesafe almasıyla birlikte, Kırım'a gönderilecek ilk parti yardım malzemesi 1922 Mayıs ayı ortalarında hazır duruma geldi. Yapılan bağışlarla Ankara'da 500 çuval buğday unu satın alındı. Buna İstanbul'daki Tatar Cemiyet-i Hayriyyesi vasıtasıyla toplanan para ile Hilâl-i Ahmer Merkez-i Umumîsi tarafından satın alınan 500 çuval un daha eklendi. Bu durum Ankara'daki Sovyet misyonuna bildirilerek bu unların her türlü müsadere ve vergiden muaf tutulması istendi.²¹⁰ Bununla birlikte, Hilâl-i Ahmer Kırım'a göndereceği unları tamamen Kırım Tatarlarına dağıtılabilecekleri endişesiyle Sevastopol'de Bolşevik yetkililere teslim etme hususunda istekli değildi. Buna bağlı olarak, Hilâl-i Ahmer Merkez-i Umumîsi unların doğrudan Akmesic'teki Müslüman kooperatif heyetine teslim edilmesi gerektiği görüşündeydi. Ancak, Ankara'daki KAYH merkezi böyle bir tavrın Ruslara karşı açıkça güvensizlik gösterilmesi mânâsına geleceği mülâhazasıyla uygun olmayacağını bildirdi. Bunun üzerine, Ankara yardım malzemesinin evvelce kararlaştırıldığı üzere Hilâl-i Ahmer'ce tayin edilecek görevliler marifetiyle Sevastopol'e gönderilip orada teslim edilmesine, ancak söz konusu görevlilerin unların Kırım Tatarlarına dağıtılmasına nezaret etmelerine karar verdi.²¹¹

²⁰⁸ Bu olayın baş aktörleri tarafından tasviri için, bakınız, Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları* (21/11/1920 - 2/6/1922) (İstanbul, 1955), ss. 329-348.

²⁰⁹ Barançenko, s. 125.

²¹⁰ "Kırım Açlarına Yardım Heyeti Kâtib-i Umumîsi Mahmud Esad Bey'den [Bozkurt] Ankara Hilâl-i Ahmer Murahhaslığı'na, 9 Mayıs 1922", *TKDMA*, Kutu no.: 1198, Belge no.: 7.

²¹¹ "Kırım Açlarına Yardım Heyeti Kâtib-i Umumîsi Mahmud Esad Bey'den [Bozkurt] Ankara Hilâl-i Ahmer Murahhaslığı'na, 16 Mayıs 1922", *TKDMA*, Kutu no.: 1198, Belge no.: 5.

Yardım malzemesini Kırım'a götürecek olan heyet Hilâl-i Ahmer memurlarından Hasan ve İlhami Beyler ile Tatar Cemiyet-i Hayriyyesi Reisi Hacı Mesud Efendi'den oluşmaktaydı.²¹² Heyet yola çıkmadan önce, Tatar Cemiyet-i Hayriyyesi Kırım'da yardımın dağıtım işine yardımcı olmak üzere Akmescit, Sevastopol, Bahçesaray, Kezlev, Yalta, Kefe ve Canköy şehir ve kasabalarının yerli Kırım Tatar ileri gelenlerinden ve aydınlardan belirlenmiş kimselerin isim listesini Hilâl-i Ahmer'e teslim etti.²¹³

Yardım kafilesi olan unlarla birlikte 24 Mayıs'da İstanbul'dan ayrılarak, Novorossiysk üzerinden 31 Mayıs 1922'de Sevastopol'e vardı. Unlar Sevastopol'de koruma altındaki bir depoya yerleştirildikten sonra, yardım heyeti Kırım Tatar cemaatiyle temasa geçmek üzere Kırım'ın başşehri Akmescit'e gitti. Yardım heyeti Akmescit'de aralarında Bekir Sıtkı Çobanzâde (Kırım Merkezî İcra Komitesi üyesi ve ünlü şair), Selim Memetov (Dış Ticaret Halk Komiseri), Ümer İbrahimov (Tarım Halk Komiseri), Süleyman İdrisov (Tarım Halk Komiserliği Müsteşarı) ve Seytcelil Hattat'ın (Akmescit Tatar Cemiyet-i Hayriyyesi Reisi) da bulunduğu önde gelen Kırım Tatarlarının yanı sıra Kırım Merkezî İcra Komitesi Başkan Yardımcısı B. S. Şvedov ile görüştüler. Kırımlılar yardımdan dolayı derin minnettarlıkları bildirdiler, ancak unları Kırım Tatarları adına almayı kabul edemeyeceklerini, çünkü açların ılaşesi hususunun münhasıran hükûmetin yetkisinde olduğunu ve Kırım'ın Rus ahalisine karşı ayrımcılık yapmanın doğru olmayacağını kibarca ifade ettiler. Neticede, Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserleri Şûrası Başkanı [Başbakan] Sahipgeryey Saidgaliev'in başkanlığında yapılan müzakerede, unların Kırım hükûmetine teslimiyle hükûmet tarafından dağıtılması, mahallî Kırım Tatar komitelerinin de bu dağıtımına nezaret etmesi kararlaştırıldı. Türk heyeti gittiği yerlerde Kırım Tatarları tarafından gözyaşlarıyla karşılandı. Hasan ve İlhami Beyler Kırım'dan 10 Haziran 1922'de ayrıldı.²¹⁴

Hacı Mesud Efendi ise Kırım'da iki aydan fazla bir süre kalarak yarımadadaki Kırım Tatar yerleşim yerlerinin ve müesseselerinin pek çoğunu

²¹² "Kırım'a Giden Yardım Heyetimiz", *Anadolu'da Yeni Gün* (Ankara), 24 Mayıs 1922; "Kırım Açları İçin", *İkdam* (İstanbul), 25 Ağustos 1922; "Tatar Cemiyet-i Hayriyyesi'nden Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Riyâseti'ne, 17 Mayıs 1922", *TKDMA*, Kutu no.: 74, Belge no.: 203-1. Tatar Cemiyet-i Hayriyyesi'nin bu mektubunda yardım malzemesini götürmesi öngörülen geminin adının "Galiçya" olduğu kaydedilmektedir.

²¹³ "Tatar Cemiyet-i Hayriyyesi'nden Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Riyâseti'ne, 22 Mayıs 1922", *TKDMA*, Kutu no.: 74, Belge no.: 203.

²¹⁴ "Kırım'daki Aç Dindaşlarımıza Muavenet", *İkdam* (İstanbul), 24 Temmuz 1922; "Kırım'ın Sefaleti Son Derecedir", *İkdam* (İstanbul), 17 Haziran 1922.

gezdi. Gerek Hacı Mesud Efendi, gerekse sözünü ettiğimiz iki Hilâl-i Ahmer görevlisi Türkiye'ye döndüklerinde, Kırım Tatarlarının sadece yiyecek ve yiyecek değil, bunların yanında ısrarla kültür ve eğitim kurumlarında yararlanmak için Türkçe kitap ve gazeteler de istediklerini beyan ettiler.²¹⁵ Haziran 1922'de, (Türkiye-Ukrayna Anlaşması'nın tasdik edilmiş suretlerinin teâtisi için Harkov'a giden heyet mensuplarından) Türk diplomat Veli Necdet Bey de Kırım'ı ziyaret etti. Veli Necdet Bey Türkiye'ye dönüşünde *İkdam* gazetesinde kendisiyle yapılan mülâkatta Kırım'da şahit olduğu dehşet verici açlık sahnelerini anlattı.²¹⁶ Türk yetkililer Kırım'dan ayrıldıktan sonra getirdikleri unun yapılan anlaşmaya uygun şekilde açlık çeken Kırım Tatarlarına dağıtıldığı anlaşılmaktadır.²¹⁷

Türkiye ve İdil-Ural Bölgesindeki Açlık

İdil-Ural bölgesi açlık felâketine Kırım'dan önce duçar olmuş idiye de, Türkiye kamuoyu İdil-Ural Müslümanlarının durumundan Kırım'dakilerden daha sonra haberdar oldu. Bunun sebebinin Kırım ile Türkiye arasında İdil boyuna nazaran daha yakın ilişkiler bulunması ve Türkiye'ye yardım isteyen Kırım Tatar heyetlerinin gelmiş olması olduğu açıktır. Aslında, İdil-Ural bölgesinin Müslüman Türkleri dış ülkelerdeki kardeşlerine ana dinî teşkilatları olan İç Rusya ve Sibirya Müslümanları Merkezi Ruhanî İdaresi (bundan sonra kısaca "Diniyye Nezâreti" olarak anılacaktır) vasıtasıyla çoktan müracaat etmişlerdi.²¹⁸ Açlığın doğurduğu muazzam ihtiyaçlar karşısında ateist Sovyet rejimi dinî kurumların da yardım arama çabalarına dâhil olmasına göz yummak zorunda kaldığı gibi, o felâketli dönem için onların toplum ve dış dünya üzerindeki otoritelerinden de yararlandı. Sovyet idaresinin ilk onyıllı içinde çok ciddi baskılara maruz kalmış olmalarına rağmen dinî kurumların çoğu mevcudiyetlerini sürdürdü-

²¹⁵ "Kırım Ne Haldedir?", *İkdam* (İstanbul), 20 Haziran 1922; "Kırım Açları İçin", *İkdam* (İstanbul), 25 Ağustos 1922; "Kırım'daki Kardeşlerin Selâmı", *Vakit* (İstanbul), 26 Ağustos 1922.

²¹⁶ "Ukrayna'da Muahedelerin Teatisi Merasimi", *İkdam* (İstanbul), 26 Ağustos 1922. Bir diğer Türk diplomatı olan Başşehbender (Başkonsolos) Sabri Bey'in de 18 Temmuz 1922'de bir Türk harp gemisi ile Yalta'ya gelerek Türkiye bakanının meseleleriyle ilgilendiği biliniyor. "Türkiye Başşehbenderi", *Yeni Dünya* (Akmescit), 25 Temmuz 1922.

²¹⁷ Akmescit'de yayınlanan ve Kırım'daki en önde gelen Türkçe/Kırım Tatarca gazete olan *Yeni Dünya*'da derc olunan bir haberde Yalta okruğu Pomgolu'nun Türkiye Hilâl-i Ahmer'inden gelen ve Yalta okrugundaki aç Müslümanlara tahsis edilen 150 çuval unu 18 Temmuz 1922'de Kırım Merkezi Pomgolu'ndan aldığı kaydedilmektedir. "Hilâl-i Ahmer'in Hediyesi", *Yeni Dünya* (Akmescit), 25 Temmuz 1922.

²¹⁸ Genel Türkçe (Kazan Tatarca) kullanışta "İçki Rusiye ve Sibir Müsülmanları Diniyye Nezâreti" şeklinde zikredilen bu kurumun adının Rusça resmi varyantı *Tsentralnoe Duhovnoe Upravlenie Musulman Vnutrenney Rossii i Sibiri*'dir (tam Türkçe karşılığıyla: İç Rusya ve Sibirya Müslümanları Merkezi Ruhânî İdaresi). Bu makale boyunca genel kullanışa uyarak söz konusu kurumu kısaca "Diniyye Nezâreti" olarak anmayı tercih ettik.

bilmişlerdi. Hattâ (II. Dünya Savaşı sonraki dönemde görüleceğinin aksine) dinî kurumların başlarında hâlâ dindar halk kitlelerinin saygı duyduğu eski gelenekten gelme ve Bolşevik idaresinin kuklaları olmayan gerçek din adamları bulunmaktaydı. Bu durum başta Ufa'daki Diniyye Nezareti olmak üzere Müslüman dinî teşkilatları için de geçerliydi. Diniyye Nezareti'nin başında ilmî ve dinî ünü Rusya sınırlarının çok ötesine taşan ve Çarlık devrinde Rusya Türklerinin aydınlanma hareketlerinin en önemli isimlerinden olan Müftü Rızaeddin Fahreddin bulunmaktaydı. Cedid geleneğinden gelmekte olan daha pek çok ulemâ Diniyye Nezareti'nin kadrolarında yer aldığından, bu kurum, daha doğrusu onun mensupları Sovyet Rusya dışında da büyük ölçüde saygı görmek ve bilhassa Türkiye ile sıkı şahsî ilişkiler içinde bulunmaktaydı.

Sovyet Rusya'daki diğer dinî teşkilatlarda olduğu gibi, Diniyye Nezareti'nin açlık yardımı faaliyetleriyle, ülke içinde ve dışında iâne toplaması işleri gayet sıkı bir denetim altındaydı.²¹⁹ Diniyye Nezareti iâne toplamanın ve açları doyurmanın yanında yetimlere ve evsiz çocuklara barınak temin etmekle de meşgul oluyordu.²²⁰ 1922 yılının ilk aylarında Diniyye Nezareti "Müslüman Ülkelerin Kardeş Müslümanlarına" hitaben bir Müracaat yayınladı. Müracaat'da açlık âfetinin korkunç manzaralarının tasvir edilerek, şöyle deniliyordu: "Açlık acımasız eliyle herkesi, öncelikle de iktisadî açıdan daha az sağlam olan toplulukları tırpanlıyor. Çarlık rejiminin sömürgeci ve Ruslaştırıcı siyasetinin neticesinde, bu gibi topluluklara herkesten önce, hâlen açlık çekmekte olan bölgelerimizin çok eski zamanlardan beri sâkinleri olan Müslüman Türk halkları (Tatarlar, Başkurtlar, Kırğızlar) girmektedir. Bunların hali müthişten de ötedir: Derhal yardım gereklidir." Müslüman ülkelere ve halklara âcil yardım çağrısında bulunulan Müracaat'da, Rusya Sovyet Federatîf Sosyalist Cumhuriyeti ile Diniyye Nezareti arasındaki anlaşmaya göre ülke dışından gelecek yardımların Diniyye Nezareti'nin gözetiminde açlık çeken Müslümanlara dağıtılacağı vurgulanmaktaydı.²²¹

²¹⁹ "Polojenie o poryadke deyatelnosti tsentralnogo duhovnogo upravleniya musulman vnutrenney Rossii i Sibiri po okazaniyu pomoşçi golodayuşçim", *Byulleten Tsentralnoy Komissii pomoşçi golodayuşçim VTsIK* (Moskova), nos. 5-6-7 (Şubat-Nisan 1922), ss. 40-41; "Instruktsiya, ustanavlivayuşçaya poryadok sbora poiertvovaniy sredi veruyuşçih, ih napravlenie i formu otçyotnosti", *Byulleten Tsentralnoy Komissii pomoşçi golodayuşçim VTsIK* (Moskova), nos. 5-6-7 (Şubat-Nisan 1922), s. 42; "Instruktsiya o poryadke sbora poiertvovaniy i otçyotnosti organov Pomgola pri Tsentralnom Upravlenii musulman R.S.F.S.R.", *Byulleten Tsentralnoy Komissii pomoşçi golodayuşçim VTsIK* (Moskova), nos. 5-6-7 (Şubat-Nisan 1922), ss. 42-43.

²²⁰ Gaysa Hüseyinov, *Rizaidin bin Fehritdin* (Ufa, 1997), ss. 204-205.

²²¹ "Vozzvanie i obrasçenie k bratıyam musulmanam musulmanskih stran", *Byulleten Tsentralnoy Komissii pomoşçi golodayuşçim VTsIK* (Moskova), nos. 5-6-7 (Şubat-Nisan 1922), ss. 39-40.

Diniyye Nezareti'nin Müracaat'ının Rusya İmparatorluğu'ndaki Türk/Müslüman halkların tarihinde, özellikle de 1917 öncesindeki rolüyle çok önemli yere sahip bir siyasetçi, din adamı ve seyyah olan Abdürreşid İbrahim tarafından kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Diniyye Nezareti'ndeki din âlimleri yardım temini için aralarında Türkiye'nin de bulunduğu Müslüman ülkelere heyetler gönderilmesini müzakere ettiklerinde, Abdürreşid İbrahim buna şiddetle karşı çıktı. Ona göre, I. Dünya Savaşı'nda Rusya Müslümanları Rusya ordusunda Türk askerlerine karşı savaşmak durumunda kaldıklarından başka, devam etmekte olan Türk İstiklâl Harbi'ni de seyretmekle yetinmekteydi. Bu bakımdan, Türkiye Türklerinin yiyecek son lokmalarını vermekten çekinmeyecek olmalarına rağmen, onlardan bunu istemek utanç vericiydi. Ancak Abdürreşid İbrahim'in bu itirazı kabul görmedi ve Diniyye Nezareti yardım temini için Türkiye'ye bir heyet gönderilmesi kararını verdi.²²² Diniyye Nezareti ayrıca Mısır, İran, Afganistan, Litvanya, Estonya ve Doğu Türkistan'a (Kaşgar) da heyet yollanmasını kararlaştırdı.²²³ Sovyet hâkimiyeti altındaki ülkelerde açlık yardımı faaliyetlerine katılan ve dış memleketlerdeki dindaşlarına yardım çağrısında bulunan yegâne Müslüman teşkilatı Diniyye Nezareti değildi. Şeyhülislâm Ahund Aga Agaalizâde'nin başında bulunduğu Transkafkasya (Şii) Müslüman Ruhani İdaresi de açlık kurbanları için iâne toplamaya girişmişti. Transkafkasya (Şii) Müslüman Ruhani İdaresi de 23 Mayıs 1922'de yardım çağrısıyla dünya Müslümanlarına hitaben bir Müracaat yayınladı. O dönemde Azerbaycan Komünist Partisi Birinci Sekreteri olan ünlü Bolşevik Sergey M. Kirov'un yayınlanmadan evvel bu Müracaat'ın müsveddesini okuyarak düzeltmeler yapmış olduğunu da kaydetmek gerekir.²²⁴

Sovyet Müslümanlarının dış ülkelerdeki dindaş ve soydaşlarına yaptıkları yardım çağrıları Türkiye'den, Afganistan'dan ve Finlandiya'da yaşamakta olan İdil-Ural Tatarlarından karşılık buldu.²²⁵ Türkiye'de açlık çeken Kırımlılar için yürütülmekte olan iâne kampanyasının başarısının Diniyye Nezareti'ni özellikle Türkiye'ye başvurmaya sevk etmiş olması muhtemeldir. Esasen, Diniyye Nezareti yalnızca dünya Müslümanlarına hitaben

²²² Musa Carullah Bigi (Haz.: İsmail Türkoğlu), "Tarihin Unutulmuş Sahifeleri", *Türk Dünyası Araştırmaları* (İstanbul), no.: 110 (Ekim 1997), ss. 113-114. Bilemediğimiz bir sebepten dolayı Musa Carullah Bigi'nin adı altında nesredilen bu hatıralar gerçekte Abdürreşid İbrahim'e aittir.

²²³ "Aç Kardeşlerimizin Murahhasları Şehrimizde", *Anadolu'da Yeni Gün* (Ankara), 28 Temmuz 1922.

²²⁴ "Obraşçenie k musulmanam vseg mira", *Rossiyskiy gosudarstvennyy arhiv sotsialno-političeskoj istorii* (Rusya Sosyal-Siyasi Tarih Devlet Arşivi) (Moskova), f. 80, os. 6, d. 15, ll. 1-2.

²²⁵ Hüseyinov, s. 204.

yayınladığı Müracaat ile kalmamış, ayrıca Türkiye Büyük Millet Meclisi Umûr-ı Şer'iyye Vekili Abdullah Azmi Efendi'ye ve Ankara'daki Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne doğrudan doğruya yazmıştı. Paralel metinlerden ibaret olan bu mektuplar, Müftü Rızaeddin Fahreddin ile Diniyye Nezareti nezdinde Aclara Yardım Komisyonu Reisi Kadı Keşşafüddin Tercümânî imzalarını taşımaktaydı. Benzer müracaatlarda olduğu gibi burada da, açlığın dehşetli sahneleri tasvir edilerek, "pek eski zamanlardan beri Türk kabileleri Müslüman akvâmının oturağı" olan İdil-Ural bölgesinin açlığa en ziyade maruz kalan yerlerin başında geldiği vurgulanmaktaydı. 12 milyon Müslüman Türk'ün açlıktan helâk olma tehlikesi altında olduğunun hatırlatıldığı mektuplardan Umûr-ı Şer'iyye Vekâleti'ne hitaben yazılanında, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Umûr-ı Şer'iyye Vekâleti[nin] bütün âlemi İslâm'ın dinî mercî'i olduğunu nazar-ı itibara alarak" Türkiye'ye gönderilen yardım heyetinin faaliyetine büyük ümitler bağlandığı belirtilmekteydi.²²⁶ Bu son ifadeler Rusya Müslümanlarının dünya Müslümanlarını birleştiren Hilâfet'in manevî varlığını da artık Ankara'daki idare nezdinde görmeye başladıklarına delâlet etmekteydi.

Büyük Millet Meclisi Umûr-ı Şer'iyye Vekâleti kendisine gönderilen mektuba "Yeryüzünde Mevcut Bütün Müslümanlara" hitaben yayınladığı beyannamede Rusya'daki Müslümanlara âcilen yardım çağrısı yaparak karşılık verdi. Beyannamede, "asırlardan beri Müslümanlığı müdafaa için cihad meydanlarında kan dökerek refahtan mahrûm kalan Türkiye Müslümanları" şimdi vatanlarının istilâsına karşı savaşmakta ve bizzat başka Müslümanların yardımlarına ihtiyaç duymakta iken, Rusya'daki dindaşlarının içine düştüğü hali işitince kendi dertlerini unutarak son lokmalarını onlara uzattıklarına değiniliyordu.²²⁷ Umûr-ı Şer'iyye Vekâleti bu beyannamenin Türkçe aslını Türkiye'nin şehir ve köylerine dağıtırken, Arapça ve Farsça tercümelerini de İslâm âleminin muhtelif yerlerine göndermeyi ihmal etmedi.²²⁸

Diniyye Nezareti Türkiye'ye gönderdiği heyet İdil-Ural Tatarlarının saygıdeğer iki şahsiyetinden oluşmaktaydı. Bunlardan biri tanınmış din âlimi ve maarifçi Ubeydullah Bûbî, diğeri ise maarifçi, dilci ve arabiyatçı Tahir

²²⁶ "Beyannâme. Yeryüzünde Mevcut Bütün Müslümanlara", *BCA*, Diyanet İşleri Reisliği Fonu, Fon Kodu: 51, Yer no.: 8.66.31; "İçki Rusiye ve Sibir Müslümanları Diniyye Nezâreti'nden Ankara'daki Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne, 11 Haziran 1922", *TKDMA*, Kutu no.: 74, Belge no.: 152.

²²⁷ "Beyannâme. Yeryüzünde Mevcut Bütün Müslümanlara", *BCA*, Diyanet İşleri Reisliği Fonu, Fon Kodu: 51, Yer no.: 8.66.31.

²²⁸ "Rusya'daki Müslümanlar", *İkdam* (İstanbul), 28 Ağustos 1922.

Ahmedcanulu İlyâsî'ydi. Bûbî ve İlyâsî'nin İstanbul'a 1922 Haziran ayı içinde vardıkları anlaşılmaktadır. Ne var ki, daha İstanbul'a ayak bastıkları anda başları derde girdi. Sınırları bekleyen İtilaf devletleri polisleri onları derhal tevkif ederek, pasaportlarına ve diğer belgelerine el koydu. İdil-Ural Tatar âlimleri beş gün nezarethanede tutulduktan sonra İstanbul'daki Hilâl-i Ahmer yetkililerinin teşebbüsleri neticesinde serbest kaldılsa da, İtilaf polisi belgelerini iade etmedi. Diniyye Nezareti heyeti ancak Hilâl-i Ahmer'in kendilerine temin ettiği seyahat belgeleriyle Ankara'ya gidebilecek ve orada Sovyet sefarethanesinde yeni pasaport çıkartabilecekti.²²⁹

Bûbî ve İlyâsî'nin İstanbul'da Hilâl-i Ahmer yetkilileriyle yaptıkları görüşmelerde, Kırımlılar için sürdürülmekte olan yardım kampanyasının "Rusya Müslümanları"nı (yani, İdil-Ural bölgesinin Türk Müslüman halkını) da içine alacak şekilde genişletilmesi kararlaştırıldı. İstanbul gazetelelerinden *Vakut*'a verdikleri mülâkatta, İdil-Ural bölgesindeki feci durum hakkında bir beyanname yayınlamak istediklerini söyleyen Bûbî ve İlyâsî, Rusya Müslümanları'nın bir temsilcisinin Mısır Hilâl-i Ahmeri'nden yardım istemek üzere Mısır'a gideceğini de bildirdi.²³⁰ Bir ay sonra çıkan bir gazete haberinde İlyâsî'nin Mısır'ı ziyaret edeceği kaydedilmekteydi.²³¹ Ancak, İstanbul'daki İngiliz yetkilileri izin vermediği için İlyâsî'nin Mısır seyahati gerçekleşemeyecekti.²³² İlyâsî Mısır'a gidemediyse de, İstanbul'da bulunduğu günleri Osmanlı payitahtında çevreyi gezip, muhtelif kimselerle temas kurarak ve özellikle de buradaki İdil-Ural diasporası hakkında araştırmalar yaparak değerlendirdi.²³³

Diniyye Nezareti heyetinin diğer üyesi olan Ubeydullah Bûbî İstanbul'a yabancı olmadığı gibi, maarif sahasındaki başarılı faaliyetleriyle ünü Rusya dışına taşmış bir şahsiyetti. 30 yıl kadar önce İstanbul'da tahsil görmüş olan Ubeydullah Bûbî, kardeşleri Muhlise Hanım ve Abdullah ile bir-

²²⁹ [Keşşafüddin Tercümanı] K. Tercümanov, "Oproverjenie lojnih soobşçenii, napeçatannih v Tatarskoy gazete 'Eşçi' /Raboçiy/, izdayuşçeyssya v g. Moskve v no.no. 19, 21, 26 e/g.", *GARF* (Moskova), f. R-393 (İçişleri Halk Komiserliği [NKVD RSFSR]), op. 43A, d. 8, l. 15.

²³⁰ "Rusya Açları", *Vakut* (İstanbul), 27 Haziran 1922.

²³¹ "Aç Kardeşlerimizin Murahhasları Şehrimizde", *Anadolu'da Yeni Gün* (Ankara), 28 Temmuz 1922.

²³² Tercümanov, "Oproverjenie ..."

²³³ Arzu Ocaklı, "İdil-Ural Bölgesinden Göçler, Neden ve Sonuçları (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başı)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi (İstanbul, 2001), ss. IV, 58-59, 63, 87, 95-96 ve 98-99. Tahir İlyâsî Türkiye seyahati boyunca bir de seyahatname tutmuştu. Söz konusu seyahatname halen Kazan'da Dr. Marsel Ehmetcanov'un yedinde bulunmaktadır. Tahir İlyâsî de Stalin terörünün kurbanı olarak 1929'da önce Sibirya'ya, bilâhare Aşağı Vologda bölgesinde bir köye sürgün edildi. Son sürgün yerindeyken ağır şartlara dayanamayıp 1933'de hayatını kaybetti. Marsel Ehmetcanov, "Tahir İlyâsî", *Çasrlar Avazı-Eho Vekov* (Kazan), nos. 3-4 (2010), s.170.

likte İdil-Ural Müslümanlarının en önde gelen eğitim müesseselerinden birisi olan modern İj-Bûbî medresesini kurmuşlardı. Cedid reformculuğun merkezlerinden biri haline gelen İj-Bûbî medresesine Çarlık jandarmasının 1911 yılında yaptığı baskın, pek çok şakird ve müderrisin tevkif edilmesi ve sansasyon yaratan bir muhakeme neticesinde Ubeydullah Bûbî'nin ve Türkiye'den gelme müderrislerden Feyzi (Mehmed Feyzullah) Bey'in iki yıl hapse mahkûm edilerek medresenin de kapatılması sadece Rusya Müslümanları arasında değil, genel Rusya kamuoyunda ve Osmanlı basınında da yankı bulmuştu.²³⁴

Bûbî ile yapılan ve yine *Vakut* gazetesinde çıkan uzun bir mülâkat Türk okuyucularına İdil-Ural bölgesindeki açlığın son durumu ve İdil-Ural heyetinin faaliyetleri hakkında teferruatlı bilgi vermektedir. Mülâkatta, Bûbî açlığın sebeplerinin Müslümanların elinden münbit olan toprakların alınarak Hristiyanlara verildiği Çarlık devrine uzandığını anlatıyordu. O devirde Müslümanlar devletin yalnızca Ruslara tahsis ettiği son sistem ziraat âletleriyle fennî ve teknik yardımlardan da mahrum kalmışlardı. Bu bakımdan, Rus çiftçileri hem hububat, hem de sebze yetiştirirlerken, Türkler yalnız sınırlı miktarda hububat tarımıyla yetinirlerdi. Önceki yıl görülmemiş bir kuraklık hüküm sürünce de yeterli hububat üretimi yapamayan Rusya Türkleri özellikle aç kalmışlardı. Ubeydullah Bûbî'nin açlığın sebeplerini ve seyrini anlatırken Sovyet rejimini rahatsız edecek ifadeler kullanmamaya son derece itina gösterdiği dikkat çekmekteydi. İdil-Urallı ünlü maarif adamı açlığın getirdiği sefalet ve zarureti daha iyi anlatabilmek için yanında halkın yediği "ekmek"lerden bir kaç tanesini de getirmişti. Bu "ekmek"ler başta ısırgan tohumu olmak üzere bazı yabancı bitkilerin tohum ve kökleriyle ormanlarda çürümüş yaprakların balçık ile karıştırılmasıyla üretilmişti. *Vakut* muhabiri incelediği bu "ekmek" için "siyaha yakın çamur renginde olup hayvanat gübresi manzarasındadır" ifadelerini kullanıyordu. Ubeydullah Bûbî gıda malzemelerinin yokluğunun yanı sıra giyecek ihtiyacının da had safhada olduğunu kaydetmekteydi. Hattâ bazı yoksul aileler tek bir elbiseye sahip olduklarından evlerinden dışarı çıkmak mecburiyetinde kaldıklarında mevcut çamaşır ve elbiseyi münavebe ile kullanmak

²³⁴ Bu meşhur davanın seyri ve neticeleri hakkında bakınız, Raif Merdanov-Ramil Minnullin-Süleyman Rahimov (Hazırlayanlar), *Birtugan Bubylar hem İj-Bubiy Medresesi* (Kazan, 1999). Büyük saygı gören bir maarifçi ve âlime olan Muhlise Hanım Bûbî İslâm âlemindeki ilk "kaziyye" (kadın kadı) olarak da ün yapmıştı. Stalin terörüne kurban giderek hapse atılan Muhlise Hanım Bûbî 1937'de idam edilirken, yine Stalin terörü kurbanı olan Ubeydullah Bûbî ise 1938'de hayatını kaybetti. Diğer kardeşleri Abdullah ise 1922'de eceliyle vefat ederek onların kaderlerini paylaşmaktan kurtulmuştu.

zorundaydı. Bazı şehir ve kasabalarda geceleri pazar mahallerine bir çok halkın toplandığı görülmüş, bunun sebebi araştırıldığında, oraya gelenlerin un satılan yerlerde, dökülen un kalıntılarını yalamak için kaldırımlar üzerinde yuvarlanmakta oldukları ortaya çıkmıştı. Ubeydullah Bûbî Türkiye halkını dindaşlarına âcil yardıma çağırırken, Diniyye Nezareti'nin Sovyet hükûmetinin özel izniyle bir yardım komitesi kurmuş olduğunu vurgulamaktaydı.²³⁵

Bûbî ve İlyâsi'nin İstanbul'daki faaliyetlerine Feyzi (Mehmed Feyzulah) Bey de katıldı. Tatar asıllı bir muallim olan Feyzi Bey Bûbî'nin eski bir dostu olup, geçmişte İj-Bûbî medresesinde muallimlik yapmıştı.²³⁶ İj-Bûbî medresesine Çarlık jandarmasının 1911 yılında düzenlediği baskını müteakip, muhakeme edilen Feyzi Bey de Ubeydullah Bûbî gibi iki yıl hapse mahkûm edilmişti. Ubeydullah Bûbî bu cezasını çekerken, Feyzi Bey Hiva Hanlığı'na kaçmış ve orada maarif müdürü olarak çalışmıştı.²³⁷ İdil-Ural heyetinin geldiği günlerde, Feyzi Bey İstanbul'daki Tatar Cemiyet-i Hayriyyesi'nin açlara yardım faaliyetlerinde aktif rol üstlenmiş durumdaydı.

Ankara'daki milliyetçi hükûmet idarecileriyle ve diğer önde gelen şahsiyetlerle görüşmek isteyen Ubeydullah Bûbî, Feyzi Bey Ubeydullah ile birlikte Hilâl-i Ahmer'in de desteğiyle 1922 Temmuz ayının ikinci yarısında İnebolu üzerinden Ankara'ya vardı.²³⁸ İdil-Ural heyetinin Ankara'da davalarını anlatabilmek için çok uygun bir ortam buldukları anlaşılmaktadır. Açlık çeken Kırımlılar için yürütülmekte olan başarılı iâne kampanyası Türkiye kamuoyunun genel olarak Sovyet Rusya'daki açlıktan haberdar olmasını sağlamış ve bunun için bir şeyler yapmaya sevk etmişti. Böyle olunca, Bûbî'nin Ankara'daki görüşmeleri ve beyanları ilgiden uzak kalmadı. Ankara'ya varmasından kısa bir süre sonra verdiği mülâkatında Bûbî şöyle diyordu: “Şimal Türkleri dört yüz milyona bâliğ âlem-i İslâm'ın muaveneti ile açlıktan kurtulacaklarına emindirler. Bilhassa bir düşman-ı akûra karşı muzafferâne harp ve cihad ile meşgul bulunmasına rağmen komşusu

²³⁵ “Rusya’da Açlık ve Sefaletin Derecesi”, *Vakit* (İstanbul), 29 Haziran 1922. Bûbî'nin İdil-Ural bölgesinin Müslüman açlarının acıklı durumunu anlattığı bir diğer mülâkatı için, bakınız, “Rusya’daki Aç Kardeşlerimiz İçin”, *İkdam* (İstanbul), 11 Ağustos 1922.

²³⁶ A.g.m.; “Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Kâtib-i Umumisi’nden Ankara Hilâl-i Ahmer Heyeti-i Murahhası’na, 11 Temmuz 1922”, *TKDMA*, Kutu no.: 1198, Belge no.: 58.

²³⁷ “Aç Kardeşlerimizin Murahhasları Şehrimizde” *Anadolu’da Yeni Gün* (Ankara), 28 Temmuz 1922.

²³⁸ “Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Kâtib-i Umumisi’nden İnebolu Hilâl-i Ahmer Sevk Memurluğu’na, 11 Temmuz 1922” ve “Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Kâtib-i Umumisi’nden Ankara Hilâl-i Ahmer Heyeti-i Murahhası’na, 11 Temmuz 1922”, *TKDMA*, Kutu no.: 1198, Belge nos.: 37 ve 58. Bu belgelerde ve yayınlanan haberlerde Tahir İlyâsi’nin ismi zikredilmediğinden onun Ankara’ya gelmediği anlaşılmaktadır.

Kırım'a dest-i muavenet uzatan Anadolu Türklerinin Türk millet-i muazamasının kesret-i nüfusu itibarıyla pek mühim bir uzvu olan Şimal Türklerine kendi lokmasından hisse ayırarak kardaşlığın en büyük fedakârlığını göstereceğine kaviyyen iman etmektedir.”²³⁹

Ubeydullah Bûbî ve Feyzi Bey Ankara'da bulundukları sırada, Refet Paşa, Ali Fuat Paşa, Halide Edip [Adivar] Hanım ve İktisat Vekili Mahmut Esad [Bozkurt] Bey'i ziyaret etti. Bütün bu görüşmelerde İdil-Ural heyeti gayet sıcak karşılandı ve kendilerine her türlü yardım sözü verildi.²⁴⁰ Bu temasların elle tutulur neticelerinden biri, Kırımlılar için yürütülmekte olan kampanyaya İdil-Ural bölgesinin aç Müslümanlarının da dâhil edilmesi idi. Böylelikle, Kırım Açlarına Yardım Heyeti'nin ismi “Umum Rusya Aç Müslümanlarına Muavenet Heyeti” (kısaca URAMMH) olarak değiştirilirken, reisliğine yine Refet Paşa seçildi ve Ali Fuat Paşa da heyete dâhil edildi. Kırım için o ana kadar toplanmış olan 22.000 Türk lirası ise yeni heyete devredildi.

Yenilenen yardım heyetinin önceliklerinden birisi İdil-Ural bölgesindeki açlık çeken Türk aydınlarına âcil yardım gönderebilmektir. Bu maksatla, belirli kişilere İstanbul'daki A.B.D. Sefarethanesi nezdindeki ARA ofisi vasıtasıyla ferdî paketler yollanmasına karar verildi. Ubeydullah Bûbî ve Feyzi Bey İdil-Ural Türklerinin önde gelen âlim, muallim, yazar ve diğer aydınlarının isimlerini ihtiva eden yüzlerce kişilik bir liste hazırlayarak bunu Hilâl-i Ahmer Murahhaslığı'na teslim etti.²⁴¹ Bu arada İdil-Ural heyeti Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi ve Başkumandan Mustafa Kemal Paşa tarafından da kabul edildi. Kabulde Kırım ve Kazan'daki gelişmeler ile oradaki Müslümanların durumunu soran Mustafa Kemal Paşa, açlık çeken bu dindaşları için “Anadolu'nun elinden gelen muaveneti yapmakta asla tereddüd etmeyeceğini” ifade etti.²⁴²

Ankara'daki görevlerini tamamlayan Ubeydullah Bûbî ve Feyzi Bey 1 Ağustos 1922'de İzmit üzerinden İstanbul'a gitmek üzere şehirden ayrıldılar.²⁴³ Feyzi Bey, bilâhare *İkdam* muhabirine Ubeydullah Bûbî ve Tahir İlyâsî'nin 5 Eylül 1922'de Sevastopol üzerinden Kazan'a döneceklerini,

²³⁹ “Aç Kardeşlerimizin Murahhasları Şehrimizde” *Anadolu'da Yeni Gün* (Ankara), 28 Temmuz 1922.

²⁴⁰ “Rusya Müslümanlarına Muavenet” *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 1 Ağustos 1922.

²⁴¹ “Rusya'daki Türklerin Açlığı”, *İkdam* (İstanbul), 13 Ağustos 1922.

²⁴² “Rusya'daki Müslümanlar”, *İkdam* (İstanbul), 28 Ağustos 1922.

²⁴³ A.g.m.; “Şimal Türkleri Murahhasları”, *İkdam* (İstanbul), 12 Ağustos 1922.

kendisinin ise “Kırım ve Kazan’da açlık bitinceye kadar burada Şimal Türk-leri Türkiye murahhası sıfatıyla kalacağını” açıkladı.²⁴⁴

İdil-Ural heyeti İstanbul ve Ankara’da temaslarda bulunurken, Hasan Sabri Ayvazov da hâlâ Ankara’daydı. Diğer Kırım Tatar temsilcisi olan Mahmut Nedim ise Mayıs sonlarında veya Haziran başlarında (1922) İstanbul’a giderek oradan Kırım’a dönmüştü.²⁴⁵ Ayvazov kendisine Kırım MSSC hükûmeti tarafından verilen görevin tamamlanma noktasına gelmesinden sonra da Sovyet Büyükelçisi Aralov’un ısrarıyla 1922 sonuna kadar Ankara’da kaldı. Bu süre içinde Sovyet sefarethanesisinin basın bölümünde çalıştığı gibi, sürekli Aralov ile beraber olmakta ve onun Mustafa Kemal Paşa ve Hariciye Vekilleri Yusuf Kemal Bey [Tengirşek] ve İsmet Paşa [İnönü] ile Sovyet büyükelçisinin tercümanlığını yapmaktaydı. Ayvazov bu arada, yine Aralov’un teklifiyle Türklere Rusça öğretmek için Ankara’da bir okul da açarak orada ders vermeye başladı.²⁴⁶

Meşgul olduğu diğer işler Ayvazov’un asıl vazifesinin önüne geçmedi. Hattâ, onun Sovyet büyükelçiliğinin basın bölümünde görev alması Ankara’daki gazetelerin yöneticileriyle ilişkilerini daha sıkılaştırdığından, bu onun Türk kamuoyunu Kırım açlığı hakkında bilgilendirmesini daha kolaylaştırdı. Onun bu yoldaki ilginç jestlerinden birisi 7 Temmuz 1922’de evinde tanınmış şahsiyetlere verdiği akşam yemeği idi. Yemeğe katılanlar arasında Azerbaycan Büyükelçisi İbrahim Ebilov, mebuslardan Yunus Nadi [Abaloğlu], Mahmut Esad [Bozkurt] ve Tefvik Rüsdü [Aras] Beyler, Ankara ve İstanbul basınının önde gelen isimlerinden Aka Gündüz, Lütfi Arif, Ahmed Hidayet, Kemal Salih, Ziya Gevher, İzzet Ulvi ve Kâzım Beylerle Ankara’daki Sovyet enformasyon bürosunun başı olan Astahov da bulunmaktaydı. Hayli zengin bir sofranın sonunda Ayvazov misafirlerine şöyle hitap etti: “Aç bir memleket mümessilinin böyle bir ziyafet vermesini çok görmeyiniz. Bu ziyafet, felâketzede vatandaşlarımızı size tekrar hatırlatmak için tertip edilmiş olması dolayısıyla mazur görülebilir.”²⁴⁷ Ayvazov konuşmasında her zamanki gibi açlığın feci sahnelerini dile getirmekle birlikte, gayet ilgi çekici bir şekilde Kırım Tatarlarının yakın tarihinden sayfalara da değindi. Bu noktada, Kırım Tatarlarının Kırım Hanlığı zamanındaki is-

²⁴⁴ “Rusya’daki Müslümanlar”, *İkdam* (İstanbul), 28 Ağustos 1922.

²⁴⁵ *Poslednyaya rukopis Sabri Ayvazova delo partii “Milli Fırka”*, s. 102. Mahmut Nedim’in Kırım’a dönmeden önce uğradığı İstanbul’da Cafer Saydahmet ve onun kayınbiraderi Hamdi Bekirzade ile başka Kırım Tatarlarıyla da görüştüğü biliniyor. A.g.e., ss. 100-102.

²⁴⁶ A.g.e., ss. 104-105; “Rusça Tedris İçin Mektep”, *Anadolu’da Yeni Gün* (Ankara), 23 Mayıs 1922.

²⁴⁷ “Kırım Murahhası”, *Anadolu’da Yeni Gün* (Ankara), 9 Temmuz 1922.

ti klallerini, bunun Çarlık Rusyası tarafından ortadan kaldırılmasını, İsmail Bey Gaspıralı'nın başlattığı millî rönesans hareketini, 1917'de toplanan Kırım Tatar Millî Kurultayı'nın toplanması "ân-ı mesudunu" ve sonrasında Kırım'ın Beyaz ve Kızıl orduların mücadelesi arasında kalarak şimdiki kötü durumuna düştüğünü anlattı.²⁴⁸ Buradaki konuşmacının tipik bir Sovyet diplomatından ziyade karakteristik bir Kırım Tatar/Türk milliyetçisi olduğu apaçıktı ki, zaten Hasan Sabri Ayvazov tam da oydu. Ziyafette başka ilgi çekici konulara da değinildi. Bunlardan birisi, Ebilov'un dile getirdiği bütün Şark halklarının temsilcilerinin Anadolu'da bir araya gelecekleri bir "Şark Kongresi"nin toplanması dileği idi. Esasen bu fikir son bir aydır bazı Ankara mahfillerinde konuşulmaktaydı.²⁴⁹

Hasan Sabri Ayvazov'un Ankara'daki üst seviyeli şahsiyetlerle yaptığı görüşmeler özel olarak dikkate şâyandır. Bu meyanda, Ayvazov Mustafa Kemal Paşa ile bir çok defalar başbaşa görüşme imkânı bulmuştu. İlk görüşmelerinde Mustafa Kemal Paşa münhasıran dil ve halk kültürü konuları üzerinde durdu. Kırım Tatar dilinin özelliklerine, deyimlerine ve kelime hazinesine büyük ilgi gösteren paşa, Ayvazov'dan dinlediği şiir, türkü, atasözleri ve deyimleri dikkatle kaydetti. Azerbaycan sefarethanesisinin verdiği bir davette gerçekleşen ikinci görüşmelerinde de ağırlık kültürel konular üzerineydi. Tanınmış Türk edipler, yazarlar ve türkologların da hazır bulunduğu ortamda, Ayvazov orada yaklaşık iki saat Kırım Tatar gelenek ve âdetleri hakkında bilgi verdi, hattâ arzu üzerine Kırım türkülerini de söyledi.²⁵⁰

Ayvazov'un Mustafa Kemal Paşa ile üçüncü görüşmesi Midhat Bey'in evinde gerçekleşti. Görüşmede *Anadolu'da Yenigün* gazetesinin sahibi Yunus Nadi Bey [Abaloğlu] ile şair Aka Gündüz de bulunuyordu. Siyasî konuların ele alındığı bu görüşmede Büyük Millet Meclisi Reisi Ayvazov'dan 1917-1918 yıllardaki Kırım Tatar millî istiklâl hareketinin mahiyeti hakkında bilgi vermesini istedi. Ayvazov'un açıklamalarını dikkatle dinleyen Mustafa Kemal Paşa (Ayvazov'un 15 yıl sonra Sovyet zindanında hatırlayıp kaydedebildiği ölçüde) şunları söyledi:

Liderleriniz Çarlık zâbitlerinin etkisi altında kalıp Bolşeviklerle savaşmakla büyük bir hata yapmışlar. Bu hata, bahtsız Tatar halkını Bolşe-

²⁴⁸ Ahmed Hidayet, "Anadolu Mektupları-Kırım Murahhasında Bir Akşam", *İkdam* (İstanbul), 24 Temmuz 1922.

²⁴⁹ A.g.m.

²⁵⁰ *Poslednyaya rukopis Sabri Ayvazova delo partii "Millî Firka"*, s. 105.

viklere karşı savaşa sevkeden liderler için öğretici bir ders olmalıdır. 1918 yılında yapılan bu hatanın üzerinden dört yıl, Kırım'da nihâi olarak Sovyet idaresinin tesisinden itibaren de iki yıl geçti. Ben, o zamanki tecrübesiz liderlerin aradan geçen bu müddet içinde Bolşeviklerin milliyetler siyasetini incelemeye ve onlarla el ele vermeye imkân bulduklarını sanıyordum. Bildiğim kadarıyla, Bolşeviklerin programı çok geniş, milliyetler siyasetlerinde ise bütün millî azınlıklara kendi millî kültür ve edebiyatlarını geliştirme, ekonomilerini iyileştirme ve başka hususlarda bütün imkânları tanıyorlar.

Kırım'da çoktan barış içinde, ortak çalışma hayatının kurulmuş olduğuna inanıyordum. Komünist Partisi ile birlikte ve Sovyet idaresi altında Kırım'da her millet hayatını yoluna koyar. Şu kanaate geldim ki, kendilerine Sovyet idaresi tarafından verilen bu geniş imkânlar sayesinde Kırım Tatarları Çarlık devrinin zulmünü, ekonomik mahrumiyetini ve diğer sıkıntılarını çoktan unutmuşlardır ve şimdiki durumdan hepsi memnundurlar.

Ancak bana gelen haberlere göre, Tatar liderleri arasında hâlâ Sovyet idaresinden memnun olmayan, benim "insancıklar" olarak adlandıracağım bazıları var ve bunlar ülke dışına göç edip oradan anti-Sovyet propaganda yapıyorlar. Bu gayrı-memnun muhacirler arasında 1917-18 yılları arasında gayet mühim vazifelerde bulunmuş ve Tatar halkını mahva sürüklemiş bir Kırım temsilcisi de bulunuyor. Bu "temsilci", ki onun adını söylemeyeceğim [Hasan Sabri Ayvazov bu ismin Cafer Seydahmet olduğunu belirtmektedir] yeni genç Türkiye'nin Sovyet hükûmetinden Kırım'a tam muhtariyet verilerek onun Sovyet Birlik cumhuriyeti statüsüne geçirilmesini rica edeceği hayalini kuruyor. Bu bir taraftan ütopyadır ve Tatar halkının mahvı demek olur; öbür taraftan yeni Türkiye'nin Kırım'a şunun bunun verilmesi hususunda ricada bulunması bizim Sovyetler Birliği [Sovyet Rusya olmalı, H. K.] ile olan ilişkilerimizi ve dostluğumuzu kesin olarak bozar.

Bu "gayrı-memnunlar" kümecîği anlasın ki, artık eski Rusya yok, padişahların Türkiye'si de artık mevcut değil. Yeni Türkiye yeni Rusya ile dostluk antlaşması imzaladı. Biz bu dostluğu ebediyen muhafaza etmeye yönelik bir politika izledik ve izlemeye devam edeceğiz. Türk-Sovyet dostluğunu daha da güçlendirecek ve derinleştirecek bütün tedbirleri alacağız. Sovyet idaresinin "gayrı-memnunları" da yelkenlerini indirsinler ve ütöpik, gayrı-mümkün ve bu zamanda gayet zararlı ve nâhoş olan rüyalarını terk etsinler!

Bu "gayrı-memnunlar" yeni Türkiye'den de memnun değillerdir, zira eski Türkiye'nin temsilcileri haricinde kimse onlarla flört etmemektedir. Biz şimdilik gayrı-memnun muhacirlere karşı bir teşebbüste bulunmuyoruz, [ancak] onlar Ankara'da misafirperverlik görmeyeceklerdir. İs-

tanbul'da ise onlar kendilerini serbest hissediyorlar. Bununla birlikte, biz eski pâyitahtımızı İtilaf devletlerinden temizler temizlemez, ki bu çok kısa bir süre içinde gerçekleşecektir, hem bizim gayrı-memnunlarımızı, hem de sizin gayrı-memnunlarınızı ele alacağız. Kendi gayrı-memnunlarımıza nasıl muamele edeceğimizi biliyoruz; gayrı-memnun muhacirlere gelince, onlara edepleriyle hareket etmelerini ve Türk tâbiyetine geçmelerini teklif edeceğiz ve bunun için de kendilerine kısa bir süre vereceğiz, aksi takdirde ise onlardan Türkiye'yi terk etmelerini isteyeceğiz.²⁵¹

Ayvazov'un Ankara'da yakından görüşme imkânı bulduğu diğer üst seviyeli hükûmet yetkililerinden ve tanınmış simalardan naklettikleri de dönem hakkında önemli ipuçları vermektedir. Bunlar arasında bulunan Ankara hükûmetinin Moskova Büyükelçisi Ali Fuad Paşa Ayvazov'a, muhtemelen Haziran 1922 sonlarında Kırım MSSC Sağlık Halk Komiseri Dr. Halil Çapçakçı ile Totayköy'deki [Kırım] Tatar Pedagoji Teknikumu (Teknik Ortamektebi) Müdürü Dr. Ahmet Özenbaşlı'nın kendisini ziyaret ettiklerini anlattı. Paşanın anlattıklarına göre, Kırım Tatar millî hareketinin bu iki ünlü ismi Ali Fuad Paşa'dan önce Komünist Partisi Merkez Komitesi Genel Sekreti ve Milliyetler Halk Komiseri İosif Stalin'i ziyaret ederek Kırım'ın Birlik cumhuriyeti (Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) statüsüne çıkarılarak, ona gerçek mânâda muhtariyet verilmesini istemişlerdi. Stalin ise bu meseleyi yetkililerle görüşeceğini söyleyerek onları savmıştı. Çapçakçı ve Özenbaşlı Ali Fuad Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'nın bu meselede Sovyet idaresi nezdinde kendilerine tavassutta bulunmasını rica etmişlerdi. Ali Fuad Paşa ise kendilerine bir çok sebepten bu ricanın yerine getirilemeyeceğini, herşeyden önce de Mustafa Kemal Paşa'nın araya girmesinin Sovyetler'in işlerine karışmak mânâsına geleceğinden mümkün olamayacağını söylemişti.²⁵²

Ayvazov o dönemin Büyük Millet Meclisi üyesi, sonrasının ise Hariciye Vekili olan Tevfik Rüşdü Bey [Aras] ile de kayda değer bir görüşme yaptı. Ayvazov'un sonradan hatırlayabildiği kadarıyla Tevfik Rüşdü şu mealde konuşmuştu:

Cafer Seydahmet Bey akıllı, iyi bir çocuk, fakat siyasî cihetten henüz rüştüne ermiş değil. O ütopyaya dalmış ve Kırım'ın istiklâlini ihya etme hayallerini kuruyor. Bu gerçekleşmeyecek bir rüyadır. Eğer bu mümkün bir şey olsaydı, Brest-Litovsk sulh müzakereleri sırasında bizim diplomat-

²⁵¹ A.g.e., ss. 106-107.

²⁵² A.g.e., ss. 101-102.

larımız Kırım meselesini mutlaka gündeme getirirlerdi. Size mâlûm olduğu üzere, Kırım bizim için Balkan yarımadasından daha ucuza mal olmadı. Kırım yüzünden ve onun istiklâli için kaç kere Rusya ile savaşmamız gerekti. Bütün bunlar o zamanki diplomatlarımızın yanlışlarıydı. Kırım bize gerekmiyor. Kırım'ı ele geçirmek ve onu muhafaza etmek için Türkiye'nin Karadeniz'in tam hâkimi olması, yani Karadeniz'de hâkim donanmaya sahip olması ve Orkapı'da daimî olarak yarım milyonluk ordu bulundurması lâzım. Kırım buna değer mi? Bu bakımdan, biz Kırım'ı çoktan unuttuk ve kat'iyen onu düşünmüyoruz. Cafer Seydahmet Bey ise çok safça düşünüyor ve Kırım'ın istiklâlini ihya ederek orada bir Tatar devleti kurmayı hayal ediyor. Bu bir ütopyadır ve bunu düşünen adam da ütöpisttir. Ben bütün Tatarların Cafer Seydahmet gibi düşünmediğine inanıyorum. Geçenlerde Ankara'ya gelişinde Cafer Seydahmet'e ütöpik emellerinden vazgeçmesini tavsiye ettiğimde bana ve arkadaşlarımıza gücendi, Kemal Paşa onu kabul etmediğinde ise daha ziyade gücendi...²⁵³

Kırım idaresi Ayvazov'un Ankara'daki faaliyetlerine büyük önem atfetmekteydi. 13 Ekim 1922'de, Kırım MSSC Merkezi İcra Komitesi, Halk Komiserleri Şûrâsı ve Kırım *Pomgol* Prezidyumları Ankara'daki Kırım delegasyonunun faaliyetlerini tatminkâr bulduklarını açıkladılar. Söz konusu iki prezidyum *Pomgol* Merkez Komitesi'ne de müracaatla Ankara hükûmetine ve basınına bu konuda teferruatlı bilgi verilmesini istedi. Prezidyumlar ayrıca Ankara'daki KAYH'ne yardımların nakit olarak yapılmasını tercih ettiklerinin bildirilmesine de karar verdi.²⁵⁴

Türkiye'den Kırım'a (İkinci Parti) ve İdil-Ural Bölgesine Yardım Malzemelerinin Gönderilmesi

Önce Türkiye'den ikinci parti yardım malzemesinin Haziran 1922 sonlarında Kırım'a gönderilmesi planlandıysa da,²⁵⁵ bu partinin gönderilmesi ertelenmek zorunda kaldı.²⁵⁶ Bu ertelemenin sebebi yardım faaliyetine İdil-Ural bölgesini de dâhil etme kararıyla ilişkili olsa gerektir. Türkiye'den açlık yardımının gönderilmesi Eylül 1922'nin ikinci haftasını buldu. O dönem tam da Büyük Millet Meclisi ordularının Büyük Taarruz'u başarıyla

²⁵³ A.g.e., ss. 104-105.

²⁵⁴ "Protokol no.: 8. Obyedinennogo zasedaniya Prezidiumov Kr. TsIK'a, Krimsovnarkoma i Kırım TsKPG, 13-go Okt'yabrya 1922 goda", *GARF* (Moskova), f. R-393, op. 35, d. 589, l. 49.

²⁵⁵ "Hilâl-i Ahmer ve Kırım Açları", *İkdam* (İstanbul), 20 Temmuz 1922.

²⁵⁶ "Hilâl-i Ahmer Kırım İmdat ve Muavenet Heyeti", *Vakit* (İstanbul), 1 Ağustos 1922. İlk plana göre yardım malzemesi İstanbul Dârülfünûnu müderrislerinden Ali Mâcid Bey'in başkanlığı altında bir heyet tarafından Kırım'a gönderilecekti.

neticelendirerek, Batı Anadolu'nun tamamını Yunan işgal güçlerinden kurtardığı günlere tesadüf etmekteydi. Bu zafer Sovyet Rusya'daki Müslüman Türk halkları arasında büyük heyecan doğurdu. Meselâ, Sevastopol'de (Akyar) Kırım Tatarları büyük bir kutlama toplantısı düzenleyerek Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi Semyon Aralov vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşa'ya bir tebrik telgrafi çektiler.²⁵⁷ Diniye Nezareti de Moskova'daki Türkiye Sefarethanesi'ne bir telgraf göndererek bütün Rusya Müslümanları adına Büyük Millet Meclisi'nin zaferini kutladı.²⁵⁸

Hilâl-i Ahmer memurları İbrahim Hakkı Bey ve Süleyman Faik Bey'in refakatinde gönderilen yardım malzemeleri 18 Eylül 1922'de Sevastopol limanına boşaltıldı.²⁵⁹ Malzemeler 2000 çuval buğday unu ile 1756 sandık kuru ve konserve et suyundan oluşmaktaydı ki bu sandıkların 1060'ı Kazan'a tahsis edilmişti. Türkiye'den gelen heyet çok sıcak bir şekilde karşılanmakla birlikte, Sevastopol ve Akmesic'te yardımın kimlere ve nasıl dağıtılacağı hususunda anlaşmazlık çıktı. Kırım Merkezî *Pomgol*u yardımın münhasıran Kırım Tatarlarına dağıtılması fikrinden hoşnut kalmamıştı.²⁶⁰ Hilâl-i Ahmer memurları Kırım'daki yetkililere getirdikleri malzemenin Anadolu Müslümanları tarafından Kırım'daki dindaşlarına Kurban Bayramı münasebetiyle bir hediye olarak gönderilmiş olduğunu savunuyorlardı.²⁶¹ Nihayet, Hilâl-i Ahmer memurları ve Kırım hükûmet yetkilileri getirilen gıdaların Kırım Merkezî İcra Komitesi tarafından Kırım Tatarlarına dağıtılması ve bunun da Hilâl-i Ahmer'in nezareti altında yapılması hususunda anlaşılır.²⁶²

Türk memurlar nüfus ve ihtiyaç derecelerini göz önüne alarak Kırım'ın 15 ilçesi için bir dağıtım cetveli hazırladılar. Cetvelde Kırım Tatar muallimleri ile iki önemli Kırım Tatar eğitim kurumu olan Kırım Tatar Dârümuallimâtı (Kız Muallim Mektebi) ve Totayköy'deki Kırım Tatar

²⁵⁷ "Sevastopol Müslümanlarının Tezâhürâtı", *Vakit* (İstanbul), 23 Eylül 1922.

²⁵⁸ "Rusya'daki Müslüman Kardeşler", *Hakimiyet-i Milliye* (Ankara), 29 Eylül 1922; "Rusya ve Tebriz Müslümanları ve Zaferimiz", *İkdam* (İstanbul), 30 Eylül 1922.

²⁵⁹ "Türkiye Hilâl-i Ahmeri'nin Kırım Müslüman Açlarına Yardımı", *Yeni Dünya* (Akmescit), 21 Eylül 1922. *Techid-i Efkar*, Ubeydullah Bûbi ve Tahir İlyâsi'nin de aynı vapurda olduklarını kaydetmektedir. "Rusya'daki Müslümanlar", *Techid-i Efkar* (İstanbul), 21 Kasım 1922.

²⁶⁰ "Kırım Açlarına Yardım", *Türkiye Hilâl-i Ahmer Mecmuası* (İstanbul), no.: 18 (15 Ocak 1923), s. 121.

²⁶¹ "Rusya'daki Müslümanlar", *Techid-i Efkar* (İstanbul), 21 Kasım 1922. Hilâl-i Ahmer de bu yardımın Anadolu Müslümanlarının Kırımlı Müslüman kardeşlerine bir Kurban Bayramı hediyesi olduğunu özellikle vurgulamaktaydı. "Hilâl-i Ahmer Merkez-i Umûmisi'nden Kırım Merkezî *Pomgol*'u'na, no.: 1783 [tarihsiz]", *TKDMA*, Kutu no.: 1198, Belge no.: 48.

²⁶² "Rusya'daki Müslümanlar", *Techid-i Efkar* (İstanbul), 21 Kasım 1922; *Türkiye Hilâl-i Ahmer Mecmuası* (İstanbul), no.: 18 (15 Ocak 1923), s. 121.

Pedagoji Teknikumu da unutulmamıştı.²⁶³ Gerek Kırım'daki dağıtım işinin hakkıyla yerine getirilmesi, gerekse Kazan'a gönderilecek olan konservele- rin kayba uğratılmaksızın Müslümanlara ulaştırılması maksadıyla Hilâl-i Ahmer memurları Moskova'ya seyahat etti. Orada Bütün-Rusya Merkezi İcra Komitesi Başkanı Mihail Kalinin tarafından kabul edildiler. Daha sonra, İbrahim Hakkı Bey Kazan Tatarlarının daveti üzerine Kazan'a gider- ken, Süleyman Faik Bey Kırım'a döndü. Kazan'da çok büyük bir muhabbet ile karşılanan İbrahim Hakkı Bey yardım sandıklarının oraya gelmesine nezaret etti. İbrahim Hakkı Bey 12 Kasım 1922'de Kırım'a döndü.²⁶⁴ Tür- kiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin İdil-Ural bölgesine yaptığı yardım faaliyet- leri bununla sona ermedi. Planlandığı üzere, bir kaç yüz aydın ve bilim adamına ARA vasıtasıyla yardım paketleri de gönderildi.²⁶⁵

²⁶³ "Список распределения между голодающими мусульманами 2000 мешков муки и 696 ящиков сушеных овощей и кон- сервов, присланных Обществом Оттоманского Красного Полумесяца", TKDMA, Kutu no.: 1198, Belge no.: 47. Bu listeye göre, un çuvallarının ve konserve gıda sandıklarının dağıtımı şöyle yapılmıştı: Sudak rayonu: 324 çuval; Üsküt köyü: 53 çuval; Canköy rayonu: 129 çuval; Bagatur köyü ve çevresi: 304 çuval; Yalta, Alupka ve çevreleri: 215 çuval; Kezlev'deki Bakkal rayonu: 215 çuval; Akmescit ve çevresi: 161 çuval; Karasubazar ve çevresi: 80 çuval; Kefe ve çevresi: 161 çuval; Baydar köyü ve çevresi: 80 çuval; Bahçesaray ve çevresi: 80 çuval; Büyük Onlar ve çevresi: 61 çuval; Akyar (Sevastopol) şehri: 5 çuval; adı geçen yerlerdeki Müslüman muallimlere: 32 çuval; Kırım Tatar Dârülmuallimâtı'na: 60 çuval ve Totayköy'deki Kırım Tatar Pedagoji Teknikumu'na: 40 çuval. 656 sandık kuru meyve ve 40 sandık konserve etsuyu da adı geçen yerlerdeki çocuk bannaklarına dağıtılacaktı.

²⁶⁴ "Rusya'daki Müslümanlar", *Tecrid-i Efkâr* (İstanbul), 21 Kasım 1922; "Kırım Açlarına Yardım", *Tür- kiye Hilâl-i Ahmer Mecmuası* (İstanbul), no.: 18 (15 Ocak 1923), ss. 121-122. Abdürreşid İbrahim Türkiye'den İdil- Ural bölgesine Türk askerlerinin refakatinde 15-20 araba dolusu yardım malzemesi geldiğini ve askerlerin başındaki zâbitin kışlık kaputu olmadığı için ağır şekilde hastalanarak orada vefat ettiğini anlatmaktadır. Ünlü seyyah 1923'deki Bütün-Rusya Müslüman Ulemâ Kongresi'nde iştirakçilerin o zâbitin ruhu için dua ettiklerini de kaydetmektedir. "Tarihin Unutulmuş Sahifeleri", s. 114. İbrahim Hakkı Bey'in hastalanarak Kazan'da bir hafta yatmak zorunda kaldığı bilinmekteyse de, bu ziyaret esnasında Türkiye heyetinden birisinin ölümüne ait herhangi bir kayıt bilinmemektedir. Bu bakımdan ya Abdürreşid İbrahim'in İbrahim Hakkı Bey'in hastalığı hakkında yanlış bilgi sahibi olduğu yahut da Türkiye'den İdil-Ural bölgesine gitmiş bir başka yardım kafilesinin söz olduğu akla gelmektedir. Ancak, ikinci ihtimale dair hiç bir bilgiye sahip olmadığımızdan, birincisi çok daha kuvvetli gözükmektedir.

²⁶⁵ Kendisine bu yardım paketlerinden yollanan aydınlardan biri Ufa'da yaşayan Gabdulla (Abdullah) İbrahimov "Şinasi" idi. Bu tanınmış İdil Tatar maarifçi ve yazarı 13 Aralık 1922'de Hilâl-i Ahmer'e bir mektup gönderdi. Türkiye Kızılay Derneği Merkez Arşivi'nde muhafaza edilmekte bulunan bu mektupta, Şinasi iki ay önce ARA vasıtasıyla aldığı yardım paketi dolayısıyla Hilâl-i Ahmer'e çok teşekkür etmekte ve ülkesinde bilhassa aydınlardan açsından devam eden gayet zor şartlar dolayısıyla kendisine bir erzak ve kumaş paketi gönderilmesini rica etmekteydi. Ne var ki, Hilâl-i Ahmer Ankara Murahhashı'nın 17 Ocak 1923 tarihli kararında belirtildiği üzere "durumun imkân vermemesi ve mesafenin de uzak oluşu dolayısıyla" bu rıcanın yerine getirilmesi müm- kün olmayacaktı. Bu tarihten sonra Hilâl-i Ahmer'in İdil-Ural bölgesine yardımları da sona ermiş olmalıdır. "Abdullah [Gabdulla] Şinasi İbrahimov'dan Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne, Ufa, 13 Kasım 1922", TKDMA, Kutu no.: 1198, Belge no.: 60. Şinasi de pek çok diğer İdil-Ural aydını gibi Stalin terörünün kurbanı olarak 3 Kasım 1938'de idam edildi. Şinasi hakkında bakınız, Resime Şemsettinova, "Gabdulla İbrahimov- Şinasi-Tanılgan Pedagog, Galim, Terminolog hem Cemeğat Eşlekisi", *Gasırlar Avazı-Eho Vekov* (Kazan), no. 2 (2004), ss. 276-280.

Kırım'daki Hilâl-i Ahmer memurları yardımların dağıtım sürecini açlığa maruz kalan yerlerin çoğuna bizzat giderek denetlediler.²⁶⁶ Hilâl-i Ahmer memurlarının bu işi genellikle problem çıkmaksızın yerine getirildi. Hükûmet yetkililerinin unları cetvelde gösterilenden farklı yerlere göndermeyi tercih ettiği bazı hallerde ise, gerek Türk memurların, gerekse Veli İbrahim gibi Kırım Tatar idarecilerin müdahaleleriyle durum düzeltildi.²⁶⁷

Kırım Merkezî *Pomgolu* Hilâl-i Ahmer Umumî Merkezi'ne minnetlerini bildiren bir mektup gönderdi. Türkiye'den gelen iki parti yardımın açlık çeken Kırımlılarda tarif edilemez bir sevinç uyandırdığının anlatıldığı mektupta, yardımın Hilâl-i Ahmer memurlarınca gösterilen şekilde Müslüman ahali arasında dağıtılmış olduğu belirtilmekteydi. *Pomgol* ayrıca iki ay sonra Kırım'da 300.000 kadar insanın açlığa düşür olması muhtemel olduğundan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin ileride de mümkün olan yardımı yapacağını ümit ettiğini beyan ediyordu.²⁶⁸ 7 Ekim 1922'de Kırımlıların minnetlerini dile getiren benzer bir mektup Kırım MSSC Merkezî İcra Komitesi tarafından [artık "Umum Rusya Aç Müslümanlarına Muavenet Heyeti" adını almış olan] Kırım Açlarına Yardım Heyeti'ne gönderildi. Merkezî İcra Komitesi, Mart 1922'de Türkiye'ye yapmış olduğu yardım çağrısına bu şekilde cevap verilmiş olmasından dolayı şükranlarını bildirmekteydi. Bununla birlikte, Merkezî İcra Komitesi Kırım'da hâlen 350.000 muhtaç ve aç insan bulunduğunu, bunların 210.000'i Kırım *Pomgolu* ve 100.000'i de *ARA* tara-

²⁶⁶ Karasubazar Rayonu İcra Komitesi'ne ait bir belge (*Şlujebnaya zapiska*) 80 çuval beyaz un, 30 sandık konserve gıda ve 2 sandık balığın alındığını ve Karasubazar'daki açlık çeken Kırım Tatarlarına dağıtılmış bulunduğunu göstermektedir. "Karasubazar Rayon İcra Komitesi'nin 'Resmî Raporu' [*Şlujebnaya zapiska*], 16 Kasım 1922", *TKDMA*, Kutu no.: 1198, Belge no.: 47.

²⁶⁷ "Kırım Açlarına Yardım", *Türkiye Hilâl-i Ahmer Mecmuası* (İstanbul), no.: 18 (15 Ocak 1923), ss. 122 and 124. Bu tür bir problemle Yalta ve Alupka'ya gönderilmek üzere ayrılmış olan 217 çuval un başka yerlerdeki çocuk barınaklarına sevk edildiği zaman karşılaştı. Olay Kırım hükûmetinin özür dilemesi ve unları yerine koyacağını taahhüt etmesiyle kapatıldı. Yine de Hilâl-i Ahmer memurları işin arkasını bırakmayarak, mahalli bir vekil vasıtasıyla bu taahhüdün yerine getirilip getirilmediğini takip etti. "İbrahim Naci'den Osmanlı Hilâl-i Ahmer Rusya Murahhası İbrahim Hakkı Bey'e, 21 Kasım 1922", *TKDMA*, Kutu no.: 1198, Belge no.: 43.

²⁶⁸ "Kırım Merkezî *Pomgolu*'ndan Hilâl-i Ahmer Umumi Merkezi'ne, Akmesicü/Simferopol, 21 Eylül 1922", *TKDMA*, Kutu no.: 1198, Belge no.: 54. Bekir Çobanzâde (Kırım Merkezî İcraat Komitesi Prezidyumu Üyesi), B. S. Şvedov (Kırım Merkezî *Pomgolu* Başkan Vekili), Ayşe İshakova (Kırım Merkezî *Pomgolu* Prezidyumu Üyesi), Semyon Mihayloviç Poplavskiy (Kırım Merkezî *Pomgolu* Prezidyumu Üyesi) ve F. Katsman (Sevastopol *okrug*u *Pomgol* Temsilcisi) imzalarını taşımakta olan mektup, Türkçe ve Rusça olmak üzere iki nüsha yazılmıştı. Türkçe nüsha Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin dergisinde yayınlandı. Ancak bu neşirde bazı baskı hataları göze çarpmaktadır. Meselâ, burada mektubun tarihi olarak 21 Ekim 1922 gösterilmekteyse de, mektubun Türkiye Kızılay Derneği Merkez Arşivi'nde muhafaza edilmekte olan Türkçe ve Rusça asıllarında gerçek tarihin 21 Eylül 1922 olduğu açıkça görülmektedir. Bakınız, "Kırım Açlarına Yardım", *Hilâl-i Ahmer Mecmuası*, (İstanbul), no.: 18 (15 Ocak 1923), ss. 124-125.

findan beslenmekte ise de geri kalan 40.000 kişiyi doyurabilmeye imkân bulunamadığını belirtiliyordu. Dahası, müteakip aylar ve gelecek yıl için de tahminler parlak değildi. Bu bakımdan, Kırım Merkezî İcra Komitesi Ankara'daki Kırım Açlarına Yardım Heyeti'ne tekrar müracaat ederek toplanan muavenetlerin bir an evvel Kırım'a yollanmasını rica ediyordu.²⁶⁹

Minnetlerini dile getiren ve daha fazla yardım ricasında bulunan başka mesajlar da vardı. Böyle bir mektup Kırım Tatar millî uyanış hareketinin iki önde gelen şahsiyeti olan Habibullah Temircan Odabaş ve Osman Akçokraklı'dan gelmekteydi. Tanınmış bir edebiyatçı olan Odabaş o sırada Kırım Tatar Darülmuallimâtı'nın müdürü, çok önemli bir Kırım Tatar tarihçisi ve etnografı olan Akçokraklı da Darülmuallimat'ın Başkâtibi vazifelerinde bulunuyorlardı. Odabaş ve Akçokraklı bu nispeten küçük fakat çok önem verilen Kırım Tatar eğitim kurumunun Rus İhtilâli'nden istifade edilerek Kırım Tatar Millî Kurultayı'nın organı olan Millî İdare'nin ve Kırım Müslüman Kadınlar Cemiyeti'nin teşebbüsüyle 1918'de Akmescit'te açılmış olduğunu kaydetmekteydi. Hilâl-i Ahmer'in gönderdiği yardımdan dolayı derin teşekkürlerini bildiren Odabaş ve Akçokraklı, dönemin imkânsızlıkları içinde hükûmetin Darülmuallimat'ın bütün masraflarını karşılamadığından mektep idaresinin, bir çok ihtiyaçlarını bizzat temin etmeye mecbur kaldığını da yazmaktaydı. Bu bakımdan, Kırım'ın açlığı devam ettiği müddetçe Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından yapılacak yardımlardan Dârülmuallimât ile aynı mektebin nezdinde önceki yıl kurulan Kırım Tatar Doktor Yardımcısı ve Ebe Mektebi için ayrıca bir hisse gönderilmesini rica ediliyordu.²⁷⁰

Aynı şekilde, İdil-Ural Müslümanlarının temsilcileri de Hilâl-i Ahmer'e minnetlerini bildirerek, yardım faaliyetlerinin gelecekte sürdürülmesini rica etmekteydi. Kadı Keşşâfüddin Tercümânî Hilâl-i Ahmer'e hitaben yazdığı 8 Kasım 1922 tarihli mektubunda Kazan Müslümanlarının minnet duygularını iletmekte Hilâl-i Ahmer tarafından gönderilmiş olan konserve gıdanın tamamının Moskova, Ufa ve Kazan'daki Müslüman yetimhaneleri-

²⁶⁹ "Kırım Sosyalist Şûrâlar Cumhuriyeti Merkezî İcra Komitesi'nin Ankara'da Kırım Açlarına Yardım Heyeti'ne Hitapnâmesi, 7 Ekim 1922", *TKDMA*, Kutu no.: 1198, Belge no.: 35-1.

²⁷⁰ "Habibullah Odabaş ve Osman Akçokraklı'dan Faik ve Hakkı Beyler'e, Akmescit/Simferopol, 1 Ekim 1922", *TKDMA*, Kutu no.: 1198, Belge no.: 54. Yardım dolayısıyla derin minnetlerini bildiren bir mektup da Kırım Tatar Dârülmuallimâtı talebe temsilcileri H. Kadızâde ve Hasibe Abdülkuddus ile Kırım Tatar Doktor Yardımcısı ve Ebe Mektebi talebe temsilcileri A. Refatova ve ismini okuyamadığımız bir kişiden geldi. "Kırım Tatar Dârülmuallimâtı ve Kırım Tatar Doktor Yardımcısı ve Ebe Mektebi talebe vekillerinden Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Kırım Murahhası Hakkı Bey'e, Akmescit, 18 Kasım 1922", *TKDMA*, Kutu no.: 1198, Belge no.: 45.

ne dağıtıldığını kaydetmekteydi. Mektupta İdil-Ural bölgesinde hâlâ açlık ve sefalet çekmekte olan yüz binlerce Müslüman çocukları bulunduğundan Hilâl-i Ahmer tarafından yardımın sürdürülmesinin ümit edildiği belirtiliyordu. Diniye Nezareti'nin Feyzullah Mehmed [Feyzi ?] Bey'i İstanbul'da Hilâl-i Ahmer nezdinde temsilcisi olarak tayin ettiği kaydedilerek, toplanacak îânelerden uygun bir miktarın adı geçene maaş olarak verilmesi rica edilmekteydi. Hilâl-i Ahmer tarafından gönderilen yardımın yerine sarf edildiğini denetlemek ve gereğinde Hilâl-i Ahmer ile Rusya hükûmeti arasında irtibatı sağlamak üzere Rusya tarafında fahrî olarak görev yapacak bir temsilcinin bulunmasının da yararlı olacağını düşünüldüğü belirtiliyordu.²⁷¹ Bir diğer minnet beyanı Ufa'da toplanmış olan Bütün-Rusya Müslümanları din adamları kongresinden geldi. 25 Haziran 1923'de yapılan kongrede Türk Hilâl-i Ahmer'ine açık bir teşekkürname kabul edilmişti.²⁷²

Açlığın ve Türkiye'den Giden Yardımın Son Safhası

Kırım'da ve İdil-Ural bölgesinde açlığın 1923'de de devam edebileceği yönündeki endişeler tamamen esassız değildi. İdil boyunda açlığın tekrarlanacağı kaygıları ancak baharın gelmesi ve açlık olaylarının bazı tecrit edilmiş yerlerle sınırlı kalmasıyla tedricen ortadan kalkabildi.²⁷³ Kırım'da 1922-1923 kışında hububat stoklarının tehlikeli ölçüde yetersizliği anlaşıldığı gibi, Şubat 1923'de Hessen sineğinin kışlık hububatin yarısı ilâ beşte birini yok etmiş olduğu görüldü.²⁷⁴ Kırım'da açlığın artık geride kaldığı ancak 1923 yazında kesinlik kazanabildi.²⁷⁵ Ne var ki, açlığın acı mirası daha uzun yıllar etkisini sürdürecekti.

Açlık bölgelerine yardımın devam ettirilmesi ricalarına rağmen, o sırada Türkiye'deki gelişmeler dolayısıyla tamamen ülke içi yardım meselele-

²⁷¹ "Rusya Müslümanları Nezâret-i Diniyesi nezdinde Açlara Yardım Komisyonu Reisi Kadı Keşâfeddin Tercümânî'den Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne, Moskova, 8 Kasım 1922", *TKDMA*, Kutu no.: 1198, Belge no.: 55. Bu mektubun yayınlanmış şekli için, bakınız, "Kırım Açlarına Yardım", *Türkiye Hilâl-i Ahmer Mecmuası*, (İstanbul), no.: 18 (15 Ocak 1923), s. 125. Osman Akçokraklı 17 Nisan 1938'de Sovyet rejimi tarafından idam edildi. Dmitriy Pavloviç Ursu, *Oçerki istorii kulturnı kırım-skotatarskogo naroda (1921-1941)* (Akmescit, 1999), s. 7. 1928'de idama mahkûm edilip sonradan cezası 10 yıl hapse çevrilen Habibullah Odabaş da muhtemelen 1938'de idam edildi veya hapiste hayatını kaybetti. *Poslednyaya rukopis Sabri Ayrazova delo partii "Milli Firka"*, s. 314.

²⁷² Teşekkürname Rızaeddin Fahreddin (Kongre Fahrî Başkanı), Ziyaeddin bin Kemâlî (Kongre Başkanı) ve Şehir Şeref (Kongre Başkâtibi) imzalarını taşımaktaydı. "Rusya Müslümanlarının Hilâl-i Ahmer'e Teşekkürü", *Türkiye Hilâl-i Ahmer Mecmuası*, (İstanbul), no.: 27 (15 Kasım 1923), ss. 64-65.

²⁷³ Fisher, s. 374.

²⁷⁴ Barançenko, ss. 128-129.

²⁷⁵ Zarubin-Zarubin, s. 38.

ri ile meşgul olmak zorunda kalan ve gücünün sınırına gelen Türk Hilâl-i Ahmer'inin yapabileceği fazla bir şey yoktu. 26 Ağustos 1922'de başlayan Büyük Taarruz neticesinde Türk orduları Yunan güçlerine karşı kesin bir zafer kazandıysa da ülkedeki işgal ve savaşın getirdiği yıkım ile insanî ihtiyaçlar devâsa boyutlardaydı. Dahası, 1923 Lozan Antlaşması neticesinde Türkiye ve Yunanistan arasında yapılan ve milyonlarca insanı etkileyen nüfus mübadelesi de Hilâl-i Ahmer'e muazzam bir yük getirecekti. Bu bakımdan, Türk Hilâl-i Ahmeri artık Kırım'a veya İdil-Ural bölgesine fazla yardım gönderebilecek durumda değildi. 1923'de, Tatar Cemiyet-i Hayriyesi Kırım'a yardım ricasında bulunduğunda, mevcut stokları mübadillerin ihtiyaçlarına hasredilmiş olan Hilâl-i Ahmer Kırım'a ancak 500 takım elbise yollayabildi.²⁷⁶ Eylül 1923'de, Türkiye'ye yerleşmiş İdil-Ural Tatarlarından ünlü tarihçi ve siyaset adamı İstanbul Milletvekili Yusuf Akçura'nın şahsen Hilâl-i Ahmer'e müracaat ederek, İstanbul'daki muhtaç durumda bulunan bazı Kırım Tatar muhacir veya mültecileri için yardım ricasında bulunduğu biliniyorsa da, bunun netice verip vermediğini tespit edemedik.²⁷⁷ Böylece, Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin, daha doğrusu Türkiye'nin, Sovyet Rusya'daki açlık kurbanlarına yaptığı yardımın o tarihlerde sona ermiş olduğu söylenebilir.

Türkiye Hilâl-i Ahmeri'nin Eski Rusya İmparatorluğu'nun Başka Halklarına Yönelik Yardım Faaliyetleri

Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin bu dönemde açlık kurbanlarının yanı sıra Sovyet topraklarından gelen bazı başka gruplara da yardımda bulunduğunu kaydetmek gerekir. Bu meyanda, İstanbul'da bulunan çok sayıdaki Azerbaycanlı mülteciye Hilâl-i Ahmer tarafından önemli yardımlar yapılmıştır.²⁷⁸ Cemiyet Acaristan'dan gelen muhacirlere de yardım temin etmişti.²⁷⁹ İstanbul'da bulunan ve çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan, başka hiç bir yerden yardım alamayan iki yüz kadar Hristiyan Gürcü mül-

²⁷⁶ "Kırım Açlarına Yardım", *Türkiye Hilâl-i Ahmer Mecmuası* (İstanbul), no.: 49 (15 Eylül 1925), s. 173.

²⁷⁷ Çapa, s. 156.

²⁷⁸ Bu yardım üzerine sâbık Azerbaycan parlamentosu üyeleri adına Dr. Musa Refi 29 Ekim 1922'de Hilâl-i Ahmer'e bir minnet mektubu gönderdi. "İki Kardaş Millet Arasında", *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Mecmuası* (İstanbul), no.: 15 (15 Kasım 1922), s. 71. Hilâl-i Ahmer Azerbaycanlı mültecilere nakit 3000 Osmanlı lirası yardımda bulundu. *Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumiyesi Tarafından 1339 Senesi Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umumiyesi'ne Takdim Edilen (1335-1338) Dört Senelik Devreye Ait Rapor*, s. 141.

²⁷⁹ Çapa, s. 157.

tecii de Hilâl-i Ahmer tarafından bakılmaktaydı.²⁸⁰ O yılların bir diğeri insanî trajedisi de Bolşevik idaresinin tesisinden sonra Rusya'dan kaçmak zorunda kalan ve perişan bir halde İstanbul'a varan yüz binlerce Rus ve diğeri milletlerden mültecilerdi. İstiklâl Harbi ve sonrasının şartları dolayısıyla gücünün büyük kısmını Türkiye halkına hasretmek mecburiyetinde kalan Hilâl-i Ahmer bu talihsiz insanlara ancak mütevazî bazı yardımlarda bulunabildi.²⁸¹

Netice

Sovyet Rusya'daki muazzam açlık esnasında, bir çok yabancı ülke ve kurum meyanında Türkiye'den de yardım gitti. Açlığın ilk döneminde durumdan haberdar olan Ankara hükûmeti daha Ağustos 1921'de Sovyet Rusya'ya bir miktar hububat yardımı göndermeyi kararlaştırmış ve bir kaç ay içinde bunu göndermişti. Sakarya Muharebelerinin cereyan ettiği gayet kritik bir süreç içinde yapılan bu yardım ile Ankara o dönemdeki stratejik müttefiki ve çok zor günler geçirmekte olan Moskova'ya karşı iyi niyetini ortaya koymaktaydı.

Bu anlamlı insanî jest tamamen diplomatik kanallardan gerçekleştirilseyse de, Türk kamuoyunun çok sayıda yerli Türk ve Müslüman ahalinin yaşadığı Kırım'dan ve İdil-Ural bölgesinden gelen dehşet verici açlık haberlerini duyması ile gelişmeler çok başka bir boyuta taşınacaktı. 1922 bahar aylarında İstanbul ve Ankara'ya gelen Kırım Tatar temsilcileri açlığın mahiyetini bütün çıplaklığıyla Türkiye halkına anlattılar. Bunları aynı yılın yazında gelen İdil-Ural temsilcilerinin faaliyetleri izledi. Sovyet Rusya'dan gelen bu heyetlerin seslerinin duyurulmasına Ankara hükûmeti de açık destek vermekteydi. Esasen, o günlerde açlık vesilesiyle Kırım ve İdil-Ural temsilcileriyle yapılan (ve bir daha yaklaşık 70 yıl boyunca yapılamayacak olan) temaslar, Ankara hükûmetinin bu ülkelere olan bakışının da çok önemli ipuçlarını taşıyordu.

Kırım ve İdil-Ural bölgesindeki facianın özellikle basın yoluyla kamuoyuna duyurulması, bizzat kendisi o sırada olağanüstü bir dönemden geç-

²⁸⁰ "Hristiyan Gürcü Muhacirlerine Muavenet", *Türkiye Hilâl-i Ahmer Mecmuası*, (İstanbul), no.: 24 (15 Ağustos 1923), ss. 331-332.

²⁸¹ Hilâl-i Ahmer Cemiyeti *ARA* ve İstanbul'daki İtilâf Devletleri elçilikleri tarafından kurulacak aşhaneler için kendisinden istenen malzemeyi temin ettiği gibi, 25 yataklı bir hastahânenin levâzımatıyla yine bunun için 500 Osmanlı lirası nakdî yardım verdi. *Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumi'si Tarafından 1339 Senesi Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umumi'si'ne Takdim Edilen (1335-1338) Dört Senelik Devreye Ait Rapor*, ss. 140-141.

mekte olmasına rağmen Türkiye halkında büyük bir hassasiyet doğurdu. Böylece, uzun yıllar süregelen harplerden bitap düşmüş ve fakirleşmiş, İstiklâl Savaşı'nın tam ortasındaki Anadolu'da Kırım ve İdil-Ural açları için gayet faal ve yaygın bir yardım kampanyası yürütüldü. Bu kampanyayı sırf Ankara hükûmetinin o sıralarda şiddetle askerî ve maddî destek beklentisinde bulunduğu Sovyet Rusya'ya hoş görünmek için girilmiş bir teşebbüs olarak telâkkî etmek kesinlikle gerçeklere uygun olmayacaktır. Zaten burada, hükûmetin her hangi bir diplomatik tasarrufunun çok ötesinde, beklenmedik ölçüde geniş kitleye yayılmış bir halk duyarlılığı söz konusuydu. Kampanyanın seyri ile ilgi bütün veriler çok açık bir şekilde bunun kendi etnik ve din kardeşlerinin başına gelen açlık felâketine dair anlatılanları duyarak dehşete kapılan Anadolu Müslümanlarının samimî ve kendiliğinden ortaya çıkan tepkisinden başka bir şey olmadığını göstermektedir.

Türkiye'den gönderilebilen yardımın miktarı elbette ki Kırım'daki ve İdil boyundaki muazzam açlığın yaralarına deva olabilmekten çok uzaktı. Hattâ, aynı dönemde başta *ARA* vasıtasıyla gelenler olmak üzere Batı ülkelerinden gönderilen yardımlarla mukayese edildiğinde Türkiye'den yollanan yardım gayet mütevazî kalmaktaydı. Bununla birlikte, en ufak bir yardımın bile işe yaradığı o günlerde, alabilen muhtaç insanlar için Türk yardımı yine de önemli bir kurtuluş vasıtası oldu. Ancak, daha mühim olan söz konusu yardımın manevî değeri idi. Anadolu'nun Türk halkı ve Büyük Millet Meclisi kendi en zor günlerinde dahi soydaş ve dindaşlarının kaderlerine kayıtsız kalamayacaklarını göstermişlerdi.

Hakan KIRIMLI

Hasan Sabri Ayvazov
(1878-1938)

Hakan KIRIMLI

Mahmut Nedim
(1893-1938)

Hakan KIRIMLI

Ubeydullah Bûbî
(1866-1938)

Hakan KIRIMLI

Tahir İlyasî
(1881-1933)

Kitap Tanıtımları:

ALİ AKYILDIZ, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa Hayatı, İntiharı, Yazıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, 488 s.

Tarihçi Ali Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa Hayatı, İntiharı, Yazıları* adlı kitabıyla önemli bir Tanzimat paşasının birinci elden malzemeye dayanarak biyografisini yazmıştır. On dokuzuncu yüzyılın en karışık dönemlerinde bürokrasinin içinde bulunan bir yandan sarayda padişahın yakınında çalışırken bir yandan da Genç Osmanlılara yakınlık duyan, bir ikilemi yaşayan Sadullah Paşa Lamartine'den manzum olarak çevirdiği "Göl" şiiri ve on dokuzuncu yüzyıla kasidesi olan "On Dokuzuncu Asır" şiiri ile edebiyat araştırmacılarının hiçbir zaman ihmal edemedikleri bir şahsiyet olmuştur. Ancak onun hakkında bilinenler fazla değildir.

18 Kasım 1838'de babasının görevli olduğu Erzurum'da doğan, 18 Ocak 1891'de Viyana'da ölen Sadullah Paşa sadece bir bürokrat değildi. Edebiyatla da uğraşan bu bürokratin az çok bilinen hayatının sakladığı trajik olayları zamanla öğrendikçe, çok az sayıdaki yazısıyla edebiyat tarihine girmeyi başaran bu şahsiyete karşı duyduğum ilgi artmış ve bir ara üzerinde çalışmak istemiştım. Paşanın intiharı ile, İstanbul'daki Sadullah Paşa yalısında onu hasretle bekleyen eşinin çıldırmasına rağmen onu beklemeye devam etmesi, oğlunun intihar, hayatının kendi şahsiyle ilgili trajik olaylarıydı ve bunlar batış sürecindeki Osmanlı Devleti'nde vuku buluyordu. Zaman zaman önünden geçtiğimiz, bir ara sanat faaliyetlerine açılan bahçesinde konser dinlediğimiz, içini gezdiğimiz bu yalıda, kim bilir neler geçmiş olduğunu, Boğaziçi'nin dillere destan mehtap âlemlerinde burada ne tür çilelerin doldurulduğunu hep hayal etmiş-tim. Emel Esin, Münevver Ayaşlı'da belgeler olabileceğini söylediğinde kendisi aramış ve bu belgelerin artık onda olmadığını öğrenmiştim. Belgelerin korunması konusunda kurumlaşma-mamanın zararları, meslek hayatının sonraki yıllarında, her adımda karşıma çıkmıştı.

Ali Akyıldız bir tarihçi olarak paşanın hayatını dönemi içinde ele almakta, arşiv belgelerini kullanmakta ve Sadullah Paşa'nın resmî hayatını ortaya koymaktadır. Ancak özel evrakı ve mektuplarının her halde büyük bir kısmı henüz ortada yoktur. Resmî evrakın incelenmesi her zaman yeterli olmamakta, özel belgelerle de desteklenmesi gerekmektedir. Buna dair çarpıcı durum Sadullah Bey'in Divan-ı Hümayun Âmedciliği'ne tayin tarihinin ferman ile sicil-i ahval kaydındaki farkta görülmektedir (s. 25). Ali Akyıldız bu nokta dolayısıyla, 101 nolu dipnotunda haklı olarak, "sicill-i ahval kayıtlarının bile gayet itinalı, dikkatli ve mukayeseli kullanılması gerekliliğine" dikkat çekerek (s. 411).

Ailesi, eğitimi, mabeyn başkâtıplığı, Filibe Olağanüstü komisyonu başkanlığı, ilk üç bölümde ele alınmakta, onu Berlin Sefirliği ve Ayastefanos muahedesi murahhaslığı, Viyana sefirliği bölümleri ile İntihara giden süreç ve intiharı ile intihar soruşturması bölümleri takip etmektedir. Sekiz bölümü oluşturan bu bölümlerden sonra sekizinci bölüm olarak Sadullah Paşa'nın eserleri ve görüşleri ele alınmış, sonucu takiben de Sadullah Paşa'nın yazıları, şiirleri ve mektupları Ekler (s. 247-296) olarak verilmiştir.

Paşanın yumuşak ve ketum bir mizacı olduğu Namık Kemal ve arkadaşlarına yakınlığı anlaşılma ile birlikte, bir noktada çaresizliği veya doğrudan doğruya sorumlu sayılması da Sadullah Paşa'nın çevresini saran esrarı artırmaktadır. Gönlü arkadaşlarında olan bir devlet adamının kanunlar çerçevesinde iş görmeye çalışırken, bizzat kanunların sert bir şekilde uygulanmasını isteyen padişahın emrinden çıkamaması, Tanzimat döneminin en trajik noktalarından birini verir. Şinasi'nin adeta kutsallaştırdığı kanunlarda şeklini bulan adalet anlayışı, uygulamada keyifleşerek Tevfik Fikret'in "Kanun diye kanun diye kanun tepelendi" mısraını-

da ifadesine ulaşır, ki bir kavramın içinin boşalmasıyla ilgili, belki de en etkili mısradır. Sadullah Paşa'nın hayat hikâyesinde bu sürecin bazı noktaları da kendisini göstermektedir.

Osmanlı Devleti gibi büyük bir devletin yıkılış sürecinde, dönemin aydınlarının çabaları tamamen iyi niyetle hareket edenler ve kendi çıkarlarını kullananlar arasındaki farkın zaman zaman ortadan kaybolmasına yol açmaktadır. Tamamen kendi ihtirasları uğruna, dönemin güçlü kalemlerini Avrupa'da gazete çıkarmaya çağıran, sonra da hükümdarla anlaşır anlaşmaz onları yüz üstü bırakan Mustafa Fazıl Paşa ile Namık Kemal'in çabaları aynı seviyeye inivermektedir. Mustafa Fazıl Paşa'nın ünlü mektubunu Sadullah Bey'in çevirdiği üzerinde duran Ali Akyıldız, bunun Namık Kemal ve arkadaşlarının isteği üzerine olduğunu belirtir. Namık Kemal'in iyi bilinen üslubu, onun bu çeviriyi yapmasını engellemiştir. Sadullah Bey'in Ebuzziya Tevfik'e dikte ettirerek yaptığı çeviri basılıp dağıtılmıştır (s. 7). "Padişahların sarayına en güç giren şey doğruluktur" diye başlayan mektup, sade bir dille, kısa cümlelerle yazılmıştır. Sadullah Bey'in bu mektubu dikte ettirerek çevirmesi, o devrin ileri gelenlerinin ve Namık Kemal'in de baş vurduğu bir yoldur ve sanırım üslubu konuşma diline yaklaştırma çabasından kaynaklanmaktadır.

Matbuat Müdüriyetinde bulunduğu sırada Sadullah Bey *İbret*'in kapatılması dahil, kendi arkadaşlarına karşı nice yasaklamalarda bulunmak zorunda kalmıştır (s. 11-14). Sansürden geçen veya sansüre takılan eserler, zaman zaman tereddüt uyandırmaktadır, mesela Namık Kemal'in *Gülrihal*'i sansüre takılırken Şemsettin Sami'nin *Gâve*'sinin neden takılmadığını hep merak etmiştim. Bu gibi meseleler hakkında yapılacak yorumların, sarih belgelerle desteklenmesi güç olsa da, Sadullah Bey gibi bazı dostların yardımı olmuş olmalıdır. Sadullah Bey'in görev süresinde (8 Ekim 1871-10 Nisan 1873) basılmasına izin verilen ve reddedilen eserler üzerinde bir incelemenin ne kadar ilgilç sonuçlar verecektir. Sansür ve matbuat kanununun tartışmalarını da çok açık şekilde özetlemiş olan Ali Akyıldız, aynı başarıyı öteki bölümlerde de göstermiştir.

Sadullah Bey'in başında bulunduğu komisyonun "sıbyan mekteplerinden yüksek okullara kadar eğitimin bütün kademelerinin ders programlarını" düzenleyip, örnek olarak da Nuruosmaniye Camii'nde bir ibtidaiye mektebi kurması da önemli faaliyetlerindendir ki (s. 16) bu örneğin kısa sürede yaygınlaştığı görülecektir.

Devleti zorlayan konular biter tükenir gibi değildir. 1873-74'te Anadolu'da görülen kıtlık halkı zor duruma sokmuş, Ölüm, göçler birbirini takip etmiş, mahalli idareciler vaziyete hakim olamamışlar, konunun genişleyerek yardım komisyonu kurulmasına, gazetelerin yardım çağrılarına, misyoner ve yabancı diplomatların yurtiçi ve yurtdışı yardımlar toplamalarına yol açmıştır. Ali Akyıldız, bu konudaki belgeleri konuşturmasını ve ustaca yorumlamasını bilmiştir (s. 18-25). Yıllar sonra Mehmet Emin Yurdakul'un çıkardığı *Türk Sazı*'da yer alan "Anadolu" şiirinin

"Başında bir eski püskü peştemal;
Koltuğunda bir yamalı boş çuval,
-Ne o bacı?
-Ot yiyoruz nolacak."

mısralarında tesbit ettiği hâl savaşların, kıtlıkların sonucudur.¹

¹ Halide Edib, "Edebiyatımızın Son Simaları ve Safhaları" (*Büyük Mecmua*, nu. 2, 4, 6, 7; 13, 27, Mart, Nisan, 8 Mayıs 1919, s. 53-54, 100-102) adlı yazısında bu dört mısran okuyucuyu "Anadolu ile yüz yüze ge-

Bu görevlerden sonra getirildiği Sultan V. Murat'ın Mâbeyn başkâtipliği, onun hayatını etkileyen en önemli görevidir. 30 Mayıs 1876'da Abdülaziz'in tahttan indirilerek yerine V. Murat'ın getirilmesi ve kısa bir süre sonra rahatsızlığı dolayısıyla tahttan indirilerek yerine II. Abdülhamit'in geçirilmesi Osmanlı Devleti'nin de geleceğini belirlemiştir. Ali Akyıldız "ihtilâlcı kadro arasında bir fikir birliği olmadığı"na incelediği belgeler sonucu kanaat getirmiştir (s. 39). Abdülhamit V. Murat'ın mabeyn başkâtibi Sadullah Bey'i suçlamak için elinden geleni yapmış olsa da "aleyhinde bir ipucu" yakalayamamıştır (s. 50). Böylece yargılayıp cezalandıramamakla birlikte, onu bundan sonra hem çeşitli görevlere getirmiş, hem de İstanbul dışında tutmak için özel bir gayret sarfetmiştir. İlk önce Filibe fevkalade komisyonu başkanlığı görevine atamıştır. 1876 ilkbaharında Bulgaristan'da başlayan terör olayları, sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın Rusya'nın İstanbul büyükelçisi İgnatiyev'in etkisinde, Bulgaristan'da olup bitenlere göz yumması yüzünden artmıştır. Bulgarların isyan, isyana katılmayan Bulgarları ve Türkleri yok etme planları (s. 58) uygulanmaya konmuştur. Mahmut Nedim Paşa'nın tedbirleri almaması, bölgedeki Bulgar yetecileriyle, Müslümanları kendi başlarına bırakmıştır. Bulgaristan'daki olaylar İngiltere başta olmak üzere yabancı ülkelerin baskılarına da yol açmıştır. 18 Eylül 1876'da Filibe'ye hareket eden komisyon üyelerinin ilk gördükleri, yeterli güvenlik gücünün bulunmamasıdır. Fakat istenilen yardım gelmez. Ölü ve zararlar hakkındaki rakamlar birbirini tutmamakta ve tartışmalıdır. Tahkikat sırasında doğrularla yalanların nasıl birbirine karıştığına dair ilginç bir vak'a anlatılır: "Batak hadisesinde oğlunu kaybettiğini bildirerek başvuran bir Bulgar kadını komisyona davet edilmiş, ancak, kadının yerine öldüğünü söylediği oğlu gelmişti" (s. 63). "Üç Bulgar kızının ihtida edip evlenmeleri" de önemli bir hadisedir. Despot vekilinin de bulunduğu komisyona çağrılan kızlara, tercihleri sorulduğunda, bunlardan biri "Hristiyanlıkta kalmak istediğini" bildirince despota teslim edilmiştir. Öteki ikisi eşlerini tercih etmişlerdir. Sadullah Bey bu işi de başarıyla bitirdikten sonra Berlin Sefirliğine gönderilir. Bu görevdeyken çöküşün tescili anlamındaki Ayastefanos ve Berlin murahhashlıklarında da bulunup devletin aleyhindeki kararları imzalamak zorunda kalan Sadullah Paşa'nın duygularını yansıtan nadir cümle ve beyitleri bulunmaktadır.

Ali Akyıldız bu bölümün başına onun,
"Ey sevgili vatan, kerem et, gel hitabete;
Bu düşüğün felâketi nakl eyle millete"

beytini almıştır (s. 67).

Filibe'den döndükten sonra 24 Nisan 1877'de Rusya Osmanlı Devleti'ne savaş ilan eder ve devletin yıkılışını, Türklerin Rumeli'den atılmaları sürecini başlatan 93 Harbi yaşanır. Sadullah Bey, çok karışık bir dönemde bu görevdedir. Hariciye nazırı Safvet Paşa'nın oğlu Refet Bey Sadullah Paşa'nın yakın arkadaşıdır. Duyduğu rahatsızlığı mektubunda şöyle yazar:

"Bizans tarihini okuduğumuz vakit, 'Bunlar ne hamiyetsiz adamlarmış, memleket ellerinden gidiyor, bunlar menfaat-i şahsiyeleriyle uğraşıyorlar' dediğimiz şeyleri bugünkü gün

tir"diğini belirterek şöyle devam eder: "İşte Anadolu. Resmi yapılmış iki mısra ile faciası baştan başa karşımıza atılmış, İşte diyarının yüzünün ve kalbinin resmini size dört çizgi ile veren bir sanatkâr. Hiçbir devir ve milletin bu kadar az hatlarla yapılmış portresini ben henüz görmedim.

"Anadolu" ve Mehmet Emin Bey şu dört çizgi ile Türk sanatında saltanatlarını o kadar kavî kurmuşlardı ki bu hakiki Anadolu'yu her Türk ister istemez görmeğe, kalbi karşısında burkulmağa; resminde, musikisinde, şuurinde eski püskü peştemal örtülü, siyah feraceli, eli nasırlı, beli bükük kadının ilahî gözler ve ilahî cümlesiyle:

"Ot yiyoruz nolacak "dediğini işitemeğe mecburdur." bk. *Yeni Türk Edebiyatı Metinleri* Nesir c.3/2, hzl. İnci Enginün-Zeynep Kerman, İstanbul: Dergâh Yayınevi, 2011, s. 115-116.

reyül'-ayn müşahade etmekteyiz. El-hasil vatanın tehlikede bulunduğunu hisseder vükela gönderdiğimi maatteessüf arzederim; hemen Cenab-ı Hak encamını hayreylesin" (s. 73).

Tarihin çeşitli dönemlerinde karşılaşılan bu durum insanın kanını donduracak bir şekilde tekrar tekrar görülmektedir. Ali Akyıldız, bu büyük faciayı açık seçik ifadesiyle özetlemiştir. Bir yanda facialar yaşanırken, öte yandan İstanbul'daki çıkar hesapları yapılmaktadır. Karşılıklı mektupların tamamının bulunmayışı birçok noktanın belirsiz kalmasına yol açmaktadır. "Sadullah Bey'in, Rusların Balkanlar'da yapmış oldukları zulüm ve eziyetleri Avrupa kamuoyuna izah etmek amacıyla Berlin'de Fransızca olarak *Rusyalıların Harekât-ı Vahşiyeleri* isimli bir risale bastırması" olsa da, ne yazık ki bu eserin metni bulunamamış olmalı ki, kitaba alınmamıştır. Sadullah Paşa bu kitabı Safvet Paşa'ya da göndermiş ve onun 21 Kasım 1877 tarihli mektubunda eseri baştan sona kadar okuduğunu ve "eseri-i himem-i celile-i vatanperveraneleri" olduğunu yazması üzerine, kitapla ilgili olarak 17 Aralık 1877'de şu bilgiyi vermiştir: "Risale-i mezkûre kulunuzun tertip eylediğim programa göre Almanyaca kaleme alınarak ve bir taraftan dahi Fransızcası yapılarak ikisi birden neşredilmiştir. Bugünkü gün nüseh-i müteaddidesi Avrupa'nın her tarafında devr ve seyreylediği gibi Amerika'ya dahi gönderilmiştir. Sefaret-i seniyyelere gönderildiği sırada Musurus Paşa hazretlerine dahi gönderilip aldığım cevaba göre irsal kılınan nüshalar bazı zevat-ı muteberere ve gazetelere verilmiş olduğu anlaşılmıştır. Ve Avrupa'nın sair gazetelerinde dahi *Memorial diplomatique*'te bile risale-i mezkûrenin hülâsa-ı mündericatu mebhustur" (s. 296). Sadullah Paşa bu metni İngilizceye de çevirtip neşretmeyi düşünmektedir. Bu kitabın nüshaları mutlaka bir yerlerde olmalıdır.

Rusların hareketinin Müslümanları tahrik edici olması, bu tahrikten doğacak sonuçların Rusya'ya ait olacağının elçiliklere bildirilmesi sırasında İngiltere sefiri Layard'ın "eğer siz bunu men'e muktedir değil iseniz biz icabına bakarız" cevabını vermiş olması, Osmanlı uyruklu Hristiyanlara batının bakış açısını da göstermektedir (s. 279). Askerî harekâta ve dış politikaya dair müdahaleler, Hariciye nazırı Safvet Paşa'yı bezdirmiştir (s. 280). Safvet Paşa 21 Kasım 1877 tarihli mektubunda "artık devletimizin hayat ve mematına yakinen hükmolunamayan bir zamanda halka-i yekciheti ve ittihada sarılıp mülk ve milletin husul-i selâmeti nuhbe-i âmal ve efkârımız olmak" lâzım gelirken "Bizans Devleti vükela ve rüesa-yı ruhaniyyesinin dillerde destan olan sandalye kavgalarını"nın ayıplanmasına artık imkân görmediğini yazar (s. 291). Sadullah Bey'in Safvet Paşa'ya 16 Mayıs 1878'de yazdığı mektuptaki "devletin istiklâl ve bekasını muhatara-i âtiye-i karîbeden kurtarmak muhâldir" cümlesi dönemin sorumlu devlet adamlarının gelecek hakkındaki görüşlerinin bir ifadesi olarak çarpıcıdır (s. 306). Bu durumdan kurtulmak ancak devletin kendisini savunacak askerî gücünü kazanması ve "âlem-i medeniyete esas olan ıslahata şimdiden teşebbüs" edilmesiyle mümkün görünür (s. 306). Sadullah Bey'in Rusya'ya karşı Avrupa devletlerinin, özellikle İngiltere'nin desteğini aradığı da bu mektuplarda kendisini hissettirmektedir. Bu satırları okurken tarih bilincinin kazanılmasında bu tür metinlerin önemi bir kere daha belirlemektedir.

Bu arada bazı görüşlerini de yadırgamamak imkânsız. Başta Namık Kemal olmak üzere mevcut dilin fikri ifadeye yetersiz olduğu, bunun okullarda öğrenilmesinin de neredeyse imkânsızlığı üzerinde ısrarla durulmuş, dilin sadeleşmesi, cümlelerin kısaltılması, harflerin değişmesi konusunda çeşitli düşünceler ortaya atılmış, kısmen tartışılmış olmakla birlikte, Sadullah Bey'in, "efkâr-ı şakerânemce dahi bizim için maarifçe evvel be-evvel yapılması lâzım gelen şeylerden biri Fransızcanın rūşdiyelere kabulü maddesidir. Zira sahihen terakki-i maari fi bazı efkâr-ı asriyyeye göre temeddünü iltizam etsek vasıta-i istihsali yalnız lisanımıza hasreylediğimiz surette yine matlup tamamen hasıl olamaz ve sair memleketlerin derecesine varılamaz" (s. 314) hayli ileri bir görüştür. Zaten askeri okullarda bu tür eğitim başlamıştır. Sadullah Bey'in istediği, Fransızcanın küçük yaştan itibaren okullarda ikinci dil olarak öğretilmesidir, ki

aslında bunun öteden beri devam eden bir alışkanlık olduğu açıktır. Medreselerde Arapçanın hakimiyeti de böyle bir ihtiyaçtan başlamış olmalıdır. Yeni bir medeniyet dairesini girildiğinde Arapçanın yerini Fransızcanın almasını istemek aynı zihniyetin devamını göstermektedir. Sadullah Bey'in en büyük endişesi, Osmanlı Devleti'nin milletler arası ilişkilerde yerini kaybeder yalnızlaşmasıdır ve bunu mektuplarında sıkça dile getirir. Vatan hasretinin arttığı gösteren satırları (s. 331, 354), çocuklarının eğitimi, kendi sağlığındaki aksamalar özel hayatıyla ilgilidir. Avrupa sanatı ve medeniyetiyle ilgili olarak hemen hemen bütün mektuplarında ilginç gözlemler yer almaktadır. Hele Cevdet Paşa'ya yazdığı mektup ile cevabı tam anlamıyla bir özeleştirici niteliğindedir.

Bir edebiyat araştırmacı olarak beni en çok ilgilendiren bu kitapta toplanmış olan edebî parçalar, fakat ne yazık ki bu bölümde bilinenlere eklenen ve arşiv belgelerinden çıkarılmış yeni mektuplar dışında, umduğum yeni malzemeye karşılaşmadım. Tıpkı şiirleri gibi. Eklenen birkaç beytin dışında da yeni bir şiir yoktu. Sudullah Paşa'nın nesri olgun bir nesirdir. Devrin en önemli iki şiir çevirisi aynı tarihlerde yaşamış olan Edhem Pertev Paşa ile Sadullah Paşa'ya aittir. Tanzimat döneminin sevilen şairlerinden Lamartine'in "Göl"ü, Şinasi'nin manzume çevirilerinden hemen sonra gelir.² "On Dokuzuncu Asır"³ ise Namık Kemal'in "Vatan Kasidesi" gibi kişiye değil, kavrama hitap etmektedir. Ali Akyıldız'ın da belirttiği üzere, şüphesiz ki Sadullah Paşa'nın varlığı bilinen ama nerede olduğu bilinmeyen –umalım ki yok olmamıştır– iki şiir defteri ortaya çıkmadıkça onun şairliğinin boyutları hakkında bilgimiz sadece bu iki şiirden ibaret kalacaktır. Ama bu iki şiir de onun edebiyat tarihine girmesine yetmektedir. *İlyada* çevirisine gelince bu çeviriden çok geç haberdar olunması gerçekten üzücüdür.

Mustafa Fazıl Paşa'nın ünlü mektubunun çevirisi, Namık Kemal'in okuyucusunu saran heyecanlı üslubunu taşımazsa da kısa, etkili cümlelerle hatırdan kolay kolay çıkmayacak ödeyişler havasındadır ve bir noktada Şinasi'nin üslubunu hatırlatmaktadır. Mektubun "Padişahların sarayına en güç giren şey doğruluktur." (s. 250), "Adalet dünyada bir nev'dir. Politika dediğimiz de adalet-i sahihadr" (s. 261) bu tür cümlelerdendir. Ülkenin yenileşme ihtiyacını anlatan satırlar birer program niteliği taşır ve hemen hemen bütün Tanzimat yazarları tarafından da işlenir. Maarif, vergi, hukuk paşanın özellikle üzerinde durduğu noktalardır. Bunları anlatırken Fransa'nın ancak ihtilâlden sonra kendisini geliştirecek hâle geldiğini ifade ederken hafiften bir tehdit havası da bulunur. Mamafih Mustafa Fazıl Paşa Avusturya'nın Slav milletlerini kendine çekme siyasetini ve Avrupa'da kamuoyunun Türklerin aleyhine dönmekte olduğunu geleceğe yönelik ciddi tehlikeler olarak işaret eder ki bunların ne kadar gerçek olduğu kısa sürede ortaya çıkacaktır.

Türkleri küçümsemek batıda o kadar yaygındır ki Paşa "bizim milletimiz askerlikten başka şeye elvermez" diyorlar diyerek şikâyet eder (s. 258). Bu ifade, yıllar sonra Yahya Kemal'in bütün alanlarda aynı derecede gelişmenin, mükemmelleşmenin şart olduğunu anlatan "Askerlik Türklerin tek meziyeti değil, inkâr olunamayan tek meziyetidir" cümlesini hatırlatır.

"1 Eylül 1869 Tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi" ise uygulanması sonraki yıllarda da görülen çok önemli bir programdır. Sekiz maddede topladığı umdeler (s. 266) sonraki sayfalarda genişletilirken, mekân, öğretmen, kitap temeline bir 'de "her milletin maarifçe husul-i terakkisini kendi lisanında aramak lâzım gelip bir kavme âher bir lisan-ı ecnebi ile

² Emel Kefeli, *1854-1993 Yılları Arasında Lamartine'den Türkçeye Yapılan Tercüme Üzerinde Bir Araştırma*, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993, metin, 239-268 ; İnceleme kısmı 268-300 (Basılmamış doktora tezi).

³ Bu şiirin tahlili için bk. Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 19 b. 2004, s.70-75.

fünun ve marifetçe tarik-i terakki irası müşkil ve müteassir olduğu derkârdır" (s. 268) cümlesi, bugün de üzerinde düşünülmesi gereken önemli görüşlerdendir.

Sadullah Paşa'nın Safvet Paşa, oğlu Refet Bey ve Kemalpaşazade Said Bey ile olan yakın dostluğu ve yazışmaları da dikkati çekmektedir. Bu şahısların da Sadullah Paşa'ya yazdıkları bazı mektuplar eklidir. Osmanlı tarihinin dönüm noktası olan 93 Savaşı'nın yurt içi ve dışındaki yankılarını dile getiren, yıkılışı hissettikleri halde çaresiz kalan üst tabaka idarecilerinin perişanlıkları, batılı devletlerin politikalarındaki Osmanlı aleyhindeki değişikliğe rağmen, Avrupa'yı Rusya'dan ayırma çabaları, Rusya'ya yenildikten sonra Yunanistan ve İran'ın da savaş sonunda pay istemelerine karşı duyulan öfke hep bu mektuplarda bulunmaktadır. Hele savaş kararlarının İstanbul'daki toplantılarda alınmasının –bu satırları okurken Süleyman Paşa'nın *Umdetü'l-Hakayık*'ındaki nice sayfaı hatırlamaktan kendimi alamadım– felâketleri nasıl doğurduğu ve buna sebep olanların onları anlamak istememeleri, kitabın iç burkan belgeleri arasındadır (s. 276-338)

Kemalpaşazade Said Bey ile Sadullah Paşa'nın Türkçeyi kullanmaktaki ustalıkları onları birleştiren bir başka nokta olmalıdır. Ne yazık ki bu iki arkadaşın mektuplaşmalarının da birçoğu yok edilmiştir.

Daha önce çıkan *Sadullah Paşa yahud Mezardan Bir Nida* adlı kitabında, paşayı yakından tanıyan Mehmet Galip onun hakkında hayli bilgi vermiştir.⁴ Ali Akyıldız da bu eserden yararlanmıştır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı onun özel mektuplarını ve intiharıyla ilgili uzun yazısını neşretmişti.⁵ Bunlar ve çeşitli antoloji ve çalışmalarda zikredilen çeviri ve yazıları onu onun sadece Osmanlı tarihinin değil edebiyat tarihinin de önemli kişileri arasına sokmuştu. Bunların hepsinin Ali Akyıldız'ın derlemesiyle bir arada getirilmesi, onların arka arkaya okunmasını sağladığı için son derecede yararlı olmuştur. (Bu derlemede sadece ağabey kelimesinin "abi" şeklinde yazılmasını çok yadırgadığımı belirtmek isterim.) Yine de eldeki belgelerin eksik oluşu, gelecekte, onların da bulunabilmesi durumunda Sadullah Paşa hakkında, özellikle edebiyat açısından yeni bir değerlendirmeyi gerektirecektir. Bugün eldeki bilgileri, derli toplu, okunabilir nitelikteki bir kitapta sunan Ali Akyıldız'a sadece teşekkür borçluyuz. Bu kitap belki Sadullah Paşa hakkında yeni bazı yapımların da yolunu açacaktır, zira onun yaşadığı trajik durum, görev bilinci ile duyguları, döneminin hayli ilersindeki ıslahatçı düşüncelerini asla dile getirip uygulayamayacağı ortam, kendisinden her an şüphelenen bir hükümdarın vehim gölgelerinin üzerinden eksik olmadığını bilmekten kaynaklanan tedirginliği, devletin hızla yıkıma gittiğini yakından görmesinin –Safvet Paşa ve oğlu Refet Bey de aynı görüştedir– ve hiçbir şey yapamamanın yarattığı iç-yıkım, nice sanatkârın işlemek isteyeceği bir kişiliği de ifşa etmektedir.

Bu kitap dolayısıyla şunu da belirtmek isterim ki, Sadullah Paşa'nın benzeri daha nice şahsiyet, böylesine ciddiyetle ele alınmayı beklemektedir. Onların incelenmesi ve eserlerinin ortaya çıkması sonucu, tarihimiz üzerinde daha ciddiyetle düşünüp, tarihin içinden geçmesini öğrenmemiz de mümkün olacaktır.

PROF. DR. İNCİ ENGİNÜN

⁴ 1909'da Matbaa-i Ebüzziya'da basılan bu kitabın yeni harflerle neşri yapılmıştır: Mehmed Galib Bey, *Sadullah Paşa yahud Mezardan Nida*, hzl. Nazir Akalın, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Viyana Büyük Elçisi Vezir Sâdullah Paşa'nın İntiharına Dair", *Belleten*, XIV/55 Temmuz 1950, s. 419-470; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Merhum Sâdullah Paşa'nın Safvet ve Cevdet Paşalar ve Safvet Paşazade Refet Beyle Mektuplaşması", *Belleten*, XV/58, Ankara 1951, s. 262-299.

Živko M. Andrijašević – Šerbo Rastoder, *Crna Gora i velike sile*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica 2006, 212 s.

Karadağ Üniversitesi Felsefe Fakültesi Tarih-Coğrafya bölümü öğretim üyeleri Prof. Dr. Šerbo Rastoder ve Prof. Dr. Živko M. Andrijašević'in birlikte hazırladıkları *Crna Gora i velike sile* (Karadağ ve Büyük Güçler) başlıklı kitap Podgorica'da 2006 yılında yayınlanmıştır.

Yazarlar Hakkında:

Prof. Dr. Šerbo Rastoder, 19. ve 20. yüzyıllarda Karadağ tarihi ve Yugoslavya tarihi; tarih araştırmalarında metodoloji ve tarihçilik üzerine çalışmalar yapmakta ve çeşitli bilimsel kuruluşlarda ve üniversitelerde (Karadağ Üniversitesi Uluslararası Araştırmalar Merkezi, Karadağ Üniversitesi Hukuk Fakültesi Siyaset Bilimi Bölümü, Tuzla Üniversitesi Felsefe Fakültesi Tarih Bölümü, Nikšić Felsefe Fakültesi Tarih Bölümü) bu konularda dersler vermektedir. Çeşitli bilimsel enstitü veya merkezde aslı üyeliği ve yönetim kurulu üyeliği bulunmaktadır. Pek çok monografik eserin bizzat ya da müşterek yazarıdır. Farklı konularda 100'lerle ifade edilen bilimsel çalışması bulunmaktadır. Sadece iki ansiklopedide ("Enciklopedia Crne Gore" ve "Crnogorska enciklopedia") yayınladığı madde sayısı 150'nin üzerindedir¹.

Monografik eserleri şunlardır:

- *Dr. Nikola Dobrečić, arcibiskup barski i primas srpski 1872- 1955*, Budva 1991.
- *Životna pitanja Crne Gore 1918-1929*, Bar, 1995.
- *Političke stranke u Crnoj Gori 1918-1929*, Conteco, Beograd, 1996.
- *Skrivana strana istorije: Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918 - 1929*, I-IV, Bar, 1997.
- *Janusovo lice istorije*, Vijesti, Podgorica, 2000.
- *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I-II, Istorijski institut Crne Gore, Almanah, Podgorica, 2004.
- (Živko Andrijašević ile birlikte) *Istorije Crne Gore od najranijih vremena do 2003. godine*, Podgorica, 2006.
- (Živko Andrijašević ile birlikte) *Crna Gora i velike sile*, Podgorica, 2006.
- *Bošnjaci / Muslimani Crne Gore između prošlosti i sadašnjosti*, 2010.

Alanında dünya çapında iyi bir üne ve saygın bir yere sahip olan Prof. Dr. Šerbo Rastoder, Karadağlı Boşnak bir akademisyen ve entelektüel olarak da, Boşnakların kültürel ve tarihi miraslarını muhafaza ve tanıtmaya yönelik olarak 1999 yılından itibaren *Almanah* adıyla bir bilimsel dergi yayınlamaktadır.

Prof. Dr. Živko M. Andrijašević, 15. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar Balkan tarihi ve Karadağ Tarihi üzerinde çalışmakta ve bu konularda dersler vermektedir. Monografik eserleri şunlardır²:

- *Nacija s greškom*, Cetinje 2004.
- (Šerbo Rastoder ile birlikte) *Istorije Crne Gore od najranijih vremena do 2003. godine*, Podgorica, 2006.
- (Šerbo Rastoder ile birlikte) *Crna Gora i velike sile*, Podgorica, 2006.
- *Crnogorska crkva 1852-1918*, Nikšić, 2008.
- *Šahovići 1924 - Kad su vakat kaljali insani*, Podgorica 2011.

¹ Bilten univerziteta Crne Gore, br. 197, 1. Novembar 2005, s. 4-9

² Bilten univerziteta Crne Gore, br. 241, 1 April 2009, 1-2.

Kitab Hakkında:

Šerbo Rastoder ve Živko M. Andrijašević'in kaleme aldıkları *Crna Gora i velike sile* (Kara- dağ ve Büyük Güçler) başlıklı eser, Karadağ ile dokuz büyük siyasî gücün tarihsel süreç içeri- sinde ilişkilerini konu edinmektedir. Bunlar Venedik Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Habsburg İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Büyük Britanya, Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya'dır. Yazarlar konuları kendi aralarında paylaşmışlar ve bu büyük güçlerden ilk dördü [Venedik Cumhuriyeti (s. 13-29), Osmanlı İmparatorluğu (s. 31-63), Rusya (s.65-95), Habsburg İmparatorluğu (s. 97-119)] Živko M. Andrijašević ve diğer beşi [(Fransa (s. 121- 139), İtalya (s.141-160), Büyük Britanya (s. 161-182), Amerika Birleşik Devletleri (s.183-200), Almanya (s.201-210)] Šerbo Rastoder tarafından yazılmıştır.

Karadağ küçük coğrafyasına rağmen, siyasî ve büyük tarihi olayların gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Kitabın yazarları Önsözde büyük güçler açısından Karadağ'ın önemini şu şekilde ifade etmektedirler:

Karadağ ve Büyük Güçler arasındaki ilişkiler hakkında yazmak, Avrupa tarihinde nadir olan olağandışı bir tarihi fenomen hakkında yazmak demektir. Muhakkak, Kara- dağ kadar küçük bir ülke hiçbir zaman büyük güçlerin bu kadar uzun süre ilgisini çek- memiş ve onunla bu kadar yoğun politik ilişkiye girmemiştir. Balkanlarda büyük güçler için Karadağ'ın politik önemi, şüphesiz onun yüzölçümsel, ekonomik ve demografik bü- yükülüğünü gösteren rakamların önemini geçmiştir. Karadağ'ın bu önemi, 'Doğu Soru- nu'nu çözmek konusuna büyük güçlerin gösterdiği ilgiye dayanmaktadır; bu sorun için diplomatik formül Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlarda ve Levant'ta fethettiği topr- rakların yeniden düzenlenmesidir. Elbette, 'Doğu Sorunu'nun çözülmesi, sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderine karar vermek anlamına gelmez, daha da önemlisi, onun topraklarının paramparça edilmesinin ardından büyük güçler arasında güçlerin düzenlenmesine de karar vermek anlamına gelmektedir. Bu sorunun zuhurundan itiba- ren, büyük güçler Osmanlıların Balkanlardaki topraklarının geleceği hakkında farklı tut- umlara sahiptirler, ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluğun ölüm hükmünün imzalanması fikri etrafında toplandılar (*Crna Gora i velike sile*, s.7).

Kitapta, dokuz 'büyük güç'ün her biri münferit olarak ele alınmakta ve başlangıcından itibaren Karadağ ile ilişkilerine değinilmektedir. Bu kitap Karadağ'ın büyük güçlerle ilişkisini konu alsa da aslında bir anlamda söz konusu güçlerin özellikle 'Doğu Sorunu/Şark Meselesi' çerçevesinde Osmanlı ile ilişkilerinin de kitabıdır. Kitabın her bölümünde bu devletlerin olaylara yaklaşım ve taktikleri detaylandırılmış ve bazen ortak bir hadisenin devletler nezdin- de farklı resimleri başarılı şekilde çizilmiştir.

Crna Gora i velike sile sentez bir çalışmanın ürünü olup, yazarların önsözde belirttikleri üzere "bu kitapta okuyucu Karadağ ve büyük güçlerin ilişkisi hakkında literatürde olmayan bir bilgi ile karşılaşmayacaktır, ancak ilk defa olarak bu konu ile ilgili en önemli bilgileri aynı yerde bulacaktır." Böylece okuyucu konu ile ilgili bilgilerin bir araya getirildiği ve sistematik bir plan ile işlendiği önemli bir çalışmaya sahip olmuştur. Konuların çeşitli resim, harita ve belgelerle süslenmiş olması okuyucunun tasavvurunu da zenginleştirmektedir.

Karadağ ve 'Büyük Güçler'in İlişkileri:

Venedik Cumhuriyeti (s. 13-29): 12. yüzyılda Venedik Cumhuriyeti Kuzey Adriyatik'te de- niz hâkimiyeti kurmuş ve sonra bunu Levant'a şamil kılmıştır. 13. yüzyılda doğu Adriyatik de hâkimiyet sahasına girmiştir. Adriyatik ve Akdeniz'deki üstünlüğünü korumak adına Venedik Cumhuriyeti Karadağ (Zeta) ve civarı bölgelerindeki hadiseler ile yakından ilgilenmekteydi. Bu ilgi, Türk akınlarının Venedik ticarî menfaatleri için ciddi bir tehdit oluşturmaya başladığı

14. yüzyıl itibarıyla yoğunlaştı. Karadağ ve Venedik Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler tamamıyla Osmanlılara karşı mücadelede müşterek menfaatler esasına dayanmaktaydı ve çeşitli safhalarla 18. yüzyılın başlarında son Venedik-Osmanlı Savaşı (1714-1718) zamanına kadar devam etti.

Osmanlı İmparatorluğu (s. 31-63): Karadağ ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki siyasi ilişkiler 14. yüzyılın sonlarında başlamakta, imparatorluğun sonuna kadar devam etmektedir. Osmanlıların Karadağ'ı fethi 15. yüzyılın yetmişli yıllarına rastlamaktadır. İşkodra'nın fethiyle birlikte Karadağ da Osmanlıların eline geçmiştir. Öncelikle yerel idareci Ivan Crnojeviç'in Osmanlılara itaatini bildirmesi ve yıllık haraç vermeyi kabul etmesi ile vassal bir idare kurulmuştur. Karadağ'ın bu vassal statüsü 1496 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihte, bölge İşkodra sancağına dâhil edilmek suretiyle doğrudan Osmanlı idaresine alınmıştır. 16. yüzyılın başlarında kısa bir dönem Karadağ sancak olarak düzenlenmiştir (1513-1530). Karadağ literatüründe genel olarak Karadağ'ın Osmanlı idaresinde özel-otonom bir yapıya sahip olduğu görüşü yer almaktadır. Bu kitapta da aynı konuya yer verilmiştir. Karadağ halkının vergilendirme öşür yerine flori ödüyor olması bu düşüncenin dayandırıldığı en önemli temeldir. Yazar 16. yüzyıl sonlarından itibaren Karadağlılar ile Türkler arasındaki çatışmaların başlıca sebebinin de "*elde edilmiş imtiyazları ve dâhili otonomluğu savunma teşebbüsleri*" olduğunu belirtmektedir (s.35).

18. yüzyılın başlarından itibaren Karadağ-Osmanlı ilişkilerinde bir farklılık meydana gelmiştir. Yazarın ifadesine göre Karadağ artık Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde otonom statüsünü değil bağımsızlığını korumaya çalışan bir ülkedir. Karadağ'ı tekrar Osmanlı İmparatorluğu'na dâhil etmek tüm Osmanlı seferlerinin başlıca amacı haline gelmiştir.

18. yüzyıl süresince Karadağlı-Osmanlı çatışmaları devam etmiştir. İşkodra valisi Buşatlı Mahmud Paşa'nın 1796'da ilki Martiniçi ve ikincisi Krusa'da Karadağlılar ile yaptığı muharebeler yenilgi ile sonuçlanmıştır.

Krusa'daki mağlubiyet Karadağ-Türk ilişkilerinde ve Karadağ'ın devlet olarak gelişiminde yeni bir dönemin başlangıcıdır. Krusa'daki muharebeden sonra Türk beylerinden hiçbir Karadağ'dan haraç istememiş ya da orada bir Türk üst idaresi modeli uygulamaya çalışmamıştır. Tüm civar Türkler ve bizzat sultan için, resmî olarak tanınmakla birlikte, Karadağ bağımsız bir ülkedir. Bâb-ı Âli'de ve İşkodra'da nihayet, Karadağ'ın hiçbir şekilde kendi idarelerinin olmadığı bir devlet olduğu gerçeği kabul edilmiştir. Karadağ'ın bağımsızlığını artık hiç kimse inkâr etmemekte idi (s.43).

Vladika II. Petar Njegoş (1830-1851) zamanında Karadağ'ın civar toprakları için "tarihsel hak" söylemi Karadağ-Türk ilişkileri açısından kilit bir prensip halini almıştır. Bu söylemle birlikte, II. Petar Karadağ-Türk ilişkilerinde yeni bir ideolojik-tarihi temsilin de babasıdır. Petar'a göre Karadağ hiçbir zaman Türk idaresine girmemiş, bilakis aralıksız bağımsızlığını muhafaza etmiştir. Bu fikrini kendi halkı ile paylaştığı gibi, söylediklerinin gerçek olduğuna Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu temsilcilerini inandırmaya da çalışmıştır. Onun ifadesiyle:

Kosova ovasında Sırp Çarlığı düştüğü ve isteksizce Türk boyunduruğu altına girdiği o zamandan bugüne kadar Karadağ fasilasız hem bağımsızlığını hem dinini muhafaza etmiştir. Karadağlılar ne reaya olmuşlardır, Tanrının izniyle, ne de olacaktırlar (s. 44-45).

Petar'ın halefi olan Knez Danilo (1851-1860), "Karadağ sorununun" çözümü için Karadağ'ın bağımsızlığının diplomatik yollarla tanınması; Karadağ sınırının Hersek ve Arnavutluk'a kadar genişlemesi; Osmanlılarla hududun belirlenmesi ve bir kıyı şehri olan Bar'ın Karadağ'a bırakılması şeklinde talepler öne sürmüştür. Esas olarak 19. yüzyılın ortalarından 1878'e kadar olan süreçte Karadağ-Osmanlı çatışmaları bu taleplerin çözümünü, kısaca Karadağ'ın bağımsızlığının tanınması ve sınırlarının genişlemesi ile ilgilidir.

1876-1878 Karadağ-Osmanlı savaşı Karadağlıların lehine sonuçlanmış ve 1878 Berlin Anlaşmasıyla Karadağ'ın bağımsızlığı resmî olarak tanınmıştır. Kongre sonrasında Karadağ ile Osmanlı arasında diplomatik ilişkiler de kurulmuş, Karadağ elçisi Stanka Radoniç 1879 yılı Ağustosunda İstanbul'da ve Türk elçi Halil Beğ aynı yılın Ekim ayında Cetinje'de göreve başlamışlardır.

Osmanlı ile Karadağ arasındaki bazı sınır problemleri 19. yüzyılın son yirmi yılı ve 20. yüzyılın başlarında çeşitli anlaşmalarla çözülmeye çalışılmıştır. Knez Nikola Njegos (1860-1918) ile Sultan II. Abdulhamid arasında dostça ilişkiler gelişmiş, ilki 1883 ve diğeri 1899'da olmak üzere Knez iki defa İstanbul'u ziyaret etmiştir. Hatta ilk ziyareti esnasında çeşitli kıymetli hediyelerle birlikte Sultan tarafından kendisine Emirgan'da bir yalı hediye edilmiştir. Karadağ-Osmanlı ilişkileri Balkan savaşları ile yeniden sekteye uğramış, Karadağ, II. Abdulhamid'in 'dostu' Knez Nikola'nın liderliğinde Osmanlı'ya savaş açan ilk Balkan devleti olmuştur.

Rusya (s.65-95):

Karadağ'ın nasıl Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğinden serbest kaldığı ve nasıl bağımsız bir devlet olduğunun açıklamasını aradığımızda bu büyük ölçüde Rusya ile bağlantılıdır. Karadağ'ın uluslararası tanınmışlığı ve topraklarını önemli ölçüde genişletmesinde hangi Avrupa gücünün en çok çalıştığı sorusuna cevap ararsak, cevap Rusya olacaktır. Ve nihayet, son derece zayıf ekonomik imkânlarla sahip bir devletin tüm idari müesseseleri kurmasının ve millî-bağımsızlık politikasının yürütülmesi için kaynakları tedarik etmesinin nasıl mümkün olduğunu açıklamaya çalışırsak, cevap yine Rusya ile alakalı olacaktır. Şüphesiz Rusya, Karadağ'ın devlet yapısının gelişiminde en önemli dış-politik etkidir (s. 65).

Rusya ile Karadağ arasında politik ilişkiler 1711 yılında kurulmuştur. I. Petro'nun idaresinde Rusya güçlü bir Avrupa devleti olma ve Karadeniz'e açılma politikası izlemekte idi ve bu politika Rusya ile Osmanlı'yı karşı karşıya getirdi (1710-1711 Prut Savaşı). I. Petro'nun Osmanlı İmparatorluğu'na karşı elini kuvvetlendirmek için planı, imparatorluğun Hristiyan-Ortodoks tebaası arasında ayaklanma çıkmasını teşvik etmektir. İşte Karadağ ile ilk politik ilişkiler de bu plan dâhilinde kuruldu. Haziran 1711'de Rus çarının iki elçisi Karadağ'a gelecek çarın Osmanlılara karşı ayaklanma davetini iletmış, bu daveti olumlu karşılayan Karadağlılar Osmanlı kale ve şehirlerine saldırmışlardı. 1715 yılında Rusya'ya giderek Çar I. Petro'yu ziyaret eden Karadağ Vladikası Danilo, Çar'dan Karadağ'ı yüksek himayesine almasını, siyasî ve maddî olarak yardımda bulunmasını talep etmiş; Karadağ halkının "*Rus hükümdarının çağrısı üzere kanını akıtmaya her zaman hazır*" olduğunu bildirmiştir. Çar, Rusya'nın Karadağ'ın menfaatlerini koruyacağına; kilise ve halka maddî yardımda bulunacağına dair söz vermiştir. Vladikanın pek çok hediye ve maddî yardım ile geri döndüğü bu ziyaret, Karadağ'ın bundan sonraki gelişimi ve konumunu sağlamlaştırması için tarihî bir öneme sahiptir. Siyasî ve malî açıdan Rusya'ya yaslanma o zamandan itibaren Karadağ'ın dış politikasının bel kemiğini oluşturmuş ve Karadağ Rusya Çarlığının Balkanlardaki her adımı için önemli bir faktör olmuştur.

Rusya, Karadağ'ı 20. yüzyılın başlarına kadar siyasî ve ekonomik açıdan desteklemiştir. Karadağlılarda zaman içinde Rusya himayesi altına girmenin Karadağ'ın mevcudiyeti için en önemli şart olduğu bilinci oluşmuştur. Öyle ki, Karadağ Vladikası I. Petar ölüm döşeginde son nefesini vermeden biraz evvel halefi olan yeğeni II. Petar Petroviç Njegos (1830-1851)'a tek dayanağının Tanrı ve Rusya olduğunu ifade etmiştir. Rusya Karadağ'da Cetinje'deki manastır ve kilise harcamaları için para yardımı yaparken, ayrıca "halkın ihtiyaçları", "kültürel gereksinimler" adı altında önemli miktarda ödemeler yapmaya da devam etmiştir.

Siyasî desteğini de pek çok durumda ortaya koymaktan geri durmamıştır. Mesela 1852 yılında Karadağ'ın "prenslık/knjaževina" ilanı Rusya tarafından desteklenmiştir. Ya da Osmanlılar 1853'de Karadağ'a askeri bir sefer düzenlediklerinde Rusya Bâb-ı Âlî'ye baskı yaparak bu savaşın hemen durdurulmasını talep etmiştir. Rusya'nın Karadağ'a karşı koruyucu tutumu Karadağlıların 1858 yılında Grahovo'da Osmanlılara karşı kazandığı galibiyetten sonra da devam etmiş; Rusya ve Fransa'nın girişimleri ile yeni bir Osmanlı askeri faaliyetinin önüne geçilmiştir. Knez Nikola'nın Hersek'te Osmanlı karşıtı ayaklanmayı teşvik ve yardım etmesi sonucunda başlayan 1862 Osmanlı-Karadağ savaşında yine Rusya araya girmiştir. Rusya'nın savaşın durdurulması talepleri ve bunu diğer büyük güçlerin de desteklemesi üzerine Ömer Paşa Latas'ın Karadağ'a seferi durdurulmuştur. Rusya, 1875 yılındaki "Büyük Doğu Krizi" ve 1876-1878 Karadağ-Osmanlı savaşlarında da Karadağ'a siyasî ve ekonomik açıdan büyük destek vermiştir. Bu destek olmaksızın Karadağ'ın savaşması kabil görülmemektedir.

1877-1878 Osmanlı-Rusya savaşının ardından imzalanan Ayastefanos Barış Antlaşması'nda ve bu anlaşmanın diğer büyük güçler nezdinde kabul görmemesi üzerine Berlin Kongresi'nde Ruslar, Osmanlı'nın Karadağ'ın bağımsızlığını tanımamasını sağlamışlardır.

Karadağ-Rusya ilişkileri 20. yüzyılın başlarında değişime uğramıştır. Bu andan itibaren Rusya, siyasî riya ithamıyla Karadağ Knezi Nikola'ya karşı güvensizlik göstermeye başlamıştı. Rusya'nın tutumundaki bu değişikliğin sebeplerinden biri Nikola'nın İtalya ve Avusturya-Macaristan'a karşı "çok fazla nezaket" göstermesi ve diğeri 1903'te Sırbistan tahtında meydana gelen değişimdi. Rusya, Karadağ'ın güvensiz bir müttefik olduğunu, artık Karadağ'a politik açıdan eskisi gibi ihtiyaç kalmadığını, Karaorçeviç'in Sırbistan'a dönmesi ile Balkanlardaki en önemli müttefikine sahip olduğunu düşünmekteydi.

1913 yılında Balkan savaşlarından sonra, "Türk sorununun gündem dışı kalmasıyla" Rusya'nın Karadağ'a karşı tutumu kökten değişti. Şimdi Balkanlardaki Rus çıkarlarına güçlü bir Slav devleti daha çok uymaktaydı. Daha 1913 yılı başlarında Rus diplomasisi tarafından Karadağ'ı Sırbistan'a ilhak etme ve Kral Nikola'dan kurtulma planları yapılmıştı. Rusya devlet başkanı Balkan savaşlarından sonra Kral Nikola'nın hal edilmesi ve "Büyük Sırbistan"ın kurulması şartlarının oluştuğunu beyan etmişti.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Rus hükümeti açısından, savaşın sonunda Karadağ Devleti'nin ortadan kaldırılması gerektiği konusunda ihtilaf yoktu. Karadağ'ın Rusya için bir yük olduğu ve yeni siyasî şartlarda Karadağ'ın mevcudiyetinin artık bir anlamının olmadığı konuşulmakta idi. Savaşın ilk yıllarında Rusya, Karadağ hükümetine Sırbistan ile uzlaşma içinde çalışması konusunda ısrar ederken, Sırlara da Çar'ın ve Rus hükümetinin Karadağ ile Sırbistan'ın birleşmesi görüşünde olduğunu bildirmektedir.

Habsburg İmparatorluğu (s. 97-119): Karadağ ve Habsburg İmparatorluğu arasında ilk bağ 18. yüzyılda kurulmuştur. Avusturya'nın Balkanlarda Türk topraklarının paylaşımına karşı olan ilgisi doğal olarak Karadağ'a ilgisini de ortaya çıkarmıştır.

1797 yılında Venedik Cumhuriyeti'nin yıkılması ile onun Adriyatik ve kısmen Karadağ kıyı kesimindeki toprakları Avusturya'nın idaresine geçmişti. 1814 Viyana Kongresi ile Avusturya'nın bu toprakları zaptı resmîyet kazanmış ve böylece Avusturya ile Karadağ sınır komşusu olmuşlardır.

1848 yılı başlarında patlak veren devrim hareketleri Fransa ile birlikte Habsburg İmparatorluğu'nu ciddi anlamda etkilemiştir. İmparatorluğun İtalya, Macaristan ve Çek topraklarında devrimin ulusal haklar için mücadele karakteri bulunmaktadır. 1848 devriminden ve ulusal fikirlerin gücünü gördükten sonra, Habsburg Monarşisi kendi Balkan politikasında

ulusal hareketleri ve dolayısıyla Karadağ'ın ulusal politikasını yatıştırma yolunu tutmuştur. Avusturya'nın, Osmanlı topraklarında millî hareketlerin yayılması ve genişlemesini engelleme amacı, Osmanlı'da çıkacak bir devrim yangının kendi topraklarına da kolayca sıçrayacağı öngörüsüne dayanmaktadır.

Avusturya Karadağ'ı Balkanlarda barış politikasında yanına almak istemişse de bunda başarılı olamamıştır. 1852 yılında knez olarak ilan edilen Danilo Petroviç Njegoş, Osmanlı sınırlarında barışı desteklemek yerine Hersek'te bir isyanı teşvik etmiş ve Osmanlı'nın Karadağ'a ordu sevkine sebep olmuştur. 1853'te başlayan Osmanlı-Karadağ savaşının Bosna-Hersek'te karmaşaya yol açacağından korkan Viyana, savaşa son verilmesini talep etmek üzere İstanbul'a bir elçi göndermiştir. Rusya'dan da ciddi uyarılar alan Bâb-ı Âli savaşa son verme kararı almıştır. Avusturya ilk defa kararlı bir şekilde Karadağ'ın lehine müdahalede bulunmuştur. Bundan sonra Avusturya Karadağ'daki siyasî etkisini arttırmaya çalışmış, ancak Knez Danilo'nun başarılı muhalefeti ile karşılaşmıştır.

Balkanlarda Rus-Fransız nüfuzundan korkan Habsburg Monarşisi 1856'dan itibaren buralarda Türk çıkarlarının savunucusu olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün korunması ve bu bütünlüğü bozacak her türlü hareketin engellenmesi suretiyle Balkanlardaki rakiplerinin özellikle de Rusya'nın önü alınabilecekti. Balkanlarda Osmanlı hâkimiyetinin yok olmasından sonra ulusal devrim dalgasının kendi topraklarına yayılacağından emin, tüm gücüyle Osmanlı'nın toprak çözülümünü kontrol altında tutmaya ve onun Balkanlardaki topraklarında barışı muhafazaya gayret gösteriyordu.

Avusturya-Macaristan, Balkanlardaki Osmanlı topraklarının paylaşımı konusunu elbette düşünüyordu, ancak bu sürecin doğrudan kendi kontrolü altında ve tamamen kendi lehine olmasını istiyordu. 1875 yılındaki "Büyük Doğu Krizi" başlangıcında bu defa Avusturya-Macaristan Balkanların siyasî haritası ile ilgisini açıkça belli etmiştir. Hersek'teki isyandan ajanları sayesinde birkaç ay öncesinden haberdar olan Avusturya, Hersek bölgesindeki Katolikleri ayaklanma için galeyana getirmeye çalışmış ve bununla Osmanlı'nın bu topraklarında çıkacak bir karmaşanın kendi çıkarları için önemini ortaya koymuştur. İmparator Franz Josef'in 1875 Nisanında tam Hersek'teki karmaşa sırasında Dalmaçya kıyılarında ve Kotorska Boka'da gezintiye çıkması tesadüf değildir. Avusturya dış işleri bakanı Andraşi, imparatorun bu şekilde 'Şark Meselesi'ni harekete geçirmeyi ve isyan bölgelerindeki Slav halkların Avusturya'ya karşı beklentilerini güçlendirmeyi istediğini yazmıştır.

1876-1878 Karadağ-Osmanlı savaşında, Avusturya Karadağ ordusunun faaliyetlerini kontrol etmiş, savaşın başından itibaren Karadağlıların Hersek bölgesine girmesine karşı durmuştur. 1878 Berlin Kongresi'nde de Karadağ sınırının Hersek'ten altı kilometre uzakta olmasını sağlamıştır.

Berlin Kongresi Avusturya-Macaristan'ın Balkanlardaki nüfuzunu resmileştirmiştir. Avusturya, kongre kararları ile Bosna-Hersek'i geçici olarak işgal etmiş, Yeni Pazar sancağına asker yerleştirmiş ve Karadağ'a ait deniz sahasında denetim hakkı kazanmıştı. Avusturya şimdi, Karadağ'ı çevreleyen toprakların üçte ikisinde varlık göstermekteydi. Karadağ'ın içinde bulunduğu durum, iki devlet arasındaki tüm ilişkileri kökten değiştirmiştir. Avusturya-Macaristan Karadağ'ın siyasî ve hukukî bağımsızlığının en ciddi tehdidi haline gelmiştir. Kongreden sonraki ilk yıllarda iki devlet arasındaki ilişkilere Karadağ'ın Hersek politikası hâkim olmuş; Viyana Karadağ'ın Hersek'teki millî politikasından vazgeçmesini ve tüm politik problemlerde tarafsız tutum almasını talep etmiştir. Karadağ gönülsüz de olsa Viyana'nın bu talebini yerine getirmek zorunda kalmıştır.

Karadağ'ın millî politikalarını bertaraf ettikten sonra, Avusturya-Macaristan bu defa Karadağ üzerinde ekonomik kontrol sağlamaya çalışmıştır. 1878 sonrası Karadağ ekonomisi Avusturya-Macaristan'ın politikalarına uygundur. İçinde bulunduğu durum ve gelişmemiş ekonomi sebebiyle Karadağ Avusturya pazarına, endüstrisine ve kredi fonlarına bağımlı idi. Savaş sonrası Karadağ'ın Avusturya-Macaristan'a bağımlılığı tedricen arttı. Karadağ'ı ekonomik anlamda kendine bağımlı kılanın en iyi yollarından birisi Avusturya kredisi idi. 20. yüzyıl başlarında dış borçlar 4,5 milyon fiorini bulmuştu ve Karadağ'ın yıllık geliri o sırada 930.000 fiorin idi. Karadağ aldığı kredileri elbette düzenli olarak geri ödeyemiyordu. Karadağ 1906 yılına kadar kendi para değerine sahip değildi; Avusturya parasını - öncelikle fiorini, 1901'den sonra kruna- kullanmaktaydı. Bu şartlarda Karadağ'ın Avusturya için itaatkâr bir komşu olmaktan öte şansı yoktu.

20. yüzyılın başlarında Avusturya'nın Balkanlarda tam bir hâkimiyet istediği açıktı. Böyle bir hâkimiyetin Sırbistan ve Karadağ üzerinde mutlak bir kontrol sağlanmaksızın olmayacağı da kesindi. Bu zamanlarda Avusturya dışişleri bakanı, Avusturya'nın Balkanlarda zayıf bir Sırbistan, küçük bir Karadağ, bağımsız bir Arnavutluk ve büyük bir Bulgaristan yaratmak istediğini ifade etmişti. Osmanlı'nın ise tedricen Balkanlardan atılması gerekiyordu.

1912 yılında Balkan savaşları başladığında, Avusturya Kral Nikola'ya, Karadağ'ın Sırbistan ile topraksal birleşimine, dolayısıyla onların Yeni Pazar sancağını, Kosova'yı, Arnavutluk ve Arnavutluk kıyılarını zapt etmelerine karşı koyacağını bildirmiştir. Balkan savaşlarından sonra kurulan barış ortamı çok uzun sürmemiş ve 1914 Haziranında, bir Sırp gencinin silahından çıkan kurşunla Avusturya-Macaristan veliahdı Franz Ferdinand ve eşinin ölmesi üzerine yeni bir kriz patlak vermiştir. Avusturya-Macaristan bu suikasttan sorumlu tuttuğu Sırbistan'a Ağustos 1914'de savaş ilan etmiş; bu savaşta Avusturya-Macaristan'ın karşısında yer alan Karadağ ise başarılı olamamıştır. Sonunda kral ülkeyi terk etmek zorunda kalmış, hükümet orduyu dağıtmış ve Karadağ Ocak 1916'da Avusturya-Macaristan işgali ile tanışmıştır. Bu işgal 1918 yılı sonlarına kadar devam etmiştir.

Fransa (s. 121-139): Karadağ-Fransa siyasî ilişkileri 19. ve 20. yüzyıllarda Avrupa'da yeni güçler dağılımı tarihiyle birlikte ele alınmak zorundadır. Karadağlılar ve Fransızların yoğun ve doğrudan teması, Napolyon'un ordusunun Avrupa'yı temelden sarstığı zamana kaydedilmektedir. Napolyon'un ordusu Karadağ'ın yüzlerce yıllık komşusu Venedik Cumhuriyeti'ni yıkmıştır (1797), ancak Avusturya ile yapılan barış anlaşması ile İtalya'da, İstra'da, Dalmaçya'da ve Kotorska Boka'daki Venedik toprakları Habsburg Monarşisi'ne bırakılmıştır. Böylece Karadağ Avusturya ile komşu olmuştur. Rusya'nın, aralarında Karadağ'ı ciddi anlamda tehdit eden Avusturya'nın da bulunduğu Napolyon'un hasımları ile yakınlaşması üzerine Karadağ da Fransa ile bağlantı kurmaya çalışmıştır. Avusturya'ya karşı mücadelesinde Fransa nezdinde müttefik arayan Karadağ, bu sebeple Rusya'daki konumunu ciddi anlamda zedelemiştir. 1805'de Avusturya'dan İtalya ve Dalmaçya'daki toprakları almasıyla birlikte Fransa Karadağ'ın komşusu olmuş ve bu durum Karadağ'ın Fransa'ya karşı tutumunu değiştirmiştir. Nihayet, bu dönemin olayları 1814'de Viyana Kongresi'nde sona ermiştir.

Viyana Kongresi'nin gölgesinden çıktığı ve önde gelen Avrupa gücü konumuna geldiği 19. yüzyıl ortalarından itibaren Fransa yeniden Balkanlarla ilgilenmeye başlamıştır. Kırım Savaşı (1853-1856) ve Paris Kongresi'nden (1856) sonra Batı Avrupalı devletlerin, 'Şark Meselesi'nin çözümünü- "*Türkleri Avrupa'dan çıkarma ve mirasın paylaşımını*" tek başına Rusya'ya bırakmayacakları anlaşılmıştır.

Kırım Savaşı'ndan sonra Knez Danilo, Karadağ'ın bağımsızlığının tanınması ve hudut problemlerinin çözülmesi için Fransa'ya yönelmiştir. Fransa diplomasisi Karadağ'ın önce-

likle Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğini kabul etmesi, bu şekilde Karadağ'ın hukuki konumunun belirlenmesi ve Knezin sınırsal taleplerinin ancak bundan sonra Osmanlı'ya sunulması taraftarıdır. Böylece Knez Paris ziyareti sırasında III. Napolyon'a sunduğu 22 Nisan 1857 tarihli tezkerede, Karadağ'ın topraksal genişleme ve denize çıkışı karşılığında Bâb-ı Âli'nin egemenliğini kabul etmeye hazır olduğunu bildirmiştir.

İtalya'nın birleşimi çerçevesinde gelişen savaşlarla bağlantılı olarak Fransa-Rusya yakınlaşması ve Fransa-Avusturya ilişkilerinin şiddetlenmesi 'Şark Meselesi'ne Fransa ile Rusya'nın eşgüdümlü bir tutum sergilemesine sebep olmuştur. 1862 yılında Ömer Paşa'nın Karadağ üzerine seferi, Fransa ve Rusya'nın müdahalesi ile sonlandırılmıştır. Fransa, Karadağ ve Bâb-ı Âli'deki nüfuzunu kullanarak barışı sağlamaya çalışmıştır. Bu dönemde Fransa'nın doğu politikasında da bir değişim söz konusudur. 1863 Leh ayaklanması Rusya-Fransa ilişkilerinin şiddetlenmesine sebep olmuş ve İtalya-Almanya birliği meselesi, dolayısıyla Avusturya-Prusya Savaşı (1866) ve Fransa-Prusya Savaşı (1870-1871) 19. yüzyılın seksenli yıllarının başlarına kadar 'Şark Meselesi' olaylarında Fransa etkisini dışarıda bırakmıştır.

Altmışlı yılların ortalarından itibaren Fransa diplomasisi Osmanlı İmparatorluğu'nu muhafaza politikası gütmeye başlamış, Rusya ise kendi çıkarları uğruna Balkan halklarının bağımsızlık mücadelelerini teşvik etmiştir. Bu durum Fransa'nın Karadağ'daki nüfuzunu yeniden Rusya'ya kaptırmasına sebep olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'nda Fransa-Karadağ ilişkileri iki aşamada gelişmiştir. İlk aşama 1914-1916 yılları arasındadır ve savaşın başlangıcından Karadağ'ın Avusturya-Macaristan tarafından işgaline kadar geçen süreçtir. Karadağ bu süreçte Fransa'nın müttefiki olarak savaşa devam etmiştir. 1916 yılında ülkenin Avusturya-Macaristan tarafından işgaliyle Kral Nikola ve Karadağ hükümeti Fransa'ya sığınmıştır. Bundan sonra Karadağ-Fransa ilişkileri genel olarak Karadağ Devleti'nin geleceği meselesine indirgenmiştir. Bu dönemde Fransa, Sırp politikasının ve Karadağ ile ilgili planlarının en güçlü dayanağı olmuştur. Fransa savaş sonunda Almanya ve Rusya'nın Balkanlara nüfuzuna sed olabilecek bir Yugoslav devletinin kurulması fikrini desteklemiştir. Karadağ-Fransa ilişkileri başlangıcında ve sonunda, öncelikle Karadağ Devleti'nin var olma ve yok olma meselesi çevresinde gelişmiştir.

İtalya (s.141-160): Modern İtalyan Devleti, 1815-1870 yılları arasında uzun bir millî birleşme sürecinde ortaya çıkmıştır. Bu süreç içinde pek çok dağınık, bağımlı ve yarı-bağımlı küçük İtalyan devletleri, millî bir devletin çatısı altında birleşmişlerdir.

Karadağ ile Fransa arasında resmî diplomatik ilişkiler Mayıs 1879 tarihinde Cetinje'de İtalyan elçiliğinin açılışı ile kurulmuştur. İki devlet arasındaki ilk yoğun ilişkiler 19. yüzyılın seksenli yıllarına, pek çok Karadağlı gencin eğitim için İtalya'ya gittiği zamana rastlamaktadır. Bununla birlikte İtalya'nın Karadağ'a asıl ilgisi seksenli yılların sonlarında Petroviç ve Savoya hanedanları arasında kurulan sıhrî akrabalık zamanında gelişmiştir. Knez Nikola'nın beşinci kızı Yelena 1896 yılında Victor Emmanuel ile evlenerek İtalya kraliçesi olmuştur. Victor ile Yelena'nın nişanlarının Ağustos 1896'da resmî olarak ilanımla birlikte, Karadağ, Avrupa basınının gündemine oturmuştur. Çok sayıda gazeteci ve fotoğrafçı Cetinje'ye akın etmiş; İtalya kamuoyu Karadağ, Petroviç Hanedanı ve Yelena hakkındaki her türlü haberi büyük bir ilgi ile takip etmiştir. Bu sırada İtalya'da Karadağ hakkında pek çok kitap basılmıştır. Bu evlilik İtalya'nın Karadağ'a ilgisini ve aynı zamanda İtalyan kapitalinin gelişini teşvik etmiştir. İtalyan kapitali Karadağ'ın gelişiminde etkili olmuş ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar Karadağ ekonomisinin genel yapısına önemli katkıda bulunmuştur. İtalya, kendi özel kapitali vasıtasıyla Karadağ üzerinden Balkanlara nüfuz etmiştir.

Karadağ ile İtalya'nın yoğun ekonomik ilişkileri diplomatik sahada ve dış politika sahasındaki ilişkiler ile tutarlı değildi. Karadağ-İtalya dış ilişkilerinde kayınpeder ve damat arasında karşılıklı güvensizlik söz konudur. İlginçtir ki, Kral Nikola Birinci Dünya Savaşı'na itilaf ordularının kumandanları olan üç damadı (Sırbistan Kralı Petar, İtalya Kralı Victor Emmanuel ve Rusya ordusunun kumandanı Nikolay Nikolayevič) ile birlikte girmiştir. Ancak söz konusu damatlardan hiçbirisi, devletlerinin politik amaç ve menfaatleri ile çatışmadığı hallerde dahi kritik zamanlarında kayınpederleri ve Karadağ için fedakârlık yapmaya yanaşmamışlardır. Karadağ'ın damatlardan beklentileri genel olarak Karadağ'ın çıkarlarının korunmasını gerektiren kritik durumlarda sükûta uğramıştır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında aynı safta olmalarına rağmen, Karadağ'ın Haziran 1915'te İşkodra'yı zaptı ve genel olarak Arnavutluk'taki faaliyetleri, Balkanlara nüfuzu için Arnavutluk'u köprü olarak gören İtalya ile ilişkilerinin soğumasına sebep olmuştur. İtalya tepki olarak savaş sırasında Karadağ'a yardımı kesmiştir. Karadağ'ın İşkodra'yı alması Arnavutluk'un bütünlüğünü koruma konusunda koalisyonun tutumuna da karşıdır. Karadağ'ın Arnavutluk macerası, krala ve hükümete karşı bir güvensizlik yaratmış, Karadağ karşıtı propaganda büyük bir maharetle İşkodra ve Medovo'nun zaptının Avusturya-Macaristan ile yapılan gizli bir anlaşma gereği gerçekleştirildiğini yaymıştır. İtalya'nın Arnavutluk'taki çıkarlarının zedelendiği ve Londra Sözleşmesi'nin ihlal edildiğini düşünen İtalya kralı, Karadağ'ın bu politikasına karşı olduğunu gizlememiştir. İtalya Adriyatik'in efendisi olduğundan, bu politika Karadağ'ı izolasyona götürmüş ve 1916 Ocak ayında Avusturya-Macaristan'ın işgalini çabuklaştırmıştır.

Bu işgalle birlikte Fransa'ya sığınan Kral Nikola, Eylül 1917'de kendisini ziyarete gelen İtalya Kralı III. Victor Emmanuel'den Karadağ saray ve hükümetinin Roma'ya geçmesi talebinde bulunmuş ancak bu talebi damadı tarafından reddedilmiştir. İtalya, 'koalisyon menfaatlerine ihanet' konusundaki güçlü propaganda sonucunda Karadağ'a karşı mesafeli ve dikkatli bir tutum sergilemiş ve Karadağ için, kendisini diğer koalisyon üyeleri ile çatışmaya sokacak bir şey yapmayı reddetmişti. İtalya diplomasisi, Karadağ'ın yenilenmesi konusuna ancak kendisini diğer üyelerle karşı karşıya koymayacak ölçüde eğilmeye kararlı idi ve 'Karadağ Meselesi'ni Balkanlardaki kendi menfaatlerinin korunmasında mahirane kullandı. Diğer taraftan, askeri ve maddi desteği olmayan Karadağ, bazı durumlarda taleplerini anlayışla karşılayan yegâne devlet olan ve Sırbistan'ın denize çıkışı olmasına yani Yugoslav birliğine açıkça muhalif bulunan İtalya'ya her gün biraz daha bağımlı hale geliyordu.

Karadağ Ekim 1918 tarihinde itilaf güçleri tarafından işgal edildi. İtilaf güçlerinin bu işgali Kral Nikola ve Karadağ hükümeti adına yapılmış ve uygun şartlar oluştuğunda ülkeye dönüşleri konusunda Kral Nikola ve hükümetine garanti verilmişti. Bu işgal sırasında, Karadağ'da, 26 Ekim 1918'de Podgorica Meclisi Karadağ ile Sırbistan'ın birleşmesi ve Petrović hanedanının lağvı kararını almıştır. Bu karar, hiçbir koalisyon üyesi tarafından kabul edilmemekle birlikte sadece İtalyanlar, Karadağ'ın işgali öncesinde kararlaştırılan manda şartlarına uygun davranmaya çalışmıştır. Bu İtalya'nın, sürgünde olan meşru Karadağ'ın etki ve isteğine mugayir oluşturulan yeni idarî organları tanımadığı anlamına gelmektedir ve böylece Kral Nikola'nın politikasının en karakteristik savunucusu olmuştur. İtalyanlar ve Fransızların Karadağ'daki farklı çıkarları, onların Karadağ'a karşı tutumlarını belirlemiştir. Fransızlar, Sırpların kayıtsız şartsız birleşme politikasını izler ve yardım ederken, İtalyanlar kendilerini Fransızlarla açık bir çatışmaya götürmeyecek ölçüde Nikola'nın tarafında yer almıştır.

Büyük Britanya (s. 161-182): Britanyalılar, Karadağ'ı ancak 19. yüzyılın ortalarında "keşfetmişlerdir". Bu zamanda, muhafaza ettiği hayat ve ataerkil yaşam tarzını ilginç ve çekici bulan çok sayıda Britanyalı yolcu ve seyyah Karadağ'ı ziyaret etmeye başlamıştır.

19. yüzyılın başlarında Fransa'ya karşı ortak savaş sebebiyle (Boka- 1813-1814) Karadağlılar ile Britanyalılar arasında bir irtibat sağlanmışsa da, Britanyalı diplomatların Karadağ'a ilgisi ancak 1875-1878 yılları arasındaki büyük kriz döneminde dikkat çekici bir hal almıştır. Bu zamanda Britanya, nezdinde büyük ekonomik konuma sahip olduğu ve Rusya'nın Balkanlara, dolayısıyla Akdeniz ve Yakın Doğu'ya duhulünde bir sed olarak gördüğü Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük savunucusu durumundadır. Bu bağlamda, Britanya diplomasisi, Karadağ'ın savaşçı duruşunu ve 1875 yılında Türk idaresine karşı civar bölgelerdeki isyanlara yardımını Rus etki prizmasından değerlendirmiş ve Balkanlardaki tüm huzursuzluğu Rusya'nın Osmanlı'yı zayıflatma ihtiyacı ile ilişkilendirmiştir.

1878 yılında Ayastefanos'da Türklere, Karadağ, Bulgaristan ve Sırbistan'ın bağımsızlıklarının tanınması ve sınırlarının genişlemesi; Romanya ile birlikte Besarabya'nın da Rusya'ya eklenmesi gibi direktmeler söz konusudur. Bu durum, Batılı devletler tarafından Rusya'nın pozisyonunun güçlenmesi ve tek taraflı olarak 'Şark Meselesi'nin tanzim ve tahkimi olarak algılanmıştır. İlk tepki İstanbul'da Rus tehdidi ve Boğazların kontrolü olasılığını kabule hiç de hazır olmayan Britanya'dan gelmiştir. Bundan dolayı, Avusturya-Macaristan ile de gizli bir anlaşma yapmak suretiyle Britanya Rusya'ya diplomatik baskı yapmış ve Ayastefanos Anlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesini teklif etmiştir. Böylece, 13 Haziran 1878'de 'Karadağ Meselesi'nin de çözümü kavuştuğu Berlin Kongresi toplanmıştır. Kongrede Britanya, Bosna, Sırbistan ve Karadağ'ın kaderinden ziyade, Rusya'nın mümessili olarak Akdeniz ve Yakın Doğu'da kendi hâkimiyetini tehdit ettiğini düşündüğü Bulgaristan ile ilgilenmiştir. Böylece, Büyük Britanya Berlin Kongresi'nde Osmanlı ve Avusturya-Macaristan'ı korumuş, Balkanlardaki devletlere Rus politikasının mümessilleri olarak bakmış ve onlara karşı kendi politikasının stratejik çerçevesine zarar vermeyecek ölçüde temayül etmiştir.

Berlin Kongresi'nden sonra, Karadağ diğer devletlerle olduğu gibi Britanya ile de resmi diplomatik ilişkiler kurmuştur. İlk diplomatik temsilci Şubat 1879'da Cetinje'ye ulaşmış ve bu tarihten Mart 1921'e kadar Britanya-Karadağ resmi diplomatik ilişkileri devam etmiştir.

1880 yılında Britanya'nın dış politikasında, en azından Karadağ için, önemli bir değişim söz konusudur. Bu sene parlamento seçimleri yapılmış ve seçim sonucuna göre 1876 yılından itibaren Benjamin Disraeli başkanlığında idarede olan muhafazakârlar yerlerini William Ewart Gladstone başkanlığındaki liberallere bırakmıştır. Gladstone, Balkan halklarının hakkını savunduğu ve muhafazakârların her şey pahasına Türkiye'yi koruma politikasını eleştirdiği için daha Doğu Krizi çıktığı anlardan itibaren Karadağ'a karşı sempati beslemekteydi. Liberalerin yeni dış politikalarındaki akım, Türkleri Berlin Kongresi şartlarını yerine getirmeye zorlamak yönünde idi. Ulcinj konusunda Karadağ-Osmanlı anlaşmazlığına Britanya doğrudan müdahil olmuş ve bu konuda Osmanlı'ya diplomatik baskı yapmıştır. 1880 yılında bu olaydan sonra kurulan iyi ilişkiler, 1887'de Britanya hanedan üyelerinin Cetinje'yi ziyareti ile taçlanmış. Britanya hanedan üyelerinin bu ziyaretinin resmî bir karakteri olmamakla birlikte, Britanya'da Karadağ hakkında iyi bir propaganda sağlamıştır.

Balkanlarda, 1908 yılında Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhaki ile zuhur eden krizden biraz sonra Balkan savaşları patlak vermiştir. Savaş sırasında Karadağ'ın İşkodra'yı alma gayesi, bağımsız bir Arnavutluk devleti kurmaya çoktan karar vermiş olan büyük güçlerin dikkatini çekmiştir. Karadağ ordusu 23 Nisan 1913'te zapt ettiği İşkodra'yı büyük güçlerin ciddi tehditleri üzerine 14 Mayıs'ta boşaltmıştır. Britanya, Karadağ'ı İşkodra'yı terk etmeye zorlayan uluslararası bir donanmayı Adriyatik denizine göndermeyi desteklemiştir. İşkodra krizinde Karadağ Büyük Britanya'nın desteğini kaybetmiş hatta Britanya Karadağ'a karşı bir Avusturya seferine karşı koymayacağını da beyan etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'na itilaf devletleri yanında giren Karadağ bu savaş sırasında da büyük güçlerin hiç hoşuna gitmeyen

büyük bir diplomatik hata yapmıştır. Haziran 1915'de yine İşkodra'yı zapt etmiş ve bununla koalisyonda güvenilmez ve itaatsiz müttefik imajını güçlendirmiştir.

Karadağ'ın 1915 yılı sonlarında Avusturya-Macaristan ile müstakil bir barış yapma niyeti ile ilgili söylentiler diğer devletler gibi Britanya'yı da şüpheye düşürmüştü. Bu tür spekülasyonlar Petrograd, Paris ve Londra'da son derece belirgindi ve 'temelsiz' ve 'gerçek dışı' olmalarına rağmen büyük güçlerin Karadağ'a karşı ilişkilerini önemli ölçüde etkiledi. Bu durum Karadağ'ın askerî açıdan çöküşünü hızlandırdı, çünkü müttefiklerinin yardımı yavaş ve yetersizdi. Her halükarda Karadağ'ın işgali Büyük Britanya'da son derece olumsuz reaksiyonlara sahipti. Karadağ'ın Avusturya-Macaristan ile yaptığı gizli anlaşmalarla koalisyona karşı samimi-yetsiz tutumu hakkında genel bir inanış hâkimdi. Britanya diplomasisi Karadağ'ın bağımsız bir devlet olarak yenilenmeme olasılığını, dolayısıyla onun Sırbistan'a bağlanmasını teşvik etmeyi düşünen ilkler arasında idi. Diğer taraftan, Karadağ ile resmî iletişiminde her zamanki gibi ölçülü ve dış politikasının genel prensiplerine uygun olarak hareket etmekteydi.

Amerika Birleşik Devletleri (s.183-200): Karadağ ve Amerika Birleşik Devletleri'nin ilişkileri diğer büyük güçlerle ilişkilerden ayrılmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri ancak Birinci Dünya Savaşı esnasında Avrupa politikasının bir parçası olmuştur. ABD'nin diplomatik etkisi, öncelikle batı yarımküreye yönelikti. Amerika başkanı James Monroe'nin 1823 yılında yayınlamış olduğu doktrin Avrupa'nın Kuzey ve Güney Amerika'da herhangi bir şekilde hâkim ve müdahil olmasını reddediyor ve Avrupa meselelerine karşı Amerika'nın izolasyonunu, yani batı yarımküre dışındaki uluslararası olaylara karışmamayı öngörüyordu. Ancak bu durum Avrupalıların Amerika ile ilgilenmediği anlamına gelmemektedir. Milyonlarca insan para kazanmak için Amerika'ya akın etmiştir. Sadece 1890-1921 arasında Amerika Birleşik Devletleri'ne göçen insan sayısı 19 milyondur. En çok göçmen İtalya, Rusya, Polonya ve Balkan ülkelerinden gitmiştir. Bunlar arasında epeyce Karadağlı da bulunmaktadır. Karadağlılar para kazanmak için Venedik, Avusturya, İstanbul ve dünyanın pek çok yerine ulaşmışlardır. 1903 ve 1908 yılları arasında Amerika'ya giden Karadağlı sayısının yaklaşık 25.000 olduğu hesaplanmaktadır ki bu nüfusun % 10'u anlamına gelmektedir. Bunlar 16 ila 26 yaşları arasında çalışma kabiliyeti en üst düzeyde gençlerdi. 1906 yılında göçmenlerin arasına kadınlar ve çocuklar da katılmaya başladılar. Karadağ ve ABD arasında diplomatik ilişkiler mevcut olmadığından Amerika'ya giden Karadağlılar kendi devletlerinin diplomatik korumasına sahip değillerdi. Karadağlılar bunun için 1903 yılından itibaren San Francisco'daki Rus konsolosuna başvurmuşlardır. 1905 yılında Amerika Birleşik Devleti Cetinje'ye resmî bir temsilci göndermiştir. Bu temsilcinin güven mektubunu Kral Nikola'ya verdiği 30 Kasım 1905, Karadağ ile Amerika arasında diplomatik ilişkilerin resmî başlangıç tarihi olarak kabul edilmektedir. 1921 yılında resmî olarak kesilinceye kadar devam eden diplomatik ilişkiler, Karadağ'ın denizaşırı büyük güçleri kendi geleceği ile ilgilendirme çabaları çerçevesinde gelişmiştir.

Savaş sonunda, kendini savaş müttefiki Fransa topraklarında bulan, arkasında büyük güçlerin bulunduğu Sırbistan'ın tutumuna nâ-muvafık her tür faaliyeti engellenen ve gerçek anlamda izole edilmiş bulunan Karadağ hanedan ve hükümeti, bu izolasyon durumundan kurtulmak için Amerika Birleşik Devletleri'nin desteğini almaya çalışmıştır.

Almanya (s.201-210): Almanya Karadağ'ın en geç diplomatik ilişki kurduğu büyük Avrupa gücüdür. Gerçekte, Balkanlara ilgisi de ancak 1871'de küçük Alman devletleri arasında birleşmenin sağlanması ve büyük ulusal bir Alman Devleti'nin kurulması ile ortaya çıkan bir büyük güçtür. 1871-1914 yılları arasında endüstri, ticaret ve askerî sahalardaki hızlı yükselişi geleneksel Avrupa güçler dengesini bozmuştur. Birinci Dünya Savaşı'na kadar güç bağlamında İtalya ve Japonya'nın birkaç katıdır, Fransa ve Rusya'dan önde gitmektedir ve Britanya'yı yakalamıştır. 1871 yılında 41 milyon olan nüfusu 1913 yılında 66 milyona çıkmıştır. Eğitim,

sosyal güvence ve gelir kalitesi bakımından Almanya güçlü bir toplumu simgelemektedir ve zamanla Avrupa güçler politikasının merkez üssü haline gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı arifesinde dünya endüstri üretimindeki en büyük hissesiyle ikinci ihracatçı ülke konumuna ulaşmıştı. Sahip olduğu ekonomik güç, yeni toprak paylaşımını amaçlayan Alman emperyalizminin dayanağıydı. Politik anlamda Almanya'ya benzer bir durum, yine genç bir kapitalist ülke olan İtalya'da söz konusuydu. İtalya da 19. yüzyılın yetmişli yıllarında ulusal birlik sağlamıştı ve o da emperyalist güçler arasında kendine yer edinme gayreti içerisindeydi. 'Şark Meselesi'nin çözümü ve Osmanlı mirasının geleneksel tarafları olan Büyük Britanya, Fransa, Rusya ve Avusturya-Macaristan'a bu defa İtalya ile Almanya da katılmış oldu. Almanya ekonomik ve demografik potansiyeli ile dünyanın yeniden düzenlenmesi konusunda aktif rol almak istegini hiç beklemeden dışa vurmuştur.

1878 Berlin Kongresi'nde bağımsızlığının tanınmasından sonra Karadağ çeşitli devletlerle resmî diplomatik ilişkiler kurmaya başlamıştır. Bu ilişkiler diğer büyük güçlerle normal ve olağan gelişimi içinde kurulurken, Almanya örneğinde en başından itibaren diplomatik hadiseler söz konusudur. Berlin Kongresi'nin sonunda ilgili devletler için özel protokoller yapılmış, tüm büyük güçlerin imzasının bulunduğu anlaşmanın bir örneğini resmî olarak Knez Nikola'ya teslim etmek üzere Berlin'den özel bir temsilci Cetinje'ye gönderilmişti. Bu temsilci üç gün kaldığı Cetinje'de Karadağlılardan gerekli ilgi ve ihtimamı görmemiş; Alman başbakanı Otto von Bismark hakaret olarak algıladığı bu diplomatik gaf üzerine, tüm Alman elçilik ve konsolosluklarına her fırsatta Karadağ'a mevcut değilmiş gibi davranmaları, yok saymaları gerektiğini bildirmiştir. Bu diplomatik gaf Karadağ devletinin bu konudaki kötü organizasyonun sonucu mudur yoksa Berlin Kongresi'nden sonra Alman diplomasisine karşı bir kızgınlık göstergesi midir belli değildir. Ancak her halükarda Karadağ-Almanya ilişkileri düşmanca bir safhaya girmiş ve daha başında kesintiye uğramıştır. Karadağ, ilerleyen zaman içinde bu ilişkileri iyileştirebilmek adına büyük çaba sarf edecektir. Her şeyden önce 1879'da Almanya ile Avusturya-Macaristan arasında varılan ittifak anlaşması, Karadağ'ın Almanya ilişkilerine büyük önem vermesine sebep olmuştur. Çünkü Almanya'nın mahmisi olan Avusturya-Macaristan, bu küçük Balkan devletini sınırları ve etkisi ile çevrelemiş durumdadır. 1899 yılında Karadağ veliahdı Danilo'nun bir Alman prensesi ile evlenmiş olması da bu ilişkilerin düzelmesinde etkili olamamıştır.

Nihayet 1906 yılında damadı İtalya Kralı III. Victor Emanuel'in aracılığı ile Alman imparatoru, Karadağ Knezinin kendisini ziyaretini kabul etmiş ve Nisan 1906'da bir davet mektubu göndermiştir. Knez Nikola'nın Alman imparatoru II. Wilhelm'i ziyareti 17 Mayıs 1906'da gerçekleşmiş ve bu ziyaretin en önemli sonucu Alman imparatorunun Cetinje'de daimi bir diplomatik temsilcilik açma kararı olmuştur. Almanya ile Karadağ'ın diplomatik ilişkileri bu tarihten, Karadağ'ın Almanya'ya savaş açtığı 1914 yılına kadar devam etmiştir.

HATİCE ORUÇ*

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü.

MEHDİ FERAHANİ MÜNFERİD, Peyvend-i Siyaset ve Ferheng der Asr-ı Zevâl-i Timurîyân ve Zuhur-i Safevîyân (873-911/1468-1505) (Timurluların Çöküşü ve Safevîlerin Ortaya Çıktığı Sıralarda Siyaset ve Kültür İlişkisi), Encümen-i Âsâr û Mefâhir-i Ferhengî, Tahran 1382 h.ş. (2003), 479 s., ISBN: 964-6278-43-4.

Seferleri ve zaferleri sonunda Timur'un şöhreti bütün dünyada yayılarak, asırlarca bir dehşet siması ve efsanevî bir kahraman olarak yaşadı. Evet o, göçebe fatihlerin sonuncusudur. Fakat bâzı tarihçilerin ifade ettiği gibi, sâdece bir eşkiya çetesi reisi veya ele geçirdiği şehirleri yakıp yıkan, insan kellelerinden minareler diktiren bir fâtih mi idi? Timur'un gayesi mümkün olduğu kadar ve hattâ kabilse o zamanın dünyasını hâkimiyeti altına almaktı. Zamanın tarihçilerinden biri olan "bütün dünya iki hükümdarın sahip olacağı kadar değerli değildir" sözünü isnad etmektedir. Tahripkârlığına rağmen o, aynı zamanda imarçı idi. Onun zamanında muhteşem bahçeler ve binalar yaptırılmış, yeni yerleşme yerleri kurulup, sulama kanalları açtırılmıştı. Bilindiği üzere İran, Orta Asya ve Hindistan'da İslâm mimarisinin en parlak devri Timur ve haleflerinin adı ile sıkı sıkıya bağlıdır. Timur, ticaretin devlet için en büyük gelir kaynağı olduğunun farkındaydı. Ana dili olan Türkçeden başka Farsçayı da biliyordu. Edinmiş olduğu tarih bilgisi ile meşhur İbn Haldun'u bile hayretler içinde bırakmıştı.

Kendisi meşhur bir hattat olan Timur'un torunu Baysungur, Herat'taki konağını zamanın bir akademisi haline getirmişti. Buradaki çalışmalar, çağın sanat hareketlerine bir hız vermiş, özellikle resim sanatında büyük ilerlemeler kaydedilmiş, daha sonraları Hüseyin Baykara ve Nevâ'nın şahsında yeniden himaye gören sanatkarlar ortaya çıkmış, tanıtılan eserde de kendisine geniş bir yer verilen meşhur Bihzad yetişmişti. Bihzad daha sonra Safevîlerin yanına gelerek, Tebriz'de yetiştirdiği talebeleri ile Timurlu resim sanatının devamlılığını da sağlamıştır. Çaldıran savaşından sonra onun talebelerinden bazıları ise Sultan Selim tarafından İstanbul'a getirilmişlerdir. Türk musiki tarihinin seçkin simalarından Meragalı Abdülkadir de eserlerini Herat'ta yazmıştır. Minyatür ve hat sanatında Tebrizli Ca'fer, nakkâş Gıyaseddin, musavvir Halil, mimaride Kıvameddin, musikide Abdülkadir, tarih yazıcılığında Hâfiz-ı Ebrû, Şerafeddin Ali-i Yezdi, tezkirelerde sayısı yüzleri aşan şairleri ile Herat ve Ulug Beg'in başkanlığında Kadızâde-i Rumî ve Ali Kuşçu'nun yürüttüğü matematik ve astronomi alanındaki çalışmalar ile Semerkand, Şahrüh devrinde doğuda âdeta bir altın çağ yaşamıştır.

Uluğ Beg'e gelinceye kadar İslâm dünyasında bir bilginin tahta oturduğu görülmemiştir. Astronomi ile ilgili eser yazarı olmasından dolayı, onun hükümdarlığı gölgede kalıyordu. Tarihçilerin deyimi ile "Eflâtun'un bilgisi ve Feridun'un haşmetini" şahsında toplamış olan Timur'un bu torunu devlet işlerine sırt çevirerek, hayatını matematik ve astronomiye adanmış, idealist bir bilgin hüviyetine bürünmüştür.

Ebü Said'in saltanatı ise Uluğ Beg devrinin aksine, dervişlerin hâkimiyeti devri idi. Onunla Semerkand'da Uluğ Beg'in şehzadeligi dâhil 40 yıl süren hâkimiyeti yerine, Ebü Said'in Taşkent'ten davet ettiği, eserde de kendisine geniş bir yer ayrılan Nakşibendî şeyhi Ahrâr'ın 40 yıl süren hâkimiyeti gelmiş bulunuyordu.

Eserin esasını teşkil eden ve siyasi seçkinler arasında kendisine ilk sırada yer verilen Hüseyin Baykara (s.106-167) devrinde Timurlular siyasi bakımdan pek güçlü olmamakla birlikte, başşehir Herat gerek siyasi, gerekse ticari merkez olarak halâ büyük bir rol oynuyordu. Onun uzun saltanatı sırasında Herat'ın oldukça genişleyip, yeni binalar ile süslendiğini biliyoruz. Hükümdar ve ileri gelen kimselerce yaptırılan pek çok konak, şîr, musiki, resim ve hat sanat-

ların icra ve gelişme merkezleri idi. Hükümdardan sonra devletin en kudretli adamlarından olan ve eserde siyasi seçkin olarak ikinci sırada yer alan (s.168-227) Ali Şir Nevaî, Herat ve Horasan'da 370 tane hayır eseri yaptırarak, bunların idaresi için büyük bir servet vakfetmişti. Buna rağmen eserden anladığımıza göre din adamları, burada helal kazanç olmadığını ileri sürerek, müridlerini Herat'a gitmekten men ediyorlardı (s.268). O devrin Herat'ı sadece Horasan ve Maveraünnehr'in öteki medeni merkezleri ile değil, Şiraz, Bağdat, Tebriz, Kahire, Bursa ve İstanbul gibi şehirlerin edebî muhitleri ile de temas halinde idi. O, eserlerinde zaman zaman İskender'i Türkleştirir veya Hüseyin Baykara ile özdeşleştirir, hatta Şehnâme'deki İran destan kahramanlarını da Türk kimliğine sokar (s.220-221). Yine bazen "Türk edebiyatı bayrağını kaldırarak, Türkleri bir millet haline getirdiğini, hiçbir ordusu olmadığı halde her ülkeye şüirlerini göndererek, kılıç kullanmadan kalemle Türk ülkelerini fethedebildiğini" kaydeder. Nevaî, hayatının sonlarına doğru yazdığı *Muhakemetü'l-lugateyn* adlı eserinde, Farsça ile Türkçeyi kıyaslayarak kelime zenginliği ve ifade kabiliyeti bakımından Türkçenin Farsçadan üstün olduğunu ilk defa yazmak cesaretini göstermiş ve Türk şairlerini Türkçe yazmaya teşvik etmiştir. Onun sayesinde XVI. yüzyıldan başlayarak, Türkistan, Kırım, Kazan ve Azerbaycan'da Çağatay Türkçesi yüksek bir kültür dili olarak kabul edilmiş, "erişilmesi imkânsız bir örnek" olarak görülen Nevaî'nin eserlerini tanımak edebî kültürün tamamlanması için zaruri sayılmış ve bu maksatla bir takım lügat ve antolojiler düzenlenmiştir.

Timurlu mirzaları arasında yalnız şair ve sanatkarların koruyucusu olarak değil, şair olarak da önde gelenlerden biri olan Hüseyin Baykara Türkçe şüirlerini bir Divan halinde toplamıştır.

Burada tanıtmasını yaptığımız, Önsöz, Giriş ve 3 bölümden meydana gelen eserin Önsözünde yazar, tarihle ilgili araştırma yapma ve İran edebiyatına olan düşkünlüğünün sonucu olarak, bu konuda, böyle bir araştırma yapmaya karar verdiğini ifade etmekte; Girişte ise Hüseyin Baykara zamanına rastlayan gerek Timurlular, gerekse bütün İran tarihinin kültürel bakımdan en parlak ve en yüksek seviyeye erişmiş bir devir olduğunu vurguladıktan sonra, asrın siyasi durumunu araştırmak ve bunun kültürel hayata etkisini tespit için, Hüseyin Baykara devri siyasi iktidarının sarsıntı geçirmesi ve zaafa uğramasının, bu devirde kültürel durumun yükselip gelişmesinde ne derecede etkili olmuştur?; Hüseyin Baykara devri iktidarının kültürün yükselip gelişmesi ve yayılmasında yeri ve rolü nedir?; Hüseyin Baykara ve devrin diğer devlet adamları kültürün yükselişi ve gelişmesi hususunda özel bazı tedbirlere başvurmuşlar mıdır? gibi sorular sormakta ve bunlara cevaplar vermektedir (s.16). Ardından yazar sözü edilen devir İran tarih ve kültürü ile ilgili olarak şimdiye kadar müstakil, ilmi bir araştırma yapılmadığını, Abdülhayy Habibi, V. Barthold ve M. E. Subtelny gibi araştırmacıların devrin çeşitli yönleri ile ilgili olarak bazı kitap ve makaleler kaleme aldıklarını, şimdi ise kendisinin bu konuyla ilgili doğrudan doğruya bir araştırma yaptığını kaydediyor (s.17).

I. Bölüm (s.22-75) iki kısımdan meydana gelmekte olup, birinci kısımda (s.22-49) kaynakların tanıtımı yapılmakta, tarih ile ilgili kaynaklar (s.22-33); edebî kaynaklar (s.33-43); münşeat mecmuaları (s.43-48); yeni araştırmalar (s.48-49) ele alınmakta; ikinci kısımda (s.50-75) ise XV. yüzyılın ortalarına kadar Timur, Şahruh, Halil Sultan, Baysungur, İbrahim Sultan, Ulug Beg gibi Timurlu hükümdarları ve mirzalarının kültür ve sanat ile ilgileri, imar faaliyetleri, Timur devrinde sanatkarların önce Semerkand, sonra Şahruh devrinde Herat'ta toplanmaları ve buralardaki kültürel faaliyetler üzerinde durulmaktadır.

II. Bölüm (s.77-227) Siyasi Teşkilat başlığını taşımakta olup, siyasi yapı (s.77-84) ve siyasi temel (s.85-101) alt başlıkları altında, IX (XV). yüzyılın ikinci yarısındaki siyasi yapılanma incelenmektedir. Siyasi yapı başlığı altında meşruiyet ve hâkimiyet anlayışı, sultan ve idarede

yer alan makam sahipleri; siyasi temel başlığı altında ise Türk Divânı veya Tavacı Divânı; Sart Divânı veya Divân-ı Mâl ve buradaki görevliler ile görevleri hakkında bilgi verilmektedir.

Kılıç ve kalem ehli arasında bütün devletlerde çok eski devirlerden beri süregelen geçimsizlik ve rekabet bu devirde de karşımıza Türk ve Tacik çekişmesi şeklinde çıkmaktadır. Bununla ilgili olarak yazar "Risale-i Münazara-i Tig ü Kalem" başlığı altında (s.101), IX (XV). yüzyılın başlarında doğan, bir süre Kum ve Âzerbaycan'da yaşadından sonra nihayet Herat'a giderek Ali Şir Nevaî'nin hizmetine giren Hâce Mesud-i Kumî veya Hâce Mesud-i Türkman'ın eserinden nakillerde bulunur. Eser manzum olarak 867(1462/63) yılında Kara Koyunlu hükümdarı Cihanşah zamanında kaleme alınmış olup, müellif, Kara Koyunlu devlet idaresindeki kılıç ve kalem ehli arasındaki geçimsizlik ve kılıç ehlinin kalem ehline baskısından söz eder. Öyle anlaşıyor ki Kumî, daha sonra geldiği Herat'ta da aynı durum ile karşılaşmıştı. Çünkü eserde M. Ferahânî tarafından ileride Hüseyin Baykara devrinde, Ali Şir Nevaî ile ilgili olarak bu meseleye zaman zaman vurgu yapılır (msl. bk. s.183).

Siyasi Seçkinler başlığı altında 1-Sultan Hüseyin Baykara (s.106-167) ile 2-Emir Ali Şir Nevaî (s.168-227) ele alınır. Hüseyin Baykara'nın hayatı anlatılırken onun doğumu, yetişmesi, ilk mücadeleleri (s.107), Herat'ı ele geçirmesi (s.116), Herat'ta tahta oturması (s.122), tahta hak iddia eden ve tahtı ele geçirmek isteyenler ile mücadeleleri (s.130), Timurlu Mirza Yedigâr Muhammed ve Herat'ı ele geçirmesi (s.131), hanedan içi mücadeleler: Bediüzzaman Mirza (s.136), diğer devletler ile ilişkiler (s.140), din ve mezhep meseleleri ile ilgisi (s.150), bilim ve kültür ile ilgisi (s.155), edebi ve kültürel eserleri (s.156), kültür ve sanatı himayesi (s.164) alt başlıkları altında incelenir.

Ali Şir Nevaî ile ilgili kısım, Nevaî'nin ilk 30 yıllık hayatına bakış (s.168), Nevaî ve Sultan Hüseyin Baykara, siyasi bir güç olarak Nevaî'nin konumu (s.176), Nevaî'nin kültürel ve edebi yaratıcılığı, Farsça eserleri (s.207), Türkçe eserleri (s.208), Nevaî'nin kültürel görüş ve düşünceleri (s.215), Nevaî'nin kültür ve kültürel faaliyetleri desteklemedeki tavrı (s. 224) başlıkları altında toplanmıştır.

III. Bölüm (s.229-252)'de Kültürel Yolculuk ana başlığı altında, IX (XV). yüzyılın ikinci yarısında kültürel yapı (s.229), Kültürel temel (s.237), Hankâhlar: Tasavvuf (s.238), medrese ve kütüphaneler: Herat Mektebi (s.244) konuları yer alır.

Kültürel seçkinler başlığı altında devrin 5 büyük şahsiyeti üzerinde durulur. Bunlardan birincisi Nasireddin Ubeydullah-ı Ahrâr (s.253-276)'a dair olup, Hâce Ahrâr'ın hayatı ve şahsiyeti (s.254), Hâce Ahrâr ve Nakşibendiye tarikatı (s.256), Hâce Ahrâr'ın eserleri ve ilmi değeri (s.258), Hâce Ahrâr'ın siyasi görüşleri (s.264), siyasi faaliyetleri (s. 267) ile ilgilidir.

İkinci sırada Nureddin Abdurrahman-ı Camî (s.277-313) yer alır. Burada Camî'nin hayatı (s. 279), Camî ve Nakşibendiye Tarikatı (s.284), Camî'nin kültürel ve edebi eserleri (s.290), Camî'nin dini görüşleri (s.298), Camî'nin siyasi görüş ve faaliyetleri (s.302), Camî ve Sultan Hüseyin Baykara (s.307) gibi konular yer alır.

Üçüncü sıra Hüseyin Vâiz-i Kâşifi (s.314-349)'ye ayrılmıştır. Burada da Kâşifi'nin hayatı (s. 315), Kâşifi'nin mezhebi (s.323), Kâşifi'nin eserleri ve ilmi yeri (s.330), Nücum ve garip ilimlerle ilgisi (s.331), Tefsir ve Kur'an ilimleri (s.333), Edebiyat (s.337), Ahlâka dair eserleri (s.341), Vâizliği (s.343), Kâşifi ve Siyâsetnâmesi (s. 346)'nden söz edilir.

Dördüncü olarak daha çok bir tarih müellifi olarak tanınan ve velûd bir yazar olan Gıyaseddin Hvandmir-i Herevî (s.350-380) üzerinde durulur. Hvandmir'in hayatı (s.350),

Hvandmir'in tarih ve edebiyat ile ilgili eserleri (s.367), Hvandmir'in tarih yazıcılığı ile ilgili görüş ve usulü (s.377) üzerinde durulan başlıca konulardır.

Eserde beşinci şahsiyet olarak karşımıza büyük minyatür ustası olarak tanınan Kemaleddin Bihzad (s.381-399) çıkmaktadır. Burada da Bihzad'ın hayatı (s.382), Bihzad'ın nakkaşlık üslûbu (s.387), Bihzad'ın eserleri (s.390), Bihzad'ın sanat mektebinin tesir ve devamlılığı (s.395) söz konusu edilmektedir.

Eserin sonunda "Araştırmanın Sonuçları" (s.400-408) verilmekte olup, yazar eserin başında Sultan Hüseyin Baykara devrinde siyaset ve kültür ilişkilerine dâir bâzı sorular sorup, cevap aradığı gibi, şimdi burada tekrar bu soruları gündeme getirip, başta verdiği cevapların doğru olup olmadığı üzerinde daha geniş olarak durur.

Bundan sonra zengin bir Bibliyografya (s.409-438), Sultan Hüseyin Baykara ile ilgili Ali Verdi b. Sohbet Kulu'nun Türkçe risalesinin Farsça çevirisi (s.440-447) ve Dizin (s.449-479) yer almaktadır. İran'da kaleme alınan telif eserlerin hemen hemen hepsinde olduğu gibi burada da Türkiye'de yapılan araştırmalar yer almamaktadır. Bibliyografyada yer almamakla birlikte Zeki Velidi Togan'ın İslam Ansiklopedisi'ndeki Ali Şir maddesine atıfta bulunulmuş (s.218-221), fakat bu da iyi anlaşılmadığı gibi, sahife numaraları da yanlış verilmiştir. Buna rağmen tarih, münşeat, edebiyat ve dinî konularda Farsça bütün kaynaklar gözden geçirilmiş ve kullanılmış olup, Timurlu devletinin son zamanları ve özellikle Sultan Hüseyin Baykara devri ile meşgul olanların ihmal edemeyecekleri çok yararlı ve ilmi bir eser ortaya konulmuştur.

Siyasi bakımdan XVI. yüzyıl Timurlular için felâket devri oldu. Özbekler XVI. yüzyıl başında önce Harezm ve Maveraünnehr'i, ardından Horasan'ı işgal ederek Timurlu hâkimiyetine son verdiler. Horasan daha sonra Safevilerin işgaline uğramış, Mâveraünnehr ve Harezm yöresi ise Özbekler tarafından idare edilmiştir. 12 İmam Şiliğini ideolojik olarak sahiplenen Safevî şahırlarına karşı, Özbekler Sünnilik siyaseti güttüler. Daha çok siyasi sebeplere dayanan bu ayrılık, Horasan ve Mâveraünnehr bölgelerinin daha sonraki düşünce hayatlarının birbirinden farklı bir gelişme göstermesine de yol açtı.

Timur devrinde bunca sefer, zahmet ızdırab ve zafer neye yaramıştı? diye sorulacak olursa, verilecek cevap, Avrupalı bazı araştırmacıların ifadesi ile "Timurlu Rönesansı"nın doğması olacaktır. Minyatür, hat sanatı, mimari, musiki, tarih yazıcılığı sahalarında ün kazanan kimseler ve tezkirelerde sayısı yüzleri aşan şairleri ile Herat ve Uluğ Beg'in başkanlığında yürütülen matematik ve astronomi alanındaki çalışmalar ile Semerkand, Timurlular devrinde Asya'da Rönesansı gerçekten yaşamıştır. Dolayısı ile bu devir Türk kültürüne, insanlığa ve dünya medeniyetine önemli bir katkı olarak kabul edilmelidir.

İSMAİL AKA

Nekroloji:

İSLÂMÎ YAZMALARA ADANAN BİR ÖMÜR: PROF. İREC AFŞAR (1925-2001)

OSMAN G. ÖZGÜDENLİ*

İran'ın dil, tarih, edebiyat ve kültür alanlarında yetiştirdiği en büyük ilim adamlarından Prof. İrec Afşar 9 Mart 2011 Çarşamba günü Tahran'da vefaat etti. İran tarihi araştırmacıları, yayınladığı iki yüzün üzerinde ana kaynak ve iki binin üzerinde makale ile Prof. Afşar'ın İran tarihi ve kültürüne nedenli önemli katkılarda bulunduğunu gayet iyi bilirler. O, Mirzâ Muhammed-i Kazvînî, Seyyid Hasan Takî-zâde, Sa'îd-i Nefîsî, 'Abbâs İkbâl, Muctebâ Minovî ve Muhammed Takî Dânişpejûh gibi İran dili, edebiyatı ve tarihinin büyük araştırmacılarının son temsilcilerindendi.

Prof. Afşar 16 Mihr 1304/8 Ekim 1925 tarihinde muhtemelen XVI. yüzyılda İran'ın Yezd şehrine göç eden Afşar Türklerine mensup olan Dr. Mahmud Afşar ile Nusret Afşar'ın oğlu olarak Tahran'da dünyaya geldi. 1312-1324/1933-1945 yılları arasında İlköğrenimini Zerduştîyân Debistânı, Orta öğrenimini ise Fîrûz Behrâm Debîristânî'nde tamamladıktan sonra 1324-1328/1945-1949 yılları arasında Tahran Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde öğrenim gördü. 1329/1950 yılında Kültür Bakanlığında göreve başlayan Afşar, kısa bir süre öğretmenlik yaptıktan sonra Prof. Dr. Muhsîn Sabâ ve Muhammed Takî Dânişpejûh'un teşvikiyle Tahran Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne kütüphaneci olarak atandı. Yaklaşık 9 yıl bu görevi sürdüren Afşar 1335-1336/1956-1957 yılları arasında Avrupa'da kütüphanecilikle ilgili eğitim gördü. 1337-1348/1958-1969 yılları arasında Tahran Üniversitesi'ne bağlı Dâniş-sarây-i 'Alî'de kütüphanecilik dersleri verdi. 1340-1341/1961-1962 yılları arasında Daniş-sarây-i 'Âlî Kütüphanesi, 1341/1962 yılında ise İran Millî Kütüphane'sinde müdürlük görevinde bulundu. 1342-1343/1963-1964 yılları arasında Tahran Üniversitesi'ne dönerek Merkez-i Tahkikât-i Kitâbşinâsî, 1344-1358/1965-1979 yılları arasında ise Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi (*Kitâbhâne-yi Merkezî ve*

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Merkez-i Esnâd-i Dânişgâh-i Tahran)'nin müdürlüğünü yürüttü. 1344-1352/1965-1973 yılları arasında Tahran Üniversitesi İctimaî İlimler Fakültesi'nde dersler verdi. 1348-1357/1969-1978 yıllarında Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Doçent ve Profesör olarak görev yaptı. Aynı yıllarda Tahran Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde İslamî yazmalar ve kütüphanecilik üzerine dersler verdi. 1979 yılındaki İran devriminden sonra üniversitedeki görevinden ayrılan Prof. Afşar bu tarihten sonra kendini tamamen bilimsel çalışmalara verdi. 1368/1989-1990 yılı kışında misafir öğretim üyesi olarak Bern Üniversitesi'nde, 1378/1999 yılında da Avusturya Millî Kütüphanesi'nde bulunan Farsça yazmaların kataloğunu hazırlamak için Viyana'da bulundu.

Prof. Afşar yayın faaliyetlerine daha öğrencilik yıllarında başladı. Çok genç yaşlardan itibaren İran dili, edebiyatı, tarihi ve kültürü araştırmalarında önemli rol oynayan pek çok derginin yayınında görev aldı: 1323-1325/1944-1946 yılları arasında *Âyende* dergisinin evvela içişleri müdürlüğünü, 1357-1372/1978-1993 yılları arasında ise editörlüğünü yürüttü. 1325-1334/1946-1955 yıllarında *Cihân-i Nov* dergisinin yayınında görev aldı. 1331-1332/1952-1953 yıllarında *Mihr* dergisinin editörlüğünü yürüttü. 1331/1952 yılında Muhammed Takî Dânişpejûh, Menüçehr Sutûde, 'Abbâs Zeryâb gibi araştırmacılarla birlikte *Ferheng-i İran-zemîn* dergisini kurdu. 1333-1345/1954-1966 yıllarında *Kitâbhâ-yi Îrân*'ı yayınladı. 1333-1335/1954-1956 yılları arasında *Sohen* dergisinin editörlüğünü, 1334-1340/1955-1961 yılları arasında ise *Kitâb-i Mâh* dergisinin müdürlüğünü yürüttü. 1336-1337/1957-1958 yıllarında daha sonra Encümen-i Kitâb'a dönüşecek olan Kulûb-i Kitâb'ın kurulmasında görev aldı. 1337-1357/1958-1978 yıllarında *Râhnumâ-yi Kitâb* dergisinin editörlüğünü ve müdürlüğünü yürüttü. Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesinde bulunduğu 1340-1357/1961-1978 yıllarında Muhammed Takî Dânişpejûh ile birlikte *Neşriyye-yi Nushahâ-yi Hattî* dergisini ve

1345-1357/1966-1978 yıllarında *Kitâbdârî* dergisini yayınladı. 1348-1351/1969-1972 yılları arasında Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından yayınlanan *Îrân-şinâsî* dergisinin müdürlüğünü yaptı. 1357-1361/1977-1982 yıllarında Sâzmân-i Kitâb'ın kuruluşunda görev aldı.

Prof. Afşar İran tarih ve kültürüne katkılarından dolayı pek çok ilmi ve kültürel kuruluşun üyeliğine seçilmişti. Bu kuruluşlar arasında Encümen-i Îrân-şinâsî (1331/1952), Bunyâd-i Ferheng-i İran (1356/1977), Sâzmân-i Esnâd-i Millî (1356/1977), Encümen-i Asâr-i Millî (1358/1979),

Encumen-i İrân-şinâsî-yi Avrupa (1358/1979), Al-Furqan, Islamic Heritage Foundation (1369/1990) ve Society for Iranian Studies (1376/1997)'i saymak mümkündür.

Prof. İrec Afşar'ın yayınladığı iki yüzün üzerinde kitap ve iki binin üzerindeki makalenin burada kısa bir dökümünü yapmak dahi imkânsızdır (Prof. İrec Afşar'ın 1999 yılına kadar olan yayınlarının bir listesi için bkz. *List of Published Books&Articles of Prof. Iraj Afshar*, Los Angles 1999, s. 1-134. Bu liste 2003 yılında Prof. İrec Afşar'ın yeni yayınları ilave edilerek 160 sayfa halinde yeniden yayınlanmıştır). Yine İrec Afşar için yayınlanan iki armağan kitabı için bakınız. *Erc-nâme-yi İrec: Be-pâs-i nîm karn-i sevâbik-i dirâhşân-i ferhengî ve dânişgâhî-yi Ostâd İrec Afşar*, ed. Mohsîn Bâkirzâde, I-II, Tahran 1377/1998, s. 15-33; *Iran and Iranian Studies: Essays in Honor of Iraj Afshar*, ed. Kambiz Eslami, Princeton - New Jersey 1998).

Prof. İrec Afşar özellikle İslâmî yazmalar, Farsça yazmaların kataloglanması, resmî vesikalar, yazma kütüphaneleri ve İran arşivleri gibi pek çok alanda temel, öncü ve kalıcı araştırmalar ortaya koymuştur. Yine, yayınladığı iki yüzü aşkın tarihî metin ile İran dili, edebiyatı, tarihi ve kültürü araştırmalarına ciddi katkılarda bulunmuştur. Yayınladığı ana kaynak ve vesikaların çok önemli bir kısmının Selçuklu, Hârezmşâh, İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi ve Kaçarlar gibi İran coğrafyasında hüküm süren Türk hanedan ve devletlerinin tarihine ait olması hasebiyle, Prof. Afşar'ın Türk tarihi ve kültürü araştırmalarına da çok büyük katkılarda bulunduğunu özellikle belirtmek gerekir.

Prof. Afşar, büyük bir şevkle bütün ömrünü eserlerini yayınlamaya verdiği Firdevsî, Hâfiz, Reşîdu'd-dîn Fazlullah, Vassâf, 'Abdullah-i Kâşânî, İskender Beg Munşî, Emîr Kebîr, Mirzâ Muhammed Kazvînî ve Muhammed-i Musaddik gibi büyük âlim, edip, şair ve siyaset erbabının ebedî hayatındaki meclisinde yer almayı çoktan hak etmiştir. Burada Omurtag Han'a ait şu sözleri hatırlamamak mümkün değil: "İnsan iyi yaşasa da ölür, fakat bir diğeri doğar, o da bu yazıtlara bakarak onların ne yaptığını bilir".

Prof. Afşar, kendisini yakından tanıyanların çok iyi bildiği üzere, son derece mütevazî, hoş görülü ve yardımsever bir kişiliğe sahipti. Köklü ve varlıklı bir aileye mensup olmasına rağmen, oldukça sade bir şekilde yaşamış ve kendini tamamen bilimsel çalışmalara adanmıştır. Ortaya koyduğu binlerce çalışma ve daha hayattayken elde ettiği haklı şöhret onu alçak gönüllülükten ayırmamıştır.

1995 yılından beri şahsen tanıma fırsatı bulduğum ve değerli yardım ve tavsiyelerinden daima istifade ettiğim Prof. Afşar'ın bana 24 Temmuz 2004 tarihinde evinde anlattığı bir anısını burada okuyucularla paylaşmak istiyorum: "1950'li yıllarda değerli dostum Prof. Muctebâ Mînovî Kültür Ataşesi olarak İstanbul'da bulunuyordu. Bir Avrupa seyahatim esnasında Prof. Mînovî'yi İstanbul'da ziyaret ettikten sonra Tahran'a dönmeye karar verdim. Prof. Mînovî'nin İstanbul'da bulunan evine girdiğimde içeride bir misafiri vardı. Beni misafirine takdim etti. Sonradan Prof. Faruk Sümer olduğunu öğrendiğim bu misafir bana yaklaştı ve "demek onca kitap ve makaleyi yayınlayan meşhur İrec Afşar bu genç delikanlı" dedikten sonra beni kucaklayarak öptü. Prof. Mînovî pek de beklemediği bu yakın ilgi karşısında Prof. Sümer'e "Benimle tanıştığın zaman bana bu kadar yakınlık göstermemiştin. Bu yakınlığın sebebi ne" diye sordu. Prof. Sümer, Prof. Mînovî'ye dönerek "Dostum, sen bir İranlısın, oysa bu delikanlı bir Afşar Türkü" dedi. Prof. Mînovî hiç de beklemediği bu cevap karşısında gülerek "Nereden biliyorsun, İrec Türkçe bilmez ki, eğer ismine bakarak onu 'Afşar Türkü' zannediyorsan yanılıyorsun" dedi. Buna karşılık Prof. Sümer'in cevabı net oldu: "Ben sadece ismine bakıp ona 'Afşar Türkü' demedim. 'Afşar Türkü' dedim, çünkü bu delikanlının gözleri 'Afşar gözleri'. Ben bu gözleri Pınarbaşı ve Toros yaylalarındaki Afşarlardan tanıyorum, gözler insanı yanıltmaz" dedi. Bunun üzerine Prof. Mînovî cevap vermedi.

İran'ın XX. yüzyılda yetiştirdiği en büyük ilim adamlarından biri olan Prof. Afşar her ne kadar Türkçe bilmesede, ömrünü tarih ve kültür araştırmalarına adanmış bir Afşar Türkü idi. Mekânı cennet olsun!

Osman G. ÖZGÜDENLİ

Prof. Dr. İrec Afşar

Özetler:

NUH ARSLANTAŞ: *Fethinden Haçlı Seferlerine Kadar İslâmî Dönemde (638-1099) Filistin'e Yahudi Göçü ('ALİYA: עלייה) (s. 641-689)*

'Aliya, Yahudilerin kalıcı olarak yerleşmek amacıyla bir bölge ya da ülkeden Filistin'e yaptıkları göç anlamına gelmektedir. 1948 yılında kurulan İsrail Devleti, XIX. yüzyıldan itibaren siyasî Siyonizm hareketiyle teşvik edilen bu göçler sonucu ortaya çıkmıştır.

Elinizdeki araştırmada modern dönem öncesinde, fethinden Haçlı işgaline kadar İslâmî dönemde (638-1099), Yahudilerin Filistin'e göçleri ve bu göçlerdeki etkenler üzerinde durulmuştur.

Araştırılan zaman diliminde Yahudilerin, modern dönemlerdeki Siyonist gayelerle yaptıklarına benzer şekilde Filistin'e göç etmeleri söz konusu olmuştur. Müslümanların iyi muamelesi, Yahudileri modern dönemlerdeki gibi herhangi bir yurt arayışına sevk etmemiştir.

Hac, kutsal mekânları ziyaret ya da bu mekânlara yakın yerlerde yaşamak gayesiyle göç eden Yahudiler olmakla beraber, bu dönemde Filistin'e Yahudi göçündeki temel etken ekonomiktir. Miladî X. asırdan itibaren doğu İslam dünyasında siyasî ve sosyo-ekonomik düzenin bozulması sebebiyle meslek sahibi pek çok Yahudi batı İslam dünyasına (Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika), bu arada Filistin'e de yerleşmiştir.

Bu dönemde Filistin'e Yahudi göçünü teşvik eden yegâne mezhep Karaîliktir. Karaîler mesihini gelişini hızlandırmak için müntesiplerini Filistin'e göçe teşvik etmişlerdir. Aynı dönemlerde Yahudilerin çoğunluğunu oluşturan Rabbanî/Ortodoks Yahudilerde ise bu amaçlı bir göç hareketi mevcut değildir.

Anahtar Kelimeler: 'Aliya, Filistin, Yahudiler, Siyonizm, Filistin'e Yahudi Göçü, Kudüs, İslâmî Dönemde Kudüs, İslâmî Dönemde Filistin, Filistin ve Yahudiler, Kudüs ve Yahudiler.

AYDIN USTA: *Haçlı Seferleri Döneminde Din Değiştirme Vakaları (s. 691-717)*

Haçlı Seferleri, II. Urbanus'un 1095'de Clermont'ta yaptığı Hristiyanlığın merkezi Kudüs'ün kurtarılması ve doğulu Hristiyan kardeşlere yardım parolasıyla başlamıştı. Ancak bu dini temele karşın seferlerin baş-

langıcı Avrupa'da cereyan eden iktidar savaşları, buna bağlı olarak bozulan sosyal-ekonomik düzen ve papalığın dünyevi iktidar hırsı ile alakalıdır. Çalışmamızın konusunu teşkil eden seferler sırasında gerçekleşen din değiştirme vakaları da tamamıyla bu nedenlerin dışı vurumudur.

Anahtar kelimeler: İhtida, Haçlı Seferleri, Mürted, Ortadoğu.

ALTAY TAYFUN ÖZCAN: *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyinde Doğu Mallarına Dair (s. 719-743)*

XVI. yüzyılda Akdeniz ticareti yeni keşiflerden ötürü zayıfladı. Özellikle yüzyılın ortalarında Avrupalı tüccarlar eski yollara nazaran yeni yolları kullanmayı tercih ettiler. Bundan ötürü Akdeniz devletleri, bu arada doğu bölgeleri, tedricen ticari etki ve güçlerini kaybettiler. Fakat bunun aksine kuzey ülkeleri, özellikle de Rusya, zaman içinde Doğuyla olan ticaretini artırdı. Pek çok doğu malı kervan ve deniz yollarıyla kuzey ülkelerine taşındı. Doğu kentleri pek çok malda tekel gücündü. Bundan ötürü kuzey bölgeleri doğuya mahkûm durumdaydılar. Fakat zaman içinde bazı kuzey ülkeleri bu ticaretten önemli gelirler elde etmeye başladılar. Özellikle de Rusya bunda çok başarılıydı.

Rusya, İngiltere ve diğer ülkelere doğu mallarını XVI. yüzyılın ortalarında satmaya başlamıştı. Rus tüccarlar ve doğal olarak da Moskova Büyük Knezliği bu ticaretten ötürü ekonomik durumlarını güçlendirdiler. Yine de bu kazanç Doğu'nun kazancından daha yüksek değildi. Bundan daha önemlisi bu ilişkiler, Akdeniz'deki ticaretin yeni durumu nedeniyle doğu kentleri için adeta taze kandı.

Anahtar kelimeler: Doğu, Ticaret, Kervan, Rusya, Kuzey Ülkeleri, İngiltere.

AYŞEGÜL KILIÇ: *Evrenos Bey'in Kökeni Hakkında Tartışmalar ve Yeni Bir Değerlendirme (s. 745-768)*

Osmanlı Devleti'nin en önemli uc beylerinden olan Evrenos Bey hakkında hazırladığımız makalede Bizans ve Osmanlı kaynakları karşılaştırmalı olarak kullanılmış ve şimdiye kadar Evrenos Bey hakkında yapılan bütün çalışmalardan bahsedilmiştir. Özellikle de kökeni hakkında yapılan yorumlar, kaynaklarının bize sağladığı bilgiler doğrultusunda tartışılmıştır.

XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rumeli fetihlerinde büyük rol oynayan Evrenos Bey, Osmanlı Devleti'nin Balkanlara geçiş ve yerleşme sürecinde tarih sahnesine çıkmış bir akıncı beyidir. İstisnasız bütün erken dönem Osmanlı kaynaklarında, Evrenos Bey'in askeri başarılarından bahsedildiği görülür. Özellikle XIV. yüzyılın ikinci yarısı boyunca yapılan bütün Rumeli fetihlerinde onun önemli roller üstlendiği açıkça anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Evrenos Bey'den bahsetmeden "Erken Osmanlı Tarihi" veya bir "Balkan Tarihi" yazmanın mümkün olmadığı açıktır. Üstelik Osmanlı tarihinin en önemli şahsiyetlerinde biri olması nedeniyle araştırmacıların ilgisini çekmiş, önemi vurgulanmış, hatta biraz popülerize dahi edilmiş bir tarihi kişilik olarak değerlendirilmiştir. Bunları incelediğimizde esasında Evrenos'un etnik köken tartışmalarının Osmanlı Devleti'nin kuruluş teorilerinden bağımsız olmadığı anlaşılmaktadır.

Özellikle Evrenos Bey'in oğlu İsa Bey'in H. 861 (1457) tarihli Selanik vakfiyesinde (1902-1903'te tecdid edilmiştir) babasının ismi "Pranko Lazarat (پرانکو لازارت)" olarak şimdiye kadar karşılaşmadığımız bir şekilde geçmektedir. Dolayısıyla şimdiye kadar lakabı olarak bilinen Pranko adının İsa Bey'in ismi olduğu düşünülebilir. Aynı belgede Evrenos Bey'in isminin ilk defa "Evraniz/Avraniz" [اورانيز] şeklinde karşımıza çıkması da ilginçtir. Türkçe okuma kolaylığı sağlayan ilk sesli harfi çıkardığımız zaman Bizans kaynaklarındakine ve mezar kitabesindeki benzer şekilde karşımıza çıkan Vraniz adı, bu gün hala Slav kökenli halklar arasında yaygın olarak kullanılan Vranis/Vranes ismini karşımıza çıkarmaktadır. Elbette bu kayıttan hareketle Evrenos Bey'in bir Sırp olduğu iddia edilemez. Ancak kaynakları yeniden gözden geçirerek erken dönem Osmanlı tarihinin en önemli isimlerinden biri olan Evrenos Bey'in kökenine dair yapılan yorum ve tartışmalara yeni bir boyut kazandırdığımız inancındayız.

Anahtar Kelimeler: Evrenos Bey, Prankı İsa, Pranko Lazarat, Evrenos Bey'in kökeni.

RESÜL NARİN: *Osmanlı Devleti Zamanında Kocaeli Ormanları (s. 769-782)*

Osmanlı Devleti döneminde Kocaeli ekonomisinin gelişmesine etki eden amillerden bir tanesi de sahibi olduğu zengin ormanları idi. Ormanların bol miktarda bulunması Kocaeli'ni ekonomik açıdan önemli kıldığı

gibi stratejik önemini de artırmıştır. Bu ormanlar ticari açıdan değerlendirilmiş ve önemli gelirler elde edilmiştir.

Osmanlı Devleti, Kocaeli ormanlarına özel bir önem vermiştir. Devletin başkenti olan İstanbul halkının yakacak ihtiyacı, devletin tophane ve tersane gibi kurumlarında genellikle Kocaeli ormanlarından kesilen keresteler kullanılmıştır. Zamanla bu ormanlar bölge nüfusunun çoğalmasıyla yer yer azalmıştır.

Anahtar kelimeler: Orman, Kocaeli, Osmanlı Devleti, Kaçakçılık, Seyyah.

AHMET YÜKSEL: *Mucit ve Devlet: Son Dönem Osmanlı Dünyasında Mucitler (s. 783-813)*

Sanayi devriminin gerçekleşmesi ile birlikte bütün dünyada yeni bir şeyler üretme peşinde koşan insanların sayısında hissedilebilir bir artış yaşandı. Sanayi devriminden evvel mucit yok değildi, ancak onları devrim sonrasındaki kadar şevk ve gayretle çalışır bir vaziyette görmek mümkün olmamıştı. Bu gelişme, ne kadar kendisini kesintisiz bir teknolojik ilerlemenin içerisinde görmek isteyen sanayi evriminin bir neticesi ise modern sanayinin ilerlemesi de bu evrimden sonra uyandırılan bir mucitler dünyasının eseridir. Bundandır ki sanayi, teknoloji ve icat birbirinden ayrılmayacak kadar iç içe geçmiş üç kavram halini almışlardır. Peki, bu kavramlar arasındaki bağlantı Osmanlı cephesinde anlaşılmış mıdır? Gerçek manada bir sanayi devrimi gerçekleştirilememiş olan Osmanlı coğrafyası kabuk değiştiren bu yeni dünyanın neresindedir? Orada olup bitenlerden haberdar mıdır? Kendi mucitler muhitinin oluşabilmesi için özel bir çaba sarfetmiş midir? Mucitlerin devletten bekledikleri ilgi ve desteği bulabilmeleri aşamasında üzerine düşeni her zaman yerine getirebilmiş midir?

Öte taraftan, Osmanlı coğrafyasında gezinen yerli ve yabancı mucitler ne tür icatlar geliştirmişlerdir? Özellikle yerli mucitler icatlarına vücut verirken devlet ve toplum hayatının gereksinimlerini de göz önünde bulundurmuşlar mıdır? Yoksa sadece zihin ve hayal dünyalarındaki imgelerin etkisinde mi kalmışlardır? İşte bu çalışma Osmanlı arşiv vesikaları ışığında söz konusu sorulara (tam manasıyla olamayacak olsa da) imkânlar dâhilinde ve makul bir çerçevede bazı cevaplar üretebilme ümit ve gayesine hasrolunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlılar, Mucit, Mükâfat, İmtiyaz, Patent.

MİTHAT AYDIN: *Denizli’de Rüşdiyelerin Kuruluşu ve Gelişimi (s. 815-843)*

Bu çalışma, modernleşme döneminin sivil eğitim kurumlarından olan rüşdiyelerin Denizli’deki tarihî gelişimine ışık tutmayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede, 1871’den itibaren Denizli merkez ve kazalarında tesis edilmeye başlayan rüşdiyelerin kuruluş ve gelişme evresindeki öğretmen kadrosu ve öğrenci durumu, eğitim-öğretim faaliyetlerinde karşılaşılan sorunların çözümüne ilişkin izlenen yol ve yöntemlere dair süreç ele alınmaktadır. II. Abdülhamid devrinde Denizli’de yeni usûllerle kız çocuklarının eğitimi için atılan ilk ve en önemli adım ise, 1896 yılında Denizli Kız Rüşdiyesi’nin eğitim ve öğretime açılmasıdır. Okul, Denizli eşrafından Tavaslızade Ali Efendi tarafından inşa edilmiştir. Tavaslızade Ali Efendi sonraki yıllarda da okulun bazı ihtiyaçlarını karşılanmıştır. Bu bakımdan, Denizli’de cehaletin izalesi ve modern eğitim kurumlarının tesisinde yerel unsurun oynadığı rolün, ayrıca dikkate değer olduğunu belirtmek gerekir. Denizli’deki diğer okullar gibi rüşdiyelerin de gelişim sürecinde karşılaştığı en büyük sorunlardan biri, 1899’daki büyük depremin neden olduğu tahribat olmuştur. Depremin Denizli merkezdeki rüşdiyeler – erkek ve kız rüşdiyesi – üzerindeki etkisi, bu çalışmanın başlıca konularından biri olmuştur.

Anahtar kelimeler: Denizli Mekteb-i Rüşdiyesi, Denizli Kız Rüşdiyesi, Tavaslızade Ali Efendi, küre-i musattaha, 1899 Depremi.

SEDAT BİNGÖL: *Osmanlı Devletinde Tanzimattan Sonra Kriminal Kimlik Tespit Yöntemlerine Dair Notlar ve Belgeler (s. 845-879)*

XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti, içine girdiği krizlere paralel şekilde, sorunlarına çareler aramağa başladı. XIX. yüzyılda doruk noktasına varan çare arama sürecine, Avrupa merkezli modernleşmecî anlayış damgasını vuracaktır. Bu çerçevede Tanzimat Fermanı ile başlayan süreçte, modern bürokratik yapılanma, gerek merkezde ve gerekse taşrada hız kazandı. Bir yönüyle iç güvenlik ve adalet dağıtımı gibi toplumsal hayatı ilgilendiren, bir yönüyle de uluslararası nitelikteki, sosyal kontrol araçlarında da modern bir gelişme ve değişim yaşanmıştır.

Anahtar kelimeler: Kriminal Kimlik, Antropometri, Alphonse Bertillon, Daktiloskopi, Sosyal Kontrol.

HAKAN KIRIMLI: *Kırım'da ve İdil-Ural Bölgesinde Açlık ve Türkiye'den Giden Yardım (1921-1922) (s. 881-951)*

1921-1922 yıllarında Sovyet Rusya'da benzeri görülmemiş ölçüde tahripkâr bir açlık yaşandı. Toplam yaklaşık 10 milyon insanın hayatına mal olan bu korkunç felâketin kurbanları arasında İdil-Ural bölgesinin ve Kırım'ın Türk halkları da bulunmaktaydı. Bu bölgelerden gelen âcil yardım çağrıları, o sırada bizzat kendisi son derece zor bir dönemden geçmekte olan Türkiye'de büyük yankı buldu. İstiklâl Harbi'nin en kritik aylarında Anadolu'da Kırım'a ve İdil-Ural bölgesine yardım maksatlı geniş çaplı bir kampanya düzenlendi. Ankara hükûmetinin Büyük Taarruz'u başlatmış olduğu günlerde Türkiye halkı Kırım ve İdil-Ural bölgesindeki aç kardeşlerine mütevâzi, ancak çok mânâlı yardım gönderdi.

Anahtar kelimeler: Kırım, Kırım Tatar, İdil-Ural, Açlık, Sovyet Rusya, Rusya.

Abstracts:

NUH ARSLANTAŞ: *Jewish Settlement and Pilgrimages (Aliyah) to Palestine in the First Islamic Era (638-1099 AD) (pp. 641-689)*

Aliyah is the immigration of Jews from any territory or country to Palestine with the aspiration of permanent settlement. The State of Israel which was declared in 1948 is a direct result of these migrations, which have been encouraged by the Zionist movement since the 19th century.

This paper focuses on the Jewish immigrations to Palestine and its motives in the pre-modern era, from its Islamic conquest up to the Crusaders' occupation (638-1099).

In this time period, the immigration to Palestine did not share any similarities with the modern Zionist motivated immigrations. Because of the fair treatment by the Muslims, the Jews had no reason for any quest for a home land as in modern times.

The Jewish immigration to Palestine during this time, besides being for reasons such as pilgrimage, visiting the holy land and a desire to live nearby this area, was mainly for economic reasons. From the 10th century on, as a result of the socio-economic decline and political instability in the Eastern Islamic world many skilled Jews moved towards the Western Islamic world (Syria, Egypt and North Africa) and thereby Palestine.

At that time, the only denomination promoting Jewish immigration to Palestine was the Karaites. The Karaites promoted immigration to Palestine to speed up the coming of the Messiah. At the same time, Rabbinical/Orthodox Jews who constituted the majority of the Jewish population did not have migrations with this objective.

Keywords: *Aliyah*, Palestine, Jews, Zionism, Jewish immigration to Palestine, Jerusalem, Jerusalem During the Islamic Period, Palestine During the Islamic Period, Palestine and Jews, Jerusalem and Jews.

AYDIN USTA: *Cases of Religious Conversion during the Era of the Crusades (pp. 691-717)*

Crusades began with the speech of Pope II. Urbanus at Clermont in 1095, in which he advocated reclaiming Jerusalem, the center of the Christianity, and assisting the eastern Christians. But in spite of this religious

basis, the crusades were actually closely connected with the struggle for political power, as well as the collapse of the social-economical regime it was associated with, and the desire of papacy for profane power. All these reasons were the reflections of the events of conversion during the Crusades which are the subject matter of this article.

Keywords: Embracing Islam, Crusades, Renegade, Middle East.

ALTAY TAYFUN ÖZCAN: *On Eastern Commodities across the North of Black Sea in the XVth and XVIth Centuries (pp. 719-743)*

Mediterranean trade began to decline in the XVIth century because of new geographical discoveries. Especially in the middle of that century European traders preferred to use new routes rather than the old ones. Therefore, both Mediterranean states and east regions, gradually lost their commercial influence and power. On the contrary, Northern regions, especially Russia, gradually increased their commercial relations with the east. A lot of eastern goods were transported to northern regions via caravans and seaway. Eastern cities were monopoly powers in terms of taking a lot of goods under their control. Because of that situation Northern regions were depended on the Eastern ones. However, some Northern cities gained enormous profits from this trade. Especially, Russia was very successful in that process.

Russia began to sell eastern commodities to England and other countries in the middle of the XVIth century. Both Russian traders and naturally Moscow Grand Principality strengthened their economic conditions through these relations. However, this profit was not greater than the revenue accrued from Eastern countries. More importantly, this trade were to be fresh blood for Eastern cities and states because of the new discoveries.

Keywords: East, Trade, Caravan, Russia, Northern Countries, England.

AYŞEGÜL KILIÇ: *Debate on the Origin of Evrenos Beg and a Re-evaluation (pp. 745-768)*

The purpose of this paper is to examine the origin and the identity of Evrenos Beg (?- 1417), who was one of the most important uc begs (frontier lords), by analyzing mainly Byzantine and Ottoman sources, and by re-examining secondary sources. Through this investigation, it is hoped that

this paper will shed some light on the scholarly discussions about the origin of him.

Evrenos Beg played an important role in the Rumelian conquests during the second half of the XIVth century and thus the expansion process of Ottomans into the Balkans. His military achievements are especially mentioned in the early Ottoman sources. It is obvious that the study of Evrenos Beg will also contribute much on the Early Ottoman and Balkan Historiography since the identity of Evrenos Beg has been used as one of the evidences in theories formulated to explain the construction of the Ottoman state. However, the origin of Evrenos Beg has not been thoroughly investigated due to lack of sources dating early period of the Ottoman State.

This paper re-examines some primary documents about the origin of Evrenos Beg. Among them a *wakfiye* dated 1457 (re-approved (*tecdid*) in 1902-1903) is especially important. In this document, the name of the father of Evrenos Beg was first recorded as Pranko Lazarat. Moreover, it is possible that the origin of this name is Pranko in spite of different spelling variations in those different documents. The author believes that Pranko was the real name of the father of Evrenos Beg rather than a pseudonym which has been a controversial issue for long years. At the same *wakfiye*, the name of Evrenos was written as Evraniz/Avraniz letting us to think about his origin. If the first vowel was thrown away, making easier its spelling in Turkish, it would spell as Vraniz, which is still being used among the Slavic nations as Vranis/Vranes. This document, of course, is not enough to make certain conclusions about Evrenos Beg's Slavic origin. However, together with the re-examination of other secondary sources, this study will re-open a scholarly discussion about the identity of Evrenos Beg and thus will contribute much on the historiography of early Ottoman period.

Keywords: Evrenos Beg, Prankı İsa, Pranko Lazarat, the origin of Evrenos Beg.

RESÜL NARİN: *Forests of Kocaeli in the Time of the Ottoman Empire* (pp. 769-782)

During the Ottoman period one of the factors that affected the development of Kocaeli's economy was the rich forests in the region. Not only did these forests increased the economic significance of the Kocaeli region

they contributed to its strategic importance as well. These forests were utilized commercially and provided the state with significant revenues.

The Ottoman government gave special attention to forest Kocaeli. Kocaeli forests met the timber and wood supply of the inhabitants of İstanbul, the capital city of the empire, as well as the requirements in this regard of the Imperial Arsenal and the Imperial Armoury. As the population of the region increased we observe a decrease in these forests.

Keywords: Forest, Kocaeli, Ottoman Empire, Smuggling, Voyager.

AHMET YÜKSEL: *Inventor and the State: Inventors in the Late Ottoman Period (pp. 783-813)*

We observe a tangible increase in the number of the people who were keen on producing new things in the whole world after the Industrial Revolution. This does not mean that there was no inventor before the Industrial Revolution but it was not possible to see them as studious and enthusiastic as they were after the revolution. Just like this development was the product of the industrial evolution seen within the context of an unbroken technological progress, the development of modern industry has been the work of a world of inventors awakened after this evolution. Therefore industry, technology and invention have become the three intertwined concepts which can not be separated from each other. The question is then whether the inter-relation among these concepts was understood by the Ottoman side? Where is the Ottoman geography where a real industrial revolution could not have been realized in this new world of renovation? Was it informed about the events there? Did it try to specially for form an inventor environment of itself? Could it have done its best when the inventors hoped the help and support of the state?

On the other hand, what kinds of inventions made by the local or foreign inventors moving around the Ottoman geography? Were especially the local inventors interested in the necessities of the life of the people and the state while they were animating their inventions? Or did they only act under the effect of the world of their mind and imagination? This work aims to produce some (though not completely satisfactory answers to these questions within a reasonable framework in the light of the archival documents.

Keywords: Ottomans, Inventor, Reward, Privilege, Patent.

MİTHAT AYDIN: *Establishment and Development of Rüşdiyes (Middle-Schools) in Denizli (pp. 815-843)*

This study was aimed to shed light on the historical development of rüşdiye schools (middle-schools) which was one of the civil educational institutions within the modernization period in Denizli. Therefore, the situations of teachers and students, the methods and ways to resolve the problems in teaching and training activities during the establishment and development process of rüşdiyes built in the centre and counties of Denizli from 1871 were considered. During the reign of Abdulhamid II, the first and the big improvement in the education of female students according to the new procedures was the opening of Denizli Girls' Rüşdiye in 1896. That school was built by Tavaslızade Ali Efendi, a local notable. In the following years, Tavaslızade Ali Efendi helped to meet the needs of school. It should be emphasized that indigenous people had a role in the establishment of the modern educational institutions and removing illiteracy in Denizli. Like other schools in Denizli, rüşdiyes' significant trouble encountered during the development process were the damages of earthquakes occurred in 1899. The effects of the earthquake on rüşdiyes –boys' and girls' rüşdiye- in Denizli were one of the primary concerns of this study.

Keywords: Denizli Rüşdiye School, Denizli Girls' Rüşdiye, Tavaslızade Ali Efendi, küre-i musattaha (flattened globe), Earthquake in 1899.

SEDAT BİNGÖL: *Some Notes and Documents on the Detection Methods of the Criminal Identification in the Ottoman Empire during the Post-Tanzimat Era (pp. 845-879)*

The Ottoman Empire confronted some crises after the XVIth century and began to seek remedies for these problems. The process of seeking ways of recovery that arrived its zenith in the 19th century was characterized by Euro-centric modernization approach. Modern bureaucratic restructuring was accelerated both in the center and the provinces during the new era that began with the Tanzimat Firman. We also observe modern developments and changes

This period witnessed modernizing developments and changes on the one hand in matters such as internal security and judicial applications concerning social life and on the other hand in social control mechanisms with an international character.

Keywords: Criminal Identification, Anthropometry, Alphonse Bertillon, Daktyloscopy, Social Control.

HAKAN KIRIMLI: *The Crimea and the Volga Basin during the Famine of 1921-1922 and the Relief From Turkey (pp. 881-951)*

In 1921-1922 a devastating famine occurred in Soviet Russia. The Volga-Ural basin and the Crimea, with their large Turkic populations, were among the hardest hit regions. The Bolshevik authorities, though most reluctantly, were compelled to seek foreign aid. Accordingly, the local leaderships of the Volga-Ural basin and the Crimea turned Turkey asking for urgent relief. Notwithstanding the fact that Turkey (rather the nationalist government in Ankara) was then in the midst of a war of independence with enormous depravities, a very impressive campaign of relief was organized throughout Anatolia. At the very time, the Turkish army launched its final offensive against the Greek forces, the representatives of the Ankara government were carrying the modest, though meaningful, aid of the Anatolian Turks to their brethren in the North.

Keywords: Crimea, Crimean Tatar, Volga-Ural, Famine, Soviet Russia, Russia.

BELLETEN DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayımların kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerektiğinde yaygın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazılar, bir nüshasında yazarın tanıtıcı bilgileri (ad-soyad, kurum, telefon, e-posta vb.) olmak üzere iki nüsha ve bir CD olarak Kurum adresine gönderilir.

- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler bir nüsha çıktı ile birlikte CD'de (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile anahtar kelimeler bulunmalı ve bunların da çıktı ve CD'si gönderilmelidir.

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Gelen yazılar, Yayın Çalışma Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Çalışma Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.

- Yayın Çalışma Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.

- Yazarlarına hakem raporu doğrultunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra bir raporla birlikte bir nüsha çıktı ve CD ile en geç bir ay içerisinde Kurum'a teslim edilmelidir.

- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.

- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre yazara telif ücreti ödenir.

- Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlamayı da kapsar. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI:

- **Yazılar**, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Trans Baskerville veya Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.

- **Başlık**, 12 punto, beyaz ve büyük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, büyük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, beyaz, büyük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.

- **Metin**, 10 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Altan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraf araları 6 nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.

- **Üstbilgi-Altbilgi**, metin üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali büyük harfle, 8 punto yazılmalıdır.

- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında görünmeyecek şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar**, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayıraç çizgisi olmamalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar

verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri turnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.g.e.*, *a.g.m.*, veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs., s. 115.

Sonraki atıflarda:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belle-ten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

- **Kaynakça:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İnalçık Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belle-ten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu

Yurtiçi ve Yurtdışı İlişkiler Şb.Md.

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/210 ve 217

e-posta: basinyayin@ttk.org.tr

BELLETEN JOURNAL

EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* Journal is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are accepted for publication. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- Two print-out copies and one CD copy of the articles prepared in accordance with the publishing rules must be forwarded to the Society's address below; one of the copies shall include short information about the author (name-surname, institution, telephone, e-mail etc.)

- Pictures, drawings, maps or documents asked to be added to the article shall be sent and submitted as a print-out copy and CD (in JPG, TIFF computer format). All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The translator of an article must provide permission of the author of the article. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In sending the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them not exceeding 200 words and containing key words. In addition, printouts of the abstracts together with the CDs shall be sent.

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- Having been examined by the Editorial Board, papers submitted for publication will then be sent to two referees specialized on the topic; if necessary, the Board may send the article to a third referee for evaluation. The final decision regarding the publication of an article submitted rests with the Editorial Board.

- The Editorial Board can make minor editing changes and corrections.

- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society within a month together with a report, a printout copy and a CD copy.

- Articles not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees.

- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History

- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual media. The articles published by the Society can not be published elsewhere without permission.

WRITING RULES:

- Articles must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Trans Baskerville or Times New Roman font.

- **The title must be white**, in capital letters and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used in the text. Main headings will be bold, in capital letters, 10 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10 font size, in small letters and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.

- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with 10 font size, white, in capital letters and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, address and e-mail information in 8 font size.

- **The text** shall be 10 font size and justified. 5.8 cm from above, 5.8 cm from the bottom, 4.5 cm from left and right space shall be left. Page breaks should be 3 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm.

- **The header-footer:** the text in the header shall include the author's name and surname in the even pages, in the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in capital letters and in 8 font size. The header will be 4,45 cm and the footer will be 0 cm.

- **The page numbers** shall be included in the first page of the article in a way that it shall not be seen, inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the page.

- **References** shall be started 1 cm from the paragraph indent after they exceed 5 lines, written in 1 font size inside the quotations marks. References less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no references inside the text. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like a.g.e (ibid), a.g.m or a.g.t should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article shall be written. In the Case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples:

Book:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.115.

For the next references:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123

If the same author has more than one source, for the next footnotes:

İnalçık, *Classical Age*, s.123.

Article:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 9 font size. Only the references inside the text must be included and arrange according to the last names of the authors in alphabetical order.

İnalçık Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.11

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

[In articles written in common western languages abbreviations will of course be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu
Yurt İçi Yurt Dışı İlişkiler Şubesi
Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/210 and 217
e-mail: basinyayin@ttk.org.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
ARSLANTAŞ, NUH: Jewish Settlement and Pilgrimages ('Aliyah) to Palestine in the First Islamic Era (638-1099 AD)	641
USTA, AYDIN: Cases of Religious Conversion during the Era of the Crusades	691
ÖZCAN, ALTAY TAYFUN: On Eastern Commodities across the North of Black Sea in the XV th and XVI th Centuries	719
KILIÇ, AYŞEGÜL: Debate on the Origin of Evrenos Beg and a Re-evaluation	745
NARİN, RESÜL: Forests of Kocaeli in the Time of the Ottoman Empire (with 2 illustrations)	769
YÜKSEL, AHMET: Inventor and the State: Inventors in the Late Ottoman Period (with 2 illustrations)	783
AYDIN, MİTHAT: Establishment and Development of Rüşdiyes (Middle-Schools) in Denizli (with 4 documents)	815
BİNGÖL, SEDAT: Some Notes and Documents on the Detection Methods of the Criminal Identification in the Ottoman Empire during the Post-Tanzimat Era (with 9 documents)	845
KIRIMLI, HAKAN: The Crimea and the Volga Basin during the Famine of 1921-1922 and the Relief From Turkey (with 4 illustrations)	881
 Book Reviews:	
ENGİNÜN, İNCİ: Ali Ak Yıldız, <i>Sürgün Sefir Sadullah Paşa Hayatı, İntiharı, Yazıları</i>	953
ORUÇ, HATİCE: Živko M. Andrijašević – Šerbo Rastoder, <i>Crna Gora i velike sile</i>	959
AKA, İSMAİL: Mehdi Ferahanî Münferid, <i>Peyvand-i Siyaset ve Ferheng der Asr-ı Zevâl-i Timurîyân ve Zuhur-i Safevîyân (873-911/1468-1505)</i>	971
 Necrology:	
ÖZGÜDENLİ, OSMAN G.: A life devoted to Islamic Manuscripts: Prof. İrec Afşar (1925-2011)	975
Turkish Abstracts	979
Abstracts	985
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish)	991
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English)	994

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXXV

No. 274

December 2011

ANKARA - 2011